

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 7(134)

2008 йил, июл

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

Жеймс ЖОЙС. Улисс саргузаштлари. Романдан боблар.....3

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Расул ҲАМЗАТОВ. У ҳақда тоғликлар куйлайди кўшиқ.....49
Кўешнинг қадрига ет.....75

ПУБЛИЦИСТИКА

Леонид ВОЛКОВ. Рус баҳори.....59

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Моҳандас КАРАМЧАНД ГАНДИ. Менинг ҳаётим.....87

АДАБИЙ ЖАРАЁН

В.ТЕРЕХИНА, Н.ШУБНИКОВА-ГУСЕВА. «Бу кун менинг либосим заррин».....127

ТАРЖИМА МАКТАБИ

Нинель ВЛАДИМИРОВА. Пушкин Чўлпон таржимасида.....133

АДАБИЙ ТАНҚИД

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. Толерантлик – бағрикенглик дегани.....140

Тоҳир ҚАҲҚОР. Йаманнинг яхши иши.....144

ТОШКЕНТ

ИЮЛ

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Агата КРИСТИ. «Ал-Карнаку» кемасидаги қотиллик. Роман.....149

ЖАҲОН КУЛАДИ

Баҳлул ҳақида ривоятлар.....202

ЖУРНАЛҲОН МИНБАРИ

Камола ШАРАФИДДИНОВА. «Отелло»да миллий руҳ.....206

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ориқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Азиз САИД
Гулчеҳра МУҲАММАДЖОН

Жамоатчилик кенгаши:
Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Гайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ

Навбатчи муҳаррир Г. САЪДУЛЛАЕВА
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 7. 2008.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Босишга рухсат этилди 28.07. 2008 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1500 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Гафур Гулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2008 й.**

Жеймс ЖОЙС

Улисс

саргузаштлари

Романдан боблар

1-ВОҚЕА

Биққи Бак Маллиган совун кўпиртирилган идиш устига устма-уст қўйилган ойна билан устарани қўлида кўтарганча пиллапоянинг юқори саҳнига улугворона бир қиёфада чиқиб борди. Белбоғи ўтказилмаган сариқ халатининг этаклари енгил тонг шабадасида оҳиста ҳилпиарди. У қўлидаги идишни баланд кўтариб хитоб қилди:

—Introibo ad altare Dei.¹

У тўхтаб пастга қоронғу бурама зиналарга назар ташлади-да, хириллаган товуш билан қичқирди:

— Бу ёққа чиқ, Кинч. Кел бу ёққа, разил шайтон.

У яна олифтавор олға қадам ташлади-да, тўгарак саҳнга чиқди. Орқасига ўгирилиб, минора, гир-атроф — соҳиллар ва тун уйқуси-

¹ Раббим меҳробига киргайман.

ТАРЖИМОНДАН

Жеймс Жойс (1882 — 1941) — Ирландиянинг буюк адаби мамлакат пойтахти Дублинда санъаткорлар оиласида дунёга келди. Унинг отаси юксак муסיқий иқтидорга эга бўлиб, овози бутун Ирландияга машхур, Дублинда эса уни танимаган киши йўқ эди. Жеймс Жойс болалик чоғлариданоқ отасидан ҳайратланар, доим ундан ҳайиқиб, тортиниб турар, ота улугворлиги олдида ўзини бағоят кичкина “одамча” каби сезар, шунинг учун унинг нигоҳидан ўзини олиб қочишга (инстинктив тарзда!) уринарди. Шу ҳайрат ва ҳайиқиш унинг ижодкор ёзувчи, қаламкаш бўлиб етилишида муҳим рол ўйнади. У ўзининг илк ижод намуналари — шеърлари, кичик ҳикоялари (бироз вақтдан сўнг бу ўта тиниқ ёзилган реалистик ҳикоялари “Дублинликлар” деган ном остида нашр этилди ва ҳаммаша ўз эрки учун курашган Ирландия кўкида янги порлоқ юлдуз кўтарилганидан ва эндиликда шу Дублин осмонидан бутун ер юзи адабиётига сўнмас нурларни сочиб туражагидан дарак берди), мақолалари, кўп ўтмай унга бутун Ирландия, Англия, Европа ва Американинг эътиборини қаратган “Санъаткорнинг ёшлиқдаги сийрати” романи дунёга келди. Бу асарларда ота ва ўғил, оила муносабатлари, ёш қалбнинг дунёни англаб, унинг моҳиятига ета бошлаши пиллапоялари, шахс кечинмаларининг ранг-баранг олам ҳодисалари билан дуч, тўқнаш, зид келиши ўта ёрқин шоирона ростгўйлик билан тасвирланди. Шу тариқа Жеймс Жойс ўзининг кейинги икки буюк асари — “Улисс” ва “Финнеганнинг маъракалари” романларини ёзишга мустаҳкам, ишончли тамал тоши яратди. Жеймс Жойс ўзининг исёнкор фикр-қарашлари билан XX аср бошидаги Ирландиянинг ўта мураккаб сиёсий-ижтимоий, маданий муҳитига сиғмади. 1904 йилдан у Европага чиқиб кетди,

Русчадан
Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси

дан уйғонаётган тоғларни жиддий туриб уч бора муборакбод қилди. Кейин Стивен Дедални кўриб, унга томон эгилди-да, томоғидан бўриллаган товуш чиқариб, бошини силкиб-силкиб шиддат билан ҳавони чўқинтиргандай ҳаракат қилди. Стивен Дедал уйқуси чала бўлган норози бир қиёфада пиллапояннинг панжарасига суянганча ўзини муборакбод этаётган, сочи оқ булут каби туссиз, бошида тепа сочи қирдирилмаган, дўриллаб овоз бераётган қалтираган унинг от башара калласига бепарво қараб турарди.

Бак Маллиган ойна остига кўз ташлади, яна тез идишни ёпди.

— Орқага, — деди у қатъий.

Ва худди руҳонийларга ўхшатиб гапида давом этди:

— Зеро, бунда, о маҳбуб биродарлар, евхаристиянинг асрори мужас-сам — вужуд ва жон, қон ва тан. Марҳабо, куй янграсин! Кўзингизни юминг, марҳаматли жаноблар! Бир дақиқа шошманг. Манов оппоқ зарраларни андак тўғрилаб олайлик. Жимликни сақлашни сўраймиз.

У юқориға қаради, чорлов оҳангида ингичка, чўзиқ хуштак чалди ва ненидир кутиб донг қотди. Текис оппоқ тишларининг олтин қоп-ламаси йилтиллаб турарди. Тиллазабон. Унга жавобан қаттиқ ва ўткир хуштак янгради.

— Миннатдорман, — шодон қичқирди у, — мутлақо етарли. Ток-ни ўчиринг.

У зина саҳнидан сакраб тушди ва ўзига қараб турган биродарига жиддий назар солди, ҳилпираган халатининг этаklarини йиғиштирди. Худди соя тушгандек лўппи юзлар ва думалоқ оғир энгак — бами-

¹ Ўрта асрларда католик ва англикан черковларида олий руҳоний.

тинимсиз Европа мамлакатларини кезди, инглиз тилидан дарс берди, бошланиб келаётган биринчи ҳаҳон урушининг алангалари, инсон ҳаёти, руҳи — ички дунёсининг таназуллари унинг ёзаётган асарларига ўз фожиали, аламли, аччиқ шуълаларини тўхтовсиз ташлаб турди.

Жеймс Жойс «Улисс» романи устида 1914–1922 йилларда ишлади. Жойс 1904 йилда Ирландияни тарк этгандан сўнг, роман Европанинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида ёзилди. 1918 йилнинг март ойидан бошлаб Америкада «Литтл ревью» журналида босилди. 1922 йилда Парижда Силвия Бич нашриётида китоб ҳолида чиқди. Европада бу китоб устида катта баҳслар бошланиб кетди.

Романдан XX аср бошидаги Ирландия ва унинг пойтахти Дублин ҳаётининг кенг қамровли манзаралари акс этди. Жойснинг бадийий нияти бўйича роман қисмлари ва боблари (эпизодлари биз уни ўзбекча таржимада “Воқеа” деб бердик)да Хомернинг «Одиссей» достонининг кўшиқларига уйқаш ва мавзун воқеалар ёритилади. Адибнинг илк кўлёмасида боблар (эпизодлар) Хомер достони қаҳрамонлари ҳамда воқеалар бўлиб ўтган жойларнинг номлари билан сарлавҳаланган эди. Эпизодлар яна инсоннинг бирон аъсосини рамзий тарзда ифодалайди, бутун ҳолида эса роман инсон вужудини инъикос этади. Шулар билан боғлиқ ҳолда Жойс ҳар бир эпизоднинг ўзига хос санъати, ўзига хос қурилиши, архитектураси, ўзига хос такрорланмас услубини яратади. Шундай ажойиб-ғаройиб санъатлар, бадийий кашфиётлар (чунончи, ҳар эпизоднинг ўз ранг-бўйи бор) воситасида Жойс ўқувчини қаҳрамонларнинг ғоят мураккаб ҳамда мафтункор руҳий-ақлий-тафаккурий оламлари ичига олиб киради. Жойс ҳар бир эпизод воқеаларини вақт оқими билан ҳам чамбарчас боғлайди ва ҳар бир эпизодда янги ривоят, янги таҳлил усулларини очади.

Европанинг буюк адиблари, олимлари, танқидчилари бу ҳақда жуда кўп ёзганлар, гувоҳлик берганлар. Чунончи шулардан бири буюк психиатр, психолог олим Карл Юнг Жеймс Жойсга “Улисс”дан олган таассуротлари хусусида мактуб йўллаб ва унга кўшимча тарзда эссе ёзиб, шундай дейди: “Сизнинг китобингиз мен учун чексиз кўп қийинчиликлар туғдирди, мен унинг устида уч йилдан ортиқ ўйладим, шундан кейингина унинг ичига киришга муваффақ бўлдим. Айтишим керакки, сиз ва сизнинг беҳад улўвор меҳнатингизга чуқур миннатдорчилик туйғуларини сезаман, чунки ундан ўзим учун кўп нарсаларни ўргандим... Унинг лабиринтларида узоқ гаранг бўлиб кезиб юрдим”. Карл Юнг ўзини бепоён, боши-кети кўринмас бўшлиқ ичида юргандай сезганлигини баён қилади: “Бўшлиқни ўзига жо этган етти юзу эллик саҳифа бу — оппоқ қоғоз бетлари эмас, асло, аксинча улар тигиз ва ўта зич мағиздор матн билан тўлдирилгандир. Сиз ўқийверасиз, ўқийверасиз, ўқийверасиз ва худди ўзингизни бир нарса ўқиётгандек тасаввур этасиз. Баъзи вақтларда баъзи жумлаларга дуч келиб, ўзингизни ҳаво бўшлиғи

соли ўрта асрларнинг санъат ҳомийси прелат¹нинг сиймоси. Унинг дудоғида табассум ўйнади.

— Тақдир кинояси, — деди у шодон, — сенга шундай ўхшовсиз ном беришган. Кўҳна юнон!

У Стивенга дўстона ҳазиломуз тарзда қўли билан пўписа қилдида, ўз-ўзича кулиб, панжара олдига келди. Стивен Дедал унга ҳорғин эргашди ва саҳнчанинг қирғоғига ўтириб, унинг ойнани панжарага тираб қўйиб, чўткачасини совун кўпигига ботириб, иккала бети ва бўйнига сураётганини кузата бошлади.

Бак Маллиганнинг қувноқ саси тинмасди:

— Менинг ҳам исмим бемаъни: Малаки Маллиган, икки дактил¹. Лекин росмана эллинчасига эшитилади, тўғрими? Худди кийикдек енгил ва нурафшон.² Биз албатта Афинага боришимиз керак. Мабо-до, холамдан йигирма фунт ундирсам, сен борасанми?

У совун чўткани бир четга қўйиб, хандон ташлаб кулиб, қичқирди:

— Борасан, сен орик тентак!

Кейин озини юмиб ҳафсала билан бетини қира бошлади.

— Менга қара, Маллиган, — деди осойишта Стивен.

— Нима дейсан, болакай?

— Гейнс қачонгача минорада яшайди?

Бак Маллиган унга қиртишланган ўнг бети билан ўтирилди.

¹ Дактил уч ҳижоли шеър ўлчови. Бир туроқ ичида битта ургули (узун) ва икки ургулисиз (қисқа) ҳижо бўлади.

² Бу ерда сўз ўйинига ишора бор: buck — нарра кийик.

теранликларига қулагандай сезасиз ва шу тариқа тақдирга тан берганингиздан сўнг, ниҳоят ўқишга ўрганасиз... Жеймс услубининг сира ақл бовар қилмас кўпқийёфалилиги одамга гипноздай таъсир кўрсатади... Китобхон ўқувчи озини очганича қолади.” Карл Юннинг бу сўзларига кўпроқ тўхтаётганимизнинг боиси, у Жойсни мутолаа қилишга киришган ва ахдида қаттиқ туриб, китобнинг охиригача, асарнинг асосий қаҳрамонларидан бири Леополд Блумнинг хотини — қўшиқчи аёл Моллининг оз эмас-кўп эмас росмана қирқ саҳифалик биронта нуқта, биронта тиниш белгиси қўйилмаган Турон даштидайд текис ички монологуи гача ўқиган ҳар бир кишида шундай ҳиссиётлар, фикрлар, албатта, жўш уради. Дастлаб тушунолмайд қийналишнинг охири ҳайрат билан тугайди. Бу таъбир жойиз бўлса, прозадаги чексиз маҳорат, чексиз кашфиётлар водийсининг ҳайратларидир. Аммо сиз бармоқ тишлабгина қолмайсиз: сиз энди ўйлайсиз, ўйлайсиз, ўйлайверасиз, энди ўйлаш мувоаматини ҳосил қиласиз... Ниҳоят ўзингиз Дублин кўчаларида саргашта Леополд Блум ёки ўйчан, эҳтиросли, Ҳамлет каби фикри ёниқ шоир йигит Стивен Дедал каби доим онг оқимларида, чексиз ҳаётий таассуротлар, ҳеч қаерга сиғдириб бўлмас тасаввурлар (улар яхшими, ёмонми, қандайлигидан қатъи назар), сезгилар, туйғулар, кечинмалар оқимларида яшаганлигингизни, фақат гарчи ўта узук-юлуқ туюлган онг, ҳаёл оқимларига ҳеч қачон ҳисоб бермаганингизни англаб етасиз. Ушанда Жойс ва унинг “Улисс” романи билан мулоқотда ўзингиз учун тамомила янги бир оламларни очаётганингизга ишонч ҳосил этасиз...

Карл Юнг эссе якунида “Улисс”нинг еттита хусусиятини таърифлайди. “Бу китоб доим қайдадир баланддан ёки ёнингиздан ўтади, айна вақтда у ўзи билан ўзи курашиб ётади, бир вақтнинг ўзида у серкиноя, серистеҳзо, захарли, такаббур, қайғули, умидсизлик билан тўла ва аччиқдир...”

1932 йилнинг сентябрида ёзилган бу сўзлар нақадар ҳақ эканлигига Жойсни ўқиган ҳар бир киши амин бўлади ва уни ўз сўзларидайд қабул қилади.

Йирик Америка адаби, романнавис Торнтон Уайлдер “Улисс” — адабиётга янги услуб — ички монолог берди,” деб айтади. “Улисс”нинг дунё адабиётига берган янгиликлари шу билангина чекланмайди. Жойс тасвир ва пародияда ҳам бекиёс янгиликлар яратганки, бутун дунё адабиётлари унинг улуғвор, баракали таъсиридан холи эмас... зеро, дунё адабиётда Жойсдан сўнг, Жойс билан бирга Жойс даври бошланган...

«Улисс»ни ўқиш том маънода осон эмас. Лекин ичига кирган, мағзини чаққан ўқувчига у туганмас гўзал онларни бахш этади. Инсон майллари, эҳтирослари, кайфиятлари, қарашлари, кечинмаларининг чексиз ранг-барангликларига, онг ва ҳиссиёт оқимлари ичида ўқувчи ҳар қадамда инсонни — унинг миллати, мамлақати, диний эътиқодидан қатъий назар, — илгари ҳеч қачон кўрилмаган, англалмаган, ўйланмаган беҳад оригинал бир нуқтадан кашф этгандай бўлади. Шунинг баробарида Жойсни ўқиш кишига чексиз бир мароқ бағишлайди.

— Э худойим, бу нусханг қургурни қаранг! - деди у андиша қилиб ўтирмай. — Ғўдайган англосакс. У сени жентлмен деб ҳисобламайди. Бу бриттларнинг бари аблаҳ! Ундан пул ва ҳазм бўлмаган овқатнинг ҳиди анқиб ётади. Кўриб қўйинг, яна у Оксфордни битирган эмиш. Менимча, Дедалус, сенинг қилиқларинг ҳақиқий оксфордликларга хос. У сени тушунармиди. Мен сенга ҳаммадан яхши ном қўйганман: Кинч — устаранинг тиғи.

У энгагини эҳтиёт бўлиб қирарди.

— Кечаси билан қора қоплон деб алаҳсираб чиқди, — деди Стивен. — Унинг милтиғи қаерда?

— Шўрлик ойжинни, — деди Маллиган. — Сен нима дарров дунингни қисиб қолдингми?

— Бўлмасам-чи, — деди Стивен жиддий, юрагига қўрқув оралаб. — Қоронғу хонада танимайдиган одам билан ётишни айт, бунинг устига тинмай инграйди, алаҳсирайди, қорақоплонни отишим керак дейди. Сен чўкаётганларни қутқаргансан. Мен эсам қаҳрамон эмасман. Агар у бу ерда қолса, мен бошқа ёққа кўчаман.

Бак Маллиган пешонасини тириштириб устаранинг тиғига қаради. У ўтирган жойидан сақраб туриб, чўнтақларини кавлай бошлади.

— Қаёққа қўйдим, — бўғилди у.

У зина майдончасига келди-да, қўлини Стивеннинг чўнтагига тикиб, деди:

— Сизнинг сурткингиздан истифода этишга рухсат беринг.

Стивен унинг кир, гижим—гижим дастрўмолни учидан тутиб суғуриб олишига қаршилиқ қилмади. Бак Маллиган устарани яхшилаб артди.

Ўзбек китобхони ўз тилида Жойс билан яқин-яқинлардан бери таниша бошлади. Адибнинг бир қанча ҳикоялари ҳамда «Санъаткорнинг ёшлиқдаги сийрати» романи (Аҳмад Отабоев таржимаси) босилиб чиқди. Танишувни чуқурлаштириш, кенгайтириш мақсадида «Улисс» романи таржимасига журъат қилинди. Унутилмас Озод Шарафидинов ўзбек китобхони Жойсни ўқишини орзулаган ва Нитше, Маркес ва Жойсни («Зардўшт таваллоси», «Буэрукнинг кузи», «Улисс») таржима қилишни бизнинг зиммамизга юклаган эди.

XXI аср марҳаматли келиб, бу ишлар уҳдаси муяссар бўлди.

Эътиборингизга ҳозирча буюк романнинг 11 воқеаси ҳавола қилинмоқда. Ҳар воқеа мустақил асар каби мустақил услуб билан ёзилган.

Ҳозирча рус тили ва рус бадиий тафаккури орқали қилинмиш бу таржималар Жойснинг буюк бадиий оламлари ҳақида, унинг даҳо нури билан ёришган фикр ҳамда ривоят услублари ҳақида етарлича тасаввур беради, деб ожизона умид қиламиз. Баъзи бир мураккабликлар ва қоронғуликлар боис ўқишимизда учраган талқин ўзгачаликларига ўқувчи тушуниш ҳамда марҳаматли муносабатда бўлса, ўрни бор, деб биламиз. Шу билан бирга айрим воқеаларга баҳарҳол тушунтириш бериб ўтишни лозим кўрамиз. Жеймс Жойс биринчи эпизодни дастлаб «Телемак» деб аташни жойиз кўрган. Бунда ўқувчига «Сийрат»дан таниш Стивен Дедал ҳаракат қилади. У онаси қазо қилиб, Париждан Дублинга қайтган. У «Одиссей»даги отасини йўқотган Телемак каби ўз ватани, уйи, отаси, яқинларини тинмай қидиради.

Воқеалар Дублин яқинидаги Мартелло қўрғон-қалъада бўлиб ўтади. Бир пайтлар Жойс ҳам бу қалъа-қўрғонда ўз дўстлари билан бирга яшаган эди. Мартелло қўрғони роман қаҳрамонлари учун Юнонистондаги Делф ибодатгоҳи билан баробар қимматга эга. Асосий қаҳрамонлар шу ердан инсон оламларига саргузаштларини бошлайдилар. Стивен Дедал, Леополд Блум, Буқа Маллиган бу илк эпизодларда худди ақл ва руҳнинг стихияси каби кўзга ташланадилар.

Уларнинг ўйлари, кечинмалари, пародиялар, тақлидлар фикрларида поёнсиз китоблардан поёнсиз иқтибослар, поёнсиз таҳлиллар бир-бирига занжирдек уланиб боради. Жойс инсон табияти ҳақида тўла жисмоний, руҳий, руҳоний тасаввур яратиш йўлидан боради. Эпизод воқеалари 1904 йил 16 июн эрталаб соат саккизда Дублинда рўй беради. Айтайлик, адиб романнинг тўртинчи эпизодини чунончи «Калипсо» деб атаган. «Одиссей»да (бешинчи кўшиқ) Одиссейнинг нимфа (паризод) Калипсо қўлида туткин яшаганлиги воқеалари ҳикоя қилинади. Эпизодда Блум Одиссейга, унинг хотини санъаткор қўшиқчи Мэрион паризод Калипсога рамзий муқоясада тасвирланади.

Кейин рўмолчани у ёқ-бу ёққа айлантириб кўриб, деди:

— Бахшининг сурткиси. Бизнинг ирланд шоирларимиз учун янги инжа ранг: мишиқи-кўкимтир. Таъмини ҳам сезиб турибман.

У яна тўсиқ устига чиқиб, Дублин кўрфазига қаради. Унинг оқ булут тусидаги оқиш сочлари энгил ҳилпирарди.

— Шундай, — деди у секин. — Элжи¹ ҳақ: у денгизни: бўз меҳрибон она деган, мишиқи-кўкимтир денгиз. Ери oinora ponton². Оҳ, Дедалус, сен юнонларни билсанг эдинг! Сенга албатта ўргатаман... Сен уларнинг аслини ўқишинг керак. Thalatta! Thalatta!³ Бизнинг улуғ меҳрибон онамиз. Қара.

Стивен туриб тўсиқ олдига келди. Тўсиққа суяниб пастга, гавандан чиқаётган почта кемаси ва сувга қаради.

— Бизнинг қудратли онамиз, — деди Бак Маллиган.

У катта синчков кўзлари билан тезгина Стивенга қаради.

— Холамнинг гапига қараганда, сен онангни адои тамом қилибсан, — деди у. — Шунинг учун сен билан ишлашимизга йўл қўймапти.

— Рост, уни ўлдиришди, — деди қовоғини солиб Стивен.

— Эҳ, қуриб кетсин-а, наҳотки сен, Кинч, жон таслим қилаётган онанг айтса ҳам, тиз чўкиб илтижо этмадинг? — деди Бак Маллиган. Мен ҳам худди сенга ўхшаган энг шимолданман. Лекин онангни ўйласанг, унинг учун тиз чўкиб худога ёлворишни сўрагани... Сен

¹ Элжернон Суинберн.

² Шароб тусли уммон бўйлаб (юнонча).

³ Уммон, уммон (юнонча).

Одиссей Итакага қандай интилса, Блум ҳам ўз тарихий ватани Сионга шундай доимий тарзда талпинади. Бу талпиниш унинг характери, инсонлик мазмунининг гоят кучли қирраларидан бири. Бу эпизодларда Жойснинг бошқа асарларидаги қахрамонлар кўплаб қатнашадилар. Эпизодда бошдан-оёқ буйрак рамзи талқин этилади. Эпизоднинг санъати – ҳўжалик ва уй, оила иктисоди. Асосий тасвир ранги – тўқ сариқ. Воқеалар эрталаб соат саккизда рўй беради. Яна бир гап: лотинлар Одиссейни Улисс деб атаганлар. Улисс — маккор, ақлли, бахтиёр, олийжаноб дегани.

Ёки, олайлик, асарнинг 11-воқеаси эса «Сиреналар» деб аталади. Сирена қадим юнон асотирларида Ярим Куш Ярим аёл мавжудот. Денгизларда сайёҳларни сеҳрли куйлаб маҳлиё этиб, сўнг қурбон қилганлар. Кўчма маънода мафтункор гўзаллар. Эпизод худди музика асари каби ёзилган, унда эллик саккизта музика мавзу-лейтмотивлари қайд этилган. Эпизоднинг ёзилиш санъати ҳам музика билан чамбарчас. Эпизодда одамнинг қулоқ аъзоси рамз қилиб олинган. Умуман, “Улисс”да музика, муסיқийлик гоят кучлидир. Бу Жойснинг отадан таъсирланиш аломати бўлса ҳам, эҳтимол.

XX асрнинг 30-йилларида Россияда Жеймс Жойс асарлари таржима қилина бошлади. 1934 йилда Валентин Стенич «Гадес» («Патрик Дигнамнинг дафн этиш») ҳамда «Калипсо» эпизодларини таржима қилиб чиқарди. 1935–1936 йилларда «Интернациональная литература» журнали «Улисс»нинг 1–10-эпизодларини босди. Бу таржималар кўп йиллар ўтиб 2000 йилда Москвада «Мастера современной прозы» туркумида Жеймс Жойс танлаган асарлари жилдида қайта нашр этилди. Улар Иван Кашкин таржима мактаби ижодкорлари қаламига мансубдир. Асарни ўзбекчалаштиришда Жеймс Жойснинг шу бир жилдигага суянилди. Асар реалаялари транскрипциясида “Иностранная литература”нинг 1989 йил нашрига муқояса қилинди.

Шу билан бирга «Иностранная литература» – журнали 1989 йил давомида «Улисс»ни В.Хинкис ҳамда С. Хоружий таржимасида В. Гениева илмий изоҳлари билан тўла босиб чиқарди. Ўзбекчалаштиришда бу янги таржимага қиёсан ҳам суянилди. Жўғрофий номлар, персонажларнинг исмлари, ранг-баранг истилоҳлар шу журнал бўйича берилди.

Ўттинчи йиллардаги таржима билан саксонинчи йиллар таржимаси ўртасида талқиний фарқлар, ўзига хос ўқишлар ва шу билан бирга сўзма-сўз яқинликлар мавжуд. Ўзбекчалаштиришда буларни ҳисобга олинди ва табиийки, ижодий трансформациялардан қочшининг иложи бўлмади. Мана, ниҳоят модерн адабиётнинг буюк намунаси – “Улисс” Сизга ҳавола. Ўқиш, уқиш Сизга хайрли бўлсин.

бўлсанг буни қилмабсан. Сенда қандайдир ёқимсиз бир нарса бор, Кинч.

У жим бўлиб қолди ва яна бир марта совун чўткани чап юзига теккизди. Унинг чеҳрасида аяёвли бир табассум жилва қилди.

— Шунга қарамай сен ҳар қалай ёмон бола эмассан, Кинч, — деб мингиллади у ўзича. — Дунёдаги энг тузук болалардансан.

У батамом жим бўлиб, камоли диққат билан вазмин ҳаракатлар қилиб соқолини қиртишларди.

Стивен учган-кўчган мармар тўсиққа суянганча, кафтини пешонасига босиб ўзининг йилтиллаб кетган қора енгининг ситилган зиҳига кўзини тикиб турарди. Ҳали муҳаббат дардига айланиб улгурмаган бир дард юрагини сиқарди. Онаси ўлгандан сўнг индамай унинг тушларига кирарди.

Унинг ҳаддан зиёд кенг қора кафанга ўралган ҳорғин жуссасидан шағам ва атиргул бутасининг ҳиди анқирди, у сассиз гинанадомат билан унинг устига эгилар — унинг нафасидан билинар-билинемас нам кул иси келарди. Кўйлак енгининг тўри орасидан Стивен ёнидаги кўнгли тўқ одамнинг овози улуг ва меҳрибон деб атаётган денгизни кўриб турарди. Кўрфаз ва уфқлар айлана ҳосил қилиб бағрини туссиз кўкимтир суюқлик билан тўлдирганди. Улим тўшагида ётган онасининг боши яқинида турган оқ чинни идиш оғир, ҳирқироқ йўтал билан чириган кўкракдан кўчиб тушган ҳилт сафрога лик тўла эди.

Бак Маллиган яна устарани артди.

— Шўрлик болакай, — деди у эркалаб, — сенга кўйлак билан рўмоллар бермасам бўлмас экан. Эски иштон бўлса ҳам ирганмай кияверасанми?

— Киявераман, — деди Стивен.

Бак Маллиган пастки лаби остидаги чуқурчани қиртишлашга тушди.

— Бемаза томони шундаки, — деди у мумнунлик акс этган товуш билан, — уларни аввал ким кийганлигини ҳеч билолмайсан. Менда бир жуфти бор, ҳали тузуккина, кулранг йўл-йўл гули ҳам бор. Сенга жуда ярашади. Беҳазил, Кинч. Сен кийинсанг, жуда келишган йигит бўлиб кетасан.

— Раҳмат, — деди Стивен. — Агар улар кулранг бўлса, мен кия олмайман.

— У киёлмас эмиш, — деди ўз ойнадаги аксига қарата Бак Маллиган. — Тарки одат амри маҳол. У ўз онасини ўлдирди. Аммо у кулранг шим киёлмас экан.

У устарани эҳтиётлик билан ёпди-да, бармоқларининг учи билан қиртишланган юзини сийпалади. Стивен нигоҳини денгиздан узиб унинг дўмбоқ юзи ва тутаб тургандек мовий филтиллаган кўзларига боқди.

— Мен кеча кечқурун “Кема”да бирга бўлган нусхалардан бири, — деди Бак Маллиган, — сенда ўсиб борувчи фалаж бор деяпти. У Доттивиллда Коннолли Норман билан бирга ишлайди. Ўсиб борувчи фалаж ҳамда ақли заифлик.

У ойнани олиб, денгиз узра порлаб турган қуёш аксини тутиш учун ярим доира қилиб денгиз узра сермади. Унинг буралган лаблари, оппоқ ярқираган тишларининг учлари кулиб турарди. Унинг мустаҳкам бичилган бутун кучли гавдаси кулгидан силкинарди.

— Ўзингга бир қара, — деди у, — сен ёмон кўрқинчли бахшисан.

Стивен энкайиб ўзига узатилган ойнага қаради, ойнанинг ўртасидан эгри-бугри дарз ўтган, дарз орасида бир тола соч тиқилиб учи

чиқиб турарди. Ўткинчиларнинг нигоҳи нимани кўради? Ким менга шу юзимни танлади? Манави ночор, паразитлар билан тўлиб-тошган итнинг вужудини ким берди? Ойна ҳам шуни сўраяпти.

— Мен ойнани хизматчи хотиндан ўмардим, деди Маллиган. — Ойнаси ҳам ўзига ўхшайди. Холажоним жияним Мэйлахи деб, доим бедаво чўри ёллайди. Шаҳвоний васвасалардан сақламоқчи бўлади. Чўрининг оти Урсула.

У яна хахолаб кулиб ойнани Стивеннинг қаттиқ тикилган кўзларидан нари тортди.

— Юзини ойнада кўролмайдиган Колибаннинг қахрли нигоҳи¹, — деди у. — Қанийди шу ҳолда Уайлд сени кўрсайди.

Ўзини орқага ташлаб, Стивен бармоғи билан ойнани кўрсатди.

— Бу ирланд санъатининг рамзи, — деди у аламнок. — Чўрининг дарз кетган ойнаси.

Бак Маллиган кутилмаганда Стивенни қўлтиқлаб олди-да, у билан минора атрофида айлана бошлади, чўнтакка солинган ойна ҳамда устара ҳар қадамда шарақа-шуруқ қиларди.

— Сенинг жиғингга тегиш яхши эмас-а, тўғрими, Кинч? — эркалагандай сўради Маллиган. — Уларга қараганда қанчалар ақлли эканлигинг бир худога аён.

Зарба қайтарилди. У менинг санъатим ништаридан кўрқади, мен ҳам докторнинг ништаридан кўрқаман. Муздек совуқ пўлат перо.

— Чўрининг дарз кетган ойнаси. Буни буқага ўхшаган оғайнимизга айтгин-да, мукофотига ундан бир гиней² ол. Пули кўплигидан сасиб, шишиб кетяпти, бунинг устига у сени жентлмен деб ҳисобламайди. Унинг падари зулусларга³ ични юмшатадиган дори ё бўлмасам шунга яқин бир гурбат нарсаларни пуллаб тоза чўнтак қаппайтирган. Э худойим-ей, муни қара-я Кинч, агар иккаламиз бирга ишлаганимизда борми, орол диёримиз учун нималар қилмас эдик! Уни юонлаштириб юборардик.

Крэнлининг қўли. Унинг қўли.

— Ҳеч ақлимга сиғдиролмаيمان, анов молфаҳмларга эланиб-тиланиб юрасан. Мендан бошқаси сенинг кимлигингни билмайди. Нега менга ишонмайсан? Нега менга бурнингни жийирасан? Нима, Хейнс туфайлими? Мабодо у сенга халал бераётган бўлса, мен Сеймурни олиб келаман, миясини қоқиб кўлига тутқизамиз, ҳатто Клайв Кемпторпдан ҳам баттар қиламиз.

Клайв Кемпторпнинг уйдаги пулдорларнинг баланд овозлари, оқтанлилар: ичаклари узилгудай хахолашиб, қоринларини войвойлаб чангаллашади, бир-бирларини маҳкам ушлаб олишади. Вой, ўлиб қоламан! Буни у қизга секин ётиғи билан айтинг, Обри! Йўқ, жоним чиқиб кетай деяпти. Унинг далва-далва бўлиб йиртилиб кетган қўйлагининг парчалари эпкинда ҳилпирайди, у эса, тўпиғигача сирғилиб тушган иштонига қоқилиб-суқилиб, Эйдсдан қочиб стол атрофида гир айланади, бу Эйдс Магдалина коллежидан, қўлида катта қайчи кўтарганча унинг кетидан қувиб юради. Уйноқлаган бузоқникига ўхшаган башарасига мураббо сачраган. Вой, иштонимни ечманглар! Вой, нега мени қутурган итдай талайсизми?

¹ Оскар Уайлднинг “Дориан Грей портрети” асари сўзбошисидан.

² Г и н е й — Ирландия пули.

³ З у л у с л а р — Жанубий Африкада Натал вилояти аҳолиси.

Очиқ деразадан келаётган бақирӣқ-чақирӣқлар оқшомни хуркитади. Олдига этак тутиб олган, қулоғи эшитмайдиган, башараси худди Метю Арнолд¹нинг ниқобига ўхшайдиган қария қорамтир ўтлоқда кўк буталарни текислайди, кўзи билан учиб тушаётган яшил япроқларни кузатади.

Бизнинг ўзимиз учун... янги жоҳилият... омфалос²...

— Менга деса, тураверсин, — деди Стивен. — Ўзи ёмон эмас, фақат одамни ухлатмайди.

— Унда нима ўзи? — сабрсизланиб сўради Бак Маллиган. — Очиғини айт. Сен билан доим очиқчасига гаплашганман. Нега мендан аччиғланиб юрибсан?

Улар ухлаётган китнинг тумшуғидай сув устидан чиқиб турган Брэй-Хеднинг ясси чўққисига қараганча туриб қолдилар. Стивен қўлини оҳиста тортди.

— Айтайми, сен шуни хоҳлайсанми? — сўради у.

— Ҳа, нима гап ўзи? — жавоб қилди Бак Маллиган. — Орамиздан бирон нима ўтганини билмайман.

У Стивеннинг башарасига тик қараб турарди. Майин шаббода унинг манглайини сийпалаб ўтди. Тўзғиган оч сочларини енгилгина силкиди, кўзларида ташвишнинг кумуш нуқтачаларини уйғотди.

Стивен ўз ўкранган овозининг садосидан эзилган ҳолда, деди:

— Онам ўлгандан кейин сизникига биринчи келганим эсингдами?

Бак Маллиган дарҳол хўмрайди-да, деди:

— Нима? Қачон? Ҳеч нарса эсимда йўқ. Мен фақат фикрлар ва сезимларнигина эслаб қоламан. Нима бўпти ўзи? Нима бўлган экан?

— Сен чой тайёрлаётган эдинг, — деди Стивен, — мен пиллапояга қайноқ сувга чиқувдим. Онанг ичкаридан аллақандай меҳмон билан чиқиб келди. У сендан олдинда ким бор, деб сўради.

— Шундайми? — деди Бак Маллиган. — Хўп, мен нима дебман? Эсимда йўқ.

— Сен айтдингки, — жавоб берди Стивен: — «О, бу бор-йўғи Дедал, холос, — яқинда онасининг қулоғи тагида қолди».

Бак Маллиган қизариб кетди, унинг чехраси яшариб, жозибалироқ тусга киргандай бўлди.

— Мен шундай дедимми? — ўсмоқчилади у. — Хўп, нима бўпти? Бунинг нимасига ажабланасан?

Ўнғайсизликдан қутулиш учун у қаттиқ бир силкиниб қўйди.

— Бу ўлим ўзи нима, — сўради у, — онангнинг ўлими, сенинг ёки менинг ўлимим? Сен фақат онанг қандай ўлганини кўргансан. Мен эсам ҳар куни Модархудо ёки Ричмондда³ одамларнинг асфалософилинга жўнаётганини кўраман, жарроҳлик хонасида улар қандай нимталанаётганига гувоҳ бўламан. Ўлаксалар, холос. Бошқа ҳеч нарса эмас. Бунинг нима аҳамияти бор? Онанг жон таслим этаётганда сендан илтижо қилди, тиз чўкиб, мен учун худога ёлвор, деди, сен бунга адо этишни истамадинг. Нима учун? Чунки сенинг баданингда ўша лаънати иезуит ардоби ўрнашиб қолган, фақат у тескари жойда намоён бўлади, холос. Менимча, буларнинг бари сариқ чақага арзймайди. Онангнинг миясидаги чизиқчалари ишла-

¹ Метю Арнолд — инглиз ёзувчиси (1822-1888).

² Киндик. Ер киндиги (*юнонча*).

³ Дублин касалхоналари.

май қолган. У докторни «сэр Питер Тизл» деб чақиради, адёлидаги сариқтовон гулларни юлқилаб ўтиради. Ҳолати размга келиб қолган, у нима деса, шуни қилиш керак. Сен унинг ўлим олдида қилган сўнгги илтимосини бажармадинг, яна менга димоқ-фироқ қиласан, нима мен ҳам Лалуэттдан келган ёлланган гўяндалар каби пиқ-пиқ йиғлаб ўтиришим керакмиди? Ана жаҳолат! Хўп, борингки, мен шундай дегандирман. Лекин мен онангнинг хотирасини ҳақорат этганим йўқ.

У гапирган сайин ўзига бўлган ишончи мустаҳкамланиб борарди. Стивен Маллиганнинг сўзларидан етган юракдаги битмаган озор яраларни яшираркан, жуда совуқ қилиб деди:

— Мен онамни ҳақорат қилдинг деганим йўқ.

— Кимни бўлмаса? — сўради Бак Маллиган.

— Сен мени ҳақорат қилдинг, — деди Стивен.

Бак Маллиган пошнасида гир айланди.

— Вой бу одамни қаранг! — деди у.

У тўсиқ бўйлаб тез юриб кетди. Стивен сокин кўрфаз ортидаги тоғларга қараганча ўз жойида қимирламай турарди. Денгизу тоғлар туманли ҳовурга чулганганди. Кўзи лўқиллар, нарсаларни яхши кўролмас, ёноқлари қизиб ёниб кетаётгандек эди. Минорадан баланд овоз янгради:

— Сиз шу ердасиз, Маллиган?

— Ҳозир бораман, — жавоб қилди Бак Маллиган.

У Стивенга ўгирилиб қаради-да:

— Денгизга қара! — деди. — Унинг ҳақоратлар билан нима иши бор. Лойоланинг гарданига ур-да, Кинч, юр, пастга тушайлик. Муҳтарам инглиз эрталабки нонуштасини талаб қиляпти.

Унинг калласи бир зумга том бўғоти билан баробар бўлди.

— Бўлди, кўп ўксинаверма, — деди у. — Балки мен ноҳақдирман. Шаҳдингдан қайт ва хафа бўлма.

Унинг калласи ғойиб бўлди, лекин зина пастидан унинг узоқлашаётган овози келди:

Орқанга қарама, хўрсиниб
Севгининг кўп аччиқ асрори.
Фергус¹ ку бошқарар арава.
Тик туриб бўйига баравар.

У денгизга қараб турар, зинапоя саҳнидан денгиз томонга тонг сукунатида ўрмонларнинг соялари сассиз сузиб ўтардилар. Қирғоқ бўйи ва ундан нари сув бети енгил учқур долғалардан оқариб кўринарди. Қорамтир туманли денгиз, кўкраги оппоқ. Кўша шеърый ургуларнинг чатишмалари. Арфа торларини чертади қўллар, янграйди жўр оҳангларнинг саслари. Тўлқинлар каби оппоқ сўзлар, жуфт бўлиб, қовушиб, мубҳам долғалар узра титрайди.

Булутлар оҳиста тўсар кун юзини, шарпадан қораяр яшил кўрфазлар. Ётар орқада кўрфаз — гўё тахир сувлар косаси. Фергус кўшиғи: мен уни уйда куйладим, қорайган торларни созлабон чалдим. Унинг эшиги очиқ эди: менинг куйимни у тинглашни истади. Юрагим тақво ва шафқатга тўлиб овозим чиқмай унинг тўшагига яқинлаб бор-

¹ Фергус — Ирландия асотирлари — сагалари қаҳрамонларидан. Янги эра бошлари.

дим. Ночор тўшак узра у йиғлаб ётарди. Ўша сўзлар, Стивен, уни юм-юм йиғлатган эди: севгининг кўп аччиқ асрори.

Энди эса қайда?

Унинг гизли хотира тухфалари: патдан ясалган эски елпигичлар, попукларидан мушк анқиган Carnets de bal¹, тортмаларда сақланувчи қаҳрабо тасбеҳлар. Қизлик чоғларида қуёш тушиб турадиган дераза олдига илинган қафас. У “Кўрқинчли турк” томошасида қария Ройснинг қўшиқларини тинглаб, бошқалар билан бирга қувониб кулган:

Қачон истасам,
Доим бўламан.
Кўринмас одам!

Мушк-анбар ислари анқиган, мангуга ғойиб бўлган шод-хуррамлик шарпаси.

Орқанга қарама, хўрсиниб

Табиатнинг эсхонасида унинг ўйинчоқлари билан бирга сақланар. Унинг миясига мунгли хотиралар бостириб келарди. У таҳорат қилиб ибодатга турганида ошхонадан тўлдирилган бир коса сув. Ўртаси олиб ташланган, ичига майда шакар тўлдирилиб қоронғу куз оқшомида каминда пиширилган олма. Болаларининг кўйлақларига ўрнашиб олган қумурсқаларни босиб ўлдирган нозик тирноқларда қотган доғлар.

У оғиз очмай унинг тушларига кириб келарди, қора дафн либосларига чулганган унинг ҳоргин жуссасидан шағам ва атиргул бутасининг ҳиди анқирди, соқов сирли сўзлар ила у ўғли устига энгашарди — нам тортган хок-туробнинг эшитилар-эшитилмас иси тараларди.

Онанинг шишадай қотган кўзлари ўлим ора теран термиларди: юрагимга ларза солмоқ, уни ўзига тобе этмоқ бўларди, фақат мени. Шамнинг лопиллаган сояси унинг сўнгги талвасаларини ёритарди. Ўзгариб кетган чеҳрадаги ғира-шира ёруғ. Унинг ҳирқироқ ҳансираган нафаси даҳшат ичра узилар, бу пайт ҳамма тиз чўкканча худога ёлворар, дуо ўқир. Унинг кўзи менда, мени синдирмоқчи бўлар.

*Liliata rutilantium te confessorum turma circumdet: Rutilantium te virginum chorus excipiat*².

Қонхўр! Сенинг емишинг — мурдалар!

Йўқ, ойи. Мени ўз ҳолимга кўйинг, яшамоққа изн беринг.

— Ҳой, Кинч!

Бак Маллиганнинг куйлаган овози минора ичидан янгради. Овоз зинадан кўтарилиб яқинлашар ва яна чақирарди. Стивен ҳамон ўкириб йиғлаган қалби титроқларига ғарқ бўлиб, қуёш нурунинг қайноқ мавжларини эшитар, ўз ортидан янграётган дўстона сўзлар издиҳомини илғарди.

— Дедалус, жаҳлингдан туш, пастга туш. Нонушта шай. Хейнс кечирим сўради бизни кечаси уйғотиб юборгани учун. Ҳаммаси жойида.

— Кетяпман, — деди Стивен ўгирилиб.

— Худо ҳақи, тез кел, — дерди Бак Маллиган. — Мен учун, ҳаммамиз учун. — Унинг калласи бир кўриниб, яна ғойиб бўлди. —

¹ Ойимқизлар ваъда қилинган рақсларни ёзиб борадиган қоғозлар.

² Сени тавба-газарру қилувчиларнинг оппоқ порлоқ издиҳоми қуршасин. Сени шодумон парилар тўдаси бағрига олсин.

Мен унга сенинг ирланд санъати тимсоли ҳақидаги гапингни айтиб бердим. Зўр гап, деб айтди. Ундан бир фунт ундир, хўпми? Мен бир гиней демоқчиман.

— Мен бугун маош оламан, — деди Стивен.

— Мактаб шўъбасиданми? — деди Бак Маллиган. — Қанча? Тўрт фунтми? Бизга бир фунтини бериб тур.

— Майли, — жавоб қилди Стивен.

— Тўртга ярқиллаган соверен, — қувониб қичқирди Бак Маллиган. — Биз бугун шундай ичиб ишрат қилайлик-ки, бунақаси друид¹ ларнинг ҳам тушларига кирмаган ҳали. Тўртга совереннинг кучи ҳар нарсага етади!

У қулочларини ёзди ва зинадан пастга такиллаб тушиб бораркан, ҳақиқий кокнилар² лаҳжасида сохтакорона қўшиқ хиргойи қилади:

Тож кияр кунда
Биз хурсанд ўйнаймиз.
Май, паво ичамиз
Тож кияр кунда!
Биз хурсанд ўйнаймиз
Тож кияр кунда!

Денгиз узра хуррам шовуллаган илиқ қуёш зиёси. Мармар тўсиқ устида унутиб қолдирилган совун кўпиртириладиган никелланган идиш ярқ-ярқ қилади. Уни мен пастга олиб тушишим керакми? Балки уни шу ерда қолдириш керакдир, унутилган дўстликни? У бориб идишни қўлига олди, идиш муздек эди, димоғига қотиб қолган совуннинг елимга ўхшаш ҳиди урилди, идишдан чўтқачанинг учи чиқиб турарди. Мен Клонгаусда ладан тутатқични шундай кўтариб борганман. Энди мен бошқаман, лекин ҳалиям ўша-ўшаман. Ҳамон малайман. Малайнинг малайи.

Қоронғуроқ кунгурадор хонада халат кийган Бак Маллиганнинг гавдаси дам у ёққа, дам бу ёққа шитоб бориб келарди. Каминнинг сарғиш алангалари дам очилар, дам тўсиларди. Юксак шипдаги кичик доғчалардан юмшоқ кун нурининг икки устуни пастга сопол ётқизилган саҳнга тушиб турар, улар туташган жойда эса қовурилган ёғнинг аччиқ дуд-тутунлари бурқсиб айланарди.

— Одамни бўғиб юборди, — деди Бак Маллиган. — Эшикни очиб юборинг, Хейнс, илтимос.

Стивен совун идишни буфет устига қўйди. Дароз гавда ўрнидан қўзғалиб, остона олдига борди-да, зинага чиқиладиган эшикни очди.

— Калит сиздами? — сўради овоз.

— Калит Дедалда, — жавоб берди Бак Маллиган. — Қуриб кетсин, нафас олиб бўлмайди-я.

У каминдан бошини кўтармай бўқирди:

— Кинч!

— Калит қулфнинг оғзида, — деди Стивен ва яқинроқ келди.

Калит икки бор гичирлаб айланди, залворли чўнг эшик ниҳоят очилгач, хонага равшан ёруғлик ва салқин ҳаво ёпирилиб кирди. Хейнс остонада туриб ташқарига назар соларди. Стивен ўз чамадонини столга яқинроқ суриб, кутиб ўтирди. Бак Маллиган қовурилган тухумни ёнида

¹ Д р у и д л а р — қадимги Ирландияда яшаган келтларнинг қоҳинлари — қурбонлик маросимларини бошқарган, табиб муаллим, башоратчи бўлганлар, қозилик қилганлар.

² К о к н и — қуйи ва ўрта табақага мансуб лондонликларни, уларнинг сўзлашув лаҳжасини ҳазиломуз шундай аташади.

турган лаганга ташлади. Кейин у лаган билан катта чойнакни олди-да, қулочини ёзиб уларни столга қўйди ва ниҳоят енгил нафас олди:

— Мен эриб кетаман, деган экан шағам, қачонки... Аммо тўхта. Бу ҳақда бошқа бир сўз ҳам айтма. Кўзингни оч, Кинч. Нон, мой, бол. Келинг бу ёққа, Хейнс. Овқат тайёр. Ўзинг рози бўл, Раббим, етказган ризқ-рўз неъматларингга, қанд қани? Эҳ, қуриб кетсин, сутимиз йўқ-ку, ҳали.

Стивен буфетдан бир бўлак нон, асалдон ва саримой идишини олди. Бак Маллиган бирдан тутақиб, столга ўтирди.

— Нима бу тартибсизлик! — деди у. — Мен унга тўққизга келинг деб тайинлаганман.

— Сутсиз ичиб турайлик, — таклиф қилди Стивен. — Буфетда лимон бор.

— Париждаги қилиқларингни бизга қилма. Мен қишлоқи сут ичмоқчиман. Энди коувдан келтирилган сут.

Хейнс остонадан келиб, вазмин деди:

— Сутчи келяпти сути билан.

— Худо хайрингизни берсин, — хитоб қилди Бак Маллиган, курсидан дик этиб туриб. — Ўтиринг. Чойни қуйинг, қанд мана халтачада. Бўлди, қуймоқ мени овора қилди. — У қуймоқни уч бўлакка ажратди-да, уларни оғзи тинмай гапирганча ликобчаларда тарқатди: — Ота, Ўғил ва Муқаддас Руҳ учун!

Хейнс чойни қуйиб чиқди.

— Ҳар кимга икки бўлақдан соламан, — деди у. — Чойни жуда ўткир дамлабсиз, Маллиган!

Бак Маллиган нонни қалин бўлақлаб кесаркан, овозини ингичка, кампирчасига заифона қилиб, деди:

— Мен чой қилувчиманми, чой қиламан, деган эди кампиршо Гроган. Мен сув қилмоқчиманми, сув қиламан¹.

— Умид қиламан, бу ҳар қалай, чой бўлса керак, — деди Хейнс.

Бак Маллиган нон кесишда давом этаркан, жағи тинмасди:

— «Мен ҳам, м-с Кахилл», — дейди у. «Фақат, — дейди м-с Кахилл, — уни битта тувакда қилишдан худо сизни сақласин».

У улфатларининг ҳар бирига қалин бир бўлак нонни пичоқ учида узатди.

— Бу фолклор, — деди у жиддий тортиб, — китобингизга киритасиз, Хейнс. Асл матн беш қатор, ўн саҳифа изоҳ фолклор ва Дандрумнинг балиқ илоҳлари тўғрисида. Мубашшир ҳамширалар томонидан босишга рухсат этилди фалон сана фалон йил.

У Стивенга ўгирилиб қараб, қошларини баланд учириб, ингичка серташвиш оҳанг билан сўради:

— Сизнинг эсингизда йўқми, биродар, кампиршо Гроганнинг кўвачаси «Мабиножон» ёки Упанишадларда² тилга олинганмиди?

— Ишончим комил эмас, — сиполик билан деди Стивен.

— Ростданми? — давом этди Бак Маллиган худди олдингидай оҳангда. — Нега ундай экан, айтолмайсизми марҳамат қилиб?

— Менимча, — деди Стивен оғзида овқат чайнашдан тўхтамай, — буни на «Мабиножон»да ва на бошқа ердан топиб бўлади. Ҳақиқатга яқинроқ гап шуки, кампиршо Гроган Мэри Эннинг туғишгани эди.

¹ Асл нусхада сўз ўйини қўлланган: “to make water” (айнан “сув қилмоқ” пешоб қилмоқ маъносига).

² У п а н и ш а д л а р — (санс. — қутлуқ билим). Эрамиздан аввалги VII-III асрлардан то янги Эранинг XIV-XV асрларигача яратилган ҳинд диний-фалсафий қарашлари акс этган матнлар.

Бак Маллиган қойил қолгандай жилмайди.

— Аъло, — деди у овозини чучмалгина қилиб, оппоқ тишларини кўрсатар ва кўзларини мамнуният ила сузаркан. — Сиз шундай деб ҳисоблайсизми? Аъло.

Кейин кутилмаганда чехрасига атай қаҳрли бир тус бериб, у шахд билан нон тўғрай бошлади, сўнг хирқироқ, хунук овоз чиқариб, ириллади.

Энди қари онани
Бир пулга олмас,
Этагини кўтариб...

Эшик остонасида ёруғни тўсиб одам гавдаси кўринди.

— Сут, сэр.

— Киринг, опоқи, — деди Бак Маллиган, — Кинч, кўзачани келтир.

Кампир ичкарига кириб, Стивеннинг ёнида тўхтади.

— Бугун ҳаво чарақлаб турибди, сэр, — деди у. — Худога шукур.

— Кимга дейсиз? — деди Бак Маллиган унга қараб. — Э-ҳа, албатта, албатта.

Стивен орқасига эгилиб, буфетдан кўзачани олди.

— Орол одамлари, — Хейнсга тушунтирмоқчи бўлиб сўзлади Маллиган, — одам аъзосининг чил бўлаklarини йиғиб юрадиганларни бот-бот эслаб туришади.

— Сизга қанча, сэр? — сўради кампир.

— Кварта¹, — жавоб берди Стивен.

У кампир қуюқ оппоқ сутни аввал кичик идишга, кейин кўзачага ўлчаб қуйишига қараб турди, ўзининг сути эмас. Кўкраклари қари, буришган. Кампир яна бир идиш қуйди, кейин яна озгина. У тонг бағридан кириб келди, қари ва сир-синаотли, эҳтимол, башоратчидир. Кампир сутни қуяркан, тинмай мақтарди. Тонг азон чоғи, сабр қилиб тобе турган сигир олдида тиззалаб ўтириб, баланд ўсган майсазор ичида — замбуруғига минган алвасти — чангак бўлиб қолган бармоқлари билан сигир эмчагини чаққон-чаққон тортади. Кечаси тушган шудрингдан ипакдек сигирлар кампирни таниб чорлаб, ҳимрашади. Ипак сигир ва шўрлик кампир — эски замонларда шундай деб аташган. Бошпанасиз ғариба, мангу мавжудларнинг ҳеч ўзгармас нусхаси, у ўзини бўйсундирганча ва ўзини бепарволик билан сотганга хизмат қилади икковининг тагида чўри бўлиб ётади, ҳар икковининг хоинлигини билади, шу сирли тонгнинг даракчиси. Хизмат қилсинми ёхуд айбласинми — у билмасди, аммо унинг олдида ялтоқланишдан ор қиларди.

— Сут ҳақиқатан ҳам яхши экан, опоқи, — деди Бак Маллиган сутни ҳар кимнинг идишига соларкан.

— Ичиб кўринг, сэр, — деди кампир.

У ичиб кўрди.

— Агарда биз ҳар доим шундай саломатликка фойдали таомларни истеъмол қилганимизда эди, — деди у сутчига баланд овозда, — тишимиз камроқ чирирди, қорнимиз камроқ оғрирди. Қаранг, сассиқ ботқоқда яшаймиз, турли-туман арзон бемаза нарсаларни еймиз, чанг-тўзон, тезаклар, силларнинг балғамлари тўлган кўчалардан юрамыз, шундан кейин нима бўларди.

¹ К в а р т а — бу ерда 1 литрдан сал ошиқроқ ўлчам.

- Сиз табобатга ўқиётган талабамисиз, сэр? — сўради сутчи.
- Худди ўзгинаси, опоқи, — деди Бак Маллиган.
- Қаранг-а, — деди сутчи.

Стивен индамай нафратланиб тинглаб ўтирарди. Кампир ўзи билан овозини баланд қилиб гаплашаётган жарроҳ ва ҳоким олдида кекса бошини эгиб жим туради, мени эса менсимайди. Бу овоз эгасини у гуноҳларимга кафорат бўлади, ўлсам бутун вужудимга хушбўй мой суртиб чиқади, худойимнинг бемаза бир маҳлуқимиз, илоннинг аврашига доим гирифтормиз, деб ўйлайди. Бу ўктам овоз эгаси қошида у пушиб қолади. Миқ этиб оғиз очолмайди, ишонқирамай бақрайиб тураверади.

— Сиз унинг гапларига тушуняпсизми? — деб сўради ундан Стивен.

- Бу французчами, сэр? — сўради кампир Хейнсдан.
- Хейнс уялиб-нетмай унга узундан узоқ жавоб қилди.

— Бу ирландчасига, — деди Бак Маллиган. — Сиз гэлча гапирасизми?

— Мен ўзим ҳам ирландча бўлса керак деб ўйловдим, — деди кампир, — овозидан билса бўлади. Сиз нима фарб томонларданмисиз, сэр?

- Мен инглизман, — жавоб берди Хейнс.

— У инглиз, — деди Бак Маллиган, — у биз Ирландияда ирландча гаплашишимиз керак, деб ҳисоблайди.

— Албатта, гаплашиш керак, — деди кампир, — мен тилни билмаганим учун уяламан. Уни яхши тил дейишади.

— Яхши дейиш — кам, — деди Бак Маллиган, — жуда ажойиб тил. Яна чойингдан қуй-чи, Кинч. Чой ичасизми, опоқи?

— Йўқ, раҳмат, сэр, — жавоб берди кампир бидонни қўлига осилтириб, кетишга чоғланаркан.

Хейнс кампирга деди:

— Сизга қанча тўлашимиз керак? Унга пулини бугун бериб қўя қолайлик, Маллиган, нима дейсиз?

Стивен яна ҳаммага сут қўйди.

— Пулими, сэр? — деди кампир тўхтаб. — Майли, мана етти кун бир пинти икки пенсдан ҳисобласак, етти кунга икки шиллингу икки пенс, манови уч кунга ҳар квартаси тўрт пенсдан уч квартаси бир шиллинг, бунга бир шиллингу икки пенсни қўшсак жами икки шиллингу икки пенс бўларкан, сэр.

Бак Маллиган хўрсиниб қўйди, икки ёғига қалин мой суртилган нон бўлагини оғзига жўнатаркан, оёқларини узатиб, ўзининг шимининг чўнтақларини титкилашга тушди.

— Пулини гиншинмай назокат билан тўлаш керак, — кулиб деди унга Хейнс.

Стивен ўзига учинчи бор яна сут қўйди, қуюқ оппоқ сутга озгина чой аралаштирди. Бак Маллиган чўнтагидан битта кумуш флорин чиқарди, уни бармоқлари орасида ўйнади ва хитоб қилди:

— Мўъжиза!

У тангани стол устидан кампир томонга суриб, қўшиб қўйди:

— Мендан бошқа сўраманг, азизам. Кўлимда нима бор бўлса, ҳаммасини бераман.

Стивен тангани сутчининг пулга ўч бўлмаган қўлига қўйди.

— Бизда икки пенс қолди, — деди у.

— Ҳечқиси йўқ, сэр, — деди кампир тангани оларкан. — Берасиз ҳали. Хуш қолинг, сэр.

У энгил таъзим қилиб, чиқиб кетди. Бак Маллиган орқадан шеър ўқиганча қолди:

Дунёнинг барча хазинасини
Кўяр эдим унинг оёқларига.

У Стивенга бурилиб, деди:

— Чин айтаман, Дедалус. Мен шип-шийдон бўлдим. Тезроқ билим юртинга бора қол, у ердан бизга пул келтир. Бахшилар бугун мум қотгунча, бурнидан чиққунча ичишлари керак. Ирландия кутяпти, ҳар ким ўз бурчини тўлиқ адо этсин.

— Менга эслатганингиз яхши бўлди, — деди Хейнс ўрнидан кўзгаларкан. — Бугун мен сизнинг миллий кутубхонангизга боришим керак.

— Аввал чўмилайлик, — деди Бак Маллиган.

Стивенга ўгирилиб қараб, навозиш билан деди:

— Охирги чўмилганингдан бери бир ой ўтгандир, а, Кинч?

Кейин Хейнсга қарата деди:

— Ювуқсиз бахши бир ойда фақат бир марта баданига сув сочади.

— Бутун Ирландияни Голфстрим ювиб ўтади, — деди Стивен бир парча нонга асал оқизаркан.

Теннисча кўйлагининг очиқ ёқасини шарф ўраб боғларкан, Хейнс бурчакдан овоз берди:

— Мен сизнинг сўзларингизни йиғиб ёзиб бормоқчиман, агар сиз қарши бўлмасангиз.

У буни менга қарата айтяпти. Ювинишади, чўмилишади, кирларини тозалашади. Юракнинг чирки. Диёнат. Аммо доғларни ювиб адо қилишолмайди.

— Мисол учун ҳалиги чўрининг дарз кетган ойнаси ирланд санъатининг рамзи эканлиги ҳақидаги гап: жуда алламбало.

Бак Маллиган стол тагидан Стивеннинг оёғини туртди ва жўшиб кетиб, деди:

— Сиз, Хейнс, унинг Ҳамлет ҳақида нима деганларини бир эшитсангиз эди.

— Мен жуда жиддий айтяпман, — деди Хейнс ҳамон Стивенга қарата. — Анов кампиршо келганда мен худди шуни ўйлаб турган эдим.

— Қалам ҳақи бўладими? — сўради Стивен.

Хейнс кулиб юборди ва каравотининг илгагидан кўкимтир похол шляпасини олди-да, деди:

— Бунисини билмадим лекин.

У эшикка томон юрди. Бак Маллиган Стивенга қараб энгашиди-да, унга шахд билан қаттиқ гапирди:

— Нега тентаклик қиялсан? Нега унга буни айтдинг?

— Нима бўпти? — деди Стивен. — Мақсад пул топиш. Кимдан оламиз? Ундан ёки сутчи кампирдан. Жуфтми тоқ.

— Мен унга сени жуда кўкка кўтариб мақтаяпман, — деди Бак Маллиган, — сен эсанг куйдирган каллага ўхшаб турасан, иеузитча майнавозчиликлар қиласан.

— Унча ишонгим келмайди, — деди Стивен, — на унга ва на кампирга.

Бак Маллиган жуда қийналиб кетгандай хўрсинди-да қўлини Стивеннинг елкасига қўйди.

– Сен менга ишон, Кинч.

Кейин бугунлай бошқача оҳангда қўшимча қўшди:

– Очигини айтганда, балки сен ҳақдирсан. Э борсин ҳаммаси, туёгини шиқиллатсин, бошқа нимага ҳам ярарди. Нега уларни ўрта бармоғингда ўйнатмайсан, мендан ўргансанг бўлмайдами? Э, бари қуриб кетмайдами! Бироқ вақт бўлиб қолибди, юрайлик-чи энди.

У ўрнидан турди, белбоғини савлат тўкиб ечиб, елкасидан халатини олди, итоаткорона товушда деди:

– Маллиган ўзини фош қилади.

У халат чўнтагидан нарсаларни чиқариб столга қўйди.

– Ма, сурткингни олиб қўй, – деди у.

Крахмалланган ёқа ва сирғалиб кетаверадиган тихир бўйинбоғини тақаркан, уларга таъна-дашномлар берар, соатининг узун занжирига ҳам гап қотиб қўярди. Менинг тоза рўмолчам қани деб, қўллари билан чамадон ичини кавларди. Кўнгилнинг чирки. Биз ўз ролимизга муносиб кийинишимиз керак. Мен қизил-жигарранг қўлқоп ва кўк этик кийишни хоҳлайман. Зиддият. Мен ўз-ўзимга қарама-қаршиманми? Майли, нима қилибди, ўз-ўзимга қарама-қарши борсам. Малаки Уторуд. Унинг гудранаётган қўлларидан юмшоқ қора нарса учиб чиқди.

– Э, мана сенинг Париждан олган шляпанг, – деди у.

Стивен уни илиб олиб бошига кийди. Хейнс эшикдан чақирди:

– Бўлдингларми, юрасизларми?

– Мен тайёрман, – жавоб берди Бак Маллиган эшик томонга юра туриб. – Юр, Кинч. Ҳойнаҳой, қолган-қутганларини ҳам еб бўлдинг шекилли. – У виқор билан қадам ташлаб, итоаткорона ташқарига чиқди. Овозига ҳазин тус бериб, деди: – Ва у ўз йўлида Баттерлини учратди.

Стивен шумтол таёқчасини олиб улар изидан чиқди, улар зинадан тушиб боришаркан, эшикни ёпиб, калитни буради. Каттакон калитни у ички киссасига солди.

Пастга тушишгач, Бак Маллиган сўради:

– Калитни олдингми?

– Олдим, – деди Стивен.

У олдинга ўтиб олди. Орқа томонда Бак Маллиган залворли катта сочиқ билан ўт-ўланлару қирққулоқларнинг тепасига уриб бораётгани эшитилиб турарди.

– Тиз чўкинг, сэр. Бу нима қилиқ, сэр.

Хейнс сўради:

– Минорага ижара пули тўлайсизми?

– Ўн икки фунт, – жавоб берди Бак Маллиган.

– Ҳарбий вазирга, – деб қўшди елкаси оша Стивен.

Улар тўхташди. Хейнс минорага бошдан оёқ кўз югуртирди-да, деди:

– Қишда жуда қоронғу бўлса керак. Сиз унга нима деб ном қўйгансиз – «Мартелло» дейсизми?

– Уни Билли Пит қурган, – деди Бак Маллиган, – французлар денгиз томондан ҳужум қилмоқчи бўлишган эди. Аммо биз уни «Омфалос» деб атаймиз.

– Хўп, сиз Ҳамлет ҳақида нима деб ўйлайсиз? – сўради Хейнс Стивендан.

– Йўқ, йўқ, – куйманиб қичқирди Бак Маллиган. – Ҳозир Фома Аквинатнинг эллик бешта далилини бир бошдан эшитишга тоқатим етмайди. Мен уч-тўрт қултум ютиб олай, ана ундан кейин гаплашамиз.

У оч сариқ нимчасининг бурчақларини тортиб саранжомланаркан, Стивенга қараб деди:

– Сен-чи, бунинг учун қанча отишинг керак?

– Буни анча вақт кутилди, – бепарво деди Стивен, – яна бироз кутсак кутамиз-да.

– Ҳеч сабрим чидамаяпти, – илтифот билан деди Хейнс. – Биронта парадокс фикрди-да, а?

– Нима деяпсиз! – деди Бак Маллиган. – Биз аллақачон Уайллар ва парадокслардан ўтиб кетганмиз. Бу жуда содда. Гап шундаки, у алгебра ёрдамида Ҳамлетнинг набираси Шекспирга бобо – унинг ўзи эса ўз отасининг руҳи, деб ишонтирмоқчи бўлади.

– Нима? – деди Хейнс бармоғи билан Стивенни кўрсатиб. – Унинг ўзи-я?

Бак Маллиган сочиқни бўйнига ўрай туриб, хандон ташлаб куларкан, Стивен томонга эгилди-да, унинг қулоғига деди:

– О, Катта-Кинчнинг шарпаси! Отасини қидирган Ёфат¹!

– Эрталаб кўпинча биз ўзимизни ҳорғин ҳис қиламиз, – деди Стивен Хейнсга, – буни узоқ ҳикоя қилиш керак.

Бак Маллиган яна олдинга ўтиб олди ва қўлини кўтарди.

– Фақат муқаддас косагина Дедалнинг тилини еча олади, – деди у.

– Гап шундаки, – дея тушунтирди Хейнс Стивенга яна олдинмакейин йўлга тушишгач, – манави минора ва манов қоялар нимаси биландир менга Элсинор²ни эслатди. «Унинг таги денгиз билан туташган» тўғрими?

Бак Маллиган ярқ этиб Стивенга қаради-ю, ҳеч нарса демади. Мана шу ярқироқ жим-жит лаҳза ичида Стивен ўзини ташқаридан уларнинг оч-оқиш либослари аро арзон губор босган мотамсаро кийимда кўрди.

– Бу жуда ажойиб эртак, – деди Хейнс яна қадам ташлашдан тўхтаб.

Денгиз каби оқиш кўзлар, шамол сийпалаб ўтиб яна ҳам оқаринқираган, ишонч билан қарайдиган, эҳтиёткор кўзлар. У денгизлар ҳукмдори, жанубга, кўрфаз томонга кўз тиккан, у ёқда эса ёрқин осмон бағрида қорайиб турган почта кемаси узра тутун амомасию мағлинс яқинида бурилиб кетаётган елкандан бошқа ҳеч нарса кўринмасди.

– Мен бир диний талқинни ўқиган эдим, – деди у паришонҳол бўлиб. – Падар ва Ўғил ғояси. Падар воситасида гуноҳларга кафорат топишни истаган Ўғил.

Бак Маллиганнинг чеҳрасида шод табассум ёйилди, у худди кулги ниқобини таққанга ўхшарди. Уларга қараганча у роҳатланиб чиройли оғзини очди, чексиз қувончдан ўзга ҳеч нарса акс этмаган кўзларини пир-пир учирди. У худди қўғирчоқдек бошини сарак-сарак қилди, панамасининг қирғоқлари қалтираб кетди ва шу кўйи у беписанд телбанамо бир алфозда ҳузур қилиб куйлай бошлади:

¹ Ё ф а т – Инжил ривоятларида Нухнинг катта ўғли.

² Э л с и н о р – “Ҳамлет” трагедиясида қирол саройи номи.

Отам кабутар эди, онам қиз бола,
 Чаққон болакай бўлдим, ажабмас жуда.
 Юсуф дурадгор билан муштлашдик тинмай,
 Кейин мен кетдим, хочга михлашди қўймай.

У бармоғини кўтариб пўписи қилди:

Мен худо ўғлидирман, ким ишонмаса,
 Мен билан текин асло ичиша олмас.
 Мен сувдан ароқ ясаб, кўза тўлган кун,
 Томоғидан сув ўтмас, ўзидан кўрсин.

У хайрлашаётгандай бўлиб Стивеннинг таёғини шитоб билан силкитди, кейин олдинга қараб жарлик томонга чопиб, худди ҳавога парвоз қиладигандай қўлларини балиқ сузгичлари ёки қуш қанотларидай ёзди-да, қўшиғини давом эттирди:

Энди сизга алвидо... Том билан Дикка,
 Айтиб беринг турганим тобутдан тикка.
 Кўкка чиқмоғим керак. Сизга алвидо.
 Хайр, хайр! Ёзиб туринг, унутманг асло!

У қирқ қулочли жардан пастга қараб сакраб-сакраб чопиб кетди, қўлларини худди қанот қоқаётгандек силкитар, тўсиқлардан дикирлаб сакраб ўтарди, салқин шаббода унинг Аторудий қалпоқчасини силкитар, қушларга ўхшаб қийқирган товушларини узоқларга олиб кетарди. Хейнс Стивен билан ёнма-ён бораркан, босиқлик билан кулиб кўярди.

— Меним-ча кулмаганимиз тузук эди, — деди у. — Шаккоклик қияпти. Мен-ку, ўзим дахрийман. Лекин у жуда кулгили қилиб айтяпти, рост, мен буни зарарли деб ўйламайман. Номи нима бунинг? Юсуф дурадгорми?

— Шўх Исо ҳақида баллада, — жавоб берди Стивен.

— Оҳ, — дейди Хейнс, — сиз уни илгари ҳам эшитганмисиз?

— Ҳар куни уч марта таомдан кейин, — қуруққина деди Стивен.

— Сиз худога ишонмайсиз, тўғрими? — сўради Хейнс. — Мен айтмоқчи эдимки, сўзнинг тор маъносида. Ҳеч нарса йўқ жойда яратиш, яна мўъжизалар, яна шахсий худо.

— Бу сўзнинг маъноси менимча битта, — деди Стивен.

Хейнс ялтироқ кўк тошли кумуш портсигарини чўнтагидан олиш учун тўхтади. У бош бармоғи билан босиб уни очди, таклиф қилди.

— Сизга ташаккур, — деди Стивен папирос оларкан.

Хейнс папирос олиб қопқоқни ёпди. У портсигарни яна ён чўнтагига солиб қўйди, нимчасининг киссасидан ялтироқ зажигалкани чиқарди, уни очиб, папиросини ўт олдирди, кейин алангачани ҳовучи орасига олиб Стефенга тутди.

— Ҳа, албатта, — деди у яна йўлга тушишгач. — Ишониш ҳам мумкин, ишонмаслик ҳам, тўғрими? Шахсан менга шахсий худо тушунчаси ҳеч нарсани англамайди. Умид қиламанки, сиз бу гапга қаттиқ турмасангиз керак?

— Менга келсангиз, — деди Стивен тунд норозилик билан, — менинг қиёфамда ўта хурфикрликнинг нохуш бир мисолини кўриб турибсиз.

Стивен шумтол таёғини ерда судраганча, гапнинг давомини кутиб олдинда борарди. Таёғининг темир учи товони тагида визиллаб овоз чиқарарди. Ошнам мени чақирар, ингичка овоз: «Стииииии-вен!», — дея тараларди.

Сўқмоқ бўйлаб кетган илонизи чизиқ. Қоронғу тушгач кечқурун яна шу йўлдан қайтиб ўтишади. У калитни олмоқчи. Калит — меники, ижара ҳақини мен тўлаганман. Бироқ мен унинг нонига шерик бўляпман. Луқмаси аччиқ. Унга калитни ҳам бер. Вассалом. У ўзи сўрайди. Унинг кўзидан билиб турибман.

— Охир-оқибат, — деди Хейнс.

Стивен орқасига ўтирилди ва ўзига синовчан тикилиб турган нигоҳ у қадар гаддор эмаслигини кўрди.

— Охир-оқибат, чамамда, эркин бўлиш ўзингизга боғлиқ. Назаримда сиз ўз-ўзингизга хўжасиз.

— Мен икки бойнинг хизматидаман, — деди Стивен, — инглиз ва италиялик.

— Италиялик? — сўради Хейнс.

Эсини еб қўйган қиролича, қари ва рашкчи. Менинг олдимда тиз чўк.

— Яна учинчиси ҳам бор, — деди Стивен, — мен унинг малайиман.

— Италиялик? — қайта сўради Хейнс. — Сиз бу билан нима демоқчисиз?

— Британия империяси, — жавоб берди Стивен қизариб, — ва муқаддас Рим католик апостол черкови.

Гейнс яна гапга оғиз очишдан олдин пастки лабига ёпишиб қолган тамаки парчаларини сидириб олди.

— Мен сизни яхши тушунаман, — деди у хотиржам. — Ирланд инсоннинг шундай фикрлашида таажжубланарали ҳеч нарса йўқ. Биз, инглизлар сизларга нисбатан у қадар адолатли муносабатда бўлмаганимизни тушунамиз. Эҳтимолки, бунда тарих айбдордир.

Мағрур, қудратли анвонлар Стивеннинг хотирасида мис кўнғироқларнинг тантанавор жаранглари билан акс садо берарди: *et unam sanctam catholicam et apostolicam ecclesiam*¹ — расм-русум ва қоидаларнинг худди ўз эзгу ўйлари каби тадрижий ўсиб бориши, юлдузлар кимёси. Папа Марцеллий шарафига адо этилган ибодат кунларидаги апостолларнинг рамузотлари, юксак тасаддуқда бирлашиб жам бўлган куйчиларнинг саслари ва у куйларнинг ортидан жангжўй черковнинг мудроқ билмас фариштаси шаккокларни мусаххар қилар ва уларга таҳдид солар. Ёпинчиқлари ёнларига қийшайиб тушган шаккоklar издиҳоми тирақайлаб қочиб жон сақламоқ пайида бўлар: Фотий ва масхарабозлар тўдаси, Маллиган уларнинг бири ва Арий ҳам бир умр Падар ва Ўғил ягона моҳиятга эгалиги таълимотига қарши курашиб келган, Валентин ҳам Исо Масиҳнинг тирик жон эканлигини инкор этган, ва африкалик маккор шаккок Собеллий Падарнинг ўзи айни чоқда Ўғил ҳам эди деб нах урган. Маллиган ҳозиргина хорижлик бегонага майнавозчилик қилиб айтган сўзларнинг айни ўзи. Бекорчи масхарабозлик кимки шамолни тикмоқ-чун уринса, бари бўшлиққа гирифторм бўлур. Хавф-хатар чоғида найза-қалқонларини кўтариб доимо черков ҳимоясига отланган Микоил малоика етакчи бўлган черков самовий чериклари томонидан енгилурлар, қурол-яроқларидан маҳрум бўлурлар, таҳдид ва хавф остида қолурлар.

¹ Ва ягона муқаддас умумжаҳон апостол черкови.

Эшитинглар, эшитинглар. Давомли гулдурос қарсақлар. Zut! Nom de Dieu!¹

– Ҳа, албатта, мен британияликман, - дерди Хейнснинг овози, – барча британияликлар каби фикрлайман. Мен ҳам она Ватаним немис яхудийларининг чангалига тушишини истамайман. Қўрқаманки, ҳозир энг катта хавф айнан шунда.

Икки киши жар ёқасида туришарди: тадбиркор ва қайиқчи.

– У Баллокка боряпти.

Қайиқчи кўрфазнинг шимолий ёғига қараб менсимаганнамо бош силкиди.

– У томоннинг чуқурлиги 30 қулочдан ошмайди, – деди у. – Сув кўтарила бошлаганда у юзага чиқади. Бугун тўққизинчи кун.

Сувга чўккан. Кема ҳувиллаган кўрфазда кезиб юрибди, шишиб кетган жасад юзага чиқишини, туздай оқарган кўпчиган бети офтобда қалқиб туришини кутяпти. Мана мен ўзим.

Улар илонизи сўқмоқдан қирғоққа эниб боришарди. Бак Маллиган яланг кўйлақда шамолда бўйинбоғлари ҳилпираб харсанг тош устида турарди. Бир ёш йигит унинг ёнидаги қоянинг четини ушлаб чуқур яхдай сувда худди қурбақадай оёқларини қимирлатарди.

– Оғайнинг кўринмайди, Малаки?

– У Уэстмитда. Бэннонларникида.

– Ҳалиям ўша ердами? Мен Бэннондан хат олдим. Бир навниҳол жононни топиб олдим, деб ёзибди. Уни сувратбоп қиз деб таърифлаган.

– Лаҳзалик суратми? Бир зумда олинган?

Бак Маллиган ўтириб оёқ кийимининг боғичини еча бошлади. Қоядан бироз нарида ёши ўтинқираган кекса кишининг бўғриқ башараси кўринди. У тошдан тошга сакрар, тепакал бошида, бошини саватдек қуршаган оқарган сочларида сув томчилари йилтирарди, сув кўкраги ва қорнидан оқиб тушар, белига ўраган салқи қора лунгидан шариллаб куйиларди.

Бак Маллиган уни ёнидан ўтказиб юбориш учун йўл бераркан, Хейнс билан Стивенга қараб қўйди-да, бош бармоғининг тирноғи билан манглайи ва кўксини чўқинтирди.

– Сеймур шаҳарга қайтиб келди, – деди ёш йигит яна тошнинг четига ёпишиб. – Табобатга тупурди, энди ҳарбий хизматга кирмоқчи.

– Топган гапингни қара, – деди Бак Маллиган.

– Келаси ҳафта казармага жўнайди. Анов сариқ қизни билардинг-ку, а? Лили Карлайл?

– Биладан.

– Кеча кечгача у билан кўтармада ачомлашиб ўтиришди. Қизнинг отасининг пули мил-мил.

– Нима қизнинг сабри чидамаяптими?

– Буни яхшиси, Сеймурнинг ўзидан сўра.

– Сеймур – ким бўпти, шўрлик бир зобитда, – деди Бак Маллиган.

У бошини чайқаб, иштонини ечди, оёққа туриб, уятсизларча деди:

– Малла хотинлар ановни эчкига ўхшаб қилишади.

Шамол шишираётган кўйлаги остидан белини чангаллаб, у ҳадиксираб хитоб қилди:

– Ўн иккинчи қовурғам йўқолиб қолди. Мен олий одам. Биз тиши тушган Кинч билан иккимиз – олий одамлармиз.

¹ “Лаънат, жин урсин!” – французча сўкиниш.

У кўйлагини ечиб орқасидаги кийим тўпига улоқтирди.

– Сен шу ерда сувга тушасанми, Маллиган?

– Ҳа. Сал нарироқ сурил.

Ёш йигит ўзини орқага отди ва кенг шахдам қулоч уриб кўрфазнинг ўртасига бориб қолди. Хейнс тош устига ўтириб чекди.

– Нима, сизлар чўмилмайсизларми? – сўради Бак Маллиган.

– Кейинроқ, - деди Хейнс. – Нонушта сал нарига кетсин.

Стивен кетиш учун ўтирилди.

– Мен кетяпман, Маллиган, – деди у.

– Бизга калитни қолдир, Кинч, – деди Бак Маллиган. – Кўйлагим учиб кетади.

Стивен унга калитни узатди. Бак Маллиган уни кийим уюми устига қўйди.

– Икки пенс ҳам бер, – деди у, – пиво ичаман. Ташла бу ёққа.

Стивен икки мис чақани кийим устига ташлади. Кийинишади, ечинишади. Бак Маллиган қаддини ғоз кўтариб, қўлларини олдига қовуштирди-да, оҳанжамали қилиб деди:

– Йўқсилдан ўмарсанг, худога бергил. Зардўшт шундай зикр қилган.

Унинг хўппа семиз гавдаси сувга шалошлаб қулади.

– Биз ҳам яна кўришамиз, – деди кетаётган Стивен томонга бошини буриб, қаҳрли ирландга кулиб қараркан.

Буқа мугузи, от тепкиси, брит табассуми билан уради.

– «Кема»да, – деб қичқирди Бак Маллиган, – соат ўн икки яримда.

– Яхши, – деди Стивен.

У иланг-биланг сўқмоқдан юқорига ўрлади.

Liliata rutilantium

Turma circumdet

*Iubilantum te virginium!*¹.

Қоя тош ортида руҳонийнинг йилтироқ оқарган боши, у ерда панада уятини яшириб кийиняпти. Мен бугун бу ерда ётмайман. Уйга ҳам боролмайман.

Оҳангдор, босинқи овоз уни денгиз ёқдан чақирди. Сўқмоқ бурилишида у қўл силкитди. Овоз яна чорлади. Сип-силлиқ қорайган калла, худди тюлен каби, денгизда узоқда, дум-думалоқ.

Зўравор.

2-ВОҚЕА

– Энди сиз, Кокрэн. Қайси шаҳар уни чақирди?

– Тарент, сэр.

– Яхши, кейин.

– Жанг бўлди, сэр.

– Хўш, қаерда?

Боланинг бўш юзи бўш деразага бўш қаради.

¹ Оқ-оқиш издиҳом,
Порлоқ тавба қилувчилар,
Шод-хуррам парилари.

Хотира қизларининг масаллари. Яна ким билади, балки масалнинг ўзи эмасдир. Зардали қайнаб чиққан сўзлар, Блейк¹нинг муболағадор қанотлари шувиллайди. Қулоғимга чалинар: макон тўзийди, ойналар чил-чил. Қулайди деворлар, вақт эса энг сўнги шаффоф аланга. Бизга нима қолади?

– Қаердалиги эсимда йўқ, сэр. Мелоддан илгари 279 йилда.

– Аскулум ёнида, – деди Стивен қонли жароҳатларга тўлиб-тошган китобдаги ном ва санага қараб.

– Ҳа, сэр. Кейин у: Биз яна шундай битта ғалаба қозонсак, ҳалок бўламиз, деган.

Бу сўзларни дунё эслаб қолган. Ақлнинг аҳмоқона мамнунияти. Водий ўликларга тўлган. Генерал адир устида найзасига таяниб туриб, ўз сардорларига сўзлайди. Ҳар қандай генерал ҳар қандай сардорга, улар жим қулоқ солишади.

– Қани энди, сиз, Армстронг, – деди Стивен. – Пирр охирида нима бўлди?

– Охирими, сэр?

– Мен биламан, сэр. Мендан сўранг, сэр, – деди Комин.

– Сиз шошманг. Қани, Армстронг, сиз Пирр ҳақида нималарни биласиз?

Армстронгнинг дарс халтасига узум солинган. У узум доналарини кафтида юмшатиб дам-бадам оғзига солиб бекитиқча ютади. Унинг лаблари четида узум пўчоқлари ёпишиб қолган.

Боланинг ширин нафаси. Бадавлат хонадондан. Оила тўнғич ўғил денгиз флотига хизмат қилаётганидан фахрланади. Вико-роуд, Далки.

– Пиррми, сэр? Pies – кўтарма².

Болалар гуриллаб кулишди. Таъсирсиз, чинқирган, бадхоҳ кулги. Армстронг ўртоқларига ўгирилиб қаради, юзи бемаъни кулиб турибди. Менинг ҳуким ўтмаслигини, оталари ўқиш учун пулни тўлаб қўйишганини билишади, шунинг учун ҳозир яна ҳам қаттиқ кулишади.

– Менга айтинг-чи, – деди Стивен китобнинг қирраси билан Армстронгнинг ўмизига енгилгина уриб, – кўтарма нима дегани?

– Кўтармами, сэр? Бу – бу денгизга чиқиб туради, кўприкка ўхшаган. Кингстаун-пирс, сэр...

Кимлардир яна кулиб юборишди. Бетаъсир, лекин маънодор. Иккита бола орқада пичир-пичир қилишарди. Ҳа. Улар билишади, тотмай туриб ҳали, маъсумликни йўқотиб билишади. Ҳаммаси. Уларнинг чеҳраларига гашланиб назар солди. Эдит, Этел, Герти, Лили. Худди уларга ўхшашади. Чой ва мураббо ичган нафаслари ширин. Бир-бирлари билан олишганда қўлларидаги тақинчоқлари жиринглаб туради.

– Кингстаун-пирс, – деди Стивен. – Ҳа, омадсиз юзага чиқмаган кўприк.

Бу сўзлардан уларнинг кўзларида талмовсираш пайдо бўлди.

– Нега ундай, сэр? – сўради Комин. – Бу кўприк дарё устига қурилган.

¹ У и л я м Б л е й к (1757-1827) - инглиз шоири.

² Г а п Э п и р ҳ у к м д о р и П и р р (эр.ав.319-272 й.) ҳақида боряпти. У Италияни забт этиш учун жангларда римликлар устидан ғалаба қозонган. Аускул (279 й.) жангида ғалаба қозонган, лекин бутун аскарлари қирилиб кетган эди. “Пир зафари” деган кинояли сўз шундан қолган.

П и р – инглизча “кўтарма”

Бу сўзлар Хэйнснинг ён дафтарига тушса арзийди. Бу ерда ҳеч ким тушунмайди. Бугун кечда бўладиган маст-аласт баҳсларда унинг сип-силлиқ ақл қалқонига найза уриш. Хўш, нима бўпти? Хўжасининг саройидаги масхаравоз, хўжайин ўзини катта олиб менсимай қарайди, хўжайиннинг марҳаматига, илтифотига, мақтовига зор. Нега уларнинг ҳаммалари шуни маъқул кўришади? Муросасозлик эркаликлари учунгина бўлмаса керак? Улар учун ҳам тарих қулоққа кўп чалинган зарбулмасал, ватан эса - қарз бериб турадиган газна бўлиб қолган.

Ахир Пирр аргослик жодугарнинг қўлида ажал шарбатини ичмадими ва Юлий Цезар ханжарлар зарбаларидан ҳалок бўлмадими? Уларни хотирадан қувиб чиқариб бўлмайди. Вақт уларга қиздириб тамға босди, ўзлари рад этган битмас-туганмас имкониятлар ичида занжирбанд ҳолда яшайдилар. Ҳеч қачон амалга оширилмагани учун уларни имконият деб аташ мумкинмикин? Балки фақат амалга ошган нарсагина имкон бўлгандир? Тикувчи, шамолингни тик.

– Бизга бир нарса айтиб беринг, сэр?

– Илтимос, сэр. Шарпаларни айтиб беринг.

– Биз қаерга келган эдик? – деб сўради Стивен бошқа бир китобни очиб.

– «Лисидос ўлгани йўқ»¹ – деди Комин.

– Жавоб беринг, Талбот.

– Тарих-чи, сэр?

– Кейин, – деди Стивен, – Талбот, жавоб беринг.

Қорачагина бола дарс халтаси тагига яширилган китобни билинтирмай очди. У дам-бадам китобга кўз қирини ташлаб тутилиб-тутилиб ёд ўқий бошлади:

Лисидас ўлгани йўқ –
 Гойиб бўлди сув остида,
 Кўй, йиғлама, кўйчивон!
 Руҳи яшар доимо!
 Ва қараб туради бизга...
 Ҳар қалай жуда яқин...

Демакки, ҳаракат зарур, бўлиши мумкин бўлган нарсанинг бўлиши мумкинлиги. Ичида гўнғиллаб шеър айтар экан, унда Аристотелнинг ғояси ўз ифодасини топа бошлар ва авлиё Женевева кутубхонасининг осуда сукунати бағрига сингиб кетар, бу ерда у Парижнинг шарру балосидан қочиб, ҳар оқшом мук тушиб китоб ўқирди. Унинг ёнида юпқагина сиёмлик стратегия дарслигининг мағзини чақарди. Атрофимни тўқ ва тўқланаётган миялар қуршаган; чароғон чироқлар остида тўғноғич билан қадаб қўйилган, улар пайпаслагичларини оҳиста қимирлатишади; менинг онгим зулматхонасида эса беўхшов, ёруғликдан қўрқадиган, устидаги пўсти тангаларини ғижирлатадиган ер ости аждаҳоси жойлашиб олган. Фикр ва яна фикрдан чиқадиган фикр. Мунаввар осудалик. Жон - бу моҳият эътибори билан жамини бор нарсаларнинг бари: жон шаклларнинг шакли. Кутилмаган, жами борлиқни қамраб олувчи осудалик: шаклларнинг шакли.

¹ “Лисидас” (1637) – Жон Милтон достони.

Талбот ҳамон ёд ўқирди:

Сувлар узра юрганнинг
Буйруғи шундай бўлмиш,
Шундай бўлмиш буйруғи...

– Нариги бетни очинг, – вазмин деди Стивен. – Мен ҳеч нарсани кўрмаймман.

– Нима, сэр? – анқовлик билан сўради Талбот бироз олдинга эгилиб.

Унинг қўли саҳифани варақлади. У ўзини орқага ташлаб, сув узра ким юрганини эслаб давом этди. Бу ерда ҳам, мана шу мурғак юракларда ҳам Унинг сояси ётади, инчунин кофирнинг лафзида ҳам, менинг ҳам. Унга бир динор бермоқчи бўлган ғаддорларнинг башараларида ҳам у соя ётади. Қайсарга қайсар ҳақи, худога Худо ҳақи. Узоқ-узоқ телмурган қора кўзлар, сирли каломлар, кейин уларни черков дастгоҳларида тўхтовсиз тикадилар, тикаверадилар. Ҳақиқатан ҳам.

Топишмоқ, топишмоқ, айт менга топишмоқ,
Дон экмoқни амр этмиш падарим менга.

Талбот китобни ёзиб дарсхалтасига солди.

– Ҳамма жавоб бердимми? – сўради Стивен.

– Ҳа, сэр. Соат ўнда хоккей, сэр.

– Вақтли тугатамиз. Бугун пайшанба, сэр.

– Сизга топишмоқ айтайми? – сўради Стивен.

Болалар қаламларини шақир-шуқур қилиб, варақларни шалдиратиб шоша-пиша китобларини жойлашарди. Улар тўдалашиб, дарс халталарининг қайишларини тортишар ва барабар қичқириварди;

– Топишмоқ айтинг, менга, менга, сэр.

– Йўқ, менга, сэр!

– Қийинини айтинг, сэр!

– Бўпти, эшитинглар, – деди Стивен.

Хўроз қичқирди
Шафақ ҳам ўчди
Янгради жом садоси
Ўн бир бўлди косаси
Вақт етди, унинг жони
Қўкка учсин шу они.

Қани, топинг, бу нима?

– Қандай, сэр?

– Яна бир айтинг, сэр. Биз эшитмай қолдик.

Шеър айтилгани сайин уларнинг кўзлари катта-катта очиларди. Сукут чўкди, кейин Кокрэн деди:

– Бу нима ўзи, сэр? Биз тан бердик.

Стивен томоғига нимадир тиқилганини ҳис қилиб, жавоб берди:

– Тулкиой бувисини қоратол тагида кўмади.

У ўрнидан турди, қаттиқ асабий хахолаб кулди, хафсаласи пир бўлган болаларнинг ғовур-ғувури эшитилди.

Хоккей таёқчаси билан уриб эшикни тақиллатишди, ташқаридан чақирган овоз келди:

– Хоккейга чиқинглар!

Болалар парталар ичидан тарақа-туруқ чиқиб, улар устидан ошиб, дувиллаб тарқадилар. Бир зумда ғойиб бўлдилар, ташқарида тасир-тусир қадам товушлари, таёқларнинг тақирлаши, қий-чув овозлар янгради.

Хонада ёлғиз Саржент қолган эди. У очик дафтарни узатганча охишта яқинлашди. Сочлари тўзғиб ётганлиги, бўйни ингичкалиги унинг журъатсиз эканлигидан дарак берарди; яхши тозаланмаган ойнакдан узоқни кўрмайдиган кўзлари мунгайиб ночор боқарди. Оқариб турган юзининг чўнқирчасига думалоқ сиёҳ изи худди шиллиққуртнинг юзидай нам тортиб билиниб турарди.

У дафтарини узатди. «Вазифалар» сўзи биринчи қаторга ёзиб қўйилган эди, тагида бесўнақай сонлар қалашиб ётар, уларнинг остига сиёҳ томизилган ҳолда қинғир-қийшиқ қилиб Сирил Саржент деб қўл қўйилган, муҳр босилган эди.

– Мистер Дизи кўчириб чиқишимни, кейин сизга кўрсатишимни айтди, сэр.

Стивен дафтарнинг ҳошиясига қўл тегизди.

Бефойда нарса.

– Энди тушуниб олдингизми, қандай қилиш кераклигини? – сўради у.

– Ўн бирдан ўн бешгача бўлган мисоллар, – жавоб берди Саржент. – Мистер Дизи уларни доскадан кўчириб олишимни айтди, сэр.

– Ўзингиз уларни еча оласизми?

– Йўқ, сэр.

Хунук ва бефойда, ингичка бўйин, патила сочлар, сиёҳ доғи, шиллиққурт изи. Ахир кимдир уни суйган, бағридан қўймаган, қўлида кўтариб юрган. Агар она бўлмасайди, югурик дунёнинг шиддатли қадамлари бу суяксиз шиллиққуртни босиб, янчиб мажақлаб ташларди. Она ўзининг батнидан пайдо бўлган унинг нимтатир сувчил қонини суйган. Демак, бу ҳақиқатан ҳам ўшанинг ўзи. Ҳаётдаги бирдан-бир ҳақиқий нарса чапараста ётган она танасининг муқаддас чираниш ва кучанишларидан қадам ранжида қилди жозибатор Колумбанус¹. Она энди йўқ. Гулханда ётган шохнинг титраб-қалтираган қолдиғи. Гул дарахти ва ҳўл кулнинг ҳиди. Она уни оёқ-ости бўлиб кетишига йўл қўймади, сўнг худди иси-миси ҳеч бўлмагандай дом-дараксиз йўқолди. Унинг жони кўкларга учди-кетди:

Энди юлдузлар им қоққан осмон остида хувиллаган овлоқда қизил тулки мўйлари тикка-тикка бўлиб, кўзлари раҳмсиз ёниб ерни таталаб қазийди, қулоғини динг қилади, таталаб қазийди, қулоғини динг қилади, қазийди, қазийверади.

Стивен унинг ёнида ўтириб масалани ечарди. У алгебра воситасида Шекспирнинг руҳи Ҳамлетга ажод бўлишини исботлайди. Саржент қийшиқ қўндирилган кўзойнагидан унга ғилайланиб қараб ўтирарди. Омборхона томонда таёқларнинг қарсиллаши, қийқириқлар, майдончада коптокнинг гурсиллаб урилишлари эшитиларди.

Риёзиёт белгилари худди шўх хабаш ўйинига сакрагандай саҳифа узра ўйноқлашар, квадрат ва кублар ажойиб қалпоқчали кўзбойлоғич ниқоблар кийиб олганга ўхшарди. Қўлни қўлга берингиз, ўтингиз ҳамда ўз хонимингизга таъзим бажо келтирингиз, ҳа, мана шундай;

¹ К о л у м б а н у с – Ирланд авлиёси (VI аср)

хабашнинг хаёлхонасида туғилган жинқарчалар! Улар ҳам бу дунёдан ўтиб кетишди, ўша Ибн Рушдлару Мусо Маймонийлар, ҳаракатлари ва чеҳралари зулмоний зотлар, ўзларининг кулгули кўзгуларида дунёнинг тушуниб бўлмас дилини акс эттирганлар, нур ичида нурланган зулмат ва зулмати қоришмаган нур.

– Энди билдингизми? Иккинчисини ўзингиз еча оласизми?

– Ҳа, сэр.

Саржент узун, ҳилвиноқ ҳарфлар билан мисолни кўчириб ўтирди. Унинг қўли доим бир кўмак кутиб қинғир-қийшиқ сонларни тиришиб қоғозга туширар, рангсиз чеҳрасида билинар-билинемас ориятнинг нимтатир қизиллиги зухур қиларди. *Amor matris*¹ – субъектив ва объектив қаратқич келишиги. Она ўзининг сувчил қони ва ивиган сути билан уни катта қилди, унинг тагликларини бегона кўзларга кўрсатмади.

Мен ҳам шундай эдим, елкаларим шундай пастга букилган, ўмизларим шундай туртиб чиққан эди. Ёнгинамда энкайиб турган болалик. Шундай бир зум енгилгина бир марта бўлсин қўл тегизиб қўяй деса, нақадар, нақадар узоқ олис у. Меники – жуда олис, уники – гоятда сирли, баайни бизнинг кўзларимиз каби. Қалбларимиз қора кўрғонларида кўрғонлаган қайғули хира сиру асрорларимиз. Ўз зулмидан чарчаган сирлар; ўз тахту бахтидан ағдариб ташланмоққа муштоқ золимлар.

Мисол ечилди.

– Бу унчалар қийин эмас, – деди. Стивен ўрнидан кўзгаларкан.

– Ҳа, сэр. Катта раҳмат, сэр, – деди Саржент.

У дафтар бетига юпқа босма қоғоз босди-да, жойига олиб кетди.

– Таёгингизни олиб, болалар билан бирга ўйнанг, – деди Стивен боланинг елкаси чиққан жуссаси ортидан эшикка юраркан.

– Хўп бўлади, сэр.

Ташқарида Саржентни чақиринишаётгани эшитилди:

– Саржент!

– Югуринг, – деди Стивен, – мистер Дизи сизни чақиряпти.

Стивен эшик остонасида қараб турарди, кечиккан ўсмир ўйинга шошилар, уйдим-чуқур ялангликда болалар алмойи-алжойи қичқириниб қаттиқ-қаттиқ тортишар эдилар. Болаларни гуруҳларга бўлинди, шундай сўнг мистер Дизи гетр илган оёқлари билан ўтлар устидан сакраб-сакраб ялангликдан чиқиб кетди. У мактаб биносига етиб борган ҳам эдики, тортишаётган болалар яна уни чақиринди. Унинг диккайган мўйловлари зарда билан болаларга ўтирилди.

– Яна нима гап? – деди у шовқин-суронга қулоқ солмай бақириб.

– Кокрэн билан Холидей бир томонга кириб қолишибди, сэр, – деб қичқирди Стивен.

– Илтимос, бирпас менинг хонамда кутиб туринг, – деди мистер Дизи, – токи буларни тартибга солай.

У ташвишга ботиб ўтлоқдан юриб кетди, йўл-йўлакай қартайган овози билан жиддий қиёфада қичқириб борарди:

– Хўш, нима гап ўзи? Яна нима бўлди?

Унинг теграсида болаларнинг чинқирган овозлари янграр, уларнинг нари-бери бориб келаётган жуссалари уни ўраб олди. Қуёшнинг ўткир шуълаларида унинг нардан-бери бўялган қизғиш сочлари хира тортиб кўринарди.

¹ Она муҳаббати (*лот*).

Унинг хонасининг ҳавоси дим ва бўғиқ, эски юмшоқ ўриндиқлардан сийқаланиб кетган терининг ҳиди анқирди. Биринчи марта келганимда у мен билан шу ерда савдолашган эди, ўшанда ҳам шундоқ эди, бошда қандоқ бўлса, ҳозир ҳам шундоқ. Буфет устидаги патнисда Стюартларнинг тангалари, ирланд ботқоқликларининг ночор хазинаси, ҳозир ва мангуга. Бинафша ранг барқутга ўралган, ранги ўчиб кетган қошиқлар қутисидан ўн икки хаворийнинг сурати, улар барча маъжусийларга хушхабар тарқатганлар: абадул абадга.

Йўлак томонда ва тош зинада шошилинич қадам товушлари эшитилди. Сийрак мўйлабларига пуфлаган кўйи мистер Дизи стол ёнида тўхтади.

— Аввало пул ишларимизни ҳал қилиб қўяйлик, — деди у.

У камзулининг киссасидан тасма билан бели ўралган кармонини чиқарди. Кармон икки ёққа очилиб, мистер Дизи ундан икки қоғоз пулни чиқарди, бири ўртасидан яхшилаб елимланган эди, — у пулни авайлаб столга қўйди.

— Иккита, — деди у ва кармонни яна тасмалаб чўнтагига солди.

Энди у темир сандиқдан олтин тангаларни олади. Стивен андак хижолат тортиб совуқ тош кўвачадаги чиганоқларни қўли билан ўйнаб ўтирди: найзашохлар, илонбошлар, қизилқошлар, манавиниси худди амирнинг салласидай, манови эса тўлқиннинг тароғига ўхшайди. Қари сайёҳнинг ўлжалари, ўлик хазина, пўчоқ.

Йилтироқ, янгигина тилла танга — соверен дастурхоннинг юмшоқ бурмалари устига тушди.

— Учта, — деди мистер Дизи қўлида мўъжаз ақчадонни ўйнаганча. — Қулай нарса. Қаранг. Мана бунда соверенлар. Бу ерда эса шиллинглар, сикспенслар ва ярим кронлар, бу ерда — кронлар¹. Қаранг-а!

У икки крон ва икки шиллингни чиқарди.

— Учта ва ўн иккита, — деди у. — Менимча тўғри бўлди.

— Ташаккур сизга, сэр! — деди Стивен қисинганча шоша-пиша тангаларни оларкан, уларни шимининг чўнтагига солиб.

— Арзимаиди, — деди мистер Дизи, — сиз уларни ишлаб топдингиз.

Стивеннинг қўли ақчадан бўшаб яна ичи ҳавол чиганоқларни ўйнай бошлади. Булар ҳам гўзаллик ва ҳукмдорлик тимсоллари. Чўнтагимда гижимланиб туради. Очофатлик ва зиқналик харом қилган тимсоллар.

— Пулни бундай олиб юрманг, — деди мистер Дизи, — бирон жойда тушириб қўясиз. Манавинақа нарса сотиб олинг. Жуда қулай олиб юришга.

Бир нима деб жавоб қил.

— Олсам, доим бўш туради-да, — деди Стивен.

Ўша хона, ўша соат, ўша доно гап, мен ҳам ўша-ўшаман. Бу учинчи марта энди. Бўйнимга солинган уч сиртмоқ. Ҳай, майли. Агар хоҳласам, ҳозирнинг ўзида бу сиртмоқни улоқтириб ташлашим мумкин.

— Нега деганда сиз пул йиғмайсиз, — деди мистер Дизи бармоғини юқори кўтариб. — Сиз ҳали пул нималигини билмайсиз. Пул — бу давлат. Биладан, биладан. Агар ёшликда одам билсайди... Шекспир буни нима дейди? “Ҳамёнда пул бўлса, бас”.

— Яго, — гудранди Стивен.

У кўзини эрмак чиганоқлардан узди ва қариянинг тик қараб турган нигоҳига дуч келди.

¹ Ирланд танга пул бирликлари

– Пул нималигини у биларди, – деди мистер Дизи. – У пулни босиб кўярди. У шоир эди, шу билан бирга инглиз ҳам эди. Биласизми, инглизлар нимадан гурурланишади? Биласизми, инглизларнинг оғзидаги энг мағрур сўзлар нима?

Денгизлар ҳукмдори. Унинг худди денгиздай совуқ кўзлари хувиллаган кимсасиз гаванга тикилган эди: тарих айбдор; мендан ва менинг сўзларимдан куфри кўзгамади.

– Унинг салтанати узра, – деди Стивен, – қуёш ҳеч қачон ботмагай, шундайми?

– Бекорчи гап! – хитоб қилди мистер Дизи. – Буни инглиз эмас, буни келт айтган, – у ақчадони билан бош бармоғининг тирноғига уриб-уриб кўйди. – Мен сизга айтиб кўяй, – деди у тантанавор, – у ҳаммадан ортиқ нимадан ифтихор қилишини. Мен ҳеч кимдан қарз эмасман.

Қойил, қойил.

– Мен ҳеч кимдан қарз эмасман. Бутун ҳаётимда мен бир тийин ҳам қарз олганим йўқ. Сиз ўзингиз ҳақингизда шундай дея оласизми? Мен ҳеч кимдан қарз эмасман. Шундай айта оласизми?

Маллиганга тўққиз фунт бериш, уч жуфт пайпоқ, иккита пойабзал, бўйинбоғлар олиш. Керранга ўн гиней бериш. Мак-Кэннга бир гиней, Фред Райенга икки шиллинг. Темплга икки нонуштага, Расселга бир гиней. Казенсга ўн шиллинг. Боб Рейнолдсга ярим гиней. Келлерга уч гиней. Миссис Мак-Кернанга беш ҳафта учун. Менинг букланган пулларимдан фойда йўқ.

– Айни дақиқада йўқ, – жавоб қилди Стивен.

Мистер Дизи ақчадонини чўнтакка солиб, хохолаб кулди.

– Ўзим ҳам билган эдим, – деди хушчақчақлик билан. – Лекин бир кунмас бир кун барибир айта оласиз. Биз олижанобмиз, лекин биз адолатли ҳам бўлишимиз керак.

– Мен бундай баландпарвоз сўзлардан кўрқаман, – деди Стивен. – Улар бизни бахтсиз қилади.

Мистер Дизи бир неча дақиқа камин тепасидаги шотланд костюми кийган қадди-қомати келишган эркакнинг суратига жиддий назар солиб турди: бу Уэлс шаҳзадаси Алберт Эдуард эди.

– Сиз мени эскириб алжираб қолган бир одам деб ўйлайсизми, – деди у ўйчан оҳангда. – Мен О'Коннелл замонидан бери уч авлодни кўрдим. Очарчилик эсимда бор. Сиз биласизми, оранжчилар (сариклар) ложаси (гуруҳи) О'Конеллдан йигирма йил бурун иттифоқдан ажралиб чиқишга чақирган эдилар, динимизнинг уламолари уни улардан ҳам олдинроқ сафсатабоз деб эълон қилишган эди? Сиз, фенийлар¹, айрим нарсаларни эсдан чиқариб қўясизлар.

Шонли, ифтихорга тўлиқ, ўлмас хотира.

Улуғвор Армдаги² Олмос ложаси, у папачиларнинг ўликларига тўлган эди. Босқинчиларнинг хириллаган, қасамёдлари, қуролланган, ниқобланган тўдалари. Қора шимол ва чин мовий Библия (Инжил). Қирдирилганлар³, таслим бўлинг!

Стивен кескин бурилди.

¹ Ф е н и й л а р – Ирландия мустақиллиги учун кураш олиб борган махфий жамият.

² А р м – Ирландиядаги шаҳар, бу ерда протестант ва католик черковларининг архиепископлари истиқомат қилганлар.

³ 1798 йилда Ирландия кўзғолончилари, ўзларини билдириб, бошларини қирдирган эдилар.

– Менинг ҳам томиримда исёнчи қони оқади, – деди мистер Дизи. – Она томондан. Аммо менинг аждодим Жон Блеквуд иттифоқ учун овоз берган. Биз ҳаммамиз – ирландлармиз, ҳаммамиз – қирол авлодларимиз.

– Эвоҳ! – деди Стивен.

– «Per vias rectas»¹ – шахд билан деди мистер Дизи, – унинг шиори эди. У иттифоқ учун овоз берди, қўнжи баланд этигини кийди ва бунинг учун Арсоф–Даундан Дублинга от чоптириб борди.

Лал де рал де ра.

Тошлоқдир Дублин йўли.

Серзарда сквайр² ярақлаган ботфортларда от чоптириб боряпти. Гўзал кун бўлди, сэр Жон. Гўзал кун, жаноби олийлари. Кун... Кун... Икки ботфорт, Дублин йўлида йўртиб бораётган от. Лал де рал де рал. Лал де рал де ралли.

– Дарвоқе, – деди мистер Дизи. – Сиз мистер Дедалус, адабиётчи танишларингиз ёрдамида менинг бир катта ишимни битириб беришингиз мумкин. Мен редакцияга хат ёздим. Бир зум ўтириб туринг. Мен охирини чиқарай.

У дарча олдидаги иш жойига ўтди, курсини суриб ўтирди-да, машинкага ўрнатилган варақдаги бир неча қатор сўзларни ўқиди.

– Ўтирсангиз-чи ахир! Мени маъзур кўринг, – деди у елкаси оша сўйлаб. – Бир соғлом фикр-да. Бир дақиқа.

У осилиб тушган қошлари тагидан тирсаги остидаги қўлэзмага назар солиб, ичида ниманидир гўлдираб, машинка тугмаларини бирин-бирин шахд боса бошлади, ҳар гал хатони тўғрилаши керак бўлганда, гупчакни айлантираман деб, пихилларди.

Стивен олий шон ҳилқат ҳузурида секингина ўтирди. Деворлардаги ромларда аллақачон ўлиб кетган отларнинг бошларини маъсумона кўтариб турган суратлари осилган эди. Лорд Гастингснинг Раддия деган оти, герцог Бофортнинг Цейлон деган отлари, Prix de Paris³, 1866. Отларда буйруқ берилишини кутиб увоқ чавандозлар ўтиришарди. У отларнинг ғайратини кўриб турар, шоҳона рангларга пул тикар ва аллақачон ўлиб кетган одамлар тўдаси билан бирга қичқирарди.

– Нуқта! – буюрди мистер Дизи ҳарф тугмаларига қараб. – Лекин бу муҳим масаланинг зудлик билан ҳал қилиниши...

Мени Крэнли дарров бойиб кетасан деб, қаерга олиб келди... Ҳаммаёғига лой сачраган киракаш аравалар, букмекер⁴ларнинг аюханнос солиб қичқиришлари ва йилтираган балчиқлар узра озиқ-овқатларнинг димоқни ёрадиган ҳидлари орасида энг учқур отни топишнинг ўзи бўлмайди. Фейр Ребелга биттага қарши битта, бошқаларига биттага қарши ўнта. Биз, қиморбоз ва лўттибозлар, узанги-тақалар, картузлар, камзуллар ортидан чопардик, ютоқиб апелсин ямлаётган, юзи хом гўштга ўхшаган, қассобнинг ўйнаши бўлган хотин ёнидан югуриб ўтардик.

Майдончадан қичқирган овозлар таралади; хуштакнинг ўткир овози янграрди.

¹ “Тўғри йўлдан” (лот.).

² С к в а й р (эсквайр) – Англияда фахрли унвон. Ўрта асрларда рицарнинг қуролбардори. Ҳозирги “жентльмен” маъносига.

³ Пойга призи (мукофоти) (франц.).

⁴ Б у к м е к е р – пойгага тикилган пулларни қабул қилиб олувчи хизматчилар (инг.).

Ютуқ: бу ҳам мақсад. Мен улар ўртасида, ахлатхонада курашаётганлар орасидаман: ҳаёт мусобақаси. Мен ўша ойисининг эрка ўғли — ўлаксаман, бироз бўқоқдорман. Мусобақалар, жанг-жадалларнинг лойи ва қасирғаси, ўлганларнинг қотган қусуғи, найзага илинган ичак-чавоқлардан оққан қонлар ва дод-фарёдлар.

— Тайёр, — деди мистер Дизи ўрнидан қўзғаларкан. У варақларни тартиблаб стол ёнига келди. Стивен ўрнидан турди.

— Мен бу ерда мухтасар қилиб масаланинг моҳиятини ёздим, — деди мистер Дизи. — Оқсим ҳақида. Илтимос, бир кўринг. Бу масалада бошқача фикр бўлиши мумкин эмас.

Ҳурматли газетангизнинг илтифотидан фойдаланган ҳолда — *Laissez faire*¹ ақидаси, таассуфки, бот-бот учраб туради. Бизнинг чорва саноатимиз худди бошқа барча ҳўжаликларимиз каби. Ливерпул тўдаси Голуэй портидаги карантинга қарши. Мараз бизга Европадан кириб келяпти. Ем-озуқани биз қитъадан оламиз. Ер ишлари идораси лоқайд, беғам. Мумтоз мисол келтирганим учун маъзур кўринг. Кассандра. Аёл кишининг бошқалардан ортиқ жойи йўқ. Энди масаланинг моҳиятига тўхталамиз.

— Мен улар билан ади-бади айтишиб ўтирмайман, сизнингча қандай? — ради мистер Дизи.

Стивен бошини кўтармай ўқиб ўтирарди.

Оқсим. Худди Кох дориси каби маълум. Серум² ва вирус³. Вакцина қилинган отларнинг фойизи. Чорва молларнинг вабоси. Қуйи Австриянинг Мюрцштеге қасабасидаги императорнинг отлари. Ветеринар врачлар. Мистер Генри Блеквуд Прайс. Лutfан текшириб кўришни таклиф этади. Соғлом ақл овози. Улкан аҳамиятли масала. Сўзнинг тўла маъноси — кўндалангига ҳал этиш. Менга кўрсатилган марҳамат учун миннатдорлик билдираман.

— Мен буни босиб чиқаришларини ва ҳамма ўқишини истайман, — деди мистер Дизи. — Мана кўрасиз, кейинги эпизоотия⁴ даёқ Ирландия чорвасига эмбарго эълон қилинади. Оқсимни эса даволаш мумкин. У тузаладиган касал. Менинг қариндошим Блейквуд Прайснинг ёзишича, Австрияда ветеринарлар чорвани даволашар экан. Улар ёрдам беришга тайёр. Мен Департаментга буни уқдиришга ҳаракат қиляпман. Энди яна матбуотдан ҳам ёрдам сўрамоқчиман. Менинг бошим қийинчиликлардан... фитналардан... майда-чуйда ғаламисликлардан чиқмай қолди...

У кўрсаткич бармоғини юқори кўтариб кимгадир пўписа қилиб кўйди.

— Сизга шуни айтиб кўяйки, мистер Дедалус, — деди у қўшимча қилиб, — Англия яҳудийлар қўлида. Улар барча муҳим ўринларни, молияда ҳам, матбуотда ҳам эгаллаб олишган. Бу эса — миллатнинг таназзулидан дарак. Яҳудийлар бирлашиб олган жойда улар миллатнинг бутун қонини сўриб оладилар. Мен буни олдиндан кўрган эдим. Ҳеч шак-шубҳа йўқи, яҳудий чайқовчилар бизни хароб қилувчи кори бадларини аллақачон бошлаб юбордилар. Кўҳна Англия жон беряпти.

У тезгина ўзини бир четга олди, унинг кўзига офтоб нури тушиб мовий бир тусда порлаб кетди. У яна ортга қайтди.

¹ Совуққонлик, масъулиятсизлик (франц.).

² С е р у м — қон зардоби, эмдори (лот.)

³ В и р у с — юқумли касаллик кўзгатувчи микроб.

⁴ Э п и з о о т и я — ҳайвонлар ўртасидаги юқумли касалликнинг кенг тарқалиши.

— Ўляпти, — деди у, — балки ўлиб бўлгандир.

Қизларнинг саси келур —
баданларин сотурлар,
Кўҳна Англияга кафан,
тинмай кафан тикурлар.

Унга офтоб нури тушиб турар, каттайиб очилган кўзлари бўшлиқда бир нуқтага оғир боқарди.

— Чайқовчи, — деди Стивен, — арзонга сотиб олиб қимматга сотувчи одам. Жухуд ёки маъжус, шундайми?

— Улар мангу нурга куфрони неъмат қилдилар, — тантанавор деди мистер Дизи. — Уларнинг кўзларини қоронғулик босган. Мана шунинг учун ҳам, улар то шу кунга қадар ўз маконларига эга эмаслар.

Париж биржасининг зиналарида қизил танли кишилар узук таққан бармоқларини нуқиб бир-бирларига жорий пул курсини кўрсатишади. Фозлар гағолайди. Улар тўдаланиб, шовқин-сурон солиб эҳромни ҳаром қиладилар. Уларнинг цилиндр ўнғайсиз кўндирилган каллаларида фойда келтирадиган ишлар битади. Бу кийим-кечак, бу гап-сўзлар, бу қилиқлар — уларники эмас. Уларнинг қотиб қолгандай сокин кўзлари тилларидан чиқаётган сўзларни инкор этади, уларнинг хатти-ҳаракатлари — бесаранжом, лекин таҳқирли эмас. Лекин улар атрофларида разолат тўпланаётгани ва ўз уринишлари беҳуда эканини биладилар. Йиғиш ва босиб қўйиш бефойда. Вақт яна барини сочиб юборади. Йўл бўйида йиғилган, орттирилган, жамғарилган барини сочиб ташлайди. Талаб олинган ва улоқтириб ташланган нарсалар. Уларнинг кўзлари кўп йиллар дарбадарликларни кўрган, сабр-тоқатга ўрганган кишилар, улар ўз нафсларининг ҳаром ва беномуслигини биладилар.

— Қай биримизнинг гуноҳимиз йўқ? — деди Стивен.

— Сиз нима демоқчисиз? — сўради мистер Дизи.

У бир одим ташлаб, стол олдига келди. Унинг ияги саволомуз осилди. Хўп бу қадимги ҳикматми? У менинг жавобимни кутяпти.

— Тарих, — деди Стивен, — бу ваҳшат, мен ундан кўз очмоқчи бўламан.

Ўтлоқда бақир-чақирлар эшитилди. Ҳуштак баланд чуриллади. Мақсад. Бу ваҳшат ўзинга қайтиб келиб урилса-чи?

— Яратганнинг йўлларини билиб бўлмайди, — деди мистер Дизи.

Тарих бир улуг мақсад — Худонинг Зухуроти сари ҳаракат қилади.

Стивен бармоғини дераза томон нуқиб, деди:

— Мана, Худо.

— Ура! Ҳей! Ув-в-ув!

— Нима? — сўради Дизи.

— Кўчада шоқин, — деди Стивен елкасини қисиб.

Мистер Дизи ерга қаради, бармоқлари билан бурнини ушлади.

Кейин нигоҳини кўтарди ва қўлини бурнидан олди.

— Мен сиздан кўра бахтлироқман, — деди у. — Биз кўп гуноҳлар қилдик, кўп хатоликларга йўл қўйдик. Хотин киши орқали гуноҳ ер юзига чиқди. Бошқалардан кўра яхши жойи йўқ Менелайнинг тутқун хотини Елена туфайли, хотин киши туфайли юнонлар ўн йил трояликлар билан жанг қилдилар. Хиёнаткор хотин илк бора бизнинг заминимизга бегоналарни бошлаб келди, Мак-Мерроунинг хотини

билан зинокор О'Рурке, шаҳзода Бреффин. Парнеллни хотин киши хароб қилди. Хатолар кўп, ютқизиқлар кўп, лекин фақат шу гуноҳнинг ўзи эмас, йўқ. Эндиликда ҳаётим охирлаб қолганда, мен адолат учун курашаман ва охиригача жанг қиламан.

Ўз ҳақини Улстер
Жанглар қилиб қозонар.

Стивен варақларни кўтарди.

— Хўп, демакки, сэр... — деб бошлади у.

— Олдиндан кўриб турибманки, сиз бу ерда узоқ қолиб кетмайсиз, — деди мистер Дизи. — Сиз муаллимлик қиладиган одам эмассиз. Эҳтимол, мен янглишаётгандирман.

— Тўғрироғи, ўқувчи бўлиб денг, — деди Стивен. — Бу ерда яна нимани ҳам ўрганиш мумкин?

Мистер Дизи бошини чайқади.

— Ким билсин? — деди у. — Ўқиш учун тоқат керак. Ҳаёт — буюк муаллим.

— Манавинга келганда... — бошлади у.

— Ҳа, ҳа, — деди мистер Дизи. — Мен сизга икки нусха бердим. Иложи бўлса, иккаласини ҳам жойлаштиринг.

Телеграф. Ирландия қўрғони.

— Уриниб кўраман, — деди Стивен. Сизга эртага айтаман. Мен иккита муҳаррир билан бироз танишман.

— Қандай яхши, — деди мистер Дизи жонланиб. — Кеча оқшом мен парламент аъзоси мистер Филдга мактуб ёздим. Бугун «Сити Армст отел»да чорвадор саноатчилар Уюшмасининг йиғилиши бўлади. Мен ундан мактубимни уларга ўқиб эшиттиришни сўрадим. Хатимни шу икки газетада чиқаришга ҳаракат қилинг. Улар қандай газеталар?

— «Кечки телеграф»...

— Жуда соз, — деди мистер Дизи. — Вақт кетмасин. Хўш, майли, энди мен қариндошимнинг хатига жавоб ёзиб юборишим керак.

— Кўришгунча, сэр, — деди Стивен варақларни чўнтагига соларкан. — Ташаккур сизга.

— Арзимаиди, — жавоб берди мистер Дизи иш жойидаги қоғозларни титкиларкан. — Сиз билан найзабозлик қилиш менга ёқади. Гарчи биз энди қариб қолдик.

— Кўришгунча, сэр, — дея такрорлади Стивен унинг қуйи эгилган елкасига қараб.

У очиқ турган эшикдан чиқиб, дарахтлар остидаги тош ётқизилган йўлқадан юриб кетди, қулоғига майдончада ўйнаётган болаларнинг қичқариқлари, таёқларнинг тарақа-туруқлари эшитилиб турарди.

Устунлардаги арслонлар тамғаси ёнидан ўтиб у дарвозадан чиқди. Тиши йўқ махлуқлар. Нима бўлмасин, мен унга курашида кўмак кўрсатаман. Маллиган менга яна янги лақаб қўяди. Шоир Буқалар Валинеъмати.

— Мистер Дедал!

Орқамдан югуриб келаётир. Наҳот яна хат?

— Бирпас тўхтанг!

— Лаббай, сэр, — деди Стивен дарвозадан орқага қайтиб.

Мистер Дизи ҳарсиллаб нафас олиб, тўхтади.

— Мен фақат сизга эслатиб қўймоқчи эдимки, — деди у, — айтишларича, Ирландия ҳеч қачон яҳудийларни таъқиб қилмаган бирдан-бир мамлакат. Бундан хабарингиз борми? Йўқ. Нега ундай, биласизми?

У хўмрайиб қуёшга қаради.

— Нега экан? Сэр, — жилмайиб деди Стивен.

— Чунки Ирландия уларни остонасига ҳам яқинлаштирмаган, — тантанавор деди мистер Дизи.

Унинг бўғзидан йўтал аралаш портлаган қаҳқаҳа отилиб чиқди, кейин ўхи-ўхилаб сўлак тупурди. У тезгина юзини ўгириб олди, у йўталар, кулгисини сира тўхтатолмас, қўлларини ҳавода силкитарди.

— Остонага ҳам яқин келтирмади, — деб хитоб қилди у яна кулгидан тўхташга уриниб, оёғидаги қўнжи қадама бошмоқлари билан шағал тўкилган йўлкани босиб бораркан. — Ана шунга.

Қалин барглар оралаб қуёш унинг дониш ортилган елкасига ўз йўноқлаган шуъла тангачаларини ёғдирарди.

3-ВОҚЕА

Борлиқ Зухуротнинг енгиб бўлмас тарзда эҳтимол тугилиши, яшаш, фикрлаш майллари: оз деганда, агар кўп бўлмаса, кўз билан фикрланган, анланган нарсалар. Ҳамма нарсаларнинг муҳрли излари, мен уларни бу ерда ўқишим керак, денгиз чиғаноқлари ва денгиз сув ўтлари, сувнинг кўтарилиш пайти ва манов зангин этик. Мишиқи-кўк, кумушсимон-мовий, қизғиш-сарик; рангин муҳрли излар. Шаффофликнинг меъёрлари. Аммо, деб қўшимча қилади у: жисмларда. Бинобарин, у уларни жисм тариқасида аввалроқ анлаган, кейин рангинликни уққан. Қандай қилиб? Уйлашимча, уларга боши билан урилган бўлса керак. Пастроқ тушинг, пастроқ тушинг. Тепакал эди у ва миллионер, *maestro di color che sanno*¹. Шаффофликнинг меъёри «в».

Нега «в»? Шаффоф, шаффоф эмас. Агар сен бешала бармоғинг билан буни тешиб ўтолсанг, демак, панжара, агар тешиб ўтолмасанг, — демак, эшик. Кўзимизни юмайлик ва қарайлик.

Стивен ботинкасининг пошнаси остида говак чиғаноқлар ва сувўтлари қандай қисирлаётганини эшитиш учун кўзларини юмди. Қандай бўлмасин, сен бунинг орасидан ўтасан. Ҳа, ҳар сафар бир қадамлаб. Унчалар кўп бўлмаган вақт ичида унчалар кўп бўлмаган макон бўлаги. Беш, олти: *nacheinander*². Айнан шундай: худди мана шунинг ўзи қулоқ билан эшитилар нарсаларнинг енгиб бўлмас яшаш-фикрлаш майллари. Кўзингни оч. Йўқ. Ё Худо! Агар мен тагини денгиз ўпириб турган жардан қулаганимда-чи, *nebeneinander*³ аро енгиб бўлмас даражада қулаганимда. Мен қоронғуда бемалол юраман. Ёнимда ёғоч қиличим осиелик. У билан йўлни турткилайман — улар шундай қилишади. Унинг ботинкасида менинг товоним билан унинг оёғи тугайди, *nebeneinander*. Афтидан, жуда мустаҳкам Демиурглар⁴ тўқмоқ уриб қоққанлар. Сендимонт қирғоғидан мангуликка қарабми юраман? Қарс-курс, қисир-қисир. Денгиз сочиб юборган сочқи пуллар. Ота Дизи уларнинг барини билади.

¹ Билгичларнинг устози (*итал.*). Дантенинг “Дўзах”идан.

² Бирма-бир (*нем.*).

³ Ёнма-ён (*нем.*).

⁴ Д е м и у р г л а р — илоҳий кучлар, илоҳлар.

Юр, борайлик Сэндимонт,
Байтал отим Маделин!

Кўрдингми, оҳанг туғияпти. Кулоғимга эшитияпти. Каталект ямбнинг тетраметри, одимлаб. Йўқ, йўртиб: «Байтал отим Маделин».

Энди кўзингни оч. Яхши. Бир дақиқа. Э, шу дақиқада ҳамма нарса ғойиб бўлган эса-чи? Э мен кутилмаганда уларни очсам-чи ва абадул-абад қора ношаффофликда қолиб кетсам-чи? Бас! Кўраман, агар мен кўрсам.

Энди қара. Бу ерда сенсиз ҳамма вақт бўлган ва доим бўлажак, абадул-абад.

Улар Лихи-Террэс зиналаридан оҳиста эҳтиёткорлик билан тушиб келардилар. *Frauenzimmer*¹. Қиялик қирғоқдан ясси товонларини юмшоқ лой қумга ялқовлик билан ботириб эниб боришарди.

Худди мен, худди Олжи каби пастга қудратли онамиз ҳузурига тушиб боришяпти. Биринчи рақамли қиз — ўзининг ақушерлик сумкасини оғир силкитиб қадам ташлайди, иккинчиси эса — соябонини қумларга тикиб ўйнайди. Дам олгач ишга. Мис Флоренс Мак-Кэйб мархум Патка Мак-Кэйбнинг хотини, унга Брайд-стритда аччиқ алам билан қайгуришади. Унинг дугоналаридан бирови кўз ёшларимни оқизиб юрганимда мени ҳаётга қайтарган. Унинг сумкасида нима бор экан? Қон сачраган пахтага ўралган, киндиклари ўралиб ётган чақалоқмикин? Ҳар кимнинг киндиги бўғим-бўғим буралиб орқага кетади, вужуд деб аталмиш ҳар қандай нарсанинг чилвир толалари. Мана шунинг учун роҳибларнинг авлиёлари. Худонинг жамолига етишни истайсизми? Омфалос² ингизга назар солинг. Алло. Кинч гапиряпти. Жаннатни уланг. Алиф, алфа, нол, нол, бир.

Адам Кадмон³ нинг завжаси ва маҳрами. Ҳавво, яланғоч Ева. Унинг киндиги йўқ эди. Назар солинг. Бағир, топ-тоза, улкан, баҳри дилни очади, оппоқ ярқирайди, чарм иплар билан тортилган қалқон, йўқ, шарқнинг ўлмас оппоқ кўпирган буғдойи, абад-азал мавжуд, абад-азал мавжуд. Журмнинг қурсоғи.

Мен-да журм қоронғу қурсоғида яратилган, лекин туғилмаганман. Уларки, овози менинг овозимга, кўзи менинг кўзимга ўхшаган эркак ва шарпа каби нафасидан кул иси келиб турган аёл. Улар бир-бирларига чирмашар ва ажралишар, ақду банд қилганнинг хоҳишини адо этишарди. Вақту замонлар ибтидоси қадар у мени хоҳлади, энди-энди эса, эҳтимол абадул-абад хоҳишидан айирмас. Мангу қонун у билан бирга. Эҳтимолки, бу ўша илоҳий моҳиятдирки, унда Падар ва Валад ягона моҳиятдирлар? Эй, оқкўнгил, кўҳна Арий⁴, қайдасан, хулосалар қилайлик ахир?

Бутун умри давомида ўша ягона қайтабинобинобино таълимотига қарши курашган. Бадбахт шаккок. Юнон бадрафхонасида унинг охирги нафаси чиқиб кетди: эвтаназия⁵. Дуру жавоҳирлар қадалган ёпинчиғида қўлида асо тутиб ўз тахтида ўтирган, кўзичоқларини етим бўзлатган, олди туртиб чиқиб турган, орқаси булганган қўйчибон.

¹ Х о т и н л а р (нем.).

² О м ф а л о с — киндик (юнон.).

³ Одам алайҳиссалом.

⁴ А р и й — Александриянинг йирик уломоси. Ливияда туғилган. Исо Масих ҳақида ўз таълимотини тарғиб қилган. 318-327 йилда бир неча бор черковдан қувилиб, яна тикланган. Ундан шеърый-насрий йўл билан ёзилган “Фалея” (“Базм”) деган асар қолган.

⁵ Э в т а н а з и я — осон, фароғатли ўлим.

Унинг ён-верида ҳаво шувуларди, чақиб, узиб оладиган бераҳм ҳаво. Улар келишяпти, тўлқинлар. Оқ ёлли отлар, жиловлари кўпикдор, Мана Ананнинг шамоласов тулпорлари. Унинг газетага ёзган хатини унутмасам бас.

Кейин-чи? Кейин, «Кема»га ўн икки яримда. Айтганча, пулингни ўйлаброқ сарф қил, ёш бетамизга муносиб иш бўлсин. Ҳа, шундай қилмоқ керак.

У қадамини секинлатди. Шу ерда. Сара холамнинг олдига борайми, бормайми? Мен бирлан моҳияти бир отамнинг овози. Сиз ўз биродарингиз Стивенни, биласизми, ўша, анов қаламкашни, кўрмадингизми анчадан бери? У оббохолам, ҳойнаҳой Страсбург-террэда, Салли холасининг уйида эмасми мабодо? Э, наҳотки у ҳалиям шунча саёз юзада сузиб юрган бўлса-я?

Ҳа-я, яна, яна, яна бизга айт-чи, Стивен, Си амакининг аҳволлари қандай? Ё Худойим, кимлар билан мени қариндош қилдинг! Болалар тепада, хашакхонада. Ичкиликбоз шўрлик адвокат ва унинг найчи укаси. Жуда ўзига бино қўйган гондолер¹лар. Филай Уолтер эса унча-мунча эмас, нақ сэр деб чақиради. Сэр. Ҳа, сэр. Йўқ, сэр. Исо масиҳо кўз ёшлари: ҳеч ажабланмаса ҳам бўлади, мени Исо урсин!

Мен уларнинг ёғоч қопқалар билан ихоталанган коттежларининг хирқираган қўнгирак ипини тортиб, кутиб тураман. Улар мени қарз берган кимса деб ўйлаб, ўз кузатиш нуқталаридан — КН — мўралаб қарашади.

— Стивен экан, сэр.

— Стивен кирсин. Стивенни кирит.

Лўкидон сурилди, мени Уолтер қарши олди:

— Биз сизни бошқа одам деб ўйлабмиз.

Ричи амаким чорси тўшакда ётибди, ҳаммаёғига ёстиқлар бостирилган, адёллар билан чирмаб ўралган, у туртиб чиқиб турган тиззалари оша менга бақувват қўлларини чўзади. Кўкраги тоза. У белидан тепасигача ювинган.

Хайрли эрта, қариндошим.

У олдидаги ёзув тахтасини бир четга суради, бунинг устига у уста Гофф ва уста Жэкланд Тэнди учун ҳисоб варақлари ёзади, тилхатлар, ижро қоғозлари ва суд чақириқларини елимлаб қўяди. Унинг тепакалбоши тепасида денгиз болути ёғочидан ясалган чорчўп: Уайлднинг «Гўрингда тинч ёт» шеъри. У одамни ҳайрон қолдириб ҳуштак чалади, ҳуштак овозига Уолтер келади.

— Лаббай, сэр?

— Онангга айт, Ричи билан Стивенга пиво берсин. У қайда?

— Криссини чўмилтиряпти, сэр.

Отажониси билан бир тўшакда ётади. Суюкли қизча.

— Йўқ, Ричи амаки...

— Мени одми қилиб, Ричи деб чақир. Куриб кетсин бу гулобларингиз, жонимга тегиб кетди. Бутун кучингни қирқади. Виски!

— Ричи амаки, ҳожати йўқ...

— Ўтир жойингга, бўлмаса, қасам ичаманки, бошлаб таъзирингни бериб қўяман.

Уолтер кўзини филайлатиб беҳуда курси қидиради.

— Унга ўтирадиган жой йўқ, сэр.

— Ўзиникини у қаерга қўйишни билмайди, тентак. Чиппендейл курсимизни олиб кел. Озгина отасанми? Ҳадеб қисинаверма, меҳмонга

¹ Гондола қайиғини ҳайдовчи.

келганинг йўқ-ку. Тузланган балиқ билан доғланган думба бор, емайсанми? Қандай яхши. Уйимизда белоғриғи дорисидан бошқа ҳеч вақо йўқ.

Аллерта¹.

У Фернандонинг чиқиш ариясини оҳиста хиргойи қилади. Бутун Операда энг яхши жойи шу, Стивен. Мана, қулоқ сол.

Яна унинг оҳангдор ҳуштаги эшитилади, барча пардадан пардага ўтиладиган ерларда нозик жарангли тебранишлар акс этади, кўтарилиб турган тиззаларида зарбларни уриб ифодалайди.

Бу шаббода насимроқ.

Тушкунлик уйлари, менинг уйим. Унинг уйи, бари. Сен Клонгаус дворянчаларига бир амаким судя, иккинчиси — генерал деб айтган эдинг. Улардан ўзингни четга ол, Стивен. Гўзаллик бунда эмас. Марш кутубхонасининг кўлмаклариди ҳам эмас, сен у ерда аббат Иоахим²нинг сўлғин башоратларини ўқиган эдинг. Улар кимга? Жоменинг панжара девори олдида юзбошли издиҳом. Худди у каби ғурбатзада инсон, қавмлардан телбалик ўрмонларига қочган, унинг ой нурида оқ кўпирган ёллари, кўз қорачуқлари — мисоли юлдуз. Гуингнм, отбашара. Отгардишли башаралар: Темпл, Бак Маллиган, Фокси Кэмбелл, ичига ботган бетлар. Ота аббат, қахрли декан³, қайси ҳақорат уларнинг миясини алангалатди? Пафф! Пастга туш, кал, калинг кўпаймасдан бурун⁴. Унинг қисмат ҳукми ўқилган бошларида сочларнинг оқ савати; мен уни кўриб турибман, пастга қараб сўқмоқдан сакраб-сакраб тушяпти, қўлида тўхфадонни маҳкам тутган. Кўзига тик қараган одам ўлади. Пастга, шўрлаган бош!

Жўровозлар қўшиқ куйлаб меҳроб томондан хавлу пўписа ёғдиради, хос кимхоб либослар кийган баланд қомат, тепа сочлари текис олинган, хушбўй мойлар суртилган, ахталанган ва буғдой миртаklarининг мойидан симириб, ёғ босган кашишлар лотин сўзларини гўнғиллашади.

Балки худди шу дамларда аллақайси кўча муюлишларида кашиш кулчани қўлига олаётгандир. Данг-дунг! Бу ердан икки кўча нарида эса бошқа яна бирови уни тўхфадонга беркитаётгандир. Даранг-дурунг! Биби Марям жомесида эса бошқа яна биттаси кулчани жағига тиқиштираётгандир. Данг-дунг! Пастга, тепага, олдинга, орқага. Вилгелм Оккам⁵ шуни ўйлаган, енгилмас доктор Англиянинг туманли тонг чоғлари эврилишнинг иблиси унинг миясини қитиқлар эди. У келган меҳмонини пастга кузатиб қўяркан, ўз қўнғироғининг иккинчи жаранги билан қўшимча ён меҳробдаги жаранг қўшилиб кетишига қулоқ соларди (у ўз қўнғироғини кўтаради), кейин тиззасидан туриб эшитади (энди мен кўтараман), кейин яна тиз чўкади ва икки қўнғироқ жаранги уйгун туташади.

Жияним, Стивен, сиз ҳеч қачон руҳоний бўлмайсиз. Авлиёлар ороли. Сен жуда ҳам художўй эдинг, тўғримми? Бурним қизил бўлмасин деб, Авлиё Онага ёлворгансан. Сен олдинда бораётган эрсиз лобар хотин кўлмақдан хатлаб ўтаётганда этагини яна ҳам юқориоқ кўтаришини сўраб иблисга ёлворгансан... О, si, certo!¹ Шунинг эвазига имонингни сот, ирkit андом атрофини ўраб тўғноғичлар билан қадаб

¹ Тезроқ (*итал.*).

² И о а х и м — насроний сўфийлардан (1132-1202).

³ Жонатан Свифт назарда тутилади. (1667- 1745) — Дублиндаги авлиё Патрик жомеси декани, “Гулливернинг саёҳати” (1726) ҳажвий хаёлий асар муаллифи.

⁴ Лотинча сўз.

⁵ Инглиз файласуфи, диншунос (1285-1347).

¹ О, бўлмасам-чи! (*итал.*)

қўйилган ранг-баранг латта-путталарга сот ўзингни. Яна ҳикоя қилиб бер менга, яна! Битгаси трамвайда бора туриб ёмғирга қараб қичқирарди: яланғоч хотинлар! Буниси қандай бўлди, а?

Қайси “буниси”? Нимага бўлмаса уларни ўйлаб чиқаришган?

Ҳар оқшом етти китобдан иккитадан саҳифасини ўқирдинг, а? Мен ёш бола эдим. Чалиниб турган қарсақларга пешвоз чиқаркан, сен ойнага қараб ўз-ўзингга башаранг жуда ажойиб деб мақтанардинг. Яшасин ҳаммадан ўтиб кетган жинни! Ура-а! Ҳеч ким кўрмаган; ҳеч кимсага айтма. Сен ёзмоқчи бўлган китоблар, сарлавҳалар ўрнига ҳарфлар қўймоқчийдинг. Сиз унинг F сини ўқиганмисиз? Ҳа, лекин менга O маъқулроқ. Лекин ҳаммасидан ҳам W яхшироқ, O ҳам яхши, W. Эсингдами кўк тўгарак қоғозлардаги чуқур-чуқур эпифания²лар. Сен вафот этган тақдирда уларнинг нусхаларини дунёнинг барча йирик кутубхоналари, жумладан, Искандария кутубхонасига жўнатиш ҳақидаги гап. Минг йиллар ўтгандир сўнг, манвантарадан кейин кимдир уларни ўқир, ахир. Пико делла Мирандола³га ўхшайди. Баайни булут парчаси китга ўхшагани каби. Неча-неча замонлар илгари ўтиб кетган киши томонидан ёзилган бу галати сўзларни ўқиркансан, ўша бир маҳаллар яшаган кимса билан бир хил ҳаёт кечираётгандек бўласан...

Майда қум йўл тугади. Унинг оёқ кийими остида яна мачталарнинг нам босган парчалари, ўтқир чиганоқлар, гичирлаган шағал тошлар, ҳалокатга учраган кемаларнинг қуртлар кемириб ташлаган ёғочлари гирч-гирч қилади. Чирик қумлар қўлмақлар уфунатини таратиб унинг пошналарини ютиб юборгудай бўлардилар. У қўлмақларни эҳтиёткорона четлаб ўтади. Қотиб қолган қум хамирига кўмилган пиво шишаси яримидан юқори кўтарилиб турарди. Соқчи; чанқоғи қонмайдиган юҳо орол. Соҳилдаги филдирак тўғини парчалари; буралиб-буралиб кетган ғайр тўрлар; сал нарироқда бўр билан белги қўйилган орқа эшиклар ва ундан юқориоқда, қирғоқда иккита кўйлак осилган арқон. Рингсенд: офтобда қорайган лоцманлар ва денгизчиларнинг қўралари. Одам чиганоқлари.

У тўхтаб қолди. Мен Сара холамини кўришим керак эди. Унинг уйига боряпманми? Чамаси, йўқ. Атроф кимсасиз. У шимол-шарқ томонга бурилди. Қотиб қолган қумларни кесиб ўтиб Каптархонага қараб юрди.

— Ким сизни бундай расво аҳволга солди? — деди у французчалаб. — Кабутар, Юсуф.

Патрис дам олиш учун уйга келиб «Мак-Магон» қовоқхонасида мен билан бирга илиқ сут ичарди. Ёввойи ғознинг ўғли, парижлик Кевин Эган. Менинг отам кабутар эди, у гўдаклардай қизил тили билан қайноқ ширин сутни ҳўплаб ичарди: юзи худди куёнга ўхшаб лўппи. Ҳўпларди куён. У катта лотереяда ютмоқчи. Мишлени ўқиган аёллар табияти хусусида. Аммо у менга Лео Таксилнинг «Исонинг ҳаёти» китобини жўнатиши керак, ошнасига ўқишга берибди.

— Кула-кула ўласиз, биласизми? Мен социалистман. Мен худога ишонмайман. Буни отамга айтманг.

— У Худога ишонадимми?

— Менинг отам — ишонади³.

Тамом.

¹ Э п и ф а н и я — кўриниш, намоён бўлиш; Худо, илоҳий кучларнинг кўриниши.

² Уйғониш даври италян мутафаккири (1463- 94). “900 фикр” асари машҳур.

³ Бу парча оригинал текстида французча ва немисча келтирилган (*Тарж.*)

У хўплайди.

Париждан олган шляпам. Лотин мавзесидан. Биз ҳар ҳолда ўйнайдиган ролимизга муносиб кийинишимиз керак. Мен қизил қўлқопни яхши кўраман. Сиз студент бўлгансиз, тўғрими? Пэсээн. P.C.N., биласизми: *phiziques, chimiques et naturelles*¹. Аҳа. Арзонгина овқат ердим. Миср заминиди гўшт қайнаган қозонлар, шундоқ биқинингда баланд кекирган аравакашлар. Шундай жуда оддий мен Парижда бўлганимда деб айтиш керак. Сент-Мишел хиёбонида мен ҳамиша. Баайни шундай, доим чўнтакда ҳилвираган трамвай чипталарини олиб юардим, мабодо одам ўлдиришда гумон қилиб қўлга олишса, алиби борлигини кўрсатиш учун. Одил судлов. 1904 йил 17 феврал куни тунда гумондорни икки гувоҳ кўришган. Бошқаси мана бундай қилган: бошқаси бу мен. Шляпа, бўйинбоғ, палто, бурун. У — бу мен. Ўйлашимча, у ерда вақтинг чакки ўтмаган.

Мағрур қадам ташлаб, юришингда тақлид қилгансан: кимга? Эсимда йўқ. Хусусий мулким йўқ. Онанг саккиз шиллинг пул жўнатган экан, қоровул почта эшигини нақ бурнинг рўпарасида қарсиллатиб ёпди. Очилик — тиш оғриғи. Яна икки дақиқа. Соатингизга қаранг. Жуда шошиляптими? Ёпиқ. Занжирдаги ит! Тепкини кўтар, ўқ уз. Деворга сачраган қон мия парчалари мис тугмалар. Қон мия парчалари қорраҳ чох яна ҳаммаси ўз жойида. Мен сизни йиқитиб юбормадимми? Майли, майли, ҳеч қиси йўқ. Сиздан бешта. Майли, майли, Худо ҳақи, ҳечқиси йўқ.

Сен мўъжизалар кўрсатмоқчийдинг, шундайми? Қаҳрли Колумбан изидан Европада миссионерлик қилмоқчийдинг. Фиакр ва Скот ўз муаллақ осма табуретларида ўтириб лотинчасига қийқириб хахолашар, кружкаларидан пиво тўкишарди. Euge! Euge!² — деб лотинчалаб, хахолаб кулишарди. Нюхэвеннинг сирғанчиқ кўтармасидан чамадонингни кўтариб бораётганда бузилган инглиз тилида сўйладинг, ҳаммолга уч пенс бериш керак. Comment?³: Ўзинг билан бирга бой ўлжалар олиб келдинг. “Ле туту”, “Панталон Бланк” ва “Кулотте Руже”⁴нинг бешта титилган сонлари. Кейин галати бир нарсани кўрсатаман деб сақланган француз кўк телеграммаси:

Онанг ўляпти етиб кел—ота.

Холанг сени онасини ўлдирди деб ҳисоблайди. Шунинг учун у хоҳламайдики...

Дўстлар, ичайлик хола учун,
Бордир холаси Маллиганнинг,
Саранжом-саришта рўзғори,
Хонадони Ханиганнинг...

Унинг оёқлари жанубий деворнинг қоятошлари бўйлаб қум дўнгликлари узра кутилмаган мағрур алфозда одимлаб кетдилар. У мамонтларнинг уймаланиб ётган тош чаноқларини бошини баланд кўтариб томоша қиларди. Денгиз, қумлар, қояларда заррин шуълалар ўйнайди. У ёқларда қуёш, қоматдор дарахтлар, заъфар уйлар.

Париж намхуш кўз очади, унинг лимуранг уйларига кўзни қамаштириб офтоб нури тушади. Янги ёпилган ноннинг юмшоқ обияти,

¹ Физика-химия ва илмий-табиийёт (франц.)

² Қани! Қани! (лот.)

³ Нима? (франц.)

⁴ Француз порнография журналлари.

кўкимтир-бўз эрман, у эрталаб ишлатадиган ладаннинг (кундур) муаттар ҳиди ҳавони қитиқлайди. Belliomo ўз хотинининг жазманининг хотини тўшагидан туради, бекач рўмол ўраб олган, қўлида сирка кислота (тезоб) идишчаси билан нимадир қилади. Ивонна билан Мадлена Родо дўконида ўз эзилган, гижимланган латофатларини тузатишади, тилла тишлари билан тишлаб пирожний кусирлатишади, лабларига “флен бретон” кремли тортчасининг сариқ шираси юққан. Атроф-теварақдан паришликларнинг башаралари липиллаб ўтиб боради, уларнинг бўйсунган, бўйсундирувчилари, гажакдор конквистадор¹ лар.

Мудроқ пешин. Кевин Эган босмахона бўёқлари юққан бармоқлари билан сигаретасини эзади, Патрис оқ, у эса кўк шарбатини тортади. Тўрт томонимизда ҳўрандалар зираворли нўхатларини чапиллатиб ейишади. Яна ярим коса. Ялтираган қозондан қаҳва буғи париллаб отилади. У ишора қилади ва қиз қошимга келади. У ирландми? Голландми? Йўқ, пишлоқ. Биз иккита ирланд, биз Ирландия, биласизми? О, албатта!²

Официант қиз булар голланд сири келтиришни сўрашяпти, деб ўйлабди. Баъдаз таом дегандай, сизга танишми бу сўз? Баъдаз таом. Барселона³ да менинг бир танишим бор эди, фирт жинни, у буни доим баъдаз таом, деб айтарди. Хуллас: Саломат бўлайлик! Мармар столлар теграсида спирт анқиган нафаслар томоқларнинг кекириши бирлан қўшилишиб кетади. Унинг нафаси бизнинг совиб қолган қайлаларимиз устида тўзғийди, оғзи ичкилик юқи. Ирландия, Далкассия ҳақида, умидлар, фитналар ҳақида, Артур Гриффитс ҳақида, энди. Менга, унинг замондошига бизнинг жиноятларимиз, бизнинг умумий ишимиз оғир юк. Сиз ўз отангизнинг ўғлисиз. Бу овоз менга таниш. Унинг бумазий узун кўйлаги қон мисоли қизил гуллари япроқлари юрак армонларини тинглаб титрайди. Жаноб Дрюмон машҳур журналист, Дрюмон биласизми, қиролича Викторияни нима деган? Тишлари сарғайган қари жодугар. Мод Фин чиройли хотин, La Patrie⁴, жаноб Милвуа, Феликс Фор, биласизми, у қандай ўлганини? Бузуқ эркаклар. Фрекен, bonne a tout faire⁵, Упсала⁶ даги ваннахонада яланғоч эркакни ювадиган ходима, Moi faire⁷, дейди ходима. Tous les messieurs⁸. Ҳамма жанобларни. Лекин манави monsieurни эмасдир, дейман мен. Фавкулудда шармандали одат. Чўмилиш — бағоят хилват иш. Мен туғишган акамга, ҳатто туғишган акамга ҳам бунга йўл қўймаган бўлардим, бу ўта кетган уят иш. Кўк кўзлар, сизни кўриб турибман. Нишингизни сезаман. Бузуқ одамлар.

Унинг ҳовучи ичида мовий пилта имиллаб ёнади, кейин аланга баландлайди. Тамаки толалари ўт олади: бизнинг пучмоғимизни аччиқ тутун ва аланга ёруғи тутати. Айвончаси кенг шляпа остидаги суякдор ёноқлари бўртиб чиққан башара. Фитначилар бошлиғининг қочиши. Энг ишончли маълумотлар. Янги никоҳдан ўтган келин ниқобида, оқ тўрлар либослар, Малагайд йўлида. Рост, рост, чин сўзим. Ҳамма ташлаб кетиб, бир ўзи қолган дохийлар, орқа-олдига қарамай тирақайлаб қочиш. Либосларни ўзгартириб, чангалдан чиқиб, қочади, изи йўқолади.

Рад этилган маъшук. Унда мен баланд бўйли барзанги эдим, гапимга ишонинг, вақти-соати келса, сизга суратимни кўрсатаман. Рост, рост,

¹ Босқинчилар (лот.).

² Жумла оригиналда французча. (Тарж.)

³ Б а р с е л о н а — Испанияда Католония вилоятининг маркази.

⁴ Ватан (франц.)

⁵ Ҳаммасига ходимлар жавобгар (франц.).

⁶ У п с а л а — Швециядаги шаҳар.

⁷ Мен қилган (бузилган, франц.)

⁸ Барча жанобларни. (франц.)

рост айтаман. Маъшуқ қизнинг муҳаббатини қозониш учун ўз қавмининг оқсоқоли полковник Ричард Бэрк билан бирга у Клеркенвилл кўргони деворларигача пусиб борган, беркиниб пойлаб ётганида қасос алангаси уларни туман ичра кўкка итқитганини кўрган. Ойналар чил-чил, деворлар қулаган. Париж деган қувноқ шаҳарда яшириниб юрибди, мендан бошқа ҳеч ким қидирмайдиган парижлик Эган. Кундузи – ифлос ҳарф териш иши, ўзи ёқтирган учта қовоқхона, кечаси – Монмартрдаги кўндоғида қуш уйқуси; унинг деворларига ўлиб кетган одамларнинг суратлари осилган, уларга пашшалар ўтиравериш қорайган. На ватан, на муҳаббат ва на хотин қолган. Бу хотин ўзининг қочқин эрини ташлаб, мана шу ерда яхши жойлашиб олган, унинг сайроқи қуши ва икки ижарачиси бор. Ёноқларини майин тук қоплаган, йўл-йўл парчали кўйлак, қизчалардай шўхлик қилади.

Рад этилган-у, умидсизланмаган. Патга мени кўрганлигингни айтинг, майлими? Бир марта мен Патни ишга жойламоқчи бўлдим. Менинг ўғлим француз солдати. Мен уни куйлашга ўргатдим. Килкеннилик болалар ҳеч вақодан тап тортишмайди. Анов эски кўшиқни биласизми? Мен Патрисни ўша кўшиқни айтишга ўргатдим. Қадим Килкенни: авлиё Каннис, шимолий соҳилда граф Стронгбаунинг қасри. Мазмуни шундай:

О, о! Нэппер Тенди кўлимдан тутди!

О, о! Килкенни азаматлари...

Кафтимда ожиз, сўлғин кўл. Улар Кевин Эганни унутишди, у эса унутмади. Наҳотки сени унутсам, эй Сион.

У денгизга яқинроқ келди, намчил кўнга оёқлари ботиб кетарди. Унинг таранг тортилган асабларини зингиллатароқ янги куй уни саломларди. Шамол, телба шамол, муסיқа чалиб эсан. Нима, мен сувда сузиб юрувчи Киш маёғига қараб боряпманми? У таққа тўхтади, унинг оёқларини дарҳол қум юта бошлади. Орқанга қара.

Орқага ўгирилиб, у жанубий соҳилни кўздан кечирди, унинг оёқлари янги тушган изларга оҳиста бота бошлади. Миноранинг совуқ кунгурадор хонаси кутмоқда. Шинаклардан тушаётган қуёш нурлари жуда секин силжийди, худди менинг оёқларим аста ботиб бораётгани каби; кун ботарда улар зал саҳнидаги қуёш соати чизиқларига етиб келадилар. Мовий кеч оқшом, хуфтон тушади, зангори кеча киради. Кунгурадор қоронғуда улар кутишади, уларнинг бўш қолган курсилари, ликобчалари йиғиштирилмаган стол ёнидаги менинг тик турган чамадоним. Ким йиғиштириб олади? Калит унда. Мен бугун кечаси у ерда ётмайман. Гунг миноранинг берк эшиги, бунда уларнинг кўр жасадлари кўмилган, қоплон, соҳиб ва унинг пойнтери¹. Чорла, жавоб йўқ. У оёғини тортиб кетаётган қумдан суғуриб чиқарди ва қоятошлар териб ётқизилган тўғон ёқалаб юрди. Ҳаммасини олинлар, барига эгалик қилинлар. Менинг жоним мен билан бирга, шаклларнинг шакли. Муташаккил. Қора-кумуш либосларга чулғаниб ой кўрган қурган кечалар баланд қоялар узра мен бориб келаман орқа-олдинга, чорлайди Элсинор сувлари имлаб, ночор қулоқ тутаман.

Сув менинг ортимдан кўтарилади. Бу ердан унинг қандай кўтарилиб келишини кўриб тураман. Унда Пулбег йўли билан то соҳилгача орқага борайлик. У буталар ва қамишлар орасидан ўтиб қоятош курсисига ўтирди, таёғини ёнидаги ўйиққа тираб қўйди.

¹ П о й н т е р — юнги калта овчи ит.

Пўпанак босган сув ўтлари устида итнинг узала тушган, шишиб чириётган лоши ётарди. Унинг шундоққина олдида қумларга кўмилган кема парчаси. Қумга ботган кема. Луи Вейо ёзувчи Готйенинг прозасини шундай деб таърифлаган. Шу зил-залворли қумлар — сўзларки, улар бунда сув ва шамол ўйинлари боис қават-қаватланиб ётурлар. Ана у ерда эса энди ўлик қурувчилар уюб ташлаган тош тепалар, сассиққузан¹ларнинг уялари. У ерга олтинингни яшир. Бўлади. Сенинг олтининг бор. Қум тошлар. Уларда ўтмишнинг юки, залвори. Сэр Лаутнинг ўйинчоқлари. Кўзингга қара, яна қулоқ-чакангга солишмасин. Мен ўша даҳшатли улкан одамман, шу тош қояларни мен ағдарганман, сенинг суяқларинг узра мен сувга тушиб бораман. Уф-уф-уф! Қон иси келаётир, ирланд қонининг иси.

Нуқта кўз ўнгида каттайиб борарди, ит экан, у қумлоқ бўйлаб лўкиллаб чопарди. Э, иблис, ҳали бирдан менга ташланиб қолмасайди? Итнинг эркини ҳурмат қил. Сен ҳеч кимнинг хўжаси бўлмассан, ҳеч кимнинг қули бўлмассан. Менинг таёғим бор. Қимирламай ўтир. Узоқда, кўтарилиб келаётган сув тожи узра қирғоқ томон икки қора ҳаракат қилади, иккита. Икки Мария. Улар гўдакни ҳеч ким кўрмасин деб, қамиш-қиелар орасига яширдилар. Ку-ку! Мен бўлсам сени кўриб турибман. Йўқ, ит. У орқасига қайтиб, улар томон чопиб кетди. Ким?

Бу ерларда ўлжа қидириб, лоҳланларнинг кемалари қирғоқда тўхташарди. Уларнинг қонга бўялган тумшуклари кўрғошиндай эриган шиддатли тўлқин узра узиларди. Дания викинг²лари, ихчам ўткир ойболталари кўкраклариде йилтирарди. Малаки ўша чоғлар олтин бўйинбоғ таққан. Териси дағал китлар подаси, улар айна иссиқ чоғи соҳилга чиқдилар, тумшук тешикларидан сувларни фонтан қилиб отдилар, саёзликда ўмбалоқ ошдилар. Ушанда оч шаҳар каталакларидан камзул кийган паканалар — менинг аждодларим тўда бўлиб сурон солиб чиқишиб, ўткир катта пичоқлари билан китларнинг териларини сўйиб, кўкимтир пўрсилдоқ гўштларини нимталашди. Очарчилик, вабо, қирғинлар. Қони уларнинг менда, уларнинг хирсу ҳаволари менда мавжланур. Мен музлаган Лиффи узра улар орасида юрганман. Мой чарсиллатиб гуриллаган гулханлар оралаб кезган алвастиман. Мен ҳеч кимса билан сўйлашмадим, ҳеч кимса менга сўз қотмади.

Итнинг акиллаши яқинлашар, тўхтар, яна узоқлашарди. Менинг душманимнинг ити, Мен юзим оқариб, индамай, аламзада турардим. *Terribilia meditans*³. Ёмон ўйга ботиб. Оч-сариқ камзул, таппон валет менинг қўрқинчларим устидан қуларди. Сен бунга ташнасан, уларнинг қарсақларини ташна истайсан? Ҳозирунлар; уларга ўхшаб яша. Брюснинг биродари ипакдай валломат Томас Фитсжералд, Йоркнинг сохта меросхўри оқ атиргул рангида ипак иштон кийган, бир кунлик мўъжиза Перкин Уорбек ҳамда бозоргонлару ой қизлар тўдалашиб қуршаган Ламберт Симнел, тож кийган ошпаз. Барча қиролларнинг фарзандлари. Ҳозирунлар учун жаннат, ўшанда ҳам, ҳозир ҳам. У сувга чўкканларни қутқарган, сен эса бир лайча ит хурса, қўрқиб қалтирайсан. Аммо Ор-сан-Микеледа Гвидо устидан кулган сарой аёёнлари ўшанда ўз уйларида эдилар. Ўша уйдаки... Сенинг ўрта асрга доир даҳмазаларинг бизнинг жонимизга тегди. У қилган нарсани, сен қилоласанми? Қайиқ шу яқинда туради, қутқариш белгиси. Албатта, фақат сен учун. Қиласанми ё қилмайсанми? Қиз қояси

¹ Мўйнали денгиз ҳайвони.

² В и к и н г л а р — Скандинавларнинг денгиз юришларида (VIII-XI асрлар) қатнашган жангчилар. Россияда уларни “варяг”, Европада “норманн” деб юритишган.

³ Ёмон хаёл (*франц.*).

ортида тўққиз кун илгари бир кимса чўкиб кетган. Энди унинг юзага чиқишини кутишяпти. Мен истардимки. Мен уриниб кўраман. Мен сузишни унчалик билмайман. Сув совуқ, майин. Клонгаусда мен унга, тосга юзимни ботирганимда. Ҳеч нарса кўрмайпман! Орқамда ким бор? Орқага, орқага, тез! Кўряпсанми, сув жуда тез ҳар томондан кўтарилиб келяпти, куйи паст қумлоқларни тез ютяпти, қўнғир ранг? Агарда оёқлар остида ер бўлсайди. Майлига унинг ҳаёти уники бўлсин, меники менинг. Сувга чўккан. Ўлимнинг қўрқинчи ичра унинг қўзлари менга боқар. Мен... у билан биргаман, у томонга... пастга... Мен уни қутқариб қололмадим. Сувлар: аламли ўлим: ҳалок бўлди.

Аёл ва эркак. Мен аёлнинг этагини кўряпман. Бас бойлашаман, этагига тўғноғичлар қадалган.

Уларнинг ити қиялаган қумлоқ бўйлаб майда одимлаб юриб борар, тумшугини кўтариб ҳавони искарди. Ўтган ҳаётида йўқотган нарсасини қидирипти. Бирдан ит қуёндек юқорига сакради, қулоқларини динг қилди, паст шўнғиб учаётган чағалайнинг соясини тутмоқчи бўлди. Эркакнинг чинқириқ ҳуштак товуши унинг энди шалпайган қулоқларига етди. У айланди, бир сакради, панжалари ҳавода бир кўтарилиб, дам тушиб оҳиста яқин борди. Қўнғир тусли далада югураётган муғузсиз буғу, ранги асл, соф. Кўтарилаётган сув тўқиётган тўрларнинг попуклари олдида у тўхтади. Олд туюқлари таранг, тик, қулоқлари денгиз томонга қараб диккайган. Унинг кўтарилган тумшуги долғалар шовқини, моржлар тўдасига қараб акилларди. Долғалар унинг оёқлари остида илондай ўралар, ўз гажакларини тўқир ва ўркак бўлиб тожланар, ҳар ўркакнинг тўққизинчиси майда-майда куқунларга тўзғиб парчаланиб кетарди, улар бу тўлқинлар олислардан, узоқ-узоқлардан келаётирлар, тўлқинлар ва яна тўлқинлар.

Чиганоқ овловчилар. Улар энгашиб сувга тушишди, қопларини сувга чўктиришди-да, кейин юқорига кўтаришиб сувдан чиқишди. Лайча уларга яқинлашиб акиллар, орқаларидан чопқиллар панжалари билан уриб-уриб қўяр, кейин яна тўрт оёғида туриб сўнг яна эргашиб айиқлардай гунг ялтоқланиб югурди. Унга ҳеч ким эйтибор бермас, улар қуруқ қумга томон боришар, у эса ликиллаб эргашарди, тили бўриникидай қизил латта каби пастга осилган эди. Унинг олачипор жуссаси олдинда ликиллаб кетиб борар, кейин олға ташланиб, бузоқчадай сакрашга тушди. У ўлган итнинг лошига дуч келди. У тўхтаб, ҳид олди, аста яқинроқ келди, ўзимизнинг қавмимиз экан-ку, яна яқинроқ сурилиб искади, атрофни айланиб чиқди, итнинг ифлос лошини бошдан оёқ тез-тез ислади. Лайча калласи, лайча тумшуги, кўзи ерда, бир улуг мақсадга интилади. Шўрлик лайча! Бунда шўрлик лайчанинг ожиз мурдаси кўмилган!

— Бароқ! Қайт, ярамас!

Бақирӣқ овозини эшитиб, у орқага хўжаси томон эмаклаб кетди: хўжаси яланг оёғи билан юмшоққина қилиб бир тепди, лайча ярим букчайган ҳолда қум тепасидан омон-эсон ошиб тушди. Кейин сал четроқдан юриб яна орқага қайтди. У мени кўрмайпти. Тўғон четида у ерга ағанади, туриб роса силкинди, тошни искалади ва орқа оёғини кўтариб унга чоптирди. У олдинга қараб ликиллади-да, кейин оёғини кўтариб, бошқа ҳали искалмаган тош устига қисқа, тез-тез ҳўллади. Бечораларнинг оддий қувончлари. Унинг орқа панжалари қумни титкилади; кейин олдинги оёқлари кавлаб, қазиди. У бу ерга ниманидир кўмган, бувисимикин. У кавлаб, қазиб қум ичига кириб борарди. Кейин тўхтади, ҳавога қулоқ тутди, яна шиддат билан тирноқларини ишга солиб қазий кетди, кейин бас қилди, зинодан туғилган қоплон, мурда тирновчи.

Ўтган кеча у мени уйғотгандан сўнг, ўша тушмиди ё бошқа? Аҳа, эсимга тушяпти. Хорун ар-Рашид. Худди, худди ўзи. Ўша одам мени етаклади, гаплашди. Мен ундан кўрқмадим. Унинг қовуни бор эди, менинг юзимга тутди. Табассум қилди: қовун ҳиди анқиди. Бу ернинг одати шундай, деди. Кирайлик. Ерга қизил гилам тўшалган. Сиз кўрасиз ким.

Қопларни елкаларига ортишиб судралиб боришарди қизил танли мисрликлар. Унинг шими қайрилиб кетган, кўкарган оёқлари сирғанчиқ қумда шилқиллаб борар, хира-қизғиш рўмоли соқоли ўсиб кетган бўйнини сиқарди. Ортидан аёлманд қадам ташлаб бир қиз келарди: дайди дайдиой бирлан. Қизнинг елкасида ўлжа силкинарди. Унинг яланғоч оёқларига қумлар ва чиғаноқларнинг парчалари ёпишган эди. Шамол ялаб кетган юзига сочлари патила-патила осилиб тушганди. Ўз хўжаси ортидан ҳамроҳ бўлиб пойи-пиёда Рим деган шаҳри азимга йўлга тушган канизак. Тун қоронғусида бўй-бастининг хунуқлиги билинмас бўлганда, у қора шол рўмолга ўралиб ит қумалоқлари сочилиб ётган дарвозахона тагидан эркакларни имлаб чақиради. Унинг мушуги Дублин қиролик полкининг икки аскарини меҳмон қилади. Сассиқ увалаларга ўралган урғочи иблиснинг оқ бадани. Бугун кечаси Фамбаллис-лэйн деган жойда: тери заводининг ҳидлари таралган маъвода.

Оппоқ қўллар, ақиқ лаб,
Ширин бадан лаззатли.
Ўтир бунда уқалаб,
Сени севай бир тотли.

Қийшиқ қорин ҳазрат ота Аквинат, *frate roscospino*¹, буни баттарин лаззатлар деб атаган. Ич-эти куйиб ўлсин: барибир ширин бадан лаззатли. Тил уникидан сира қолишмайди. Роҳибона сўзлар, белларида тасбеҳлари шиқирлайди; беҳаё замзамалар, адабсиз жиринглар тангалар уларнинг чўнтакларига.

Нариги ёққа ўтиб кетишяпти. Менинг ҳамлетча шляпамга қарашяпти. Агар мен ҳозир, шу тобда бу ерда қип-яланғоч ётганимда, нима бўларди? Мен урэн эмасман. Таъқибкор куёшни олов қиличидан қочиб, бутун дунё қумларин кечиб тун ўлкалари сари, мағрибга кетиб борурлар. Қиз торгади, шипиллайди, шилқиллайди, ташна инқиллайди, ташийди ўз юки-тошини. Унинг ортидан ой этагида мағрибга боради қўтарилган сув. Унда барча қўтарилган сувлар минглаган ороллар, меники эмас бу қон, ойнопа понтон², қорамтир шароб янглиғ уммон. Мана, оининг канизи. Вақт бўлди, уйғотар уни ҳўл қосид, турғизар амр этиб ўрнидан. Никоҳ тўшаги, кўз ёриш тўшаги, ўлим тўшаги, ёритади шамнинг шарпаси. *Omnis caro ad te veniet*³. Унинг бўронли кўзлари ичра оқиб, у келар, оқарган қонхўр, унинг шабпарак елкалари денгизни қонлатар, оғзим оғзига босиб ўпаман.

Тўхта. Қадаб кўй уни тезроқ тўғноғичга. Менинг лавҳларим. Оғзим босиб оғзига оғзини ўпаман. Йўқ. Улар икки киши бўлиши керак. Яхшилаб ёпиштир уларни. Оғзим босиб оғзига оғзини ўпаман.

Унинг лаблари ҳавонинг ҳавойи лабларини эркалаб лаболаб эди: коми андомида эди. Андом, тобут андоми. Унинг коми унинг анфоси сўзсиз мушаккал қилди: оооооо: шаршара сайёраларнинг шалдираб,

¹ Биродар-жайра (*итал.*).

¹ Қоронғу денгиз (*юнон.*).

² Ҳар бир жон сенга қайтади (*лот.*).

думалоқланиб, оловланиб, уввооос солиб кўз илғамас олисларга узоқлашлари.

Қоғоз. Банк қоғозлари, қуриб кетсин. Қария Дизининг хати. Илтифот билан имконият берганингиздан миннатдорман, қоғознинг ёзилмай қолган охириги қисмини йиртиб олиш. Қуёш нурига орқасини ўгириб, мрамар столга энкайиб, у сўзларини ёзишга тушди. Кутубхонадан китоб ёздириб оладиган варақларни олиш яна эсимдан чиқибди, иккинчи марта.

У пешоб қистовидан бўшаниб энкайганда унинг сояси қояларга тушди. Нега соя поёнсиз эмас, нега ҳатто энг олис юлдузларга етиб бормайди. Улар бу ёруғлик ортида қора, ёруғлик бағрида порлаган қоронғу, Кассиопея дельтаси¹, оламлар. Ўз Меним авгур² асосин тутиб оёғига бировнинг сандалини кийиб ўтирар бунда, ўлик тусли денгиз бўйида кундуз, ташланмай ҳеч кимсанинг кўзига, нафармон кечалар кезар у бароқ юлдузлар салтанатида. Мен бу мислсиз одамсимога сўнги чекли шарпани ўзимдан улоқтириб ташлайман, уни орқага чорлайман. Мабодо охири бўлмаса у меники бўлармиди, менинг шаклимнинг шакли? Ким мени кўряпти бу ерда? Ким қачондир қайдадир ушбу ёзилган битикларни ўқийди? Оқ саҳифадаги белгилар. Оққўнгилик епископ Клойн³ ўз қавмий шляпаси тагидан ибодатхона пардасини чиқарди: рангдор тамгалар билан ниқобланган макон пардаси. Диққат. Рангли, ясси: Ҳа, бу шундай. Мен ясси сатҳни кўраман, кейин масофани фикрлайман, узоқми, яқинми, мен ортда, шарқ томонда ясси сатҳни кўряпман. Аҳа, ана энди тушундим: стереоскопда қотиб қолган эди, энди бирдан тушиб кетди. Триқ – бор-йўғи шимилтириқ. Менинг сўзларим сизга тушунарсиз туюлади. Дилларимизда қоронғулик бор, тўғри эмасми? Янада сабизгага яқинроқ бўлсинми? Гуноҳ уятдан яраланган кўнгилларимиз бизни янада қаттиқроқ тутати, ўз жазманига маҳкам, маҳкам ёпишган хотин каби. У қиз менга ишонади, унинг қўли ипакдай майин, кўзларининг киприклари узун-узун. Худо урсин агар, мен уни парда остидан қаерга олиб чиқаман? Мислсиз шартлилиқнинг мислсиз зухуротига. Ўша қиз, ўша қиз, ўша қиз. Қайси ўша қиз? Душанба куни Хежс-Фиггиснинг витринаси олдида сарлавҳа ўрнига ҳарф қўйилган китоблардан бирини қидираётган ўша қиз, сен ёзмоқчи эдинг бу китобни. Сен унга ташна нигоҳ билан боқдинг. Шамсиясининг тўқилган тўрлари орасидан билаги балиғланиб кўринади. У Лизон боғида туради, муҳаббат ва атиргул барглари унинг таоми, у қаламкаш. Айтавер, Стиви: энгилтак кўча қизларидан де. Гаров ўйнайман: жуда ярамас боғичли белдамча тутати ва дағал жундан тўқилган сариқ жўроб кияди. Яхшиси, тезроқ хамирга солинган олма ҳақида сўйлаш. Бошинг борми ўзи?

Менга яқин кел. Майин боққан кўзлар, майин, майин, майин қўллар. Мен ёлғизман бунда. О, сурил менга тезроқ, ҳозир. Ҳамма эраклар биладиган ўша қайси сўз? Мен ювош, бу ерда ёлғиз. Ва гамгин яқин сурил, яқин сурил менга.

У ўткир қиррадор қоялар узра узала тушиб ётди, ёзиб тўлдирилган варақлар билан қаламни чўнтагига солди, шляпасини суриб кўзига бостирди. Мудроқ босган Кевин Эган шундоқ қилган бўларди, шанба уйқуси. Ва худо кўрдикки, бу яхши экан⁴. Алло! Bonjour⁵, худди май

¹ Кассиопея юлдуз туркуми ва унинг бир юлдузи.

² Рим башоратгўй қоҳинлари.

³ Жон Беркли (1685-1753), инглиз файласуфи.

⁴ “Инжил” (“Ибтидо”, 1).

⁵ Салом (франц.).

ойидаги гуллар каби ёқимли. У шляпаси бостирмаси остидан тустовуқдай товланган киприклар аро жануброқ сурилган қуёшни кузатарди. Мени шу алангали сахнада кўришди. Пан¹нинг соати, тушдан сўнг фавн² истироҳати. Ёпишқоқ ширадор чирмовуқлар, сути оққан нозли мевалар, қизил қуртлар гужғон ўйнаган, юзида ҳар томонга барглар ёйилган сувлар аро. Дард узоқ қочган.

Хўрсиниб орқангга қарама

Унинг нигоҳи тумшуғи тўмтоқ ботинкасига сарасоф соларди. Олифтадан қолган матоҳ, *pebeneinander*³. У гижим терининг бурамларини санади, бунда илгари бошқа бировнинг оёғи макон топган эди. Заминни тантанавор рақс тушиб топтаган оёқ, мен бу оёқни хуш кўрмайман. Аммо сен Эстер Освалтнинг оёқ кийими сенга лоп-лойиқ келганда роса суюниб кетган эдинг, мен у қизни Париждан билар эдим. *Tiens, quel petit pied*⁴. Содиқ дўст, қадрдон кўнгил. Уайднинг ўзини нима деб аташни билмаган муҳаббати. Энди у мени ташлаб кетади. Хўп ким айбдор? Менинг борим ўзи шундай. Борим менинг шундай. Ё ҳаммаси, ё ҳеч нарса.

Кок кўли томондан сув бир маромда оҳиста кўтарилиб, узун сирғалиб сиртмоқ ташлаб, занглагандай олтин тусга кириб қумлоқларни ямлаб ютарди. Таёгимни оқизиб кетади. Кутиш керак. Йўқ, кўпирган жуганлар бир ёндан, паст қоялар остидан сув ўрамида ўтиб кетарлар. Тезроқ тугаллаш керак. Эшит: тўлқинларнинг тўрт сўзли нутқлари: сее-соо, хрсс, рссе-еисс ооос. Илон чинқиргандай ҳўл зарраларнинг шиддатли нафаси, отларнинг кишнаши, қояларнинг увлаши. Қоялар жомига сувин тўкар у: шалп, шулп, шап: долғалар долғаланур. Мана — унинг ҳорғин товуши, у нутқини бас қилар. Шалдираб у бир маромда кўтарилар, кўпириб оппоқ ҳовузлар ясар, гул баргларини очар-да ёяр.

Кучли кўтарилиб бораётган денгиз ичра у тўлғанаётган сув ўтларини кўрарди, улар беҳол толаларини хумор ёйиб, тебраниб силкинишар, яшил кўйлақларини баланд кўтаришар, тўлқинлар алласида камбар нуқра япроқларини бураб биланглатишарди.

Уззу кунлар, уззу тунлар кўтарилар, сузар, яна тушарди. Худоё, улар чарчади: шивирлаган садога қулоқ тутиб, хўрсинарлар. Долғалар ва япроқлар оҳини тинглади эди авлиё Амброзий, ахир улар интизор кутар эдилар. Келмоғини қачон вақту соатларини, сабр-тоқат айлаб ҳақсизликларга кун-тун демай оҳ урар⁵. Мақсадсиз йиғилган, мақсадсиз ташланган, дам орқа-дам олға, дам тубанга ботиб, дам юзага қалқиб ойнанинг этагида сузар эдилар. Жазманлар, у бузуқ эркакларнинг қарашидан чарчаган ўша яланғоч хотин, мухлислар даврасида яшнаб-яшариб, сувларни ўзига тортар эди у.

Бу ерда ўтгиз қулоч. У ерда ўтгиз қулоч: унда отанг сенинг мангу маскан топган. Бояги айтди: соат бирда деб. Сувга чўккан. Дублин саёзлигида сув тўла кўтарилади. Майда тошларни тўдалатиб, чавоқ балиқларни издиҳомга солиб, чағаноқларни уюм-уюм кўтариб денгиз кўтарилиб боради. Чекинаётган долғалар тубидан мурда сузиб чиқар мисоли оппоқ туз, худди делфин каби қирғоққа қаричма-қарич

¹ Пан (юнон.), чўпонлар, чорва илоҳи, ўрмон демони, париларни таъқиб эткан, сибизгани ўйлаб топган. Ундан, айниқса пешин чоғи эҳтиёт бўлишарди.

² Фавн (*лот.*), Қадимги Италияда ҳосил, чорва, деҳқончилик илоҳи, лаззатпараст.

³ Бири ёнида бошқаси (*нем.*).

⁴ Оҳ, мунча кичкина оёқ (*франц.*).

⁵ Жумла лотинча.

яқинлаб келур. Мана у, тез тортиб ол. У яна шўнғиб кетди сув тагига. Аҳа, ниҳоят тутилди. Аста, аста.

Денгизнинг қўланса сувига тўлган, мурда иси анқиган қанор. Илвириқ мурда танасини чўқиб семирган чавақи балиқчалар тўдалари шим почаларидан чарх уриб чиқишади. Худо одам бўлади, балиқ бўлади, денгиз қуши бўлади, уқпар бўлади. Мен, тирик жон, ўликлар дами билан нафас оламан, ўлик ўликларнинг пешоб қўлансаси анқиган сарқитларини ейман. Уни кема палубаси устига тортиб олишади, ундан қўк мозорнинг сассиғи гуркийди, моховдай илвираб чириган бурун катаклари офтобда ўрадай ўраяди.

Денгиз эврилишлари, қора кўзларни туз емириб кўкартирган. Инсон ўлимлари ичида энг осони денгизда ўлиш. Океан кўҳна падар. Prix de Paris¹: тухфаларнинг ясамаларидан сақланнинг. Текшириш ўтказишни сўрайман. Биз вақтни жуда соз ўтказдик.

Кел. Ташна бўлдим. Булутдай осилдим. Ҳеч қайда кўринмас бир парча қорайган булут. Бўрон туриб, чақмоқ чаққанда. Тубан тушганда ҳам нурафшон мағрур ақл чақмоғи. Люцифер, дейман мен, ботмоқ нелигин билмас². Йўқ. Таёғим менинг ва пат қадалган шляпам, ҳам уники-ҳам меники оёқдаги сандалим. Қайга? Шом ўлкаларига. Ўз-ўзини топиб олур шом.

У таёғининг дастасидан тутди, уни беозор уриб турди ва ҳамон товсилланарди. Ҳа, шом топади менда ўзини менсиз. Барча кунлар охирлайди, тугайди. Айтмоқчи, яна қачон? Энг узун кун сешанба бўлур, бахтиёр ул йилнинг энг яхши куни, о она, татата, тата, тата, та. Лаун Теннисон; жентелмен-шоир. Gia³. Тишлари сарғайган ялмоғиз кампирга. Жаноб Дрюмон ҳам жентелмен-журналист. Gia. Менинг жуда тишларим ёмон. Қизик, нега ундай экан? Ушлаб кўр. Мановниси ҳам ишдан чиқяпти. Милклар. Манов пулга тиш дўхтирга борилсамикин? Манови ҳам. Тиши тушган Кинч, ало одам. Қизик, бу нимадан бўларкин, балки бунинг бирон бир маъноси бордир?

Рўмолчам. У рўмолчани ташлади. Ахир мен уни кўтариб олмадимми? Унинг қўли ҳеч сабабсиз чўнтагини титкилайверди. Йўқ, кўтармади. Янгисини олиш керак. У бурнидан қотган қасмоқни чиқариб, қоянинг токчаси устига авайлаб қўйди. Э энди ким кўрса ўзи билади, кўраверсин.

Орқада. Балки орқада бехос кимдир бордир?

У бошини буриб, елкаси оша қаради, gere regardant⁴. Уч мачтали елканлари билан ҳавони ёриб оқим бўйлаб юқорига қараб сассиз кема юрт сари сассиз қайтиб келарди.

Давоми бор

¹ Париж тухфаси (франц.).

² Жумла лотинча. Люцифер — Иблис.

³ Бўлдимми? (итал.).

⁴ Орқага қараб (франц.), тамғашунослик термини..

Расул ҲАМЗАТОВ

У ҳақда тоғликлар куйлайди қўшиқ

ҚАЙСИН ҚУЛИЕВ ХОТИРАСИГА

Чингиз, Давид, Мустай —
азиз дўстларим,
Қайсин оғамиздан бўлибмиз жудо.
Энди унга етмас согинч сўзларим,
Кетмиш Эльбрусга айтганча видо.

Эсимда, Кунцево доруш-шифоси,
У билан яқинда қургандим суҳбат.
Энди эса йўқдир дўстлар пешвоси,
У тоғдай суярди бизни оғир вақт.

Бўзла, Чегем...
Бўзлаб мотам тут, Кавказ,
Тун чиммати қопла тоғлар юзини.
Она Болқористон!

Энг сўнгги нафас,
Ўзинг ёп ўғлингнинг очиқ кўзини.

*Русчадан
Асрор МУМИН
таржимаси*

Расул ҲАМЗАТОВ 1923 йил 8 сентябрда Доғистон Республикасининг Хунзах туманидаги Цада қишлоғида туғилди. Унинг отаси Ҳамзат Цадаса ўз халқининг улкан шоири эди. Адабий муҳитда вояга етган Расулнинг тоғли ўлка кишиларининг ўзларига хос руҳий оламини акс эттирган самимий шеърлари китобхонлар меҳрини қозонди. Авар, рус ва бошқа тилларда чоп қилинган «Туғилган йилим» (1950), «Юксак юлдузлар» (1962), «Менинг Доғистоним» (1–2-китоблар; 1967, 1971) каби китоблари шоирга шухрат келтирди. У беназир ижоди туйфайли юксак унвон ва мукофотларга сазовор бўлди.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида бўлган Р.Ҳамзатов Ўзбекистонга алоҳида меҳр билан қарарди, унинг ўзбек шоирларидан ҳам дўстлари кўп эди. У адабий анжуманларда, суҳбатларда Зулфия, Шукрулло каби шоирларимизнинг номларини чуқур ҳурмат билан тилга оларди, Шарқ шеъриятидан илҳом олишини таъкидлашдан чарчамасди. Ўз навбатида шеърхон халқимиз Р.Ҳамзатов ижоди намуналарини ҳар доим интиқлик билан кутиб олади, шоирларимиз эса унинг асарларини ўзбекчалаштиришга қайта-қайта мурожаат қилиб келишмоқда.

Р.Ҳамзатов 2003 йил 3 ноябрда вафот этди.

Худди кечагидай эсимда ҳануз,
 У қучоқ очганди, юзида зиё.
 Кейин ҳазиллашди:
 — Табобат ожиз,
 Ўлимга тик боқиш — нажот ва шифо.

Қанийди,
 дўстларни чорласак шу чоқ,
 Ахир, тўпланишиб давра қурмадик.
 Ҳа, эгарни тортиб боғладик бироқ,
 Отларни кечувда ўзгартирмадик.

Эслайлик,
 фронт ва парашютларни,
 Украина узра ёғилди кулфат.
 Павличко ва Гончар эслар уларни,
 Уруш деганлари қанчалар даҳшат...

Ғамгин ўйлар чулғар тасаввуримни,
 Қирғиз ўлкасини эслаган вақти.
 Қувғинди йилларда менинг умримни,
 Тумордай асради Пастернак хати.

Қайсин оға чарчаб,
 бирпас олди тин.
 Озгин қўлларини кўксига суриб,
 Қатъий деди:
 — Қандай ўлишим мумкин,
 Барча дўстларимни эсламай туриб?!

Қайда Зулфияхон, Силва, Шукрулло,
 Ираклий?.. Уларга таъзимда бошим.
 Шукур, ёрлақабди қулини Худо,
 Сиз каби дўстларни этди йўлдошим.

Қайда Андронников,
 қайда қадрдоним?
 Қайда Дудин Миша, Гранин Даниил?
 Кўп жойларни кўрдим,
 бор бир армоним,
 Петербургда кезмоқ истайди кўнги.

Энди боролмасман тоғлар қўйнига,
 Чўққидан денгизга қарай олмасман.
 Келдиммикин, дўстим Аткай ўйига,
 Абхазлар лочини қайда, билмасман?

Козловский, Гребнев?..
 Содиқ дўстларим,
 Улар шеърларимнинг таржимонлари.
 Энди айтолмасман қадаҳ сўзларим,
 Шеърларим қайдадир чиққан онлари.

... Кун оғди,
қилт этмас ҳатто япроқлар,
Суҳбатимиз қизир доруш-шифода.
Хотирда жонланар дўсту ўртоқлар,
Кимлар ҳаёт, кимлар йўқдир дунёда.

Вурғун, Твардовский,
Симонов, Бажан,
Мирзо Турсунзода ва Чиковани...
Хаёл қуши чиққан каби қафасдан,
Кўкда учар билмай чек-чегарани.

Бир зумда зулумот чўкди дунёга,
Лекин тараларди ундан нур-зиё.
Сарьян шу лаҳзани чизиб матога,
«Сўнгги сурати» деб айлади ифшо.

Қайсин оға ўлди...
Йўқ, ҳалок бўлди,
Ажал билан кечган аёвсиз жангда.
Муסיқа жаранги хаёлим бўлди,
Мадҳия янграрди мунгли оҳангда.

Айтсалар:
— Қайсиннинг кетганлиги чин.
Бундайин гапларга ишонманг асло.
Ахир, суратини жо қилмоқ учун,
Керак тоғ қоридай улкан оқ мато.

Давид, Алим, Мустай —
азиз дўстларим,
Қанисиз, ёнимга келинг яқинроқ.
Эшитиш учунмас видо сўзларим,
Ёш тўкинг, юмшасин у ётган тупроқ.

Она Болқористон! Сўнмас умидим,
Ўелинг қайтмас йўлга
кетмаган асло!

Агар сен чорласанг:
— Қай - си - ни - и - м!
У жавоб беради бўлиб акс-садо.

ШОМИЛ

Қалбимни қийнайди эски жароҳат,
Қачон эсга тушса ўртанар юрак.
У ҳақда боболар айтган ҳикоят,
Кейин овулларда тўқилган эртақ.

Тоғда унинг номи бўлмайди унут,
Яшар эртақларда қаҳрамонга хос.
Тоғ аро қувлашиб ўтганда булут,
Унинг лашкарига айлайман қиёс.

У ҳақда тоғликлар куйлайди қўшиқ,
Ёдимда, даврада жўр бўлган онам.
Онам ҳам куйлаган меҳрини қўшиб,
Кўз ёшидан қолган юзида шабнам.

Хонамнинг тўрида қарар сурати,
Нақадар синчковдир у теран қароғ.
Чап қўлида эди кучи, қудрати,
Шу боис ўнг ёнга тақарди яроғ.

Тўрдаги расмида кўргандим алам,
Акаларим жангга жўнаётган кун.
Тилла зийнатини топширди олам,
Унинг номидаги танк ясаш учун.

Қариган чоғида раҳматли отам,
Қаҳрамонга битди қасида-достон.
Шомилга тухматлар ёғарди у дам,
Ёлғончилар отда суларди даврон.

Отамга бемаҳал ёпишмаса дард,
Ҳали яшармиди... Кечиринг, ота!
Кечиқиб бўлса-да узр сўрашим шарт,
Менинг ўша шеърим хатодан хато.

Ватан шаъни учун қилич тутган эр,
Чорак аср ёвларга бермади омон.
Мен-чи, қораладим замонасоз шеър,
Унда ўйламасдан сўз ёздим ёмон.

Тунлар чироғимни ўчирган оним,
Кимдир деразамда бўлар намоён.
У — ўша тоғликлар севган посбоним,
Гуниб тоғларидан чиққан қаҳрамон.

У дейди: «Эй бола, уруш фалокат,
Қанча яраланмай миқ этганим йўқ.
Ўн тўққиз жойимдан олдим жароҳат,
Сен кўксимга отдинг йигирманчи ўқ.

Ё тигдан, ё ўқдан чекканман озор,
Вужудимда омон жойнинг ўзи йўқ.
Аммо тоғлик илк бор қилди ярадор,
Куйдиради доғи бамисоли чўғ.

Тўғри, газовотга ҳожат йўқ энди,
Ҳурлик учун қилич ушладим, холос.
Гарчи қиличимнинг жаранги тинди,
Тоғлик ори учун савашганим рост.

Ҳаловат билмадим, курашдим фақат,
Кўнглимга сигмади ялла, тўй-ҳашам.
Жазоладим, кимки айтса ҳикоят,
Ҳатто қамчилатдим шоирларни ҳам.

Ўйлардим, ўжардай фикримда туриб,
Жазо бергандурман ноҳақдан ноҳақ.
Сендай оғзи ботир шоирни кўриб,
Билдимки, ўшанда мен эканман ҳақ».

Тонггача тикилиб турар тепамда,
Кўраман, бошида катта оқ салла.
Баъзан кезар гира-шира хонамда,
Хинога бўялган соқоли малла.

Нима ҳам дер эдим? Унинг олдида,
Элимиз олдида айбдорман, айбдор.
Бир вақт Ҳожимурод жаҳл отида,
Имомдан аразлаб кетгандай бекор.

У қайтмоқ истади бўлиб пушаймон,
Ботқоққа дуч келди ва топди жазо.
Мен ҳам қайтайинми? Аммо йўқ имкон,
Ахир, бу тамоман бошқача хато.

Гўрлигим маҳсули торгтирар сергак,
Ич-этимни ейман, ҳеч ким билмайди.
Имомдан кечирим сўрашим керак,
Бироқ ботқоққа ҳам ботгим келмайди.

Энди узрим айтмай, у қабул қилмас,
Ҳеч ким гуноҳ ишни ёддан ўчирмас.
Ёмон сўз шеъримда янградими бас,
Қилич тутган одам асло кечирмас.

О, халқим! Ёмондир ўглинг аҳволи,
Сен ўзинг кечиргин, айла марҳамат.
Ўғлидан ранжиган она мисоли,
Гуноҳқор бошимни силаб қўй фақат.

ШЕЪРИЯТ

Сенсиз дунё ўхшарди гўё,
Кўёш нури тушмаган ғорга.
Ё юлдузсиз сим-сиё само,
Ё бир ошиқ зору зор ёрга.

Сенсиз дунё мисли бир уммон,
Суви музлаб гезариб қотган.
Сенсиз дунё гулсиз бир макон,
Булбулларсиз ҳувуллаб ётган.

Сенсиз дунё баргсиз бир дарахт,
Бошида қиш, унга ёт баҳор.
Сенсиз башар ғариб ва бебахт,
Куйламас, куй унда йўқ зинҳор.

* * *

Пастдай кўринади азим чўққи ҳам,
Мисоли, чўзилсанг етади қўлинг.
Аммо тикка сўқмоқ бўйлаб юрган дам,
Қанча қўтарилма тугамас йўлинг.

Кимгадир шеър ёзиш осон туюлар,
Қалам олсанг бас, шеър ўзи қуйилар.
Аммо шеър ёзишдан, эй гофил инсон,
Гоҳ чўққига чиқиш минг марта осон.

* * *

Куни кеча ёш бола эдим,
Қуш уядан полапон тутдим.
Қайси куни ишққа дуч келдим,
Бирданига вояга етдим.

Куни кеча доно чол эдим,
Кексаликнинг мақомин тутдим.
Қайси куни ишққа дуч келдим,
Бирданига ёшариб кетдим.

* * *

«Доно, зийрак имом бўлиши керак»,
Шундай таклиф айтди билимдон ноиб.
«Мард, довюрак имом бўлиши керак»,
Фикрини билдирди навқирон ноиб.

Мен билдимки, шоир бўлишдан кўра,
Ҳаттоки дунёни бошқариш осон.
Шоирликка етмас тўрт хислат сира,
Унга керак юзлаб хислат бегумон.

* * *

«Бу расво жаҳонда яшамоқ оғир»,
Деб биринчи шоир оламдан ўтди.
«Яшаш яхши!» – деди иккинчи шоир,
Ва дунёдан йигит ёшида кетди.

Учинчи шоир ҳам ўтди бегумон,
Бироқ у шунчаки айтмади қўшиқ.
Нима ёмон бўлса атади ёмон,
Нима яхши бўлса куйлади жўшиб.

* * *

Шоир хотинига бағишлар ашъор:
«Сен ўзинг қуёшим, ойим, юлдузим.
Сен ёнимда бўлсанг жўшади баҳор,
Агарда йўқ эсанг бошланар кузим...»

Мана остонада турар ўша нур,
Ижозат сўрайди уйга киришга.
«Сенми? – жеркир шоир.
– Худо хайр бергур,
Халақит бермагин ижод қилишга».

* * *

Ишқий шеърим чиқмас беташвиш,
Яна шаштим журналда қайтди.
Уларни халқ ўқимас эмиш,
Бош муҳаррир шундай деб айтди.

Қайтармади у шеърим лекин,
Бир-икки кун унда турармиш.
Олиб кетиб уйига бир кун,
Хотинига ўқиб берармиш.

* * *

Мана гилам тўқиб бўлинди лекин,
Бировга кўрсатиб мақтанма дарҳол.
Осилган ипларни қайчила секин,
Кейин безагига синчков назар сол.

Мана китоб ёзиб бўлинди лекин,
У экинга шудгор қилинган дала.
Энди марзаларда айлангин секин,
Текшир, қолмадими бирор жой чала.

* * *

Печкада ўт ёнар, ўтирмай ёвуқ,
Жунжийман, тирқишдан уради шамол.
Игнадай тешиқдан туядай совуқ,
Киради деб, бежиз айтишмас мақол.

Қўшиғимда қолса бирон-бир бўшлиқ,
Тинчим йўқолади этгунча барҳам.
Чунки одам каби жунжикар қўшиқ,
Сўзлар аро ўтса қилдай шамол ҳам.

* * *

Тан бераман заргар қўшнимга,
Ўз ишини биледи чиндан.
Бир зумгина қараб буюмга,
Ажратади мисни олтиндан.

О ўқувчим, ўзингсан зукко,
Менда бўлса эди зийрак кўз.
Аниқлардим сатрлар аро,
Қайси бири миси чиққан сўз.

* * *

Менинг севгим – чинор, унда қўш шох бор,
Бири қуриб борар, бири гуллайди.
Менинг севгим – бургут, гўё икки сор,
Бири парвоз этар, бири қулайди.

Менинг қалбим қийнар икки жароҳат,
Биридан қон оқар, бири битади.
Умрим бўйи шундай: навбатма-навбат,
Гоҳ қувонч, гоҳ қайғу қўлим тутади.

* * *

Чопма, отим, чопмагин, отим,
Қарамадим ҳали ортимга.
Шунда кечди ширин ҳаётим,
Тўйиб қараб олай юртимга.

Чопгин, отим, чопақол, отим,
Йўлга чиққан манзилни кўзлар.
Бошланяпти янги ҳаётим,
Чорлар мени ўзга юрт-дўстлар.

* * *

... Чавандози минмади сакраб,
От депсинмас сувлиқни чайнаб.
Унинг оппоқ тишига қараб,
Туриб қолдим кулди деб ўйлаб.

Шу ҳолати ростдан этди лол,
От куларди ўхшаб инсонга.
У бош эгди, ерга тегди ёл,
Елда ёллар тўзди ҳар ёнга.

Ажабландим, кетолмай йироқ,
От олдига бордим яқинроқ.
От кулмасди, эгиб бошини
Тўкар эди кўздан ёшини.

От ҳолини кўзи қилди фош,
Куйиларди селоб-селоб ёш.
Мен жилмайсам, яқинроқ кел ёр,
Кўзларимга тикилгин бир бор.

* * *

Шеърят – умримнинг орзу-матлаби,
Сатрларни тиздим оддий сўзлардан.
Қалбимдаги пинҳон муҳаббат каби,
Уларни асрадим ёмон кўзлардан.

Яккаш сўзлар чеккан оҳини илғаб,
Ўзим билан олдим қараб раъйига.
Кейин соатсоздай жарангин тинглаб,
Мурватдай сўзларни қўйдим жойига.

Тунлар қучоғига олди туш-хаёл,
Қаршиладим қанча гўзал тонгларни.
Шафақдан ранг олдим, тўқувчи аёл
Танлагандай гилам учун рангларни.

Майли, дилбар қўшиқ куйласин ўзга,
Эҳтимол, мен уни уdda қилмасман.
Дилдаги ниятим кўчдими сўзга,
Бор гапим айтдимми, шуни билмасман.

Балки яратмадим юксак шеърият,
Лекин ўтган умрим шу сўзларда жо.
Муҳарририм, сендан илтимос фақат,
Умримни қисқартма бўлса ҳам хато.

Менинг фарзандимга ўтмайди тиши,
Ўзга ота қанча турмасин тергаб.
Менга айтинг бўлса ёмон қилмиши,
Ўзим қулоғини қўяман бураб.

* * *

Ишлар бор, ишдан сўнг ўйламайсан ҳам,
Гоҳ оддий туюлар саёҳат-роҳат.
Сен менга саёҳат ва ундаги дам,
Сен менга оромсан ва оғир заҳмат.

Сен бошимда онам алласи бўлдинг,
Баҳор, мардлик бўлиб сингдинг шуурга.
Сен оташ ишқ билан бирга туғилдинг,
Ишқ эса туғилган мен билан бирга.

Ёш пайтим онамдай бўлдинг меҳрибон,
Навқирон давримда суюкли дилдор.
Кексайсам, қизимдай асрашинг аён,
Агар ўлсам, мендан қоларсан ёдгор.

Сен гоҳо чўққисан, гоҳо лочиним,
Учсам қанотимсан, баҳсда исботим.
Сени ўйлаганда йўқолар тинчим,
Сенга бахшидадир умрим-ҳаётим.

Қайда тугайди иш ва бошланар дам,
Қайда оз муддатли саёҳат-роҳат.
Сен менга саёҳат, чўққисан ҳар дам,
Сен менга оромсан ва оғир заҳмат.

Леонид ВОЛКОВ

Рус баҳори

ёхуд собиқ халқ депутатининг эсдаликлари

Китобдан боблар

Ўтган аср Россияда адолатли ижтимоий тузум барпо этиш йўлидаги қахрамонона интилишлар сифатида инсоният тарихига муҳрланди. Аммо ХХI асрда бу интилишлар барбод бўлди. Дарҳақиқат, Совет Иттифоқи идеал давлат тимсолидан йироқ эди. Бироқ, бу давлатнинг номукаммаллиги унинг ўзи таянган тамойиллари билангина эмас, аввало, ҳокимият тепасида турган кишиларнинг лаёқатсизлиги билан белгиланган. Қолаверса, айнан ана шу кишиларга хос иллатлар — бирининг ақлсизлиги ва бошқасининг нафс балосига йўлиққани — социалистик гоёни ҳаётга чинакамига татбиқ этиш имкониятини йўққа чиқарди. Шу тариқа, номукаммал ижтимоий тузум ўрнини адолатсиз (яъни, янада номукаммалроқ) тузум эгаллади.

Совет Иттифоқи парчаланиб кетишининг умумий сабаблари барчага маълум. Аммо унинг баъзи жиҳатлари ҳамда вазиятларига ҳамон ойдинлик киритилган эмас.

Леонид ВОЛКОВ — 1990-1993 йилларда Россия Федерацияси халқ депутати. Конституциявий комиссия ва парламентнинг халқаро алоқалар бўйича кўмитаси аъзоси. Юрист. Сўёсатшунос. 1990 йилгача СССР ФА Ижтимоий фанлар бўйича илмий ахборот институтининг катта илмий ходими, 1986-1998 йилларда Россия социал-демократик партиясининг асосчи ва ҳам раисларидан бири бўлган.

Леонид Волковнинг “Рус баҳори” деб аталган эсдаликларида (қаранг: “Дружба народов”, 2008 йил, 1-2-сонлар) акс эттирилган воқеа-ҳодисалар рўй берганига йигирма йилдан ошди. Утган давр мобайнида улар кўплаб мақолалар, китоблар ва фильмларда акс эттирилди. Шундай экан, мазкур мавзуга қайтишнинг боиси нимада?

Гап шундаки, Л.Волков Олий Кенгаш депутати ва “ДемРоссия”нинг етакчи мафкурачиларидан бири сифатида (ҳархолда, эсдаликлар муаллифи ўзига шундай баҳо беради), вазият тақозоси билан, Россия давлати ва рус халқининг тақдирини ҳал қилган ўта муҳим қарорлар қабул қилиш жараёнининг бевосита иштирокчиси бўлган. 90-йиллар бошларида тобора куч-қудратга тўлиб бораётган Ельциннинг заифлашаётган Горбачёв билан, Россия Федерациясининг СССР билан курашига оид айрим тафсилотларни эълон қилади. Албатта, муаллифнинг қарашлари, у тилга олган воқеа-ҳодисалар талқинига танқидий ёндашмоқ жоиз. Бироқ, муаллифнинг давлат мустақиллиги рус халқига шунчаки тўхфа сифатида берилмагани, унга эришиш учун гоёт мураккаб ва таҳлиқали йўлни босиб ўтишга тўғри келгани ва ана шундай кескин муҳораба жараёнида қўлга киритилган мустақилликка Россия ва рус халқининг ижодий кучларининг тикланишига, демократик тараққиёт йўлига етаклаган бош омил сифатида хизмат қилгани ҳақидаги мулоҳазалари диққатга сазовордир. Бу ҳар бир оқилона фикрлайдиган одамни Ватан тақдирига бефарқ бўлмаслик, қанчалар машаққатлар эвазига эришилган бебаҳо бойлик — мустақилликнинг қадрига етиш, уни асраб-авайлаш ва мустақкамлаш ишига бор куч-салоҳиятини сафарбар этишга ундайди. Эсдаликларнинг тарихий ва маърифий аҳамияти ҳам шунда.

Куйида ушбу китобнинг айрим боблари жузъий қисқартиришлар билан журналхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда.

Таҳририят

* * *

Нима сабабдан мен ўн, эҳтимол, ўн беш йилдан буён узоқ танаффуслар билан ушбу китобни ёзишга жазм этдим? Вақт шиддат билан елиб бормоқда. Эндиликда Горбачёвгина эмас, Ельцин ҳам, ҳатто Сахаров ҳам унутилган кўринади. Демократик баҳорнинг собиқ қаҳрамонлари — Попов, Афанасьев, Румянцев, Филатов, Станкевич, Пономарев, Якунинлар турли қулай ёки ноқулай “гор”лардан паноҳ топган. Ўзим ҳам қарийб ўн йилдан буён Германияда истиқомат қиламан.

Демократиянинг чопқир отлари эса эндиликда улкан рус дала ва кенгликлари бўйлаб бошини эгиб, судралиб бормоқда. Сабр косаси тўлган яқинларим менга: “Сен фурсатни бой бердинг, бу эсдаликларнинг ҳеч кимга кераги йўқ”, дейишади. Бу воқеа-ҳодисалар ҳақида қўплаб замондошларим хотиралар битганини ўзим ҳам яхши биламан. Бундан ташқари, ёзиб борган кузатувларим ва фикр-мулоҳазаларим бугунги кунга келиб, журналистика ва сиёсий элита назарида, барчага маълум гапларга айлангандек.

Шу маънода, бу китобга эҳтиёж бормикан, келгусида ёзганларим кимларгадир керак бўлармикан деган андиша менга тинчлик бермайди. Ана шу қийин саволга жавоб излашга мажбур бўлганим сабабли китоб устида ишлаш жараёнида узоқ танаффуслар қилишга тўғри келди.

Эҳтимол, ана шу воқеаларнинг бевосита иштирокчиси сифатида уларни ҳаққоний тасвирлаш орқали ўша воқеалар бузиб кўрсатилаётган энгил-елпи, бирёқлама телефильмлар, ҳақиқатга даъво қиладиган интервьюлардаги “факт ва далил”лар ҳамда турли мамлакатлардаги тор ўйлайдиган кишиларнинг сафсатасига тўсқинлик қилмоқчи бўлаётгандирман? Дарҳақиқат, талай йиллар мобайнида ушбу воқеаларда шунчаки иштирокчи эмас, ҳуқуқшунослик ва сиёсатшунослик соҳасида муайян билимга эга бўлган кузатувчи сифатида қатнашишга муяссар бўлдим.

Нима ҳам дердим, ҳаётим аста-секин поёнига етмоқда. Мен Сталин даврида туғилиб вояга етдим, сталинча қирғинбарот йилларда қатағон этилганлар билан “ўлдирилдим”, ўспиринлик чоғимда нацизм билан урушнинг гувоҳи бўлдим, Хрущёв эпкинлари даврида жонлана бошладим, брежневча тургунликдан изтироб чекдим, университетдаги курсдошим Горбачев ҳокимият тепасига келганда қайтадан тирилгандек бўлдим ва ниҳоят, сўнгги бош котибнинг бетайинлигини кўриб, парламентчилик фаолиятига шўнғидим...

Бир сўз билан айтганда, маълум маънода мен — давр динозавриман. Айнан шунинг учун мулоҳазаларимни баён этиш ҳуқуқи мен учун мажбуриятга айланди.

90-йилларнинг биринчи ярмидаги воқеаларни баҳор сифатида идрок этганим боис ушбу эсдаликлар лойиҳасини “Инсоний қиёфали социализм”нинг барпо этилишига умид боғлаган, аммо қўйилмаган операга ўзига хос увертюра сифатида хизмат қилган 1968 йилдаги “Прага баҳори”га қиёслаб, ўзимча “Рус баҳори” деб атадим. Аммо бу увертюра саҳнага чиқмаган қўплаб буюк опералар сингари “осмонни забт этиш”, яъни чинакам инсоний эркинликка эришиш йўлидаги энг тинч ва покиза интилиш тимсоли сифатида тарихда қолди. Унинг баҳорий нашидаси, эпкинлари ва жананги умрбод хотирамга муҳрланди, менинг, кўпгина дўстларим ва маслакдошларим қон-қонига сингиб кетди.

Бизнинг инқилоб жувонмардликнинг субутсизликка қарши исёни эди. Биз бойликка эмас, эзгуликка интилганмиз. Турли башоратларга қарамай, бизнинг сайланишимиз айнан шу билан изоҳланади. Барча эзгу гоъларимизнинг регламентларга, қонунларга, Конституция лойиҳасига осонгина киритилганига сабаб ҳам шунда. Зеро, барчамизнинг эҳтиросга лиммо-лим қалбимизни аслзода хоним — демократия тўлиқ забт этган эди — биз уни, тарихни, Россияни ана шундай идрок этганмиз, англаганмиз. Бинобарин, барча, шу жумладан, айрим коммунистлар ҳам унинг нигоҳида хушбичим ва жозибали кўринишни истарди. Таъбир жоиз бўлса, биз гўё Атос сингари зўр қиличбоз, Арамис сингари хушмуомала, Д’Артаньян сингари жасур ва қашшоқ, баъзи ҳолларда эса Портос сингари демократик либосларимизнинг сохта жилосини зўр бериб намойиш этишга интилардик...

Шундай қилиб, биз — бир ҳовуч идеалистлар (агар чиндан ҳам идеалист бўлсак) нимага эришдик? Биз ўзи аслида ҳам идеалист бўлганмизми? Бу савол ҳамон менга тинчлик бермайди. Умуман, идеалист бўлиш шартми? Ҳаётни хаёлий лойиҳалар орқали ўзгартириш, тузатишга эҳтиёж бормикан?

Балки, ҳамма гап бизнинг сиёсий (ва иқтисодий) савиямиз билан изоҳланар? Ернинг чуқур қатламларига кириб кетган курт-қумурсқага ўхшаб, ҳаётнинг туб-тубига етиш ўрнига Ельцин сингари қотиб қолган амалиётчилар билан ўралашиб, булбулдай сайрашимиз, ҳаммага маълум гаплар ҳақида сафсата сотганимиз аслида биз кўрқитмоқчи ва сиёсий жиҳатдан йўқ қилмоқчи бўлган кишиларнинг ҳокимиятга интилишларига хизмат қилганини тан олиш керак.

Назаримда, бизга ҳаммасидан ҳам кўпроқ оддийгина ижтимоий масъулият туйғуси етишмаган кўринади. Яъни, сўз ва ишнинг бирлигини, амални эса нафақат умуминсоний, балки шунчаки инсоний қадрият сифатида англанишини таъминлайдиган туйғу. Бу ўринда демократик зиёлилар ёки таъбир жоиз бўлса, зиёли либераллар назарда тутилмоқда. Зўр нотикларнинг “Москва минбари”дан туриб сўзлаган оташин нутқларини эсласам, Гюгонинг “Тўқсон учинчи” ёки Милуковнинг ўтган асрнинг бошларида Давлат Думасидаги нутқлари кўз олдимда намоён бўлади. Бундай кезларда Гамлетнинг “оҳ, сўзлар, сўзлар...” деганлари ёдга тушади. Бутербродлар ва кофе-брейклар оралиғида бу сўзлар қанчалар жозибали ва кучли жаранглаган, кейинчалик намойишларда акс садо берган эди. Аммо ишни, кундалик сиёсий амалларни бошқа биров бажариши, маъмурчилик юкини яна кимдир елкасига олиши зарур эди. Ельцин, Халқ, Фарб... Бизда (сизда) ҳар доимгидек ҳаммаси сўздан бошланган. Ҳа-ҳа, тўғри илғадингиз, дастлаб “сўз бўлган”. Бироқ бизнинг ҳолатимизда ҳаммаси сал бошқачароқ, яъни дастлаб сўзбоши бўлган эди. Худди гапни нима билан тугатишни билмаётган нотик сўзининг ёки шўролар бошлаган қурилишнинг охири сира кўринмаётганига ўхшаб...

Олдиндан огоҳлантирмоқчиман: муаллиф назарида, у шон-шухрат кетидан қувганлардан эмас, унинг учун муҳими — натижа. Аммо шон-шухратга бурканган тақдирда ҳам, бу чинакам қаҳрамонликми ёки Герострат шухратпарастлигимми — бу ёғи энди ўқувчига ҳавола.

Аммо мутлақо ишончим комил бўлган бир жиҳат бор: СССРнинг парчаланиши нафақат муқаррар эди, балки бу тарихнинг бизга берган инъоми ҳамдир. Шак-шубҳасиз, ёвузлик империяси, тўғроғи, бахтсизлик, кулфат ва зулмат империяси яксон қилиниши шарт эди.

* * *

Илк бор Ельцинни кўрганимда (1977 йилнинг апрел ойи) шахсиятидаги жозибани ҳис этмаслик мумкин эмасди. Унинг партиявий Хорун ар-Рашид сифатидаги қаҳрамонликлари барчанинг оғзида эди. Бу гал икки минг москвалик МҚнинг янги қотиби билан учрашувга таклиф этилган эди. Ўшанда мен илк бор Сиёсий Бюронинг қартаймаган жонли аъзосини кўришга муяссар бўлган эдим. Унганча мавқеи анчайин пастроқ арбоблар билан учрашишга тўғри келган. Буларнинг бари — директорлар ва вазирлардан тортиб биринчи ва иккинчи қотибларгача қиёфаси бир хилдек, аниқроғи, бир хил ниқоб кийиб олгандек туюларди. Уларнинг нигоҳи ҳам худди ўликникидек, нутқ сўзлай бошлаганда ҳам худди ўлик одам тирилиб гапираётгандек тасаввур ҳосил бўларди. Гапларида юрак тафти билан йўғрилган жонли фикрдан асар ҳам йўқ эди. Бундай кимсаларни севиш мумкинмиди? Назаримда, уларнинг аёллари ҳам ўзларига ўхшарди...

Бугун эса икки минг кишилик жамоа олдида мутлақо жонли одам турарди. Қиёфаси ва гапларидан уни, аввало, ўзи ва қилаётган ишлари ҳамда мулоқотда бўлган одамлар қизиқтираётганини сезиш қийин эмасди. Унинг хатти-ҳаракатларида оммавий ўйинлар ташкилотчисига хос нимадир бор эди. Нутқларида баъзан Павел Корчагин давридаги комиссарларнинг аччиқ ва кескин оҳанги лов этиб намоён бўлиб қоларди. Аммо табассуми ғоят жозибали эди. Умуман олганда нутқлари ҳам ақлга зид эмасди. У оёқда олти соат тик туриб,

нутқ сўзлади. Барчанинг нигоҳи унга қадалган. Нутқ охирлашган сари аёлларнинг кўзларида ҳайрат учқунлари пайдо бўлди, эркакларнинг юзларига эса қизил югурди. Очиғи, мен ҳам унинг сеҳр-жодусига берилган эдим. Аммо қалбимни бу инсонга нисбатан илиқ муносабатдан ташқари аллақандай хавотир ҳам эгаллади.

Тунда муздек терга ботиб уйғониб кетдим. Бу ёқимтой мужик айтган кескин гаплар менга тинчлик бермасди: “Биз профессорларни пештахта ортига савдо қилишга жўнатамиз. Боришмаса — дастгоҳ ёнига қўямиз”. Уша пайтларда Москвада ҳар қандай камёбмол қаторида сотувчилар тақчиллиги пайдо бўлган эди. Илмий муассасалар эса керагидан ортиқча. Шуларни ўйлаб, қалбимни қўрқув қуршаб олди: мабодо, профессорлар дастгоҳ ёнига ҳам бормаса-чи, нима, улар отиб ташланадими?

Уша даврдан буён қанча-қанча сувлар оқиб ўтди. Ельцин ифлос партократик оқим ва Сахаров мухолифатининг покиза ирмоқларидан ўтиб, шахс ва давлат арбоби сифатида тобланди. Энди у мен илк бор қўрган шунчаки модернизациялашган Павел Корчагин эмасди. Шу давр мобайнида у зиёлилар ва халқнинг, ҳатто профессорларнинг меҳр-муҳаббатини қозонди.

* * *

Шу тариқа, бутун Съездни оёққа турғазига қодир пишангни миямда “пишита” бошладим. Бирдан изтироб оловида ёнаётган миямда ярқ этган фикр пайдо бўлди — “РСФСР давлат суверенитети тўғрисида Декларация”. Уша заҳоти ёзув дафтарчасидан юлиб олинган бир варақ катакчали қоғозга “РСФСР давлат суверенитети тўғрисида Декларация”сининг бир неча бандларини ёздим. У қисқа бўлса-да, унда нақадар улкан куч-қудратга эга “портловчи модда” яширинганини бутун вужудим билан ҳис этдим.

Биринчидан, номининг ўзи зўр. Бу большевистик ўтмишдан шунчаки нусха олинган “шўролар” декрети эмас. Бу — эртанги кун декларацияси. У мавҳум шўроларга эмас, бевосита Россия халқи ва иттифоқ ҳукуматига қаратилган.

Иккинчидан, бу ҳужжат барча ҳамкасбларимизга РСФСР ва СССР айнан бир нарса, Россия бугун — давлат эмаслигини эслашга мажбур қилиши шубҳасиздир.

Учинчидан, декларация гоёси юракларга қон югуртиришидан ташқари, мияга мантиқ ҳам бахш этади: “эркин республикаларнинг бузилмас иттифоқида” “Совет иттифоқи” деган усткурма эмас, айнан бепоён ва жонли Россия чинакам давлат мақомига эга бўлиши зарур.

Шубҳасиз, Декларация, аввало, сиёсий жиҳатдан ёрқин ҳаракат эканини яхши аңлардим. Лекин бу шунчаки ҳаракатмикан? У ҳолда яна нима уни шундай йўл тутишга ундади? Фақат миллатчилик эмас. Зеро, бошқа республикаларга ҳеч қандай эътирозим бўлмаган. Масалан, сайловга бораётиб, нафақат Болтиқбўйи республикаларига, балки ҳатто “автоном” Татаристонга ҳам эркинлик бериш керак, деб ҳисоблардим. Бинобарин, “Россия фақат руслар учун” деган алжирашлардан кўнглим айнийди...

Аммо бугунги кунга келиб, биз чиндан ҳам рус миллатчилари бўлганимизни тан оламан. Бироқ бизнинг анъанавий маънодаги миллатчилигимиз мамлакат халқини зўравонлик билан давлатни қўлга олганлар, улар “ўзимизники” ёки “келгинди” бўлишидан қатъи назар, золим қироллар ва подшоларга қарши курашга сафарбар этишни кўзлайди. Шу маънода, XX асрда коммунист ақидапарастлар ва буюк давлатчилик “ватанпарвар”лари тимсолида кенг кўламда намоён бўлган ирқчилик, шовинизм, ксенофобиячиликдан фарқли ўлароқ, биз “миллатчиликсиз” миллатчилар эдик. Биз халқчил демократлар сифатида КПСС ва КГБ сингари тўқмоқларга таянган буюк давлатчи “русофиллар”нинг империяча миллатчилигига қарши курашга отланган эдик.

Шундай қилиб, бизнинг Декларация ўнг ва сўлдаги ҳар қандай миллий ва сиёсий кайфиятларни бир мақсад йўлида бирлаштиришга имкон берарди...

Яна бир жиҳат, яъни “ўнг”лар ва “сўллар”ни Горбачёв ҳамда унинг ҳукумати қаноатлантирмаётгани ҳам депутатларнинг Декларация атрофида жипслашувига хизмат қиларди.

Шу билан биргалликда, Декларацияда РСФСРнинг Иттифоқдан чиқиши очик қайд этилмагани турли қарашлар ва интилишларни ҳуқуқий асосга йўналтиришга имкон бериши мумкин эди. Мазкур ҳужжатнинг иккинчи муҳим бандида Россия Конституциясининг ва қонунчилигининг устуворлиги эълон қилинган эди. Шу тариқа, муаммонинг соф сиёсат соҳасидан ҳуқуқий заминга кўчирилишига шароит вужудга келарди. Аммо миллий қонунчиликнинг устуворлиги “бузилмас иттифоқ” Конституциясида ҳам, амалиётида ҳам мавжуд бўлмаган ҳуқуқнинг устуворлигини англатар эди. Бу ҳол иттифоқ маъмуриятчилиги ва гайриҳуқуқий тафаккурга қарши ошкора ҳаракат эди. Декларациянинг қабул қилиниши билан ҳокимият турли бўгинлари ўртасида ўзаро муносабатлар конституциявий ва ҳуқуқий соҳага кўчирилиб, мавжуд муаммо ва келишмовчиликлар судлар орқали ҳал этилиши лозим бўларди. Ана шу жиҳатни кафолатлаш мақсадида турли вазиятларда СССР ёки Россия қонунчилигини қўллаш масаласи судлар иштирокида ҳал этилиши, шунингдек, лойиҳада фуқаролар ҳуқуқларининг устуворлиги (яъни давлат устуворлигининг бекор қилингани) назарда тутилган банд ҳам киритилди.

Эҳтимол, Декларация лойиҳасини тайёрлаш комиссиясининг баъзи аъзолари уни шунчаки оддий бир ҳужжат сифатида қабул қилган, ҳатто унга қарши бўлган ва Ельциннинг сайланишига ишончи комил бўлмагандир. Бизнинг фикримизча эса, Декларация улкан сиёсий қадам бўлибгина қолмай, қўғирчоқ РСФСРдан чинакам демократик давлатни барпо этишга хизмат қиладиган, яъни туб бурилиш ясаи олишга қодир восита бўлиши керак эди.

Муайян сиёсий ва амалий тажрибага эга бўлган ҳуқуқшунос сифатида Декларацияга унинг матнига мазкур ҳужжатни ҳаётга жорий этиш амалий механизмини назарда тутган қандайдир қоидаларни киритиш лозимлигига имоним комил эди. Шу боис РСФСР ва СССР ўртасидаги низолар суд тартибида ҳал этилиши ҳақидаги таклифнинг Декларация матнида қолишига эришиш учун кўп ҳаракат қилишга тўғри келди. Бу кўплар учун мутлақо янги, гайриодатий ва ҳатто тушунарсиз эди. Бироқ айнан ана шу қоида республиканинг, шу жумладан, унинг иқтисодиётининг иттифоқ амалдорлари маъмурий назоратидан халос бўлишига имкон берарди. Албатта, ўша даврларда бўладиган суд жараёни қандай кечиши ва РСФСР ҳудудида қабул қилинган муайян низоли қарор Иттифоқ Олий Судига етиб боргунча унинг қайта кўриб чиқилишига маъни қолмаслиги мумкинлигини яхши тасаввур қилардим. Зеро, бу ҳол аслида ваколатларнинг Иттифоқдан республикага берилишини англатган бўларди. Қолаверса, бу тамоман янгича муносабатлар анъанавий маъмурий йўл билан эмас, табиий равишда кўйидан, қайноқ ҳаётнинг ўзидан бошланишини билдирарди. Бу ҳаёт билан узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқнинг шаклланишига, ҳам демократия, ҳам бозор муносабатларининг кўйидан илдиз отиб, ривожланишига имконият туғдирарди. Лекин режа иш бермади. Кимдир Ельциннинг фикрини ўзгартиришга эришган, шекилли, Декларация лойиҳасига бошқа, нисбатан жўн, узоққа мўлжалланмаган қоида киритиладиган бўлди. Ҳарчанд уринмайлик, бошқаларнинг фикрини ўзгартира олмадик.

* * *

Шундай қилиб, 1990 йилнинг 16 майида очилган съездда ўша кезларда оддий депутат мақомига эга бўлган Борис Ельцин РСФСР давлат суверенитети гоёси ҳақида нутқ сўзлади. У жимиб қолган халқ вакилларига декларациянинг матнидаги “давлат” сўзига алоқида урғу бериб, ўқиб эшиттирди. Бир вақтлар талабалар театрида иштирок этган Горбачёв овоз ва имо-ишоралардан шундай усталик билан фойдалана олармиди-йўқми, билмайман. Ельциннинг овози эса ҳамон қулогим остида жаранглаб туради. Борис Николаевич асосий гоёни аниқ-тиниқ илғаб олганди. Умуман, у янги гоё ёки асосий фикрни тезда илғаб олиш туғма қобилиятига эга эди.

* * *

Шу тариқа, депутатларга тарқатилган кун тартибида, табиийки, Декларация ҳақида лом-мим дейилмаган. Шу билан бирга, унда съезднинг узоқ муддат ишлашига мўлжалланган умумий банд: РСФСРнинг ўша вақтдаги Вазирлар

Кенгаши раиси Власовнинг ҳисоботи ҳамда РСФСР бюджетини тасдиқлаш масалалари киритилган эди. Бундан кўзланган мақсад — депутатларнинг бутун диққат-эътиборини бюджет-ҳисобот масаласига жалб этиб, демократлар ва Ельциннинг суверенитет атрофида бошламоқчи бўлган “ўйин”дан чалғитишга ҳаратилган эди. Бироқ айрим “деморосслар” микрофонларга яқинлашиб, съезд кун тартибига суверенитет масаласини киритишни талаб қила бошлади. Казаков уларга Россия ваколатларини кенгайтириш масаласи Власовнинг ҳисоботи ва бюджетни тасдиқлаш жараёнида муҳокама этилишини уқтиришга уринарди. Россиянинг “иқтисодий” суверенитети масаласининг стратегияси шу эди. Ниҳоят, кун тартибининг ушбу банди бўйича овоз бериш вақти келди. Ҳаммаси ана шунда бошланди...

— Кун тартиби бўйича сўз беришингизни сўрайман... РСФСР давлат суверенитети ҳақидаги Декларация масаласини кун тартибининг алоҳида банди сифатида киритишни таклиф этаман. Масалани овозга қўйишингизни сўрайман...

— Кун тартибида РСФСР Вазирлар Кенгаши Раисининг ҳисоботи ва бюджетни тасдиқлаш масаласи бор. Уларни муҳокама қилиш жараёнида...

— Мен сиздан кун тартиби бўйича сўз беришингизни сўраяпман... РСФСР давлат суверенитети ҳақида Декларация масаласини кун тартибига киритишни талаб қиламан... Сиз шундай қилишга мажбурсиз..

— Кун тартибига Власовнинг ҳисоботи ва бюджет масаласи киритилган деяпман-ку. Унда...

Хуллас, учинчи, тўртинчи, бешинчи... “деморосслар” вакиллари бирин-кетин микрофонларга ёпирилди. Казаков нима қиларини билмай, анграйиб қолди. Худди қизиб турган товага солинган балиқдек, ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ура бошлади.

Бундай вазиятда Казаков у ёқда турсин, ҳатто бош котибнинг қўлидан ҳам ҳеч нарса келмасди. Хуллас, иш битди. Бутун зал софитлар, микрофонлар бақириви ва телекамералар вижиллаши остида оёққа қалқди. Балконда пешонасида машхур доғи бор одам ҳам кўринмай қолди. Тўғрироғи, у ҳамон жойида ўтирарди-ю, лекин энди бунинг ҳеч қандай аҳамияти қолмаган эди. Назаримда, айнан шу паллада Ельцин ҳали голиб келмаган бўлса-да, Михаил Сергеевич “ўйин”да ютқазиб қўйганди. Энг муҳими, бу ўйинда “деморосслар”нинг саъй-ҳаракати билан Россия, демакки, Ельцин ютиб чиқди. Масала овозга қўйилганда 1077 депутатдан 1074 таси Декларациянинг кун тартибига киритилиши учун овоз берди. “Қарши” овоз берганлардан иккитаси ўша заҳоти тугмачани “янглиш” босиб юборганини эълон қилди. Бу Горбачёвга берилган қақшатқич зарба эди.

Биз ўшанда бу ҳодиса ССР Иттифоқига чиқарилган халқ ҳукми эканини англаб етмаган эдик. Нима бўлганда ҳам, бу съезд арафасидаги тушқунлик кайфиятларда туб бурилиш ясаган оламшумул воқеа бўлди. Ҳаммаси аён эди: энди Ельциннинг ўтишига шубҳа йўқ. Демак, тарих филдираги биз курашган, ёқлаб чиққан йўналиш бўйлаб айланади.

* * *

Шу тариқа, тарихий муқорабанинг биринчи раунди ютиб олинди. Давлат суверенитети ҳақидаги Декларация Ельцин номи билан узвий боғлиқ бўлиб қолди.

23 май кунини депутатлар кун тартибидаги асосий масала муҳокамасига киришдилар. Вақтинчалик раис Казаков балконда тош қотиб ўтирган Горбачёвга ҳарчанд тикилмасин, аллақачон бошланган жараённи тўхтатишга ҳам, конституциявий раиснинг сайланишига ҳам энди тўсқинлик қила олмасди.

Орадан шунча вақт ўтиб, тош қотган қиёфадаги одамнинг кўнглидан нималар кечганини тасаввур қилиб кўришга ҳожат бормикан? Курсдошим “рус имтиҳони”га яхши тайёргарлик кўрмагани ҳақида ўйлаганмикан? Виктор Шейнис ўшанда юқоридагилар нима сабабдан Ельцинга қарши муносиб муқобил номзодни олдиндан тайёрлаб қўймаганига ҳозиргача ҳайрон қолиб юради. Эҳтимол, Миша Ельцинга нисбатан эҳтирос, рашк, нафрат ўтида ёнгани учун шу аҳволга тушиб қолгандир? Ёки унда давлат арбобиغا хос оқиллона ёндашув, тақдири мана шу кўримсиз залда ҳал бўлаётган, енгилтак авантюрист қўлига

тушиб қолиш эҳтимоли пайдо бўлган улкан мамлакат учун чинакам масъулият ҳисси устун келдимикан? Сезишимча, унинг қалби ва онгида буларнинг барчаси аралаш-қуралаш бўлиб кетган эди. Бироқ дафъатан вужудга келган хавф-хатарни англаб етгани ва уни жиддий қабул қилгани ҳам аниқ.

Ельциннинг рақиблари ҳам, тарафдорлари ҳам айтадиган гапини айтиб бўлди. Горбачёв гўё ҳеч нима бўлмагандек, ниқобини ечмай ўтиравериши, шоҳона қадр-қимматини сақлаб, келгуси қадамларини обдон ўйлаб олиши, “ўзларинг ҳал қилаверинглар” дея, съездни тарк этиши ҳам мумкин эди. Аммо бош котиб, президент, Европанинг суюқлиси бошқача йўл тутди. Қирол чиндан ҳам шоҳона жойдан кўзгалиб, иттифоқ чўққисидан пастга — Россия ҳудудига “тушиб”, минбарга яқинлашди — шунда унинг девсифат Ельцинга нисбатан жуссаси қанчалик кичик экани яққол намоён бўлди. Лекин энди тош қотган ниқобдан асар йўқ эди. Унинг қиёфасида қандайдир совуқ, ёқимсиз ранг пайдо бўлгани ҳамон кўз олдимида турибди.

У ўзининг бундай хатти-ҳаракати ва нутқини мясида пишитганмиди ёки бу эҳтирос ва ҳиссиётларининг “портлаши”миди, билмайман. Лекин унинг қўлида қеч қандай қоғоз-поғоз йўқ эди. Нутқи ҳам, иттифоқ съездидаги чиқишларидан фарқли ўлароқ, нафақат ўта эҳтиросли, шу билан бирга, мутлақо эркин, лўнда ва аниқ эди. Гўё съездимизда Цицероннинг ўзи нутқ ирод этаётгандек бўлди. Албатта, бундай курсдошим билан гурурланишим керак эди. Лекин ўзимча ўйлайман: ўша паллада, унинг ўзи учун ўта кескин ва ноқулай вазиятда шундай эҳтиросли чиқиш қилишга ҳақлимиди? Россия тарихининг бурилиш палласида, Россия суверенитети ҳаётий ҳақиқатга айланай деб турган пайтда рус халқи вакилларининг эркин хоҳиш-иродасига дағаллик билан аралашиб иттифоқ президентида мутлақо ярашмайдиган ҳаракат эмасми?

Эҳтимол, ана шундай эҳтиросли аралашув бўлмаганда, съезддаги вазият қай томонга ўзгариб кетиши мумкинлигини тасаввур қилиш амри маҳол. Тарих руҳияти билан ҳазиллашиб бўлмайди. У ўта инжиқ соатларининг мурватини бир томонга бураб юборса, қарабсизки — шекспирона фожа, бошқа томонга бураса — ҳангоманинг худди ўзи. Съездда эса айни пайтда руҳий драма қўйилаётган эди. Ельциннинг бузғунчиликка мойил экани сабабли уни сайламаслик зарурлиги ҳақидаги Горбачёвнинг эҳтиросли қақриқларини кўпчилик жазавага тушиш, ўзини оқлаш ва ҳимоя қилиш, шахсий адоват, заифлик белгиси деб тушунди. Ўшанда, бош котибнинг ана шу нутқи туфайли Ельциннинг ҳатто энг ашаддий рақиблари ҳам ўзини ноқулай ҳис этган эди.

Сайловларнинг биринчи тури Горбачёвнинг ўша нутқидан кейинги кун бўлиб ўтди. У қарши чиққан номзодга халқ депутатларининг нисбий кўпчилиги — 47 фоизи овоз берди. Ельцин асосий рақиб — Горбачёвнинг эргашмаси Полозковга нисбатан 24 овоз кўп олишга муяссар бўлди. Бу “демокрослар”нинг фақат 221 овозга таяниш мумкинлиги ҳақидаги тушкун ҳисоб-китобларидан кейин, шак-шубҳасиз, улкан сиёсий ва руҳий галаба эди. Миқдорий жиҳатдан — нисбий устунлик, аммо таъсири жиҳатидан мутлақ устунлик. Тарих миллари қайси томонга оғаётгани кўпчиликка аён бўлиб қолди. Шундай бўлса-да, унга бир оз туртки бериш зарур эди. Чунки ана шу кезларда мамлакат тақдири ҳал бўлаётган эди. Қолаверса, тарих соатининг ҳазили ҳаддан ташқари хатарли бўлиши мумкин. ўша паллада рақиблар унинг милларини бошқа томонга буриб юбормаслигига ҳеч ким кафолат бера олмасди. Дарвоқе, улар ўта ёқимсиз Полозковни россиялик вазир Власовга алмаштириб, “соат миллари”ни бошқа томонга буриб юборишга уриниб кўришди. Тарих соатлари тинимсиз чиқ-чиқлаб, титраб турарди...

Танаффус пайтида Сергей Юшенков иккимиз Кремль буфетида учрашиб, узун стол ёнига ўтирдик. Овоз бериш натижалари сал олдин эълон қилинган эди. Серёжа билан сершовқин буфет залида овқатланаётиб, бўлиб ўтган воқеалар хусусида фикр алмашиб турганимизда рўпарамиздаги стулга генерал-полковник кийимидаги яна бир депутат келиб ўтиргани бизни ҳайрон қолдирди. У Серёжага эски танишлардек бош ирғади-да, кейин менга юзланди.

— Биласизми, — деди у, — мен, ахир, олим, профессор, фан доктори, алоқа бўйича мутахассисман.

Кулгим қистади. Генерал мени чиндан ҳам Эйнштейнга ўхшатган кўринади.

— Генерал-полковник Кобец, Бош штаб бошлигининг ўринбосари, — дея Серёжа уни менга таништирди.

— Мен Бош штаб бошлигининг алоқа бўйича ўринбосариман, — деди генерал кулимсираб. — Бу ерда ҳарбийлар ва КГБ гуруҳини бошқараман.

Ҳа, ҳазилкаш тарих соати милларини бизга, Ельцинга томон бураётганга ўхшарди. Бундай имкониятни қўлдан бой бериб бўлмасди.

— Айтинг-чи, генерал, — дедим мен унга қарата, — Ельцин ҳақида қандай фикрдасиз? Горбачёв сиз учун қанчалик қадрли?

— Биласизми, — деди генерал мен томон ўтирилиб, — мени бугун Марказий қўмита инструктори чақиртириб, роса миямни қоқиб берган... ҳаммаси жонга тегиб кетди...

— У ҳолда, эҳтимол, илмий асосга таяниб, батафсилроқ гаплашиб олармиз, — дедим мен.

Генерал кулимсираб турган Юшенковга қараб деди:

— Чекадиган жойга ўтсакмикан...

Шу тариқа, Кремлдаги чекиш жойида, эркаклар ҳожатхонаси эшиклари ёнгинасида махфий суҳбатимиз, аниқроғи, бир томондан, СССР олий генералитети вакили, ҳарбийлар ва КГБ парламент гуруҳининг раҳбари, иккинчи томондан, демократлар ва Ельциннинг мутлақо норасмий вакили, депутат “Эйнштейн” ўртасида сиёсий музокаралар бўлиб ўтди. Ҳа, тарих гилдираги қайси томонга бурилиши Яратгангагина аён.

Агар хотирам панд бермаса, мен ўшанда Ельциннинг истиқболлари, Россия омили, Горбачёвнинг зайфлашиб қолгани, Полозков ва унинг ортида турганларнинг ақидапарастиги ва бемаънилиги ҳақида гапирган эдим.

Ўша кезларда генерал Кобец ва унинг ҳамкасблари булар ҳақида ўйлаганми-йўқми, аниқ айта олмайман. Ҳар ҳолда, бизнинг демократик зиёлиларимиздан фарқли ўлароқ, ўйлаган бўлиши керак. Аммо ўйлаш ҳам турлича бўлиши, ҳарбийлар ҳам ўзлари билганича йўл тутиши мумкин. Дейлик, баъзилари Ельцинга таянса, бошқалари ўша “полозковлар”га ишонч билдириши, учинчилари эса, умуман, бу жараёнлардан четда туриб, у нима билан тугашини кутиб ўтириши ҳам мумкин.

Менинг гапларим генерални ишонтира олдим-йўқми, билмайман, аммо Кобецнинг айтганларидан унинг доирасида Ельцинга нисбатан маълум илиқ муносабат шакланган бўлса-да, баъзи эътирозлар борлигини ҳам англаш мумкин эди. Айниқса, ҳарбийларни Ельциннинг Курил ороллари бўйича нуқтаи назари ғоят ташвишлантирарди. Чунки у катта дастурий чиқишларининг бирида Курил ороллари Японияга қайтиб беришни ваъда қилган эди.

— Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди, — деди генерал Кобец. — Гап фақат ватанпарварлик туйғусида эмас, бу масала мамлакатнинг ғоят муҳим стратегик ва иқтисодий манфаатлари билан боғлиқ.

— Ҳамкасбларингиз Ельцин билан учрашишни хоҳлармиди? — деб сўрадим мен генералдан.

— Мен ҳам шу ҳақда ўйлаб тургандим, аммо улар билан маслаҳатлашмасдан, аниқ жавоб бера олмайман.

— Бўпти, мен ҳам Борис Николаевич билан гаплашиб кўраман.

Эртаси куни худди шу жойда учрашишга келишиб олдик.

Эрталаб учрашганимизда генерал унинг ҳамкасблари Ельцин билан учрашишган тайёр эканини маълум қилди. Мен зал томон югурдим. Президиум саҳнасида суҳбатлашиб турган бир неча киши орасида Ельциннинг бўйдор жуссаси алоҳида ажралиб турарди. Пастдан унга билинар-билинмас ишора қилган эдим, у мен томон яқинлашди.

— Муҳим маълумот бор, Борис Николаевич, — дея шивирладим мен. — Ходи жойга чиқсак дегандим.

Йўл-йўлакай генерал билан суҳбатимиз ва Бош штаб генералитети вакиллари у билан учрашмоқчи эканини айтганимда, Борис Николаевич дарров рози бўла қолди. Уларнинг Курил ороллари масаласига муносабатини ҳам хотиржам қарши олди. У кейинчалик генералитет вакиллари билан бўлиб ўтган учрашувда бу масалани ўз дастуридан чиқариб ташлашни ваъда берди ҳамда ваъдасининг устидан чиқди.

Афсуски, ўша учрашув қачон бўлгани: биринчи турдан кейинми ёки иккинчи турдан сўнгми, эслай олмайман. Сирасини айтганда, бу унчалик муҳим ҳам

эмас. Нима бўлганда ҳам, Кобец гуруҳини Ельцин учун овоз беришга оғдириш учун маълум вақт талаб этиларди. Генерал Кобец эса унинг гуруҳи асосан бизнинг номзодимиз учун овоз беришига бизни ишонтирди. Чиндан ҳам, иккинчи турдан кейин Ельцин номзоди учун 6 овоз қўшилган бўлса, Полозков 15 овоздан маҳрум бўлди, учинчи турда номзодимиз яна қўшимча 32 овоз олишга муяссар бўлди (бу гал энди Власовга қарши).

Шундай қилиб, ҳар қандай тушкун башоратлари ҳисоб-китобларга қарамай, гўё жайдари сиёсатчи ва сиёсатшуносларимиз устидан кулгандек, Ельцин Съезд раиси, Олий Кенгаш раҳбари ҳамда давлат суверенитетига юз бурган Россия Республикасининг етакчиси этиб сайланди.

Генерал Кобец эса ўша воқеалардан кейин рус ҳарбий вазири, 1991 йилнинг августига Оқ уй ҳимоясининг раҳбари сифатида фаолият юритди. Аммо даврнинг ўзгариши уни ҳибсхонага етаклаб келди. Бунга нима сабаб бўлгани: унинг нафс балосига гирифтор бўлганими ёки 90-йилларнинг ўргаларига келиб кенг тарқалган амалиёт: собиқ ҳамкасбларнинг “сотқинлиги” учун ундан ўч олганими, айтиш қийин. Ахир, ўша пайтларда ҳаммага маълум идораларда бундай ишларга устаси фаранг бўлиб кетганлар оз эмасди-да.

Ельцин эса Кобецни ўз ҳимоясига олмади ёки олишни хоҳламади. Афсус, унинг бизга кўп хизмати сингган эди.

* * *

О, нақадар завқли эди августнинг ўша куни! Бир кун олдин ёмғир челақлаб қуйган бўлса-да, эртаси ҳаво илиқ ва қуёш чарақлаб турарди. Сиёсий об-ҳаво ҳам бир оз ўзгарувчан эди. Баҳорданоқ сиёсат осмонида Ново-Огарёво жараёнининг ўзгарувчан булутлари сузиб юрарди. Биз Ельцинни Горбачёвга нисбатан журъатсизликда айбласак, у ўз навбатида Горбачёвнинг яқинларини эслаб турарди. Кўпчилик исён юз бериши эҳтимоли ҳақида гапирарди. Ҳатто партиявий сафдошим Володя Нирко газетамизда гоят мароқли тўнтариш сценарийси тасвирланган мақоласини чоп эттирди. Маълум маънода, у авлиё бўлиб чиқди. Шунга қарамай, вазият таҳлили, аниқроғи, сиёсий сезирлик армия партия генераллари тарафида туриб, Ельцинга, Россия қарши чиқиш эҳтимоли кам эканидан дарак берарди. Бизнинг тасаввуримизча, армиянинг қўллаб-қувватлашисиз ҳеч қандай фитначилар муваффақиятга эриша олмасди. Шу боис охирлаб бораётган август тинч-хотиржам ўтадигандек туюларди.

Айнан шунинг учун кўп ойлик ақдан оздирувчи югур-югурдан кейин елдек учиб бораётган ёқимли август ёзининг сўнгги кунлари нашидасини суришни кўнглимга тугдим. Эрталаб телефон жиринглашидан уйғониб кетдим.

Соат 7. Ойна ортида қуёш чарақлаб турибди. Телефон гўшагида Павел Кудюкиннинг ташвишли овози эшитилди:

— Биласизми, Леонид Борисович, телевидение орқали галати нарсаларни кўрсатишяпти. Исён бошланган кўринади.

— Ишончингиз комилми? — дедим мен. — Ишқилиб, Нирконинг сценарийсига ўхшаган навбатдаги телепеса ёки томоша эмасмикан?

— Билмадим, — деди Паша.

Телевизор мурватини бурадим. “Оққуш кўли”. Ҳа, демак, бир гап бўлган. Худди шу пайт эфир орқали ГКЧП ҳақида ахборот узатилди. Елкамга тоғ ағдарилгандек бўлди. Наҳотки, ҳамма ҳаракатларимиз зое кетган бўлса? Наҳотки, бу ярамаслар чиндан ҳам журъат этган бўлса? Ҳа, уларнинг журъат этганига шубҳа йўқ эди. Энди ҳаммаси унга боғлиқ. Ельцин тирик бўлса — исён барбод бўлади. Акси бўлса — унда ишлар чатоқ. Тезгина кийим-кечак, озгина егулик, хужжатларни олиб, машинани Оқ уй томон елдириб кетдим.

Эрталабки қуёш нур сочиб турган кўчаларда аллақандай хотиржамлик. Милиция ҳам, одамлар ҳам кўринмайди. Ҳамма ёқ сув қўйгандек.

Ярим соат ўтар-ўтмас Оқ уй панжаралари ёнида эдим. Дастлаб Андрей Фадин билан кўришдим. Одам кўп эмас. Аммо уларнинг орасида бизникилар — социал-демократлар кўпчиликни ташкил этарди.

— Танклар бостириб келмоқда, — деди Андрей.

Турган жойимдан Кутузов шоҳқўчаси бўйлаб танклар колоннасининг юришига ўхшаш ҳаракатни кўзим илғади.

— Ельцин қани, унга нима бўлди? — деб сўрадим мен.

Бу саволимга ҳеч кимдан аниқ жавоб ололмадим. Миш-мишларга кўра, Архангельскоедан келаётиб, ҳибсага олинган эмиш.

— Андрей, ҳарбийлар билан алоқаларингиз борми? Гуруҳ тузиб, Ельцинни қутқариш керак. У бўлмаса — ҳаммаси тамом бўлади. У бўлса — галаба қилишимиз аниқ.

— Бўпти, ҳаракат қилиб кўраман.

Андрей кўздан ғойиб бўлди.

Шундай кейинги воқеалар кинодаги кадрлар сингари тез-тез алмаша бошлади. Ана шу узоқ уч кечаю уч кундуз бир йил, эҳтимол, бир неча ўн йилликлар ва ҳатто адабиятга татиғулик кунлар бўлди десам, муболага бўлмаса керак. Ана шу жараёнда иштирок этган одамларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида ҳайкал қўйиш даркор. Андрей билан хайрлашиб, дақиқа сайин кўпайиб бораётган одамлар орасидан Оқ уйга кириш эшиги томон бир амаллаб ўтдим. Елкасига автомат осиб олган таниш арман милициячи қўриқлаётган эшик олдида Борис Орлов билан юзма-юз тўқнашиб қолдим. Эски ҳамкасбим, фан доктори, гарб социал-демократияси бўйича таниқли мутахассис ва қўрқмас журналист, партиямиз ҳайъати аъзоси эди.

— Ҳайъатнинг икки аъзоси шу ерда экан, демак, фавқулодда йиғилишни бошлаш мумкин, — дедим мен ҳазил оҳангда, — қани, юринг...

— Фақат депутатларга рухсат этилган, — деди одатда хушмуомала сержант қўллари билан эшикни тўсиб.

— Борис, у ҳолда партия қароргоҳига бориб, уни яширин фаолият юритишга тайёрлашингиз керак бўлади, чоғи. Энди сиз партиянинг Оқ уй ташқарисидаги яғона етакчиси бўлиб қолдингиз.

Кўл сиқийдик. Борис одамлар орасига кириб, кўздан ғойиб бўлди, мен эса парламент лабиринтларига кириб кетдим. Иккинчи қаватга кўтарилиб, Президиум йиғилиши устидан чиқиб қолдим. Хасбулатов жойида, Ельциндан эса дарак йўқ. Ҳамманинг нигоҳи ташвишли. Бир-бирига зид ахборотлар келиши давом этмоқда. Шу пайт ҳаёлимга бир фикр келиб қолди.

— Йиғилишимиз узлуксиз давом этади деб эълон қилиш керак, — дея аста шипшидим Лукиннинг қулогига.

— Келинлар, йиғилишимиз узлуксиз давом этади деб эълон қиламиз.

— Бўпти, эълон қила қолайлик, — деди Хасбулатов менга томон хўмрайиб.

Бироқ, шу таклифни беришга бердим-у, ўзим унга амал қилмасдан залдан ташқарига чиқдим. Шу пайт йўлак охиридаги зина олдидаги хона эшиги очилиб, бир гуруҳ одамлар шоша-пиша ўша ёққа кириб кетди. Узоқни яхши кўра олмаганим сабабли — назаримда, бу одамлар Рущкой ва унинг қўриқчиларига ўхшаб кетди. Яхшироқ разм солсам — бу Ельциннинг худди ўзгинаси эди. Кўзи менга тушди, шекилли, катта-катта қадам ташлаб яқинлашди-да, кулимсираб кўлини узатди. Бир оғиз ҳам сўз айтилмади. Энг муҳими, энди мақсад, умид пайдо бўлган эди. Токи у тирик экан, ҳеч ким бизни янча олмайди. Ҳатто танклар билан ҳам...

Бу вақтга келиб, танклар гижир-гижирлаб ва ёқимсиз ҳид таратиб, ойналаримиз остига келиб тўхтади. Мен пастдан, зина томондан қаттиқ қийқириқлар эшитилаётган, аямай сўкиниб, танклар колоннасини тўхтатиб қолган одамлар томон югурдим. Айтишларича, исёнчилар томонидан қўлга олинган, Халқ fronti бўйича эски кадрдоним, депутат, подполковник Уражцевнинг отаси биринчи бўлиб ўзини танк остига отган экан. Колонна олдида милициянинг “Жигулис” дан келишган капитан чиқиб келди.

— Илтимос, йўлни бўшатинлар, — деди у хушмуомалалик билан.

— Сиз ҳам улар томондамисиз? Нима учун уларни бу ерга олиб келдингиз? — деди аёллардан бири.

— Нима ҳам қилардим. Шахсан мен Ельцин тарафидаман, аммо буйруқ олганман...

— Ҳар қандай бўлмағур буйруқни бажараверасизми? — дедим мен гапга аралашиб.

Шу пайт Оқ уй зиналари томонидан улкан одамлар оқими тушиб кела бошлади. Улар орасида Ельциннинг оппоқ боши алоҳида ажралиб турарди. Дақиқа ўтар-ўтмас, у танклар ёнига келди. Афти-ангори важоҳатли. Ниҳоят, Ельцин танк устига чиқиб олди. Армия, кутганимиздек, бунга қаршилиқ қилгани йўқ. Президентнинг нутқи бугун барчага маълум. Ўша дамларда эса танкдан бир қадам бериди туриб, диққат билан тинглардим ва ўй сурардим. Мана шу танк, мана шу зиналари кенг оқ уй, мана шу бир парча ер — эндиликда бизнинг Россия давлатимиз. Бу давлат етакчисининг микрофони ҳам, телевидениеси ҳам, радиоси ҳам, матбуоти ҳам, бир неча кўриқчиларни ҳисобга олмаса, армияси ҳам йўқ. Худди шу ерда у бир неча ўн киши олдида ҳайратланарли нутқ сўзлади, мамлакатга (шу жумладан, армияга) ўз фармойишларини эълон қилди. У ўзини бутун мамлакатнинг халоскори, СССРнинг қонуний президенти ва унинг даврида эришилган қонуний эркинликларнинг ҳимоячиси дея эълон қилди.

Ельциндан кейин танк устига генерал Кобец чиқди. Эндиликда у бизнинг армиясиз ҳарбий вазиримиз эди. У танк устига чиқиши билан “Ельцин, Ельцин!” дея қичқираётган одамлар бир овоздан:

— Йўқолсин, генераллар! — дея хитоб қила бошлади.

— Бу бизнинг генерал! — дея бақирдим. Константин Иванович солдатларга мурожаат этди:

— Сиз демократияга қарши бормаслигингиз керак, армия халқ олдидаги бурчини бажариши лозим!

Нима учун бугунги кунга келиб, ўша “август” шунчаки қандайдир ўйин бўлгани ҳақида ёзилаётган ва гапириляётган, Ельцин номи билан “чепистлар”га қарши чиққан москваликлар унутилган пайтда ана шу воқеаларни яна бир бор жонлантиришга ҳаракат қилаяпман. Эҳтимол, баъзилар учун, сезишимча, Горбачёв учун — бу чиндан ҳам ўйин бўлгандир. Агрофдагиларни ана шундай ҳаракатларга гиж-гижлаб, “менсиз бир нима қилишмоқчи бўлса, оқибати қандай бўлишини” кўрсатиб қўйиш бу — бош котибга хос услуб. Бироқ, сирасини айтганда, исён гоят жиддий мақсадларни кўзлаган эди. Горбачёв ёки бошқа сценарийчи нималарни мўлжаллаганидан қатъи назар, бу одамларнинг барчаси — Крючков, Янаев, кейинчалик жонига қасд қилган Путо шунчаки ўйинчоқ солдатчаларни ўйнаб, сўнг кутчасига жойлаб қўймоқчи бўлганига ишониш қийин. Уларнинг режаси советчасига ўта содда ва шу билан бирга анчайин ишонарли эди. Аввало, танклар ёрдамида Москвани мамлакатдан ажратиб қўйиш. Халқ қуюшқондан тушмагунча Ельцинни Оқ уйда ушлаб туриш. Директорлар корпусига таяниб, Москвага мойил вилоятларни бўйсундириш. Ниҳоят, Горбачёвни ихтиёрий асирликдан озод қилиш. Хуллас, 1993 йилнинг сентябрида биз қўлламоқчи бўлган тактикага жуда-жуда ўхшаб кетади.

Аммо бу чиндан ҳам шунчаки спектакль бўлган дейлик. Кўрқувга ўрганиб қолган халқнинг кўнглига ғулғула солиш. Кўп қон тўкмай, Ельцин ва унинг тарафдорларини бирёқли қилиш, режалаштирган “ўйин”ига ўйнашга мажбур этиш. Агарда у чиндан ҳам спектакль бўлса, унинг режиссёрлари осонлик билан, қаршилиқсиз, хунрезликка йўл қўймасдан мақсадга эришамиз деб ўйлаган кўринади. Албатта, ҳибсга олишларни истисно қилмаслик керак.

Аслида, бу воқеаларда гёкачепистларнинг мақсадлари ҳам, уларнинг қай даражада қон тўкишга ташналиги ҳам аҳамиятсиздир, зеро, энг муҳими, сиёсий жиҳатдан эътиқодли “демократлар” эмас, айнан москваликлар, пойтахтнинг кўп миллионли фуқаролари намён этган эркинлик сари интилиш, демократия учун юксак парвоз эди. Улар бу “спектакль”дан, қадрдон шаҳрида пайдо бўлган танклардан, ҳатто Сталин даврида ҳам ақлга сиғмайдиган пойтахтликлар устидан ўтказилган зўравонликдан газаб отига минган эди. Бундан ташқари, бу “спектакль”ни улар гўё ўзга сайёраликларнинг Россияга ҳамласи сифатида баҳолаётганини “путчист”лар тушуниб етмади. Зеро, бу даврга келиб, ўша гуруҳ тимсолидаги иттифоқ ҳокимияти шунчаки хаёлий бир нарсага айланиб қолган пайтда, Россияда чинакам давлат бўй кўрсатган эди. Ельциннинг ишонч-эътиқоди ҳам, унинг дадил чиқишлари ва югуқларининг боиси ҳам шунда.

¹ Ч е п и с т л а р — фавқуллода вазият» ташкилотчилари.

² П у т ч и с т л а р — исёнчилар.

Нима бўлганда ҳам, “чепист”лар умумхалқ сайловида суверен Россия президенти этиб сайланган Ельцинга нисбатан қандайдир чора кўриши керак эди. Ўлдиришми? Ҳибсга олишми? Қочошга ёки “шартлар”ни қабул қилишга мажбур қилишми? Бугун ҳам биз бу саволларга аниқ жавоб бера олмаймиз. Назаримда, “чепист”лар орасида бу чораларнинг ҳар бирининг тарафдорлари бўлган. Уларнинг узоқ вақт иккиланиб туришининг боиси ҳам шунда бўлса ажаб эмас (1993 йилнинг сентябрида Ельциннинг тарафдорлари ҳам худди шундай аҳволга тушиб қолган эди). Ана шунда Ельцин номи билан “сахна”га халқ чиқиб келди. Қизиқ, Ельцинсиз ҳам ҳам у шундай йўл тутармиди? Эҳтимол. Ҳар ҳолда, Ельцин ҳалок бўлганда, уларга бўйсунганда ёки саросимага тушиб қолганда вазият қандай тус олиши мумкинлигини тасаввур қила олмайман. Биласизми, Россия ҳукуматини Екатеринбургга кўчириш ва ўша ердан қаршилик кўрсатиш фаолиятини ташкил этиш масаласи жиддий муҳокама этилгани ҳам вазият нақадар таҳликали бўлганидан далолат беради. Мен қеч қачон ашаддий ельцинчи бўлмаганман. Ҳар хил вазиятларда у билан баҳслашганман, фикрини инкор этганман, “бизнинг” Ельцинни “уларнинг” Ельцинидан ҳимоя қилишга интилганман. Кўп бор ундан кўнглим қолган, ҳафсалам пир бўлган, ҳатто ундан нафратланган пайларим ҳам бўлган. Лекин Худо шоҳид — ушбу китобда унга ҳолисона, муносиб баҳо беришга ҳаракат қилдим. Зеро, уни бугун кўкларга кўтариб, эртасига нафратланиш мумкин эмас. У ҳақда яхлит ҳақиқатни айтиш керак.

1991 йилнинг 19 августидаги ҳақиқат бу — Ельциннинг ҳалок бўлмагани, душманга бўйсунмагани ва асир тушмагани эди. Аксинча, у фақат олға ҳаракат қилишга интилди. Бу ишда унга кўмаклашиш керак эди. Биринчиси — ахборот. “Чепист”лар газета, радио ва телевидениени қўлга олишга ҳаракат қилди. 19 чи кун эрталаб улар ё сукут сақлаган ёки “Оққуш кўли”ни намойиш этарди. Хуллас, танклар билан ажратиб қўйиш режаси ахборотни чеклаш билан тўлдирилди. Ҳар тарафдан завод ва корхоналарда директорларнинг интизомни сақлаш ва ГКЧП декретларига итоат этиш зарурлиги ҳақидаги фармойишлари босилаётган ёзув машинкаларининг “чиқ-чиқ”игина эшитилиб турарди. Бугун дунё ҳам саросимага тушиб, қотиб қолган эди. Ҳар ҳолда бизга шундай туюларди. Нима бўлганда ҳам, “чепист”ларнинг мақсади аён эди. Улар халқни ўзига хос ахборот бўшлиғига солиб, уни ташаббускорликдан маҳрум этишни кўзлагани аниқ. Лекин улар фақат бир нарсани — Москва кўчаларидаги танклар ҳам аслида жиддий ахборот эканини эътиборга олмаган эди. Демак, Ельциннинг тириклиги, Россиянинг қурашаётгани, демократиянинг асирга тушмаслиги ҳақида халққа маълумот етказиш, тушунтириш, мурожаат этиш зарур.

Буни англашимиз билан ишга киришдик.

— Йигитлар бу ерда тургандан фойда йўқ, — дедим мен партиядошларимга. — Яхшиси, шаҳарга, бизнинг партия ташкилотларимизга борайлик! Кишиларни Оқ уйга келишга даъват этайлик! Бу ерда қанча кўп одам йиғилса, шунча яхши. Одамларга “Ельциннинг шу ердалигини, у фармон чиқариб, “чепист” хатти-ҳаракатларини ноқонуний деб эълон қилгани”ни етказайлик!

Бироқ гапларим унчалик таъсир қилмади, шекилли, бирорта ҳам одам ўрнидан кўзгалмади. Шунда ички партиявий демократия учун тинимсиз қурашиб келган Галя Ракитская ёрдамга келди:

— Ҳозир фавқуллода вазият вужудга келгани сабабли партиявий интизом талабларига қатъий риоя қилишимиз зарур.

Чиндан ҳам сафдошларимиз бирин-кетин шаҳарга йўл олди, орадан бир оз вақт ўтгач, одамлар Оқ уй томон оқиб кела бошлади.

Варақалар қўлда, компьютерларда ёзилиб, Оқ уйдаги бир неча ксероксларда кўпайтирилиб, деразалардан пастга — Олий Кенгаш биноси олдида тўпланганларга ташлана бошланди...

Бу вақтга келиб, танкларга қарши — гилдирагининг ҳавоси чиқарилган депутатлар машиналаридан дастлабки тўсиқлар барпо этила бошланди. Ўртада менинг ҳар қандай енгил машина жиннисининг орзуси — яп-янги яшил рангли “Жигули” йим. Биринчи машина. Лекин мен бундан хафа эмасман. Майли, у ҳам демократияни ҳимоя қилсин. Биздан сал нарироқда гурсиллаган галати товушлар эшитилди. Бир неча йигит бинонинг юқори қисмидан тош, бетон

бўлаклари, темир парчаларини пастга улоқтирарди. Ишқилиб, бировга зиён етказишмаса бўлгани. Лекин вақт зиқ, шошилмасак ҳам бўлмайди.

— Қаранглар, томларда мерганлар пайдо бўлди, — деди биз томон келаётган Сергей Юшенков.

Бинонинг олд қисмида депутатлар тўплана бошлади. Шейнис, Ковалёв, Шабад, Юшенков ва бошқалар иккитадан бўлиб депутатлар “Волга”ларига ўтириб, ҳарбийлар билан гаплашиш учун жўнаб кетаяпти. Улар қайтиб келадими-йўқми, ҳеч ким билмайди. Зеро, уларни ҳибсга олишлари, калтаклашлари, ҳатто отиб ташлашлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ким билади, балки уларни мусиқа ва гуллар билан тантанавор кутиб олишар. Фоят асабий ўтган икки, уч, тўрт соат. Ниҳоят, улар бирин-кетин кела бошлади. Чарчаган, юзлари сўлгин, кайфияти ҳаминқадар, лекин, энг муҳими, соғ-омон қайтишди.

— Хўш, қандай бўлди? — деб сўрадим Шейнисдан.

— Ҳар жойда ҳар хил. Бизни умуман яқинлаштиришмади, хушмуомалалик билан: кетаверинглар, биз ўзимиз масалани ҳал қиламиз, дейишди. Баъзи қисмларда эса зобитлар, ҳатто аскарлар билан ҳам гаплашишибди.

Нима бўлганда ҳам, умумий тасаввур шундайки, ҳарбийларда ГКЧП учун жангга киришга асло хоҳиш йўқ эди. Ҳатто баъзи ҳарбийлар Ельцин ҳақида сўраб-суриштиришибди. Депутатларнинг бу савй-ҳаракатлари жиддий натижа бермаган бўлса-да, ҳар ҳолда ҳарбийлар халқ вакилларининг ГКЧПга бўйсунмаслигига ишонч ҳосил қилгани муҳим.

Кеч тушганда Оқ уй олдидаги макон гўёки жанг олдидаги Бородино майдонига ўхшаб кетди. Чиндан ҳам Бородин кўпригининг ортида тўпланиб турган қўшин гира-ширада қорайиб кўриниб турарди. Унинг рўпарасида эса кўндалангига қўйилган троллейбуслардан барпо этилган тўсиқ. Шундай бўлса-да, назаримда, вазият бир оз юмшагандек. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун “Ельцин давлати” чегарасидан чиқишга қарор қилдим. Кўприк устидаги дастлабки учрашув — Станислав Шаталин рафиқаси билан қўл ушлашиб, сайр қилиб юрган экан. Қўл сиқишиб, хайрлашдик. Энди биз у билан гўё қондош-қариндошдек эдик. Кўприк ортида эса одамларнинг аччиқ-чучук гапларига тишини гижирлатаётган танкчилар астойдил жойлашиб олаётган эди. Вақти-вақти билан уларнинг олдида аёллар келиб: нақотки, сиздек навқирон йигитлар ўқ отишга жазм этсангиз, дея жони ҳолига қўйишмасди... Ортимга қайтдим.

Оқ уйда радио тинимсиз ишлаётган эди. Москванинг барча таниқли инсонлари шу ерда. Оқ уй радиоси “вид”чилар, “взгляд”чилар, Хазанов тимсолида эфир орқали тинимсиз ахборот тарқатарди. Ҳар қандай радиостанция бу эшиттиришларнинг савиясига қойил қолмай йложи йўқ эди. Карнайлари ташқарига чиқарилган ана шу ажойиб радио орқали берилаётган эшиттиришларни теварак-атрофдаги аҳоли ҳам, аскарлар ҳам эшитиш имкониятига эга эди.

Ҳаммаёқ зулматга чўмди. Бирдан яна қийқириқлар эшитилди. Кетишга чоғланган танклар яна ортига қайтаётган эди. Аммо радионинг хабар беришича — бу танклар Оқ уйни ҳимоя қилиш учун келаётган экан. Дарҳақиқат, улар башнясини Москва дарёси томон буриб, бино олдида тизилди...

Тунги соат икки. Ёмғир. Кундузги кўпминг кишилик авомдан тўрт юзга яқин одам қолган. Ухлаш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Кутаяпмиз. ГКЧП хужум бошлаб қолиши мумкин. Ухлаб ётганда ўлдиришларини ким ҳам хоҳларди дейсиз. Яхшиямки, телефон тинимсиз жиринглаб турибди. Кўнғироқ бўлаётгани айни муддао. Тириклигимизни, ҳаракат қилаётганимизни улар билсин...

Ушанда — 1991 йилнинг 20-августида демократия галаба қилгандек туюлган эди. У Ельциннинг фармони, атиги бир чақиримга эшитиладиган Оқ уйнинг бутунроссия радиоси, танкларнинг бостириб келишидан оёққа турган москваликларнинг савй-ҳаракатлари туфайли бир кечаю кундуз туриб берди. Ушанда “чепист”ларнинг босиқлиги ажратиб қўйиш тактикасининг бир қисми экани хаёлимизга ҳам келгани йўқ. Бу нарса эртаси куни соат 12 ларга Оқ уй олдидаги майдонга тўпланган юз минглаб одамларнинг ҳам хаёлида бўлмаган.

Куннинг иккинчи ярмида вазият тубдан ўзгарди. Москва кўчаларида янги ҳарбий қисмлар пайдо бўлгани ҳақидаги маълумотлар бирин-кетин кела бошлади.

Таман дивизияси йўлга чиққан. Уч соатларда етиб келиши керак. қандайдир йирик ҳарбий қисм Коломна (Москва яқинидаги шаҳар. — Тарж.) остонасига келиб қолган. Ҳаво десанти тайёрланаяпти. Шоҳқўча томонда кўплаб тўсиқлар барпо этила бошланди. Бу ишларга ҳимоячиларни бўлимлар, взводлар ва роталарга бўлиб, афгон уруши қатнашчилари бошчилик қилмоқда.

Ички радио эса тинимсиз ишлаб турибди. Станкевич Горбачёвнинг Форосда ажратиб қўйилгани, Воронцов Лукьянов билан учрашгани ҳақида сўзлаб беришди. Растропович ҳам радио орқали одамларга мурожаат этди. Ундан кейин “черёмуха” ва “психотрон” ҳақида хабар эшиттирилди. Шум хабар. Мен “черёмуха”нинг нақадар дақшатли эканини Тбилисидаги воқеалардан яхши биламан. Яна Станкевичнинг овози эшитилади:

— Тез орада ҳужум бошланиши мумкин. Аёллар ва ходимлар Оқ уйни зудлик билан тарк этишларини сўраймиз!

Шу кезларда кўз ўнгимда бир қўлида автомат, иккинчисиди микрофон ушлаб олган президент Альянде намоён бўлди.

Соат кечки олти. Кўпчилик бинони тарк этмаган бўлса-да, йўлакларда одам кўринмайди. Шу пайт нимқоронғи йўлакда Филатов пайдо бўлади:

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсизлар? Бу ер хатарли жой. Ўқ отиш ҳақида буйруқ бор. Десантчилар ерости йўлидан чиқиб келиши мумкин. Ҳозиргина мени автоматчи сал бўлмаса отиб ташлаганди. Уйга боринглар!

— Йўқ, Сергей Александрович! Уйда ўтириб, отиб ташлашларини кутиб ўтира олмаيمان. Мен Конституциявий комиссияга бораман.

Шу пайт радиодан “депутатларни Миллатлар Кенгаши залида тўпланишларини сўраймиз” деган хабар эшиттирилди.

Жами икки юзга яқин депутат тўпланди. Минбарда эса Кобец:

— Штаб барча чораларни кўриб қўйди. Ҳимоя оқилона ташкил этилди. Мустаҳкам тўсиқлар барпо қилинди. Бироқ асосий куч бу — депутатлар. Улар ҳужум қилаётганлар олдига чиқиб, нуфузи ва обрў-эътибори билан уларни тўхтатмоғи зарур. Бу — бизнинг асосий куралимиз.

— Бизга кўрсатилган ишончдан бошимиз осмонга етди, — деди депутатлардан бири.

Шу тариқа, депутатлар гуруҳларга бўлинди. Орамиздаги энг навқирон, сочи жингалак, кутилмаган етакчи — Немцов бошчиликни қўлга олди. Противодавлар тарқатилгач, барчамиз ўз жойимизга бориб, чиқишимизни кута бошладик. Бизга-ку противодавлар берилди, лекин ташқаридагилар нима бўлади? Улар “черёмуха” билан нафас оладими? Шу пайт телефон қўнғироғи чалиниб қолди. Кимдир олти минг противодавлар, уларни олиб кетиш учун машина ва кўриқчилар беришни сўради. Филатовга телефон қилсам, у машина ҳам, кўриқчилар ҳам йўқ, деб жавоб берди. Курол-яроғ ва бошқа нарсалар сақланаётган ертўлага югуриб тушдим. Навбатчилик қилаётган полковникка бор гапни тушунтирдим, машина ҳам, кўриқчилар ҳам топила қолди. Ҳар ҳолда, энди ҳимоячилар хавфсизлиги учун кўнгили бир оз хотиржам бўлди.

Шу пайт Немцов қўнғироқ қилиб, чиқиш навбати бизга келганини маълум қилди.

— Оқ уй томон махсус танк бўлинмаси ва КГБнинг алоҳида отряди ҳаракатланмоқда, — дея тушунтириш берди Кобец. — Сизнинг вазифангиз — СЭВнинг биноси олдига бориб, уларни кўчада тўхтатиб қолиш.

Тунги ўн икки. Биринчи чиқиш жойи мустаҳкам танбаланган. Иккинчисиди икки милиция майори кўриқчилик қилиб турибди:

— Мумкин эмас! — деди улардан бири йўлимизни тўсиб.

Тушунтиришдан маъни йўқ. Офицерни четга суриб, ташқарига отилдик.

Ҳа, ҳимоячилар роса тер тўккан кўринади. Пиёдаларнинг бу ердан ўта олмаслиги аниқ. Ҳамма ёқда темир, бетон, ғишт уюмлари.

Бир амаллаб тўсиқлардан ўтиб, кўндаланг қўйилган, ағдарилган ва ёндирилган троллейбуслар ёнидан ўтамиз. Шу яқин атрафда отишма овози эшитилди. Теварак-атрофга разм соламиз. Улар қай томондан келиб қолиши мумкин? Мана бу тор кўчаданми ёки анави муюлишданми? Аниқлаштирсак, ҳеч қандай махсус бўлинмадан дарак йўқ, бир неча БТР Смоленск кўчасидаги ерости йўлида тикилиб қолгани маълум бўлди. Оқ уйга қайтишга қарор қилдик.

Аммо бу ҳам осон бўлмади. “Афгон”лар ҳеч кимни ичкарига киритмаяпти. Депутатлик гувоҳномасининг ҳам кучи етмаяпти. Бир амаллаб ичкарига киришга муваффақ бўлдик. Бинонинг олд томонидаги барча эшиклар ёпиқ, “Афгон”лардан бири орқа томондан ўтишни маслақат берди.

Шу пайтда бинонинг ўнг томонидан қандайдир одамлар шарпаси, кейин эса икки генерал кўринди. Бу генерал Кобец ва милиция генерали, депутат Аслаханов экан. Кобец тўпланганларга мурожаат этиб, вазият гоят кескин экани, хоҳловчилар уйига кетиши мумкинлигини тушунтирди. Аммо ҳатто гира-ширада ҳам барча ҳимоячиларнинг таранглашган, жиддий ва қаҳрамонона қиёфасида “ўлсак — ўламиз, лекин бу ердан бир қадам жилмаймиз” деган маъно мужассам бўлганини англаш қийин эмасди. Наҳотки, уларга чиндан ҳам ўқ отишса, танклар билан эзгилашса, кимёвий моддалар билан заҳарлашса? Наҳотки, улар катта қон тўкишга жазм этса?

Кобец билан бино ичкарисига киримиз. Тунги соат икки. Радиодан хабар эшиттирилади: “Яқин орада десант ташланиши кутилмоқда. Барча депутатлар айлана залга тўплаңсин”. Энди орамизда ўттизга яқин одам қолган.

Тунги соат уч. Ўтирибмиз. Шу пайтда Млинаржнинг бир вақтлар ўқиган эсдаликлари ёдимга тушади. Гуё худди ўшандагидек, ниқоб қийган қандайдир кимсалар хонага бостириб кириб, қўлларимизни боғлаб, эсэсчилар сингари барчамизни асфаласофинга жўнатадигандек...

Соат тўрт. Худди ботқоқликка тушиб қолгандекмиз. Бирданига уйқу босди.

Соат беш. Деразалардан ёруғлик туша бошлади. Лукин соатига қараб деди:

— Нима учун уларнинг тўхтаб қолганини билмадим-у, аммо, сезишимча, хужум бўлмайдиган кўринади.

Кун ёришиши билан барчамиз хавф-хатар чекинганини ҳис этдик. Аслида, кескинлик бир оз юмшаган, ҳимоячилар чарчаган пайтда десант ташлаш айна муддао-да. Аммо ҳаёт давом этади ва депутатлар бирин-кетин ўз хоналарига равона бўлди. Мен ҳам ҳаммасига тупурдим, бориб бир ухламасам бўлмайди, деган тўхтамага келдим. Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Майли, охириги марта олсам олибман-да. Гўшақда таниш овоз:

— Дада?

— Қаердасан? Дала ҳовлидан кўнғироқ қиляяпсанми?

— Йўқ, мен шу ерда, Оқ уй олдидаман. Сизни қутқариш учун келдим.

— Оббо! Шу етмай турганди ўзи. Азизим, илтимос, уйга бор. Битта Волков ҳам бу ерда етиб ортади.

Жаҳлим чиққан бўлса-да, аллақандай илиқ туйғу қалбимни қуршаб олди. Кейин аниқлашимча, ўша куни Виталик Москвадан юз эллик чақирим наридаги дала ҳовлидан ҳеч кимга билдирмай жўнаган ва ўша даҳшатли тунни воқеаларнинг қоқ маркази — Смирленск кўчасидаги ерости туннелида ўтказган экан.

Уйқу қочди. Кийим-кечакларимни алмаштириб, ташқарига чиқдим — шундоққина эшик ёнидан шахдам қадамлар билан Растропович ўтиб борарди. У тўсатдан юришдан тўхтаб, юзимга разм солди-да, кулимсираб бағрига босди.

Соат ўн бирда сессия. Форосга делегация тайёрланмоқда. Мен унинг таркибига хорижий давлатлар элчиларини киритишни таклиф этдим. Шундай қилсак, ишончлироқ бўлади. Чунки у ерда депутатларимизни қандай қарши олишлари номаълум эди. Таклиф қабул қилинса-да, амалга оширилмади. Аэропортда элчиларга хушмуомалалик билан қолишлари айтилди. Шахназаров пайдо бўлиб, галати гаплари билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. “Албатта, — деди у, — “чепист”лар қонунни бузгани аниқ. Аммо фавқулодда вазият эълон қилиниши зарур эди. Михаил Сергеевич ҳам бу ҳақда кўп бош қотирган”.

Орадан бир неча соат ўтди. Руцкой делегация билан қайтиб келди. ГКЧПнинг айрим намояндалари ҳибсга олинди. Горбачёвни Москвага олиб келишди. Экранда бош котиб, унга яқин ВПКнинг (ҳарбий-саноат комплекси) одамлари — Владиславлев, Вольскийларнинг галати-галати гап-сўзлари. Айнан мана шу одамларга эски СССР керак эди. Чунки унинг улкан имкониятларисиз уларнинг ҳарбий саноати барбод бўларди, тўқувчи, молбоқар, галлакор ва нонпазлар меҳнати эвазига эришган шахсий фаровонлиги йўққа чиқарди, ўзини ва мамлакатни адо-ю тамом қилган иқтисодиёт таназулга юз тутарди. Мен уларни ана шундай тасаввур этаман.

Бир қарашда, галабага эришгандекмиз. Аммо Москва томон янги қўшинлар ҳаракатланаётгани ҳақидаги ташвишли хабарлар ҳамон келиб турибди. Байрам қилишга ҳали эрта эканини тушунардик. Яна бир кечани бедор ўтказишга тўғри келди. Ким билади, балки қўлга қурол ҳам олиш керакдир. Румянцев билан штабга, Бурбулис ҳузурига йўл олдик.

Эртаси куни галаба қилганимиз аниқ бўлди. Депутатлар сессияга тўпланишмоқда. Бу гал тўлиқ таркибда.

Куннинг иккинчи ярмида Ельцин сессияга қандайдир гужанак бўлиб қолган Горбачёвни олиб келди ва унга ўша машҳур илмоқли саволларини берди. Горбачёвни дағал муомала, бақир-чақирлари билан ҳаммадан кўп таҳқирлаган, унинг устидан ошқора кулган айнан коммунистлар бўлди. Ҳа-ҳа, 1990 йилнинг 23 майида уларга мурожаат этиб, Ельцинни тўхташга даъват қилган ўша коммунистлар...

Хўш, нима сабабдан ўша машҳум исён барбод бўлди? “ГКЧП лойиҳаси”нинг амалга ошмаганининг боиси нимада? Ҳамма гап шундаки, умуман олганда, ҳеч қандай “лойиҳа”нинг ўзи бўлмаган. Бу инқилобчиларнинг ҳам, гайриинқилобчиларнинг ҳам эмас, шунчаки функционерларнинг “ўйин”и эди. Қоғозларни имзолаш ва телефон орқали буйруқ беришга кўникиб қолган бу кимсалар эркин халқ билан мулоқот юритиш илмидан мутлақо беҳабар бўлган кўринади. Бир неча кунга уларнинг измида бўлган, пойдевори емирилган мамлакатни қаёққа етаклашни билишларига ишонини қийин. Уларга бегона бўлиб қолган Горбачёв ва тобора куч-қудратга тўлиб бораётган Ельцин ўртасига тушиб қолган бу одамлар чинакам Мақсадга ҳам, Фояга ҳам эга бўлмагани боис маънавий салоҳияти ўта заиф эди. Уларнинг аҳолига ҳамманинг жонига тегиб кетган ҳарбий интизомдан бошқа таклиф этадиган гоёси йўқ эди. Улар ҳатто армияни ҳам қўлга олишни уддалай олмади. Москваликларнинг бир ёқадан бош чиқариб, кескин қаршилиқ кўрсатиши исённинг батамом барбод бўлишига олиб келди. Ўйлайманки, ўша кезларда Ельцин чинакам жасорат намунасини кўрсатмаган тақдирда ҳам, бундай жасоратни халқ унинг номидан кўрсатган ва исён барибир шундай якун топган бўларди. Шундай экан, ана шу воқеаларни бугун эсга олаётганимнинг боиси нимада? Тагин, ўша августни шунчаки “ўйин”, енгилгина ҳарбий “саёҳат” ва ҳатто Ельцин ўзи уюштирган спектакль, дея талқин этиш урф бўлиб бораётганда-я! Аввало, бир нарсани билганим учун, яъни ўша август кунларида вазият гоё т жиддий тус олганига шоҳид бўлган одам сифатида эслаяпман. Бу исённи Ельциннинг ўзи уюштирган, деган сафсаталарга ҳам ишонмайман. Ўшанда бу ҳеч кимнинг ҳатто хаёлига ҳам келиши мумкин эмасди. Бироқ, асл ҳақиқат шундаки, ўша кунларда минг-минглаб одамларнинг асаби қақшади, юрагига гулгула тушди, руҳияти безовта бўлди. Ҳар икки томондан минг-минглаб кишилар, бири мажбуран, бошқаси ихтиёрий равишда — жонини беришга тайёр эди. Минг-минглаб одамлар қахрамон ва кўрқоқ, эркесвар ва ашаддий ақидапараст қиёфасини, ўзидаги эзгулик ва ёвузлик кучини намоён этди. Шак-шубҳасиз, улар учун бу воқеалар асло “ўйин” бўлмаган. Сиёсий маддоҳларнинг бугунги кундаги сафсатабозлиги эмас, айнан ана шу ҳақиқатгина чинакам тарихий маъно-мазмун касб этади.

Қолаверса, “рус баҳори”нинг аҳамияти шундаки, у халқимизнинг онг-шуури, дунёқарашининг ўзгаришига, ўзлигини англашига ҳар қандай ислохотлардан-да кўпроқ таъсир этгани айни ҳақиқат. У рус халқи ижодий кучларининг тикланиши ва ривожига хизмат қилди. У шўролар ҳоқимияти ва империя пойдеворининг мустаҳкамлигига ўрганиб қолган ва ишонган бу халқнинг кўнглида шубҳа уйғотиб, уни эркинлик, янги истиқбол сари етаклади.

*Русчадан
Баҳодир ЗОКИР
таржимаси*

Куёшнинг қадрига ет

ЎҚТОЙ РИФАТ ХЎРОЗЖИ

Турк адиби Ўқтой Рифат Хўрозжи (1914–1988) Истанбулда туғилган. Анқара университетининг ҳуқуқшунослик факультетини тамомлаган. Нашриёт директори, кейинчалик Истанбул Давлат темир йўлларида адвокат бўлиб ишлаган. У бир қатор саҳна асарлари ва романлар муаллифидир.

ҚАЛДИРҒОЧ

Калдирғочни эслатар менга
Йўл бўйида турган симёғоч.
Лекин доим ёдимга солар
Уйимизни ўша қалдирғоч.

ҚИЗГИНА

Ўн олтига тўлганда ёши
Бир бева аёлнинг бетайин,
Дайди ўғлин севиб қолди у.
Емай, ичмай қўйди ҳаттоки.
Ишқдан қалби гупурган чоғи
Осмонларга етганча боши —
Талпинади унга қизгина
Бўлмаса ҳам, уйи, ўчоғи.

ИСТАНБУЛ ҚЎШИҒИ

Қосимпоша бўйи — аслаҳахона,
Бир қиз севдим, омон оллоҳ, ягона.
Ошиқларга доим “қиз-пиз” баҳона,
Сара чечак — даста гулим,
Жоним Истанбулим,
Омон-омон, баҳона.

Бориб кўрдим, қий-чув балиқ бозори,
Ичиб сархуш бўлдим мен дил озори,
Уч қадаҳга учта бодом шакари,
Сара чечак — даста гулим,
Жоним Истанбулим,
Омон-омон, бодом шакари.

СЎНГ СЎЗ

Томоғингдан қулт-қулт ўтувчи
Оддий сувнинг қадрига ет.
Нима ўзи бу мовий дема,
Деразангдан кўз иллаганча
Осмоннинг қадрига ет.
Қадрига етгил
Гуллаб турган бодомнинг.
Офтоб тушган хонанинг,
Лой кўчаларнинг.
Оқнинг, Қоранинг, Яшилнинг
Пуштининг қадрига ет.
Ҳаёт шундай хилқат юракда
Севинч билан типирчилайди.
Минг хил хаёл одам бошида,
Инсон зоти қизишади,
Ғазабланар, жанжаллашади.
Халқни деб жангга кирганда
Ўша кўрқувли севинчнинг,
Қаҳру ғазабнинг қадрига ет.
Шуни билки, офтоб
Тирикларни истар фақат.
Сен куёшнинг қадрига ет.

ҚУШДАЙИН

Турканга

Қушдайин учаман йўлларда
Тутганча ёримнинг қўлини.
Томирда қонларим гупирар,
Кучганда дилбарим белини.

Жаннат таомидан ширинроқ
Бирга есак пишлоқ билан нон.
Кўнглим олса ғам босганида
Меники бўлади кенг жаҳон.

Уйқу келмас кўзларимга
Дилдор келгандан бери.
Саҳар чоғи ёзиб бу шеърни,
Сўнгра ўқиб бердим ёримга.

ТУРКАНГА МАРСИЯ

Бошин эгиб оқимда кетаяпти
Кеча-кундуз замоннинг дилдораси.
Инжу каби ялтирайди кунлари —
Ўн уч феврал олти июл ораси.

У бир кема тўлқинлар-ла талашар,
Нетай дардим қалбимга ўт қалашар.
Менга энди ўлиб кетиш ярашар,
Қонамоқда жигаримнинг яраси.

Ўлган билан бирга ўлиб бўлмайди,
Ўлиб бўлмас ҳамда кечиб бўлмайди.
Менинг дардим ўлмагунча қолмайди,
Йиғла кўзим, йиғламоқнинг сираси.

Ўқтой дерки ярадорман, гозиман,
Дарбадардай айланаман, кезаман.
Бировнинг бахтини кўрсам сезаман,
Биродарлар, йўқ бу дарднинг чораси.

БЕКИР СИДҚИ ЭРДЎҒОН

Бекир Сидқи Эрдўғон 1926 йили Туркиянинг Қахрамон вилоятида туғилган. Аввал ҳарбий мактабда, кейин Анқара университети Тил ва тарих факультетининг адабиёт бўлимини битирган. Турли ҳарбий мактабларда ўқитувчилик қилди. “Бир ёмғир бошланди” (1949), “Дўстлар даврасида” (1965) каби кўплаб шеърий китоблари чоп этилган.

МИНГ БИРИНЧИ КЕЧА

Келишим ғурбатдан чарчадим жуда,
Шу ерга жой солиб бер аста-аста...
Безовта қилмасин зулмат уйқуда,
Оппоқ пардаларни сур аста-аста.

Бир амаллаб чипта олдим кишадан¹,
Йўлчилик бошланди Ҳайдарпошадан.
Мезбон, қўлингдаги ўша шишадан
Тагин бирор қултум бер аста-аста.

Мен ўша тун бўйи йиғладим, ичдим,
Икки кун диёрдан диёрга учдим.
Қайсари йўлидан Нигдега кечдим,
Олисдан кўринди Бўр аста-аста.

Фарибман, ҳаммаёқ менга бегона,
Дардим кўп, қадаҳни тўлдиргил яна.

¹ К и ш а — газна дарчаси (*касса*).

Бағримни тирнайди дард ҳафифона,
Дунё кўзга бўлар тор аста-аста.

Менда бир расми бор, ярмиси йиртиқ,
Ўн йилдир уйимнинг эшиги ўртук¹.
Фариб, яна сархуш бўлдим, ортиқ² —
Дилда бор сирини дер аста-аста.

Мана, мезбон! Ўзим шундай бетайин.
Энди на сен сўра, на мен айтайин,
Бўш қадахни кўтар дебон нетайин,
Ҳисоб-китобимни кўр аста-аста.

БОРГАЙМАН

Қора кўзим, гамни унут, кул энди,
Худхуд наво этар-этмас боргайман.
Мактубингда дебсан: “Тезроқ кел энди”,
Сутлар қаймоқ тутар-тутмас боргайман.

Оҳ ураман расминга ҳар боққанда,
Маҳзунлик бор ёр бўйинини букканда,
Амин бўлким, ҳар сигара чекканда,
Йўлни туман тутар-тутмас боргайман.

Тоғлар узра қароргоҳлар қурилгай,
Атрофида бўлук-бўлук³ турилгай,
Ўн дақиқа истироҳат берилгай,
Милтиқдан ўқ отар-отмас боргайман.

Тоғу тошлар ҳасратликнинг дардида,
Сабру бардош етмас кўнгил юртида,
Оқшом чўкар тепаларнинг ортида,
Ҳали офтоб ботар-ботмас боргайман.

Ўрмаизда тоғлар бордир кўккача,
Хафа бўлма, кўнглим баланддир анча,
Бир кун эмас, беш кун эмас, ҳар кеча,
Тўшагимга ётар-ётмас боргайман.

Баҳор келди қўй-қўзилар маърашди,
Икки ошиқ тўрт йилдир йўл қарашди.
Қора кўзим, демак, тўй яқинлашди,
Ватан бурчи битар-битмас боргайман.

ИККИ БЕГОНА

Эвоҳ, инсон ўзи туғилган юртга
Бегона бўлиши мунча ғалати.

¹ Ў р т у к — ёпиқ, берк.

² О р т и қ — энди.

³ Б ў л у к — ҳарбий бўлинма.

Бунақада шомдан то тонгга қадар
Ичимда даҳшатли танглик барқарор.
Нафас ололмайин қийналар вужуд,
Гумбазлар кўксимга тор келади, тор!

Мен севган лолалар сўлиб қолибди!
Гармселдан қуриб кетибди боғлар...
Қурибди чиннигул,
Қурибди сунбул,
Сайрбоғнинг эски завқи қолмабди;
Хафтада бир бора келар болалар...

Етти куним етти узун йил бўлди;
Етти йилда бир кез келади баҳор!
Бу йўлларни улар учун кутаман.
Билсангиз уларни қанча соғиндим...
Қиз – йиғлоқи беҳи,
Йигит – шўх анор.

Ташвишлар шодликка айланса ҳамки,
Бирининг киприги ҳамиша намда,
Бирининг кўз ёши ичимга оқар...
Артилмас излари ўша сел, намнинг.
Ҳали кулишлари ғамгин, ҳузунли
Ҳали нафаслари бағримни ёқар!

Қара, чалинмоқда айрилиқ занги,
Елдай учаётир тез дақиқалар.
Ор келади менга бу айрилиқ, ор!
Яна ичим олов
Яна ташим қор...
Ўгрилиб қарайман,
Сен у ерда йўқ,
У ерда бошқаси,
Бошқа биров бор!

ХОТИРАЛАР ДИЁРИ

Бу шаҳар илк ҳасратим, соғинчларим шаҳридир,
Сирдир хотираларда, сир ҳамон болалигим!
Гўё бошқа бир издан, бошқа томонга юрди,
Мўралар ҳали-ҳануз кўп ҳайрон болалигим...

Нима йўқотган бўлса шундай йўқотди сарсам!¹
Сирга хиёнат бўлар бундан зиёд гапирсам!
Қайси гўша томондан олдига чиқаверсам,
Йиғлагандай мўлтирар дил вайрон болалигим.

Қийин бу тушдан қочиш чуқурроқ шўнғимасам,
Эски байрам ўрнини босмас ўйин-кулгу ҳам,
Ҳасратимдан боргунча мени ўраб олар ғам,
Ҳар бир нарсага дилгир ҳар қачон болалигим.

¹ С а р с а м – тентак.

Бу олис бир диёрнинг, эй яқин одамлари,
 Қани ўранг теграмни, гўё ҳалқа чамбари.
 Болажонлар шу юртга кўз тикиб турар бари,
 Ўша соф боқишларда бор гирён болалигим.

Юзим кулмоқда, демак, мен шодону бахтиёр,
 Ҳасратли дилда юртга меҳрим мангу барқарор,
 Шу онда ўтмишдан на бир шикоятим бор,
 На-да келажагидан бир нолон болалигим.

Майли, устимга бир-бир ёпилсин зич қопқалар,
 Маҳқумдай мени ўраб олсин, майли, тўрт девор,
 Қалбда хотираларга шай турган қанотим бор,
 Боқар деразалардан ҳар замон болалигим.

ҚУШ МАВСУМИ

Ёмғирлар дейишди,
 Менга нима қиларди ёмғир, биродар?
 Ахир у руҳ, менга умр, менга ёр!
 Ёмғир дейишди,
 Ҳолбуки чўзилмас ёмғир,
 Чўзилмас унутилган кўшиқлар қадар.

Шамол дейишди,
 Менга нима қиларди шамол, биродар?
 Менинг ишқим, менинг султоним шамол!
 Менга жон у, менга ёр.
 Шамол дейишди,
 У бўлса қўнгилларни эркаловчи,
 Ширин бир нафасдир,
 Ошиқ дилларга шамол.

Ёмғир, шамол бари менинг қайгуларим.
 Сен эса уч, малагим,
 Кутма, қанот қоқ!
 Қуш мавсуми дерлар буни,
 Кеч қолмагин, уч тезроқ.
 Сўлдими бас, гул очилмас қайтадан.

Бир кетдими, қайтиб келмайди баҳор...
 Сен учавер, менга қарама,
 Вақт жуда зиқ, кутмагил зинҳор!
 Мен-чи, ҳасрат тўла кўзларим билан,
 Учиб кетаётган қушларга қараб
 Қолмоқдаман қалби ярадор!..

*Туркчадан
 Файзи ШОҲИСМОИЛ
 таржималари*

ЯҲЁ АКЕНГИН

Кумушхона вилоятининг Бойбурт даҳасида 1946 йили туғилган. Арзирум Муаллимлар институтининг адабиёт бўлимини битирган. Анча вақт турли ўқув юртларида дарс берди. Маданият бошқармасида маслаҳатчи бўлиб ишлади. Анқара радиосининг театр эшиттиришлари бўлими мудири вазифасида хизмат қилди. Илк шеъри 1968 йилда «Ҳисор» журналида чоп этилган. Шунингдек романлари чиққан, пьесалари саҳналаштирилган.

Шеър китоблари: «Орзу» (1969), «Оқшомда келган» (1973), «Навниҳол» (1977), «Соатлар ва чехралар» (1982), «Нариги томондан» (1986).

ТОНГГИ САБОДАН

Гуллар шафақ-ла баҳслашган майдон
 Еллар-ла муждалар келди саҳардан
 Ҳар мавсум жамолинг уфқларга чиздим
 Келмадинг деярсан ғамгин хаёлчан

Сенсиз-да бир гўзал саломлар келур
 Азобим учун бир қулгу олдим дунёдан
 Тирилур олам ўйнар сочинг най саси-ла
 Қадимий мақомдир сувлар ҳам энди
 ТОНГГИ САБОДАН

Чолғусин қиллари кўринмас куйи
 Мени парчаларга бўлиб ташлаган
 Сен —
 Мен зорлаб чақирган илҳом париси
 Қадимий мақомдир йўллар ҳам энди
 ТОНГГИ САБОДАН

Ҳижжалардим исмингни мисра мисра бўлди
 Гуллар сени мендан аввал чақирган
 Бирини қизгансам бошқаси сўлган
 Қадимий мақомдир диллар ҳам энди
 ТОНГГИ САБОДАН

БАЙРАМ ГУЛЛАРИ

Гойиб бўлганларнинг дараги менда
 Кулгичлар очган гўдак юзлари
 Илк қадамлар ҳаяжонлари
 Шакар ҳовучлаган қўллар зафари

Битмаган савдо, оқиб кетган замонлар
 Васвасалар ичида турли олиш-беришлар
 Тирилган маконсиз ватансиз ғамлар
 Байрам ҳидли гуллар-ла титрашлар

Шафақ урчиғида севинч иплари
 Отар дўст томонга илмоқларини
 Дев уйқуларин тарк этган бир шаҳар
 Бир дунё ва бир дунё
 Такбирлар-ла чиқиб келар

Юлдузлар ва гуллар қадар саноқсиз
Муждалар ичра ястанур
замин ва осмон
Бироз кўрмаганимиз
бироз пайқамаганимиз
Байрамларга
кўнгил рашкимиз-ла уйғотгил
Бизнинг раббимиз
гўдаклардай севинтир

ЎТИНЧИЛАР ОЛОВ ЁҚДИ

Олов ёниб турар
токи тонггача —
Шаҳарда меҳмонми кўчманчи туркман?
Ногаҳон ичимда
сизинган водиймиз тафти —
Чўпонли
гамли
ҳасратли тоғлар
Ушбу шаҳардан ҳам гўзалмиш...

Ўтинчилар олов ёқмиш
дея кетмадим —
Саросар бир хаёл бўлдим нурида,
Ичимдан бир саҳро кўшиғи келди —
«Алишмадим совуқ сувга, иссиқ сувлар ичмадим»

Қани сенинг
минг йиллик муҳаббатинг
Ўчоқ бошларида афсоналар сўйланган юртим?
«Яраланганларни севарсиз яратган туфайли»
Қисқа давом этган
гулсиз умримда
Тиканлардан юрдим
ҳасратдан юрдим...

Ўчоқ бошларида афсоналар сўйланган юртим
Қани сенинг
минг йиллик муҳаббатинг?

ЎЗ ВАТАНИМДА

Тоғлар ва юлдузлар каби ўз ватанимда —
Нурларига чўмилдим
елларига соврилдим
Елканларим очдим исмсиз дарёларда —
Тоғлар ва юлдузлар каби ўз ватанимда.

Хаёлан
чарчаб
қудуққа эгилдим чўлда.
Ўзимга келдим
ҳасратига кўшиқ куйладим.
Барча оҳларим

бир ҳижодан ҳар дилда,
Яна билдимки
келмас эмишсан
Кетди тасаввур ортидан зорлаб чорлаганим.

Умрим сарҳадларида сеҳрли тушлар —
Уйғониб боқсамки
чексиз бир бўшлиқ.

Ҳоргин юзларимда кулар сокинлик
Тоғлар ва юлдузларнинг ватанларида —
Умид бор,
хабар бор,
Ҳижрон бор.

Ой товланар туннинг бўйнида
Кутаркан куёшнинг оппоқ сасини.
Алданиб замонга
даргоҳига келдик.
Яшармиз туймасак-да нафасларини
Ер юзида
осмон юзида
юксакларда ва пастликларда
Тоғлар ва юлдузларнинг ватанларида.

СУРИБ КЕТАР

Бир япроқ тушар
кузнинг сокин ҳовузларига —
Жимгина қуршайди инжа ҳалқалар.
Суриб кетар
қаримсиқ елларнинг безовталиги
Тугамас еллар дуоси —
янги хотиралар.

Замон не сўраса олур
уфқларда қонли бир талош.
Ҳадсиз сув тўкилур
Булутларнинг увадасидан,
Чексиз кенгликларда сувлар сен ила сирдош.
Қолурман
бошим узра туманли нигоҳ.

Кузларинг унутмиш
самолар юртидан кетган баҳорни,
Ва сен ушбу
куз айёмида
мени унутдинг.
Овундим кул дея сочимга тушган оқларни
Кенгликлар ипидан
тўқилмади ғам поёндози.
Англадим —
қалбимни сўроқлар фақат чексизлик.

Ҳисоблашмоқ учун йўл олдик
муҳаббатнинг соҳилларига —

Дўст бўлиб чиқди жами
 айрилиқ кўшиқлари.
 Сочининг ҳар толасидан шамоллар сарин
 Боқишидан ой тўлин
 бахтлидир юлдузлари.

Ҳар япроқ юзида хаёлларинг риштаси
 Руҳларнинг чексиз булоқларидан
 тинглатар куйларини
 Суриб кетар кўз ёшларинг
 ёздан кузга сафари
 Сочингда қорлардан йўллар боғланур
 У дунёга ҳозирликни сен ҳам бошларсан бир кун
 Бўғчасини тугарсан ҳеч келмаган ёзларнинг.

ШАМСИ БЕЛЛИ

Малатиянинг Арапқир вилоятига тегишли Қизилушоқ мавзесида (1925) туғилган (бу жой ҳозир Арғувон вилоятига Янгисув номи билан ўтказилган). Анқара ва Истанбулдаги турли лицейларда, Анқара рўзномачилик олий ўқув юртида социология курсидан дарс берди. 1970 йилда Анқарада «Мамлакат», 1975 йилда Истанбулда «Сўнги почта» номли рўзномалар чиқарди. Ҳар икки рўзнома 10 йил мобайнида чиқиб турди. Бир қанча тадқиқот китоблари турли тилларга ўғирилган.

Шеър китоблари: «Қишлоқ оқшомлари» (1947), «Мунчоқ кутиси» (1960), «Тарвуз тилими» (1964), «Оға эшиги» (1975).

ГЎЗАЛ ЖУДА ГЎЗАЛ

Номинг-ла мактублар тўлиқдир
 Қонунларда, қарорларда сен.
 Энг гўзал шеърларда сен куйланурсан
 Кўшиқларда, туркуларда сен.
 Балиқлар талашур улуғ денгизларда
 Тўда-тўда
 Ва секин-секин.

Кимнингдир мағрур,
 Кимнингдир ҳуркак
 Боқишларида сен,
 Қанотларнинг учларида сен.

Оппоқ отларнинг ёлларида сен.
 Сен
 Танкларнинг занжири изида.
 Сен
 Сургундаги маҳкумларнинг кўзида.
 Тўлдирилган ўқдонларнинг иссиқлигида
 Келинчак қизларнинг юзида: Сен.

Исмингни тилга олсам урарлар.
 Исмингни тилга олсам зиндонга соларлар.

Исмингни тилга олсам барча қўшиқлар тинар
Қўшиқлар бошланган жойда
Байроқнинг олдида сен
Ҳар кимнинг кўнглида сен!

Занжирлар узилар бўлак-бўлак
Сенинг учун
Ҳайкаллар тикланар майдонларда.
Сен туфайлидир
Сўқмоқларни тўлдирган овозлар
Қўшиқларни тўлдирган яра.

Сен гўзаллар гўзали
Тенгсиз севгили
Миллионлар учун ушалмас орзу
Яшамоқдан тотли
Ҳаётдан гўзал
Жоним хуррият!..

ПУЛ

– Пул!.. дедим,
Қинидан чиқарилган тезланган ханжар
Ипак бўлди.

– Пул!.. дедим,
Ёлларини юлди ҳамма арслонлар
Кўппак бўлди.

– Пул!.. дедим,
Шаклини унутти юмалоқ дунё
Тўртбурчак бўлди.

– Пул!.. дедим,
Дурларини тўкди олтин жом
Бир шиша бўлди.

– Пул!.. дедим,
Номусидан кечди, суюнди аёл
Фоҳиша бўлди.

– Пул!.. дедим,
Суратлар ўзгарди, фикр ўзгарди
Ғазаблар завқ бўлди.

– Пул!.. дедим,
«Йўқол, лаънат» деган қаҳрли лабларда
«Яша!.. Кўп яша!..» бўлди.

КУРК ТУХУМ

Улардамиди ҳамма айб
Ҳосил учун нима экдингиз?
Кимингиз зўравон,
Кимингиз қотил,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кимингиз жосус...
Ўнгламадингиз,
Ақл кирмади жунбошлар,
Кўрқувдан тўрга тушдингиз.

ТИШ ОҒРИҒИ

Кўлимни тишлади,
Қочди
Сўнгра
Даволаш пулидан қочди
Тишларим оғриди дея.

ДЎСТ ИШИ

Бир одам бор эди,
Тош ёмғирига тутгандилар уни
Тўрт томондан,
Боши
Тўши очиқ эди.
Бир тўппонча бердим қутулсин дея,
Биринчи ўқни
Менга отди.

ЖАЗО

Синдирдим ҳамма қаламларимни,
Нимага ҳам ярар
Сен ҳақда ёзмагандан сўнг.

УНУТИЛГАН КЎНГИЛЛАР ЁДГА СОЛИНМАС

Зиракни унутдинг
Бердим
Рўмолчангни бердим
Тасмангни бердим
Аммо кўнгилни
Уни бермасман ҳеч қачон

*Туркчадан
Азиз САИД
таржималари*

Моҳандас КАРАМЧАНД ГАНДИ

Менинг ҳаётим

КИРИШ

Беш йил муқаддам ишдаги энг яқин ўртоқларим қистови билан мен таржимаи ҳолимни ёзишга рози бўлдим. Бироқ биринчи саҳифани тугатиб ҳам улгурмаган эдимки, Бомбейда галаёнлар бошланиб кетди ва ишимни тўхтатишга мажбур бўлдим. Сўнг қатор воқеалар содир бўлди, улар мени Йервади қамоқхонасига тиқиш билан ниҳоясига етди. Қамоқхонада мен билан бўлган оқловчи Жерамдос бошқа ҳамма ишини ташлаб, таржимаи ҳолимни ёзиб тугаллашимни маслаҳат берди. Бироқ мен ўзимга машгулотлар дастури тузиб олганимни ва токи уни бажариб бўлмагунимча бошқа ҳеч нимани ҳаёлимга ҳам келтирмаслигимни айтдим. Агар муддатимни тўла адо этганимда таржимаи ҳолимни тугаллаган бўлур эдим, аммо мени бир йил олдин озод қилишди. Энди Свамий Ананд бу таклифни такрорлади, мен Жанубий Африкадаги Сатяграҳ¹ тарихини тугатганим боис “Навживан” учун таржимаи ҳол ёзишга киришишга қарор қилдим. Свамий таржимаи ҳолимни алоҳида китоб қилиб чиқаришимни хоҳларди, бироқ бунинг учун менда бўш вақт йўқ эди: ҳар ҳафтада бир бобдан ёза олар эдим. “Навживан” учун мен барибир ҳафтасига бирон нарса ёзишим шарт эди. Бу ҳолда нега энди таржимаи ҳол билан машгул бўлмас эканман? Свамий бунга рози бўлди ва мен энг шимариб ишга тушиб кетдим.

Бу орада менинг худодан қўрқадиган дўстларимдан бирида шубҳалар пайдо бўлди ва у менинг “сукут сақлаш” кунимда фикрларини менга очиб солди.

– Сизни бу шаккокликка нима мажбур этди? – Сўради у мендан. – Таржимаи ҳол ёзиш – Фарбга хос бўлган одат. Фарб таъсирига тушиб қолган шахслардан бошқа Шарқда бундай иш билан шуғулланган биронта одамни билмайман. Хўш, сиз нима тўғрисида ёзасиз? Фараз қилайлик, бутун ўз тамойилларингиз деб ҳисоблаган қоидалардан эртага воз кечасиз ёки келажакда бугунги режаларингизни қайта қўриб чиқасиз. Шунда ўз ишларида сизнинг муборак сўзингиз билан иш тутаётган одамлар чалғиб қолмайдиларми? Бундан бутунлай воз кечганингиз ёки бирмунча кейинроққа сурганингиз маъқул эмасмикан?

Бу гаплар менга анча-мунча таъсир қилди. Аммо мен ҳақиқий таржимаи ҳол ёзмоқчи ҳам эмасдим. Ҳақиқатни қидириш тарихини шунчаки ҳикоя қилиб бермоқчийдим, холос. Бундай изланишлар бутун ҳаётим мазмунини ташкил этгани сабабидан улар ҳақидаги ҳикоя ҳақиқатан ҳам таржимаи ҳолга ўхшаган бир нарса бўлади-да. Бироқ таржимаи ҳолимнинг ҳар бир саҳифасида фақат менинг изланишларим тўғрисида гапирилишига қарши эмасдим. Бу ҳақдаги силсилавий ҳикоя ўқувчига фойда келтиришига ишонар ёки ҳеч бўлмаганда ишонишга ҳаракат қилар эдим. Сиёсат соҳасидаги менинг изланишларим фақат Ҳиндистонда эмас, балки қандайдир даражада бутун “тамаддунлашган” оламга энди маълуму машҳур эди. Мен учун улар катта қиммат касб этмас эди. Шу изланишларим туфайли олган “маҳатма”² унвони мен учун янада камроқ қимматга эга эди. Бу унвон кўпинча мени қаттиқ хафа қиларди ва у мени

¹ С а т я г р а ҳ – “Ҳақиқат учун кураш”, Гандининг англиз ҳокимияти билан ҳамкорлик қилмаслик ҳаракатининг номи.

² М а ҳ а т м а – “буюк қалб” дегани; худога етишиш йўлидаги манзиллардан бири.

қачон бўлмасин суюнтирганини сира эслолмайман. Аммо сиёсат соҳасидаги фаолиятим учун куч йиққан ва фақат ўзимгагина маълум бўлган маънавий изланишларим ҳақида ҳикоя қилишни, ўз-ўзидан равшанки, хоҳлар эдим. Модомки изланишларим ҳақиқатан ҳам маънавий тусга эга экан, унда ўзимни ўзим мақдшимга ҳожат йўқ ва ҳикоям итоаткорлигимни оширишигина мумкин, холос. Қанча кўп мушоҳада қилганим ва ўтмишга қайрилиб боққаним сайин ўз ночорлигимни шунча яққолроқ ҳис қилардим.

Ўттиз йил мобайнида фақат бир нарсага — ўз-ўзимни англашга интилиб келдим. Мен худони ўз кўзим билан кўришни, мокш¹ ҳолатига етишишни истайман. Фақат шу мақсадга етмоқ учунгина яшайман, қимирлайман ва бор бўламан. Нимаики гапирсам ва ёзсам, ҳаммаси, бутун сиёсий фаолиятим — барча-барчаси шу мақсадга йўналтирилган. Бир киши учун имкони бўлган нарса ҳамма учун имкониятли деган ақидага ишонган ҳолда ўз изланишларимни сир сақламайман. Бу уларнинг маънавий қимматини пасайтиради деб ўйламайман. Фақат сенга ва яратганинга маълум бўлган нарсалар бор. Уларни овоза қилиб бўлмайди, албатта. Мен ҳикоя қилмоқчи бўлган изланишлар — бу бошқа гап. Улар маънавий ёки кўпроқ ахлоқий маънодаги нарсалардир, зеро диннинг моҳияти ахлоқ ҳисобланади.

Ўз ҳаётим тафсилотларида диннинг катта ёшдаги одамларга ҳам, болаларга ҳам бирдек тушунарли бўлган масалаларини тилга оламан. Борди-ю, улар ҳақида ҳовлиқмасдан ва шошмасдан ҳикоя қилишнинг уддасидан чиқсам, ҳақиқатни қидирган кўп одамлар бундан кейин олга ҳаракат қилишлари учун бу ерда кучга кириб оладилар. Мен ўз изланишларимга, гарчанд уларни гоёт аниқ, диққат билан ва ҳар тарафлама ўйлаб ўтказаётган бўлсам-да, аммо ўз хулосаларимнинг тугаллигига ҳеч қачон даъво қилмайдиган ва мушоҳадалар учун катта имкониятлар берадиган олим сифатида қарайман. Мен ўзимни чуқур таҳлил қилдим, диққат билан текширдим, барча руҳий ҳолатларни тадқиқ ва таҳлил этдим. Аммо барибир ўз хулосаларимнинг тугаллигига ёки беқусурлигига даъво қилиш фикридан узоқман. Мен фақат бир насанигина даъво қиламан: улар менга мутлақо тўғридай ва айни дам учун тугалдай кўринади. Агар бу бундай бўлмаганида, мен уларни фаолиятимга асос қилиб олмаган бўлардим. Аммо ҳар қадамда мен уларни ё эътироф, ё инкор этар ва шунга мувофиқ тарзда иш тутар эдим. Ҳозирча ҳаракатларим ақлим ва қалбимни қаноатлантираётган экан, ўзимнинг дастлабки хулосаларимда қаттиқ туришим керак бўлади.

Борди-ю, ҳамма нарса мени куруқ назарий тамойиллар муҳокамасига олиб келадиган бўлса, ўз-ўзидан равшанки, таржимаи ҳолни ёзиб ўтирмаган бўлардим. Бироқ бу тамойилларнинг турли ҳолларда амалий қўлланишини намоеън этишни ўзимга мақсад қилиб кўйгандим ва шу боисдан энди ёзишга киришаётганим ушбу бобларни “Ҳақиқатни излашларим тарихи” деб номладим. Бу ерга хулқ-атворнинг одатда ҳақиқатдан қандайдир алоҳида деб қараладиган куч ишлатмаслик, браҳмачария (турмуш қурмаслик) ва бошқа тамойилларини қўллаш соҳасидаги изланишлар кириши керак. Аммо мен учун ҳақиқат — бошқа жуда кўплаб тамойилларни ўз ичига олувчи бош тамойилдир. Бу ҳақиқат фақат сўзлардаги эмас, балки фикрлардаги тўғрилиқдир, фақат тушунчаларимиздаги нисбий ҳақиқат эмас, балки мутлақ ҳақиқат, абадий тамойил, яъни Худо ҳамдир. Худонинг чексиз равишда кўп белгилари бор, зеро унинг зуҳурлари сонсиз. Улар мени ҳайратга ва ҳузурбахш титроққа соладилар ва қандайдир лаҳзаларда эсанкиратиб ҳам қўядилар. Аммо мен худого фақат ҳақиқат деб сифинаман. Мен ҳали уни топганим йўқ, аммо қидираяпман. Ўз қидирувларимда ўзим учун энг азиз бўлган нарсани қурбон қилишга тайёрман. Агар керак бўлса, ҳатто ҳаётимни ҳам бераман, ўйлайманки, бунга тайёрман. Барибир, ҳали токи бу мутлақ ҳақиқатни билмагунимча, ўзимнинг тушунишимдаги нисбий ҳақиқатга амал қилишим керак бўлади. Бу нисбий ҳақиқат менинг йўлчи юлдузим ва қалқоним бўлиши керак. Гарчи бу йўл тўғри ва қилич дамидай ингичка бўлса-да, мен учун у энг тез олиб борадиган ва энг осон юриладиган йўл. Шу йўлни маҳкам тутганим шарофати ила ҳаттоки улқандан-улкан хатоларим ҳам менга ҳеч бўлиб кўринар эди.

¹ М о к ш — халоскорлик, худого етишиш ҳолати.

Бу йўл мени гам-андухдан асраб қолди ва ботиний нурдан фойдаланиб, олға ҳаракат қилдим. Кўпинча бу йўлда мутлақ ҳақиқат, худонинг заиф жилваларини кўрдим ва кундан-кун менда фақат у ҳақиқатдир, бошқа ҳаммаси — рўё, деган эътиқод ўса борди. Хоҳламаганлар менда бу эътиқод қандай ўсганини билиб олсинлар; агар қўлларидан келса, изланишларим, шунингдек, эътиқодим борасида мен билан фикр алмашсинлар. Менда шундай эътиқод пишиб етилдики, мен етган нарсага чақалоқ ҳам ета олади; буни тўлиқ асос билан айтаяпман. Бу изланишлар амалиёти қанчалик оддий бўлса, шунчалик қийин ҳам. унга етишиш калондимоғ одам учун мутлақо қийин бўлиб кўриниши ва бегуноҳ гўдак бемалол етишиши мумкин. Ҳақиқатни излаётган одам пардан ҳам юмшоқ бўлиши керак. Дунё парни оёқости қилаяпти, аммо ҳақиқатни изловчи одам шу қадар ювош бўлиши керакки, ҳатто пар уни оёқости қила олсин. Фақат шундагина, бундан олдин эмас, у ҳақиқат жилваларини кўради. Бу Васиштҳ ва Вишматр ўртасидаги суҳбатдан ҳам мутлақо равшан бўлади. Насронийлик ва ислом ҳам буни тўла тасдиқлайдилар.

Борди-ю, ўқувчига сўзларимдан такаббурлик ҳиди келгандай туюлаётган бўлса, демак изланишларимнинг аллақасерида хато қилган ва мен ҳақиқат жилваларини эмас, балки бор-йўғи саробни кўрган бўламан. Мендайлардан юзтаси қирилиб кетса кетар, аммо ҳақиқат тантана қилади. Мен каби гумроҳ бандалар устидан ҳукм чиқарганда, ҳақиқатдан қилча ҳам чекиниш керак эмас.

Илтимос, кейинги болларга сочиб юборилган маслаҳатларимни ҳеч ким рад этиб бўлмайдиган маслаҳатлар деб ўйламасин. Мен тасвирлаб бераётган изланишларни фақат намуналар деб қаралмоғи керак. Улар билан танишган ҳар ким ўз мойиллиги ва қобилиятига қараб мустақил равишда изланиш олиб бориши мумкин. Ўйлайманки, шунда мен таклиф этган намуналар фойдали бўлади, чунки гапирилиши керак бўлган нарсаларни яширмоқчи ёки хаспўшламоқчи эмасман. Ўқувчини ўзимнинг барча хато ва янглишувларим билан таништираман, деб умид қиламан. Менинг вазифам — қанчалик яхши одам эканим ҳақида гапириш эмас, балки саятграҳ соҳасидаги изланишларимни тасвирлаб беришдир. Ўзимга ўзим баҳо бера туриб, ҳақиқатдек мустаҳкам бўлишга ҳаракат қиламан ва бошқалар ҳам шундай бўлишларини истайман. Ўзимни шундай андозага солиб, Сурдас сингари дангал айтишим мумкин:

Дунёда мендай ифлос ва муртад,
Ярамас одам борми?
Мен ўз яратганимдан юз ўгирдим,
Шу қадар аблаҳ, осийман.

Зеро, ундан ҳали шу қадар узоқлигим мен учун туганмас азобдир, у менинг ҳар бир нафасимни бошқариб туришини ва ундан ибтидо олганимни аниқ биламан, тан оламан. Биаламан, аҳмоқона хатти-ҳаракатларим мени ундан узоқлаштиради, аммо улардан қутулиб кетишга жуда ожизлик қиламан.

Бўпти, гапни шу ерда тўхтатайлик. Кейинги бобда ўз ҳаётим ҳақида ҳикоя қилишга киришаман.

Ашрам, Сабармати
1925 йил 26 ноябр.

М.К. ГАНДИ

ОИЛАМИЗДАГИЛАР ВА ҚАРИНДОШ-УРУҒЛАР

Гандилар афтидан бир вақтлар боққоллик қилган бания тоифасига мансуб. Бироқ бобомдан бошлаб сўнгги уч авлод вақиллари Катҳиёварнинг бир қанча ҳонликларида бош вазирлар бўлган. Бобом Ўттамчанд Ганди ёки кўпинча уни Ўта Ганди деб атаганлар, жуда қаттиққўл одам бўлган экан. Давлат ичидаги фикс-фужурлар туфайли у Пўрбандардаги девонбегилик лавозимидан воз кечиб, Жунагарҳга паноҳ излаб кетишга мажбур бўлган. У ерда у одатда навобга чап қўлини силкитиб салом берган. Унинг очиқ-ойдин бундай беодоблигини кўрган

кимдир нега бундай қиласиз, деб сўраганида, у: “Ўнг қўлим Пўрбандарга қарашли,” – деб жавоб берган экан.

Ута Гандининг хотини ўлиб, иккинчи бор уйланган. Биринчи хотинидан тўрт, иккинчисидан икки ўғил қолган. Эсимда, болалик пайтимда бобомнинг ўғиллари икки онадан эканлигини хаёлимга ҳам келтирмаганим. Шу олтовлон огаини ичидан бешинчисининг исми Карамчанд Ганди ёки Каба Ганди эди, олтинчисининг исми эса Тулсидас Ганди бўлган. Шу иккала ака-ука биринкетин Пўрбандарнинг бош вазирлик лавозимида ишлаган. Каба Ганди – менинг отам. У Рожастон судининг аъзоси эди. Ҳозир бу суд йўқ бўлиб кетган, аммо ўша пайтда бу гоят мўътабар идора бўлиб, сулола бошлиқлари ўртасидаги можароларни бартараф этиб турган. Каба Ганди бирмунча вақт Ражкотда, кейинроқ Ванканерда бош вазир бўлган. То ўлимигача у Ражкот ҳукуматидан нафақа олиб турган.

Каба Ганди тўрт марта уйланган. Дастлабки уч хотини ўлган. Биринчи ва иккинчи хотинидан икки қиз қолган. Тўртинчи хотини Путлибай унга бир қиз ва уч ўғил туғиб берган. Мен шуларнинг энг кенжаси эдим.

Отам ўз наслига содиқ, ҳақгўй, мард ва бағрикенг, аммо жиззаки одам бўлган. Маълум даражада ҳиссий лаззатларга ўч ҳам бўлган, тўртинчи марта уйланганида у эндигина қирққа кирган эди. У ҳеч кимга сотилмаган ва ҳақгўйлиги туфайли оилада ҳам, ўзгалар орасида ҳам ҳурматга сазовор эди. Ражкот давлатига нисбатан мойиллиги ҳам яхши маълум эди. Бир куни сиёсий агент ёрдамчиси Ражкотнинг тўқоқ соҳиб¹ ҳақида ҳақоратомуз гапларни айтиб қолади. Отам айнан шу тўқоқ соҳиб қўлида ишларди. Ҳақоратга отам ҳақорат билан жавоб қилади. Агент жаҳли чиқиб, отамни кечирим сўрасин, деб туриб олади. Отам кечирим сўрамайди ва ҳибсга олинади. Бироқ қарасаки, Каба Ганди бўйин эгадиганлардан эмас, бир неча соатдан кейин агент отамни озод қилиб юборган.

Отам ҳеч қачон бойлик тўплашга интилмаган ва бизга арзимаган бисот қолдирган.

У ҳеч қандай маълумот олмаган, фақат катта ҳаёт тажрибаси тўплаган; жуда нари борганда гуҷарот мактабининг бешинчи синфигача ўқиган, холос.

Отам тарих ва жуғрофиядан ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаган. Аммо бой ҳаётий тажриба унинг энг мураккаб масалаларни ҳал этишда ва юзлаб одамларнинг бошини бириктиришда қўл келган. Дин борасида ҳам унинг билими ҳаминқадар эди, бироқ эҳромларга қатнаш ва диний ваъзларни тинглаш туфайли унда кўплаб ҳиндуларга хос бўлган диний маданият бор эди. Ёши бир жойга етганида бир олим браҳман даъвати билан (у оиламизнинг дўсти эди) “Бҳагавадгита”ни қироат қила бошлаганди ва ибодат вақтида ҳар куни ундан бир қанча мисраларни овозини чиқариб қироат қиларди.

Онам ҳақида менда муқаддас аёлга хос таассурот қолган. У жудаям художўй эди ва тоат қилмасдан овқат ейишни хаёлига ҳам келтирмасди. У вишнупарастлар ибодатхонаси – ҳавелийга ҳар куни боришни ўзи учун фарз деб биларди. Агар янглишмасам, онам чатурмасни² бирон марта ҳам қанда қилган эмас. У қаттиқ риёзат чекар ва расм-русумларни қунт билан адо этар эди. Эсимда: бир куни чандраян³ вақтида у оғриб қолди, аммо касаллик ҳам унинг рўзасини тутишга ҳалал бермаганди. Сурункасига икки-уч кун рўза тутиш унинг учун ҳеч гап эмас эди. У ҳатто чатурмас вақтида кунда бор-йўғи бир мартагина овқатланишга одатланган эди. Бу ҳам етмагандай, чатурмаслардан бирида у кунора рўза тута бошлаганди. Бошқа бир гал эса чатурмас вақтида то қуёшни кўрмагунча овқат емасликка онт ичганди. Шундай пайтларда биз, болалар, онамизга қуёш чиққанини тезроқ айтиш ниятида осмондан кўз узмас эдик. Маълумки, барсат (ёмғирлар фасли)да кўп кунлар қуёш умуман кўринмайди. Бир гал қуёш тўсатдан кўриниб қолганида бу ҳақда онамга хабар қилиш учун оёғимизни қўлга олиб югурганимиз сира эсимдан чиқмайди. У қуёшни ўз кўзи билан кўргани юғуриб

¹ Т ҳ о қ у р с о ҳ и б – Ражкот бой-ҳукмдорлар унвони.

² Ч а т у р м а с – “тўрт ойлик” дегани; ёмғирлар фаслида ҳиндуларнинг тўрт ой муддатли рўзаси.

³ Ч а н д р а я н – овқат миқдори ой тўлишига қараб ўзгариб борадиган ҳиндулар рўзаси.

келганди, бироқ қуёш яна беркиниб олганди ва онам яна туз тотмай қолаверганди. “Ҳеч нима қилмайди, – дадил туриб деганди у, – бугун овқат ейишимни худо хоҳламаяпти”. Шундай дея яна ўз ишига уннаб кетганди.

Онам фикри тиниқ аёл эди, у давлат ишларини яхши биларди ҳамда девондаги аёллар унинг ақллигини мактаб гапирар ва ҳурмат қилар эдилар. Болалигимдан фойдаланиб, мен аксар онамга эргашиб, девонхонага борардим ва унинг тўқур соҳибининг бева онаси билан қизғин суҳбатлашганларини ҳалигача эслайман.

Мен Пўрбандар, яъни Суданпурида 1869 йил 2 октябрда дунёга келганман. Болалигим ҳам ўша ерда ўтган. Биринчи марта мактабга борганим ёдимда. Мактабда кўпайтириш жадвалини зўрга ёд олганман. Фақат бошқа болалар билан ўқитувчимизга турли-туман лақаблар қўйганимиз ҳақидаги таассуротларгина эсимда қолгани ўша пайтда ақлим гўр, хотирам эса заиф бўлганидан дарак беради.

БОЛАЛИК

Отам Рожастон суди аъзоси этиб тайинланиб, у Пўрбандардаги Ражкотга кўчиб ўтганида мен етиларда эдим. Бошланғич мактабга қатнай бошладим. Бу кунларни ва мени ўқитган ўқитувчиларнинг исмию феъл-атворларини яхши эслайман. Бироқ Пўрбандарда бўлганидек, бу ердаги машғулотларим ҳақида деярли ҳеч гап айтолмайман. Шунга қараганда, мен гоят тортинчоқ ўқувчи бўлганман. Бу мактабдан шаҳар ташқарисидагига, кейинроқ эса ўрта мактабга ўтганман. Ушанда ўн иккида эдим. Ўқитувчиларга ёки мактабдош ўртоқларимга бирон марта ёлгон сўзлаганимни эслолмайман. Мен ўлғудай одамови эдим ва болалардан ўзимни тортар эдим. Менинг бирдан-бир дўстларим китоблар ва дарслар эди. Мактабга ўз вақтида етиб келиш ва дарс тугаши ҳамон уйга қараб чопиш менга одат бўлиб қолганди. Мен тўғри маънода уйга қараб чопардим, чунки битта-яримта билан суҳбатлашишга тоб-тоқатим йўқ эди. Тўсатдан менга таъна қилиб қолишларидан ўлғудай қўрқардим.

Ўрта мактабга келганимнинг биринчи йили имтиҳондаги воқеани ҳикоя қилиб бермасам бўлмайди. Халқ таълими нозири мистер Жайлос мактабимизда текширув ўтказди. Тўғри ёзиш бўйича билимимизни синаш учун у бешта, шу жумладан “қозон” сўзини ёздирди. Мен бу сўзни нотўғри ёздим. Ўқитувчим огоҳлангирмоқчи бўлиб, оёғи билан туртиб қўйди. У қўшимдан қараб ёзишимни хоҳлаган эди. Бироқ бировдан кўчириб олмаслигимиз учун ўқитувчи синфда бўлади, деб ҳисоблардим. Барча ўқувчилар сўзни тўғри ёзганди. Битта мен хижолатли аҳволда қолгандим. Кейинроқ ўқитувчим аҳмоқлик қилганимни бот-бот юзимга солмоқчи бўлди, бироқ муддаосига етолмади. Мен барибир ҳам “кўчириб ёзиш” санъатини англолмадим.

Лекин бу воқеа ўқитувчига бўлган ҳурматимни заррача камситтиргани йўқ. Катталардаги камчиликларни кўрмаганга олиш менга сут билан кирган эди. Кейин ҳам шу ўқитувчимда яна кўплаб камчиликлар борлигини билдим, аммо унга бўлган ҳурматимни сақлаб қолавердим, чунки катталарни танқид қилишга эмас, балки уларнинг буйруғини бажаришга одатлангандим.

Ўша даврга тегишли яна икки воқеа хотирамда сақланиб қолган. Умуман китоб ўқишга ҳушим йўқроқ эди ва фақат дарсларимнигина ўқир эдим. Мен ҳар кун дарсларни кунт билан тайёрлардим, бироқ ўқитувчининг танбеҳидан қочиш учунгина тайёрлардим; тўғриси, уни алдашни истамасдим. Шу боис барча дарсларни ҳеч қандай қизиқишсиз қилардим. Модомики дарсларни шу тахлит бажарар эканман, бошқа китоблар ўқишни гапирмаса ҳам бўлади. Бироқ бир гал кўлимга отам сотиб олган “Шраван питрибҳақти наътак” (Шраваннинг ота-оналарга меҳри ҳақидаги пьеса) тушиб қолди. Мен уни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Айни шу пайтларда бизниқига сайёр актёрлар гуруҳи келиб қолди. Бошқа томошалар қаторида улар бир саҳнани ҳам ўйнаб кўрсатишди, унда қадамжоларга йўл олар экан, кўр ота-онасини Шраван етаклаб борар эди. Китоб ва мана бу саҳна менда ўчмас таассурот қолдирди. “Сен мана шундан ибрат олишинг керак”, – дедим мен ўзимга ўзим. Шраваннинг ўлиmidан қон-қон йиғлаётган ота-она фарёди ханузгача хотирамдан кетгани йўқ. Аянчли куй

мени қаттиқ ҳаяжонга солди ва бутунлай ўзига ром қилиб олди. Мен уни тўхтовсиз кўришга тайёр эдим. Лекин қани эди бунинг учун менга рухсат этишса! Шу ўй менга сира тинчлик бермай қўйганди ва “Ҳаришчандр” саҳнасини доим ўзим ўйнайдиган бўлдим. “Барча одамлар Ҳаришчандр сингари тўғри бўлишса нима қиларди?” Мен кечасию кундузи ўзимга ўзим шу саволни берар эдим. Ҳақиқат йўлидан юриш ва Ҳаришчандрга ўхшаб барча синовлардан ўтиш керак — пьесадан ҳосил бўлган менинг олий ғоям ана шу эди. Мен Ҳаришчандр ҳақидаги ривоятнинг тўғрилигига заррача шак келтирмасдим. Уни хаёлимга келтирдим дегунимча кўзимга ёш қалқарди. Энди бундоқ ўйлаб қарасам, Ҳаришчандр тарихий шахс бўлиши мумкин эмас экан. Барибир ҳам Ҳаришчандр ва Шраван мен учун ҳақиқатда бор одамлар бўлиб қолаверади ва борди-ю, ушбу пьесаларни ҳозир ўқиганимда ҳам улар олдингидан кам таассурот қолдирмаган бўлар эди.

БОЛАЛИК НИКОҲИ

Ушбу бобни сира ёзгим йўқ эди: бунинг учун озмунча кўнгилсиз хотираларни жонлантириш керак бўлмайди. Аммо бу кўлимдан келмайди, чунки ҳақиқат юзига оёқ босишни истамайман. Мени ўн уч ёшимда уйлантирганлари ҳақида ҳикоя қилишни ўзимнинг оғир мажбуриятим деб ҳисоблайман. Атрофимдаги шу ёшли болаларга қараганимда ўз никоҳимни эслайман, ўзимга раҳим келиб кетади ва буларнинг қисмати мендай эмаслигини ўйлаб, севинаман. Ёш никоҳланишнинг бу қадар бемаънилигини англаши мумкин бўлган ҳеч қанақа ахлоқий сабаб тополмайман.

Китобхон чалкаш хаёлга бормасин: мени унаштиришмаганди, балки уйлантиришганди. Катҳиёварда икки хил маросим бор — унаштирув ва никоҳдан ўтиш. Унаштирув — бу ўғил ва қиз болани бирлаштиришнинг улар ота-оналари олдиндан қилган аҳд-паймон. Аҳд-паймон бузилиши мумкин. Ўғил боланинг ўлими қиз боланинг бева қолишини билдирмайди. Бу ота-оналар ўртасидаги битим бўлиб, болаларга мулақо тааллуқли эмас. Кейинча улар бир-бирларини билмайдилар ҳам. Нафсиламрини айтганда, ўзим билмаган ҳолда уч марта унаштирилганман. Айтишларича, менга унаштирилган қизлар бирин-кетин ўлиб кетишган экан, шундан келиб чиқиб, ўзимни уч марта унаштирилганман дея оламан. Етти яшарлигимда унаштирилганим ҳақидаги таассурот хотирамда элас-элас сақланиб қолган. Бу ҳақда гапиришганлари ҳам ёдимда йўқ. Ушбу бобда гап уйланиш тўғрисида кетмоқдаки, буни яхши эслайман.

Аввал айтганимдай, бизлар уч оғайни эдик. Бу пайтга келиб, тўнғичимиз оилали эди. Ота-онамиз бирваракайига мендан икки-уч ёш катта бўлган ўғай акамни, амакивачам ва мени ҳам уйлантиришга қарор қилишган. Бунда улар бизларнинг фаровонлигимизни унча ўйлашмаган, хоҳишимизни-ку гапирмаса ҳам бўлади; улар фақат катталаримиздаги қулайлигу иқтисодий жиҳатларнигина эътиборга олишган.

Ҳиндуларда никоҳ — қийин иш. Никоҳ расм-русумлари харажатлари кўпинча келин ва кўевнинг ота-оналарини хонавайрон қилиб ташлайди. Улар жуда кўп мол-мулки ва вақтларини исроф қиладилар. Кийим-кечак тикиш ва тақинчоқлар ясашга, зиёфат учун пул топишга неча ойлар керак бўлади. Ҳар бири тортиладиган таомларнинг хиллари билан бир-бирини мот қилишга интилади. Овози яхши ва ёмон хотинлар бўғилиб қолишгунча кўни-кўшниларга тинчлик бермай қўшиқ-лапар айтганлари-айтган, ҳатто баъзилари шундан оғриб ҳам қолишади. Бу шовқин-суронга, зиёфатлардаги бу исрофгарчиликларга кўшнилар парво қилишмайди, чунки улар биладилар — вақти келиб ўзлари ҳам худди шундай қиладилар. Ана шундай исрофгарчиликка йўл қўймаслик мақсадида учала ўғилнинг тўйини битта қилишга келишилган эди.

Шундай қилиб, мен ва акамни Ражкотдан Пўрбандарга олиб келинди. Сўнг томошагача қандайдир галати ишлар қилинди (масалан, баданимизга занжабил мойи суртишди ва ҳ.к.), аммо бу тафсилотларни ташлаб ўтаман.

Отам гарчи девонбеги бўлса-да, барибир хизматчи эди, Тўқур соҳибнинг эътиборини қозонгани эса уни бадтар қийин аҳволга солиб қўйганди. Тўқур соҳиб сўнгги дамгача отамни қўйиб юбормади. Ниҳоят, охири изн бергач,

саёҳатни икки кунга қисқартириш учун отамга алоҳида извош тайин қилади. Бироқ тақдирнинг айтгани бошқача бўлиб чиқди. Пўрбандар Ражкотдан 120 мил узоқликда бўлиб, отда беш кунлик йўл эди. Отам бу йўлни уч кунда босиб ўтади, бироқ извошни учинчи марта алиштирилганда, извош тўнқарилиб тушади ва отам қаттиқ лат ейди. У бошдан-оёқ докага ўралган ҳолда етиб келади. Бунинг оқибатида бўлажак тантаналарга нисбатан бизнинг ва унинг қизиқиши тенг ярмига камайди, аммо тўйни ўтказмаса бу ҳам бўлмасди. Ўшанда вақти келиб мени ёш уйлантиргани учун отамдан хафа бўлсам керак деб ўйламаган эдим. Чунки шу кунга ҳамма нарса тўғри, зарурий ва ёқимли туюлаётганди. Ўша кунги воқеалар кечагидай эсимда: бизлар тўй чодири тагида ўтирибмиз, саптапад¹ расмини ижро этамиз, ёш келин ва куёвлар ширин кансар² дан олиб, бир-биримизнинг оғзимизга соламыз ва биргаликда яшай бошлаймиз. Биринчи тун! Икки маъсум бола, ўйламай-нетмай ҳаёт баҳри уммонига улоқтириб ташланган бир жуфт ёш жон. Катта акамнинг хотини – келинойим биринчи тунда ўзимни қандай тутишим кераклигини астойдил уқдирганди. Хотинимга ким уқдирган – буниси менга қоронғи. Бу ҳақда ҳеч қачон ундан сўрамаганман, ҳозир ҳам сўраш ниятим йўқ. Китобхон хоҳ ишонсин, хоҳ ишонмасин, шуни айтаманки, бизлар азбаройи асабийлашганимиздан ҳатто бир-биримизга қарашга ҳам ботинолмаганмиз. Ўз-ўзидан равшанки, бизлар ҳаддан ташқари журъатсиз эдик. Қайлигим билан қандай гаплашай, унга нима дей? Барилган маслаҳатлар бу қадар чуқур эмас эди-да. Бундай ҳолларда маслаҳатларнинг кераги ҳам бўлмади. Одатда болалиқдан орттирган ҳаётий таассуротлар шу қадар кучли бўладики, ҳар қандай йўл-йўриқлар ортиқчадир. Аста-секин бизлар бир-биримизга кўника бошладик ва бемалол суҳбатлашадиган бўлиб қолдим. Гарчанд ёшимиз тенг бўлса-да, мен эрлик обрўйимни тиклашга шошилар эдим.

МЕН – ЭРМАН

Мен никоҳдан ўтган вақтларда нархи бир пайсаликми ё бир пай³ ликми (аниқ эсимда йўқ) унча катта бўлмаган китобчалар босиларди. Уларда эр-хотинлик муҳаббати, ҳушёрлик, болалар никоҳи ва ҳоказолар тўғрисида гапирларди. Мен уларни бошдан-оёғигача ўқир ва ёқмаганларини дарҳол унутиб юборар эдим, ёққанларини эса эсимда тутиб қолардим. Бу китобчаларда эрнинг бир умр хотинга садоқатли бўлиб қолиши кераклиги ҳақидаги гаплар юрагимга муҳрланиб қолганди. Боз устига ўзим ҳам ашаддий ҳақиқатпараст бўлиб, хотинни алдашим тўғрисида гап-сўз бўлиши мумкин эмасди. Бундай ёш чоғимда унга хиёнат қилишим эса умуман ақлга сиғмайдиган иш эди.

Бироқ вафодорлик сабоғи ўзининг нохуш жиҳатига ҳам эга. “Модомики мен хотинимга вафодор эканманми, хотиним ҳам менга вафодор бўлиши керак”, – деб ўйлардим. Бу фикр мени рашкчи эр қилиб қўйди. Хотинимнинг мажбурияти ундан вафодорлик талаб қилишимга осонгина йўл очиб берди, уни мутгасил тергаб туришимга мажбур қиларди. Хотинимнинг вафодорлигига шак қилишимга ҳеч қандай асосим бўлмаса-да, рашк деган бало одамни кўр қилиб қўяркан. Мен хотинимнинг ҳар бир қадамни кузатардим, мендан рухсатсиз остона ҳатлаб кўчага чиқмасди. Бу орамизга низо уруғини сепди. Мен жорий қилган тақиқ аслида қамоқхонадан қолишмасди, аммо Кастурбай (хотинимнинг исми) бундай талабларга дарровгина хўп деб кетаверадиган анойи қизлардан эмасди. У қасққа хоҳласа ва қачон хоҳласа кетаверишни истарди. Тақиқлаганим сайин у бадтар кажлик қилар ва унга сайин мен газабга минар эдим. Биз, турмуш қурган болалар, бир-биримиз билан дим гаплашмай қўяр эдик. Ўйлашимча, Кастурбайнинг тақиқларимни писанд қилмаслиги остида ҳеч қандай гаразли ўй бўлмасди. Эҳромга ёки дугоналари олдига кетган оқ кўнгил қизалоқ қанақа риёкорлик қилиши мумкин? Борди-ю, мен унга бирон нарсани тақиқлаш ҳуқуқига эга бўлсам, унинг ҳам шундай ҳуқуққа эга бўлиши

¹ Саптапад – келин ва куёв етти марта онт ичадиган маросим.

² Кансар – келин-куёв никоҳдан кейин тановул қиладиган, бугдой ва шакардан қилинган ширинлик.

³ Пай – 1/3 пайсага тенг қадимги ҳинд пул бирлиги.

мумкин эмасми? Ҳозир менга буларнинг барчаси беш қўлдай аён. Аммо ўшанда мен ўз эрлик обрўйимни сақлаб қолишим керак деб ҳисоблар эдим-да!

Бироқ азиз китобхон ҳаётимизни бошдан-оёқ изтироблардан иборат экан, деб ўйламасин. Менинг барча қаттиққўлликларим муҳаббатдан келиб чиқар эди. Мен хотинимнинг аъло даражадаги хотин бўлишини истардим. Унга соф ҳаёт кечиришга, ўзим ўрганган нарсани ўрганишга, мен билан бир хил яшаб, бир хил фикр юритишга мажбур бўлишини ўз олдимга мақсад қилиб қўйгандим.

Кастурбай ўзи ҳам шунга интилармиди ё йўқ — бунни билмайман. У саводсиз эди. Табиатан у оддий, мустақил, тиришқоқ ва жуда бўлмаганда мен билан оғир-вазмин эди. Ўзидаги жаҳолатдан сира ташвишланмасди ва менинг машғулотларим ҳеч қачон унинг ҳам шундай қилишига туртки бўлган-бўлмаганини эсламайман. Шу боис, ўйлашимча, билимга интилишимда мен ёлғиз эдим. Барча иштиёқларим бир хотинга жамланган эди ва бунинг муздини шу билан тўлашларини талаб этар эдим. Бироқ шундай катта фарқларга қарамай, ҳаётимиз нуқул изтироблардан иборат бўлиши мумкин эмасди, зеро, ҳеч бўлмаганда, бу ерда ҳақиқий муҳаббат бор эди.

Тан олишим керакки, уни қаттиқ севиб қолган эдим. Ҳатто мактабда ҳам нуқул у ҳақда ўйлардим. Олдиндаги тун ва висол ҳақидаги ўй сира мени тарк этмасди. Айрилиққа бардош қилолмасдим. Ўзимнинг сергаплигим билан кеч тунгача унга уйқу бермасдим. Агар бу тариқа тизгинсиз ҳирсим устига ривожланган бурч туйғуси бўлмаганида, эҳтимол, касаллик ё бемавруд ажал қувбонига айланган, ёки бир умр аянчли ҳаёт кечириб ўтган бўлардим. Бироқ мен ҳар қуни эрталаб ўз мажбуриятимни бажарар эдим, алдаш эса қўлимдан келмасди. Мана шу нарса мени қўплаб фалокатлардан асраб қолди.

Мени озми-кўпми даражада эҳтироснинг тажовузкор таъсиридан сақлаб қолган бир ҳолат ҳақида илгари эслатиб ўтган эдим. Яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш жоиз. Қўплаб мисоллардан шундай тўхтамга келдимки, фикр-ўйлари соф бўлган бандани худо, албатта, қўллар экан. Шафқатсиз болалар никоҳи удуми билан бир қаторда ҳинду жамятида яна бир маълум даражада биринчиликнинг ҳалоқатли оқибатини заифлаштирувчи бошқа удум ҳам бор. Ота-оналар ёш келин-куёвнинг узоқ вақт бирга қолишларига руҳсат бермайдилар. Гўдак-хотин кўпроқ вақтини ўз отаси уйида ўтказлади. Шундайин, 13 дан 18 ёшгача биз ҳаммаси бўлиб атиги уч йилга яқин бирга бўлдик. Хотинимнинг ота-оналари уни олти ойга қолмаёқ ўзлариникига чақириб олишди. Ўша пайтларда бундай чақирувлар гоётада кўнгилсиз эди, аммо улар ҳар иккаламизни сақлаб қолишди. Ўн саккиз ёшимда мен Англияга кетдим. Бу биз учун узоқ ва шарофатли айрилиқни англатарди. Бироқ Англиядан қайтиб келганимдан кейин ҳам биз ярим йилдан кўп бирга турмадик, чунки мен Ражкот билан Бомбей ўртасида бўзчининг моқисидай зир қатнардим. Сўнгра мени Жанубий Африкага таклиф этишди. Бироқ бу пайтга келиб, мен ҳиссий эҳтиросларимга хийла жилов уриб олишга улгургандим.

ЎФИРЛИК ВА УНИНГ МУЗДИ

Мен ҳали гўшт еган ва унғача, яни уйланишимгача ёки ундан дарҳол кейинги пайтгача бўлган даврга тааллуқли бир қанча воқеалар тўғрисида сўзлаб беришим керак.

Бир неча қариндош-уруғларимга таассуб қилиб, чекишга ружу қўйдим. Чекиш ёки тамаки ҳиди бизга лаззат бағишларди, деб айтолмайман. Шунчаки оғзимиздан паға-паға тутун чиқариш бизларга ёқарди, холос. Амаким чекувчи эди, биз ундан ўрнак олишга қарор қилдик, бизда пул бўлмагани боис амаким ташлаган қолдиқларни териб ола бошладик.

Бироқ сигарета қолдиқлари ҳадеганда топилавермасди, бундан ташқари, уларда чекишга лойиқ ҳеч нарса қолмаган бўларди. Шунда биз хизматкорнинг чўнтагидаги майда мис чақаларни ўғирлашга ва уларга ҳинд сигареталари сотиб олишга тушдик. Лекин уларни қаерда сақлаш керак? Катталар олдида чекишга ботинолмасдик, албатта. Бир неча ҳафтагача бизлар ўғирланган мис чақалар билан қаноатланиб юрдик. Бу орада қулоғимизга қайсидир ўсимликнинг пояси говак бўлади ва уни сигарета ўрнида чекиш мумкин, деган гап чалиниб қолди. Биз ўша поялардан топиб, кашандалик қила бошладик.

Лекин бу камлик қиларди. Бизлар астойдил чекувчи бўлишни хоҳлардик. Катталарнинг рухсатисиз кўлимиздан бирон иш келмаслиги ҳамма нарсанинг белига тепарди. Норозилигимиз охири шу даражага бориб етдики, бизлар ўз жонимизга қасд қилишга қарор қилдик.

Аммо буни қандай уддаланади? Заҳарни қаердан топамиз? Датура¹ уруги кучли заҳардай таъсир қилади, деган гапни эшитиб қолдик, ҳаммамиз ўрмонга йўл олдик ва шундай уруғлардан териб олдик. Ишимизни амалга ошириш учун энг қулай пайт менга оқшом бўлиб туюлди. Бизлар Кедаржий ибодатхонасига бордик, эритилган сариёғни эҳром шамдонига қўйдик, бутларга сажда қилдик-да, хилват бурчак қидирдик. Бироқ тўсатдан вужудимизни кўрқув эгаллади. Агар биз дарров ўлиб қолмасак-чи? Бунинг устига ўзимизни ўзимиз ўлдиришимиздан нима фойда? Катталарнинг измидан чиқмай юраверганимиз яхши эмасми? Бироқ барибир ҳам икки-учтадан донача ютиб юбордик, ундан ортигига юрагимиз дов бермасди. Икки ака-ука амал олдидаги кўрқувимизни енгдик-да, тинчланиб, жонимизга қасд қилиш тўғрисидаги фикрни миямиздан ҳайдаш учун Ромжий ибодатхонасига йўл олдик.

Ўз жонига қасд қилишдан кўра у ҳақда ўйлаш осонмаслигини англадим. Шундан буён қачон ўзини ўзи ўлдириш тўғрисидаги гапни эшитиб қолсам, бу менга чивин чаққанчалик ҳам таъсир қилмайдиган бўлган.

Ўз жонига қасд қилиш воқеаси шу билан анжом топдики, биз икковимиз ҳам сигарета қолдиқларини теришни ва сигарета сотиб олиш учун хизматкорлардан чақалар ўғирлашни бас қилдик.

Катта бўлганимда ҳам менда чекишга рағбат пайдо бўлмади. Бу одатни мен жаҳолатпарастлик, ифлос ва зарарли деб биламан. Бутун дунёда чекишга бир қадар мойиллик борлигини ҳеч қачон тушуниб етолмаганман. Купеда чекувчилар кўп бўлса, саёҳат қилолмайман — нафасим бўғилиб кетади. Бирмунча муддатдан кейин янада жиддийроқ ўғирликка қўл урдим. Сариқ чақаларни ўғирлаганимда ўн икки-ўн уч ёшларда эдим. Навбатдаги ўғирликни мен ўн беш ёшимда содир этдим. Бу сафар гўшт истеъмол қиладиган акамнинг билагидаги олтин балдоқдан бир парча олтин бўлагини ўғирладим. Ундан олтин бўлагини чиқариб олиш қийин эмасди. Акам 25 рупия қарз бўлиб қолганди.

Хуллас, бир амаллаб қарзни тўлаб қутулдик. Лекин мени виждон азоби қийнай бошлади. Энди ҳеч қачон ўғирлик қилмайман деб ўзимга-ўзим сўз бердим ва ҳаммаси учун отамдан кечирим сўрашга аҳд қилдим. Бироқ отам билан бу ҳақда гаплашишга менда журъат бор эканми. Йўқ, бошлаб калтак ейишдан кўрққанымдан эмас. Бизлардан бирортамизни отам бирон марта калтаклаганини эслолмаيمان. Мен уни хафа қилиб қўйишдан кўрқардим. Лекин таваккал қилиш кераклигини, то чин дилдан иқрор бўлмагунча виждонни поклаш мумкин эмаслигини ҳис қилар эдим.

Охири ёзма равишда тавба қилишга, бу тавбани отамга ҳавола этишга ва кечирим сўрашга жазм этдим. Мен бир варақ қоғозга тавбамни ёздим-да, отамга бердим. Бу хатда мен на фақат ўз гуноҳларимга иқрор бўлган эдим, балки менга тегишли жазо беришни ҳам сўрагандим. Хат сўнггида жазони ўзингиздан бошқа одам берсин, деб илтимос қилган, бошқа минбаъд ўғирлик қилмасликка онт ичган эдим.

Отам бу пайтда бемор эди: унда тешик яра бўлиб, кўзгалмай ётишга мажбур эди. Унинг тўшаги оддий ёғоч сўри эди, холос. Мен унга хатни тутқаздим-да, рўпарада ўтириб олдим.

Отам хатни ўқиб чиқди-да, йиғлаб юборди. Инжу томчилари унинг юзидан думалаб, қоғозга тушарди. Бир дақиқача у ўйчан кўзларини юмиб турди-да, сўнг хатни майда-майда қилиб йиртди. Хатни ўқийтганда ўтириб олганди, энди эса яна ётиб олди. Мен ҳам хўнграб юбордим. Отамнинг қанчалик изтироб чекаётганини кўриб турардим. Рассом бўлганимда бугун ҳам бу манзарани чизган бўлар эдим — у хотирамда шунчалик аниқ қолган.

Муҳаббатнинг инжу томчилари юрагимни мусаффо қилиб, гуноҳларимни юби юборди. Шундай муҳаббати бўлган одамгина унинг нималигини ҳис этади. Ахир муқаддас битикларда ҳам: “Муҳаббат ўқлари санчилган одамгина унинг қудратини билади”, — деб бежиз айтилмаган.

¹ Д а т у р а — кучли кайф берадиган тропик ўсимлик.

Мен учун бу аҳимса¹ бўйича амалий сабоқ бўлди. Ўшанда мен содир бўлган воқеада фақат ота муҳаббатининг зуҳуринигина кўрган эдим, аммо бугун бу ҳақиқий аҳимса эканини биламан. Аҳимса кенг қамровга эга бўлгач, у дахл қилган ҳамма нарсани ўзгартириб юборади. Шунда унинг ҳокимиятига чек қўйиб бўлмайди.

Олийжаноблик билан кечириб юбравериш отамга мутлақо хос бўлмаган одат. Мен уни жаҳли чиқади, қовоғини уяди ва мени бўплаб сўқади, деб ўйлагандим. Лекин у ҳалдан ташқари хотиржам эди.

Ўйлайманки, менинг самимий тарзда иқрор бўлганим туфайли шу ҳол содир бўлди. Қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган одамга қилинган самимий иқрор ва бошқа гуноҳ қилмаслик учун берилган ваъда, онт тавба-тазаррунинг энг тоза шакли ҳисобланади. Менинг иқрорим отамни мутлақо хотиржам этганини ва унинг менга бўлган муҳаббатини ду чандон оширганини билиб турардим.

ОТАМНИНГ ВАФОТИ ВА МЕНИНГ ҚЎШАЛОҚ ШАРМАНДАЛИГИМ

Ўн олти ёшли ўсмирман. Отам тўшакка михланиб қолган. У боя айтганимдай, тешик (оқма) ярадан азоб чекарди. Унга асосан онам, кекса оқсоч ва мен гамхўрлик қилардик. Менинг чекимга беморга қараш, яъни ҳамширалик мажбурияти тушганди, отамнинг ярасини боғлаш, дори ичириш ва агар уйда тайёрланган бўлса, ош-овқатини едириб-ичиришдан иборат эди. Ҳар куни тунда отамнинг оёқларини уқалардим ва энди борақол демагунча ёки ухлаб қолгунларича унинг бошидан кетмасдим. Бу вазифаларни бажариш менга ёқимли эди ва бирон марта бўлсин, ундан бўйин товлаганимни эслолмайман. Кундалик мажбуриятларимни адо этиб бўлгандан кейинги қолган вақтимни мактаб ва отамга қарашга тақсимлардим. Ўйнагани фақат кечқурунлари чиқардим, шунда ҳам отам рухсат берганда ёки ўзини яхши ҳис қилган дамларда, холос.

Хогиним ўша вақтларда фарзанд кутаётганди. Бу ҳолат, ҳозир тушунишимча, менинг хулқимни икки баравар уятга қўяр эди. Биринчидан, ўқувчиларга жоиз бўлганчалик ўзини тия олмаётгандим; иккинчидан, жисмоний хоҳиш на фақат ўқиш мажбуриятидан, балки ундан ҳам муҳимроқ нарсадан — ота-онамга содиқлигимдан устун келмоқда эди: ахир, Шраван болалигимдан энг олий орзум эди-да. Бунинг устига ҳар куни тунда отамнинг оёқ-қўлларини уқалар эканман, хаёлан хобгоҳимизда бўлар эдим ва бу тагин дин ҳам, тиббиёт ҳам, соғлом ақл ҳам жинсий алоқани ман этган пайтда! Мен ҳар доим ўз мажбуриятларимдан суюниб озод бўлардим-да, отам билан хайрлашиб, тўғри хобгоҳга йўл олар эдим.

Отамнинг аҳволи кундан-кун ёмонлашиб борарди. Аюрведа табиблари ўзларининг барча суртмаларини, ҳақимлар эса ўзларининг барча малҳамларини, маҳаллий азайимхон эса ўзларининг барча қайтариқларини синаб кўрдилар. Инглиз жарроҳи ҳам ёрдамга чақирилди. У ягона ва сўнгги восита сифатида жарроҳликни таклиф этди. Бироқ уй табибимиз бунга йўл қўймади. Бундай кекса ёшда жарроҳлик қилиш мумкин эмас, деди у. Уй табибининг обрўси жуда баланд эди ва унинг фикри ҳамманикидан устун чиқди. Жарроҳликдан воз кечишга тўғри келди, дорилар эса отамга сира наф бермаётганди. Менда шундай таассурот пайдо бўлгандики, агар уй табиби жарроҳликка рухсат берганида, яра тезроқ тузалиб кетарди, бунинг устига жарроҳликни Бомбейдаги таниқли жарроҳ амалга ошириши лозим эди. Бироқ худонинг хоҳиши бошқа эди. Ажал етиб тургандан кейин халоскорлик воситасини қидиришдан нима маъно бор? Отам Бомбейдан жарроҳлик амали учун зарурий барча ашёлар билан қайтиб келганди, бироқ энди булар барчаси бир пулга чиқиб турибди. У тузалиб кетишга умид боғламаётганди. Кундан-кун заифлашиб борарди. Унга тўшакдан турмай табиий эҳтиёжларни бажаришга ундар эдилар. Бироқ сўнгги сониягача у бундан бош тортиб келди. Ташқи тозалikka нисбатан вишнупарастлар қоидалари гоят қаттиқ эди.

Бундай бадан софлиги, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга, аммо ғарб табобати уқдирадидики, барча ҳожатларни тўшакда чиқарса ҳам бўлаверади, ҳеч бир

¹ Аҳимса — “куч ишлатмаслик” дегани. Қадимги Ҳиндистонда мавжуд бўлган таълимот. Деярли барча ҳинду динларида ривожлантириб келинган.

ноқулайлик туғдирмасдан, беморни ювиб-чайиб қўйиш ҳам шу жумлага киради, фақат тўшак ифлосланмаса бўлгани. Мен буни вишнувийлик талабларига мутлақо мос деб ўйлайман. Бироқ отамнинг қаттиқ азоб чекишига қарамай, тўшакдан турмасам бўлмайди, деб оёқ тираб олиши мени ҳайратга солар ва ич-ичимдан гурурланардим.

Даҳшатли тун чўкди. Амаким бу вақтда Ражкотда эди. Отам ўзини ёмон ҳис қилаётгани хабарини олиб, у етиб келди. Акаларим бари бир жон-бир тан бўлиб олганди. Амаким беморнинг ёнида кун бўйи ўтирди, тунда эса бизни бориб ухлашимизни айтиб, бемор ёнидаги тўшакка чўзилди. Бу тун нечоғли машъум бўлиши ҳеч кимнинг хаёлига келмаганди. Тунги соат ўн ярим ё ўн бирлар эди. Мен отамни уқалардим. Амаким ўрнимга бошқамизни алмаштирди. Мен суюниб, тўғри хобгоҳга йўл олдим. Бечора хотинжонгина тош қотиб ухлаб ётарди. Кошки уни тинч ухлагани қўйсам. Шартта уйғотдим. Бироқ беш ёки олти дақиқадан сўнг хизматкор эшикни чертди. Мен кўрқиб, сапчиб тушдим.

– Туринг, – деди хизматкор, – отангизнинг аҳволлари ёмонлашди.

Мен, албатта, отамнинг аҳволи оғирлигини билардим, бироқ бундай пайтларда бу сўзлар нимани англатишини фаҳмладим. Мен тўшакдан ирғиб турдим.

– Нима бўлди, гапир!

– Отангиз жон бердилар.

Ҳаммаси тамом бўлган эди! Менинг икки қўлим бошимда бўлиб қолавермасдан бошқа иложим йўқ эди. Уятдан ер ёрилмади-ю ерга кирмадим, ўзимни дунёдаги энг бадбахт одамдек ҳис қилдим. Мен отам ётган хонага югурдим. Агар балои нафсим голиб келмаганида ўлимидан бир неча дақиқа олдин отам билан айро тушганим учун бу қадар афсус-надоматлар чекмаган бўлардим. Мен уни уқалаётган ва у менинг қўлимда жон берган бўлар эди. Энди эса бу имтиёздан амаким фойдаланиб қолди. У азбаройи акасига меҳри зўрлигидан унга сўнгги бор хизмат қилиш шарафига муяссар бўлди! Отам сўнгги он етиб келганини сезган экан. У қоғоз ва қалам беришни сўраб, қуйидаги ёзувни ёзибди: “Сўнгги расм-русумлар учун ҳамма нарсани тайёрлаб қўй”. Кейин у билагидан туморини ва бўйнидан тулсий¹ доналаридан қилинган мунчоқни олибди-да, уларни бир четга итқитибди. Бир дақиқадан кейин у жон берибди.

Мен ҳозир гапириб турганим шармандалик шундан иборат эдики, балои ҳирс гамхўрликка жуда-жуда муҳтож бўлиб турган отамнинг ўлим соатида вужудимни қамраб олган эди. Бу шармандаликни ҳеч қачон унутолмайман ва ҳеч нарса билан юволмайман. Мен ота-онамни ҳаддан ортиқ севардим – улар учун ҳамма нарсдан воз кечишга тайёр эдим. Бироқ бу муҳаббатим кечириб бўлмас даражада енгилтак эди ва бундай пайтда мен ҳирс қули бўлиб қолган эдим. Шу боис мен ҳар доим, гарчи вафодор бўлсам-да, ўзимни ҳирсли эр деб ҳисоблаб келаман. Мен узоқ вақтгача ҳирс кишанидан қутулолмай юрдим ва улардан қутулишдан олдин кўплаб синовлардан ўтишимга тўғри келди.

Ўзимнинг қўшалоқ шармандалигим ҳақидаги ушбу бобни тугатар эканман, яна шу нарсани айтмоқчиманки, хотиним туққан шўрлик бир парча жиш бор-йўғи уч-тўрт кунгина яшади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Менинг бу қилмишим барча уйланганларга ибрат бўлсин.

ДИН БИЛАН БИРИНЧИ ТАНИШУВ

Мактабга олти-етти ёшдан ўн олти ёшгача қатнадим. У ерда менга диндан бошқа ҳамма нарсани ўргатишди. Мен ўқитувчилардан, сирасини айтганда, улар ортиқча қийинчиликларсиз менга тақдим этишлари мумкин бўлган нарсани олмагандим. Аммо атрофдагилардан билимларнинг қандайдир майда-чуйда увоқларини тўплашга улгургандим. “Дин” атамасини бу ўринда кенг маънода – ўзликни англаш ёки ўзини ўзи англаш сифатида қўллайман.

Вишнупараст бўлиб туғилганимдан мен қўпинча ҳавелийга қатнаб туришим шарт эди. Лекин у мени ўзига тортмасди. Унинг маҳобати ва дабдабаси менга

¹ Т у л с и й – вишнупарастлар уругидан тасбеҳ қиладиган муқаддас бута.

ёқмасди. Бундан ташқари, у ерда содир этилган беадаб ишлар ҳақидаги миш-мишлар қулоғимга етиб келганди ва менинг ундан бутунлай кўнглим қолганди. Шундай қилиб, ҳавелий менга ҳеч нарса бера олмасди.

Бироқ у ерда олмаган нарсани менга энагам, оиламизнинг кекса оқсочи берди. Унинг менга бўлган муҳаббати ҳақида ҳали-ҳануз миннатдорлик билан эслайман. Мен руҳлар ва инс-жинслардан қўрқар эдим. Рамбҳа — энагамнинг исми шундай эди — менга Рамном дуосини такрорлаб юришни ва шу билан бу қўрқинчли нарсалардан халос топишимни таклиф қилди. Унинг менга берган воситаларидан кўра ўзига кўпроқ ишонардим, бироқ руҳлар ва жин-ажиналар олдидаги қўрқувдан паноҳ топиш учун илк болалик дамларимдан Рамном дуосини замзама қилардим. Бу узоқ чўзилмаганди, албатта, аммо бола қалбига ташланган яхши уруғ зое кетмайди. Назаримда, меҳрибон Рамбҳа шарофати билан Рамном мен учун ҳозир ҳам мутлақо ишончли дори ҳисобланади.

Тахминан шу вақтларда “Рамайна” мухлиси, амакиваччам мени ва иккинчи акамни “Рам Ракша”¹ ни ёд олишга ундаб қолди. Биз уни ёдлаб олдик ва ҳар куни муттасил эрталаблари ювиниб олгандан кейин овоз чиқариб такрорлардик. Биз то Пўрбандарда эканмиз, бу одатни сира канда қилмадик, бироқ Ражкотга кўчиб ўтгач, “Рам Ракша”ни унутиб юбордим. Мен унга у қадар ишонмасдим ва “Рам Ракша”ни тўғри талаффуз билан ёддан айтиб бера олишимни кўрсатиш истагидагина аҳён-аҳёнда овоз чиқариб ўқир эдим.

Отамга ўқиб беришганида “Рамайна” менда катта таассурот қолдирганди. Касаллигининг дастлабки даврида отам Пўрбандарда яшаган эди. Ҳар куни шомда у “Рамайна”ни тингларди. Уни Рамнинг катта мухлиси — билешварлик Ладҳ Маҳараж ўқирди. У ҳақда гап кетганида айтишардики, у моховларни дори-дармонлар билан тузатмас экан, балки ириб тушган жойларга Билешвар эҳромидаги Маҳодев сиймосига садақа (иньом) қилинган билва² япроқларини суртар ва ҳар куни эринмай Рамномни такрорлар экан. “Уни динга эътиқод тузатди”, — дер эди одамлар. Бу тўғрими ёки йўқми, аммо биз бунга ишонардик. Нима бўлганда ҳам Ладҳ Маҳараж отамга “Рамайна”ни ўқиганида отам мохов билан оғримаганди. Ладҳ Маҳаражнинг овози гоят ёқимли эди. У дўҳа (байтлар) ва чоупай (тўртликлар)ни куйлаб талаффуз қилар ва мушоадаларга берилиб ва тингловчиларни маҳлиё қилиб, уларни шарҳлашга тушиб кетар эди. Мен ўшанда тахминан ўн учларда эдим, бироқ унинг қироати мени ўзига бутунлай ром қилиб кўйганди. Шу вақтдан бошлаб мен “Рамайна”га муккадан кетдим. Энди Тулсидаснинг “Рамайна”сини муқаддас китоблар ичида энг буюги деб ҳисоблайман.

Бир неча ойдан кейин биз Ражкотга кўчиб ўтдик. У ерда “Рамайна”ни қироат қилишмасди. Бироқ ҳар экадаши³да “Бҳагавад-гита” ўқиларди. Гоҳо қироатда мен ҳам иштирок этардим, аммо қори мени писанд қилмасди. Ҳозирги вақтда мен “Бҳагавад-гита”ни зўр диний рағбат пайдо қилишга қодир китоб деб биламан. Гужаротий тилида мен уни катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Бироқ бир куни менинг уч ҳафталик рўзадорлигим вақтида уни асл нусхада пандит Мадан Мўҳан Малвия ўқиб берганида, “Бҳагавад-гита”нинг Малвиядек ашаддий мухлиси оғзидан болалигимда эшитмаганимдан қаттиқ афсусландим. Ўшанда мен бу китобни болалигимдан севиб қолган бўлар эдим. Болаликда олинган таассуротлар чуқур илдиз отади ва мен ҳар доим ўшанда менга кўпроқ шундай китоблар ўқиб беришмаганидан ачинаман.

Бироқ Ражкотда ҳиндувийликнинг барча мазҳабларига ва турдош динларга нисбатан яхши муносабатда бўлишни ўргандим. Ота-онам фақат ҳавелийга эмас, балки Шива ва Рам эҳромларига ҳам бориб туришарди. Гоҳида улар бизларни ҳам бирга олиб борар, гоҳо эса ўзимни юборар эдилар. Жайн роҳиблари отамнинг уйида тез-тез бўлиб туришар, ўз удумларига хилоф равишда, гарчи бизлар жайн динига эътиқод қилмасак-да, биз пиширган овқатлардан тановул қилар эдилар. Улар отам билан диний ва дунёвий мавзуларда суҳбатлар қураб эдилар.

Отамнинг мусулмонлар ва парс (зардуштий)лардан ҳам дўстлари бор эди. Улар отамга ўз динлари ҳақида сўзлар, отам ҳар доим уларнинг гапларини

¹ “Р а м Р а к ш а” — Рамнинг жасоратлари алқанган қадимги санскрит асар.

² Б и л в а — япроғи шифобахш бир хил дароҳт.

³ Э к а д а ш и — ҳар ярим ойнинг ўн биринчи куни нишонланадиган ҳиндулар байрами.

ҳурмат ва аксар қизиқиш билан тинглар эди. Уларнинг хизматида бўлиб, мен кўпинча шундай суҳбатларда иштирок этардим. Булар ҳаммаси бир бўлиб менда бошқа динларга нисбатан ҳурматни, бағрикенгликни тарбиялади.

Ўша вақтда насронийлик бундан истисно эди. Унга нисбатан юрагимда нафрат бор эди. Бу бесабаб эмасди, албатта. Насроний мубашширлар одатда мактабдан сал нарида жойлашиб олишарди-да, ҳиндулар ва уларнинг маъбудларини ҳақоратларга кўмиб, оғзиларидан боди кириб-шоди чиқарди. Мен бунга чидаб туролмасдим. Бир мартагина тўхтаб, уларнинг гапини тинглашим етарли бўлган эди — улардан қаттиқ кўнглим қолди. Айни ўша пайтларда мен бир гоётда таниқли ҳинду насронийликка кирганини билиб қолдим. Бутун шаҳарда дув-дув гап: чўқинганидан кейин у гўшт еб, шароб ича бошлаганмиш, либосини ўзгартирганмиш, овурупоча кўйлақда юриб, ҳатто шляпа кийиб олганмиш. Бундан жуда газабим кўзиди. Одамни гўшт ейишга, спиртли ичимлик ичишга ва либосини алиштиришга мажбур қиладиган дин қанақа дин ўзи? Яна менга айтишларича, янги ғайридин энди ўз аждодлари дини, уларнинг урф-одатлари ва ватани шаънини булғаётганмиш. Булар барчаси менда насронийликка қарши чуқур нафрат пайдо қилганди.

Мен бошқа динларга нисбатан ҳам ҳолис бўлишни ўрганган эдим, бироқ бу менда худога нисбатан жонли бир ишонч яшар эди деган маънони англамасди. Бир гал кўлимга отамнинг йиғноғидан “Манусмрити” номли бир китоб тушиб қолди. Дунёнинг яралиши ва бошқа ривоятлар менда катта таассурот қолдирмади, балки, аксинча, хийла атеизм (худосизлик)га тортиб кетди.

Бир амакиваччам бор эди (у ҳозир ҳам ҳаёт). Унинг ақлу зеҳнини юксак қадрлардим ва шу боис кўнглимдаги шубҳаларни унга изҳор қилдим. Бироқ у масалани ҳал этолмади ва ўзини мендан олиб қочаркан, деди: “Катта бўлганимда ўзинг билиб олаверасан. Сенинг ёшингда бундай саволлар бериш эртаклик қилади”. Мен индамадим, аммо тинчимадим. “Манусмрити”даги овқат ва шунга ўхшаш нарсалар билан боғлиқ боблар мен кундалик ҳаётда кузатганимга қаршидек туюлмоқда эди. Бироқ бу борадаги саволларга ҳам узил-кесил жавоб ололмадим. “Ўз ақлимни кучлироқ ривожлантираман, кўпроқ ўқийман ва шунда ҳаммасини яхшироқ билиб оламан”, — қарор қилдим мен.

“Манусмрити” мени аҳимсага ўргатмади. Бир гал мен гўшт ейишга ҳаракат қилиб кўрган эдим. “Манусмрити” шуни маъқуллагандек эди. Мен шундай ҳулосага келдимки, ахлоқ жиҳатидан илонларни, каналарни ва шунга ўхшаган зараркунандаларни ўлдириш мутлақо жоиз. Эсимда, ўша йиллари кана ва бошқа ҳашаротларни ўлдирад эканман, тўгри қилаяпман, деб ҳисоблагандим. Ахлоқ барча нарсаларнинг негизи, ҳақиқат эса — ахлоқнинг моҳияти деган эътиқодгина онгимга чуқур ўрнашиб қолганди. Ҳақиқат менинг ягона мақсадим бўлиб қолди. Бу фикр шууримда кундан-кун мустаҳкамланиб ва ҳақиқат борасидаги тушунчам кенгайиб борарди.

Гужаротий тилидаги ахлоқ-одобга оид бир дostonдаги бир банд шеър ақл ва қалбимни баравар банд этган эди. Ундаги “ёмонликка яхшилик билан жавоб бер” ҳикмати менинг йўл бошловчи тамойилим бўлиб қолган. Бу ҳикмат мени шу қадар ўзига маҳлиё этдики, кўплаб тажрибалар ўтказишга киришиб кетдим. Мана ўша шеърдан сатрлар:

Бир пиёла сув ҳақини яхши таом билан қайтар;
Самимий саломга чуқур таъзим билан жавоб қайтар;
Сариқ чақа олганингни сариқ олтин билан қайтар;
Агар ҳаётингни сақлаб қолишса, сен ҳаётингни шуларга бағишла.
Донишмандлар сўзи ва ишининг маъноси шундай;
Зигирдай қилган хизматинг шоҳ хазинаси бўлиб ўзинга қайтади,
Чинакам олийжаноб инсон барча одамларни битта одамдай билади
Ва унга қилинган ёмонлик учун бажонидил яхшилик билан қайтаради.

АНГЛИЯГА ТАРАДДУД

Етуклик аттестатига битириш имтиҳонларини 1887 йилда топширдим. Ўшанда имтиҳонлар Бомбей ва Аҳмадободда топшириларди. Мамлакатда ҳукм сурган қашшоқлик, табиийки, Катҳиёвар ўқувчиларини яшаш арзонроқ жойга яқин

жойлашган шаҳарга боришга мажбур этарди. Оиламизнинг гарибона маблағи мени ҳам шундай йўл тутишга мажбур этди. Бу менинг Ражкотдан Аҳмадодбодга биринчи сафарим эди ва биринчи марта ёлғиз кетаётган эдим.

Ота-онам етуклик шаҳодатномаси олганимдан кейин коллежга киришимни хоҳлашарди. Коллежлар Бавнагар ва Бомбейда бор эди. Мен Бавнагардаги Самалдас коллежга боришга қарор қилдим, чунки бу арзонроқ эди. Коллежга келгач, бутунлай гангиб қолдим: англаш у ёқда турсин, маърузаларни тинглаш мен учун гоёта қийин эди. Айб биринчи даражали ҳисобланган ўқитувчиларда эмас, балки ўзимда эди, чунки мутлақо тайёрланмагандим. Биринчи семестрни тугатгач, уйга қайтдим.

Доно ва олим браҳман Мавжи Даве оиламизнинг эски дўсти ва маслаҳатчиси эди. У билан дўстона алоқаларимиз отам вафотидан кейин ҳам сақланиб қолганди. Таътил кунларимдан бирида у бизни келди-да, онам ва акам билан менинг машгулотларим борасида суҳбатлаша бошлади. Менинг Самалдас коллежида ўқиётганимдан хабар топиб, у деди:

– Замонлар ўзгариб кетди. Зарурий маълумотга эга бўлмай туриб, бирортангиз отангиз гадий¹ сени олишга умид боғламай қўя қолинг. Мана, бола ўқияпти экан, у ана шу гадийни оладиган бўлиши учун сизлар ҳозирдан барча тарадудни кўриб қўйишингиз керак бўлади. Бакалавр бўлиш учун тўрт-беш йил керак бўлади, бу жуда нари борганда 60 рупия маошли иш ўрни келтиради, холос, бироқ девонбегилик унвонини бермайди. Агар у менинг ўғлимдай ҳуқуқшунослик йўлидан кетса, унинг узоқроқ ўқишига тўғри келади, у ўқишни тугатган вақтга келиб эса девонбегилик лавозимига даъвогар оқловчилар дунёни тутиб кетади. Ўрнингизда бўлганимда уни Англияга жўнатган бўлардим. Ўғлим Кевалрамнинг айтишича, оқловчи бўлиш унча қийин эмас экан. Яна уч йил дан кейин у қайтиб келади. Чиқимлар тўрт-беш минг рупиядан ошмайди. Англиядан қайтиб келган оқловчини бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а! У шоҳона яшайди! Биринчи талабаёқу девонбегилик тахтига ўтиради. Мўҳандосни шу йилиёқ Англияга жўнатишингизни мен жуда хоҳлардим. Кевалрамнинг у ерда дўстлари кўп. У уларга тавсиянома ёзиб беради-да, Мўҳандос осонгина жойлашиб олади.

Жўший жий – кекса Мавжи Давени биз одатда шундай деб чақирардик – менга юзланди ва тасдиқ жавобини олишга заррача шубҳа қилмай, сўради:

– Бу ерда эмас, Англияда ўқишни афзал кўрар экансан, шу тўғрими?

Бундан маъқулини тасаввуримга келтирмасдим. Машгулотлар юки остида абжағим чиқиб бўлган эди. Темирни қизигида бос қабилида, мени қанча тез жўнатишса, шунча яхши бўларди, дедим. Бироқ имтиҳонларни топширишининг ўзи бўлмасди. Мени тиббиёт факультетига юборишса бўлармикан?

Акам сўзимни бўлди:

– Отамиз доим шу касбни ёмон кўрар эди. Вишнупарастлар ўликларни ёриш билан шуғулланмаслиги керак деб, сени назарда тутиб айтар эди. Отамиз сени оқловчилар касби учун мўлжаллаб юрар эди.

Жўший жий гап қотди:

– Табиблик касбига мен қарши эмасман. Шастрлар²имизда бунга зид келувчи бирон гап айтилмаган. Аммо табиблик дипломи сени девонбеги қилмайди, мен эса сенинг девонбеги ё бўлмаса ундан каттароғи бўлишингни хоҳлайман. Шунда сен ўзингнинг катта оиланг рўзгорини тебратга оласан. Замонлар жуда тез ўзгарапти, яшаш эса кундан-кун оғирлашиб борапти. Шунинг учун энг яхшиси – оқловчи бўлганинг.

Сўнг у онамга юзланди:

– Энди мен борай. Айтганларимни яхшилаб ўйлаб кўринглар. Бу ерга яна келганимда, худо хоҳласа, Англияга жўнатиш тарадудини кўраётган бўласиз, деб умид қиламан. Агар ёрдам керак бўлса, менга хабар қилинг.

Жўший жий кетди, мен эса кўкнори хаёлларга берилди бошладим.

Тўнғич акам қаттиқ безовта эди. Менинг сафаримга маблағни қаердан топади? Қолаверса, мендай муштдеккина болани ёлғиз чет элга жўнатиб бўларканми?

¹ Г а д и й г а д д и й – “болиш” дегани; ҳинд ер эгаларининг амалдорлик унвони.

² Ш а с т р л а р – кўп фанларни ўз ичига олган қадимги ҳинд илмий китоблари.

Онам бутунлай эс-ҳушини йўқотиб қўйди. У мени қўйиб юбормоқчи эмас эди.

– Амакимиз, – деди у, – ҳозир оиламизнинг каттаси. Энг аввал у билан маслаҳат қилмоғимиз керак. Агар у рози бўлса, шунга қараб иш тутамиз.

Акамнинг миясига бошқа фикр келиб қолди:

– Пўрбандар ҳукумати олдимизда биринчи бурчли. Ҳукумат амалдори м-р Лели бизнинг оиламиз тўғрисида яхши фикрда ва амакимни юксак қадрлайди. Балки Англияда ўқиши учун давлат стипендиясини у берар?

Бу менга жуда маъқул келди ва мен Пўрбандарга боришга қарор қилдим. У ёқларга темир йўл у пайтларда йўқ эди, ҳўкиз аравада беш кун йўл юриш керак бўларди. Қўрқоқман деб аввал ҳам айтиб ўтган эдим. Бироқ Англияга бориш мени шу қадар ўзига маҳлиё қилиб қўйган эдики, қўрқув ҳам кўзимга кўринмай кетганди. Мен ҳўкиз қўшилган арава ёлладим, Доражийгача, сўнг бир кун олдин етиб бориш учун Пўрбандаргача туя кира қилдим. Бу менинг туяда қилган биринчи сафарим эди.

Амакимнинг олдига келиб, ҳамма гапни унга батафсил айтиб бердим. У ўйланиб туриб, деди:

– Англияда яшаб туриб, динингга шикаст етмаслигига кўзим етмаяпти. Бундай деётганим бежиз эмас, буни мен ўз кўзим билан кўрганман. Йирик ҳинду оқловчилари билан кўришганимда уларнинг турмуш тарзи ва овруполиклар турмуш тарзи ўртасида фарқ сезилмайди. Улар тўғри келган нарсани еб кетаврадилар ва оғизларидан сигарета тушмайди, кийимлари ҳам худди инглизларга ўхшаб беҳадан-беҳад. Булар бари оиламиз анъаналарига сира тўғри келмайди. Яқинда мен зиёратга кетаман, умрим ҳам охирлаб қолган. Бир оёгим гўрда туриб, Англияга боришингга, денгизлардан сузиб ўтишингга қандай рухсат берай? Аммо йўлингга гов ҳам бўлолмайман. Бундай пайтда онадан рухсат олиш муҳим. Ахир у рози бўлса – бу ёғига худо подшо. Унга айт, мен тўхтатиб қолмоқчи эмасман. Сенга мен оқ фотиҳа бераман.

– Сиздан шундан бошқа ҳеч нарса кутганим ҳам йўқ, – дедим мен.

– Энди онангни кўндирсанг бўлгани.

– Сиз менга мистер Лели номига тавсиянома ёзиб беролмайсизми?

– Йўқ, ёзмайман, – жавоб берди амаким, – аммо у яхши одам. Ундан стипендия сўраб кўр; бор гапни очиқ айт. Унинг ёрдам беришига шубҳа қилмайман.

Амаким нима учун менга тавсиянома ёзиб бермаганини тушунолмадим. Назаримда, унинг фикрича, диний бўлмаган иш бўйича сафаримда бевосита иштирок этишни хоҳламаган.

Мен мистер Лелига мактуб киритдим ва у мени ўз қароргоҳига таклиф қилди. У зинадан кўтарилиб келаётганида бизлар тўқнаш келдик. У гапни қисқа қилди:

– Аввал бакалаврга имтиҳон топширинг-да, кейин менинг олдимга келинг. Ҳозирча сизга ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмайман, – ва шошиб йўлида давом этди.

Мен у билан суҳбатлашишга кунт билан тайёрланган, унга айтмоқчи бўлган гапларни ёдлаб олган, чуқур таъзим билан қўлларимни кўксимга қўйиб салом беришни роса машқ қилган эдим. Ҳаммаси бир пулга чиқди! Мен хотинимнинг тақинчоқларини эсладим. Тўнғич акамни ўйладим. Ҳаммадан ҳам шу одамга умид боғлаётгандим. У ҳаддан ташқари олийжаноб бўлиб, мени ўғлидай севарди.

Пўрбандардан Ражкотга қайтиб келиб, бўлган гапларни оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб бердим. Жўший жий билан суҳбатлашдим. Керак бўлган тақдирда битта-яримтадан зарурий миқдорда пул қарз олишни маслаҳат берди у. Мен хотинимнинг тақинчоқларини сотишни таклиф қилдим – бу иккидан уч минг रुपиягача турар эди. Акам ҳам бироз пул топишга ваъда берди.

Онам ҳамон қаршилиқ кўрсатмоқда эди. У Англия ҳақида сўраб-суриштиришга тушиб кетганди. Кимдир унга Англияда ёш йигитлар жувонмарг бўлиб кетади дебди; яна бошқалар у ерда гўшт ейишга ўрганиб қолади, дейишибди, учинчи бирлар бўлса у ерда спиртли ичимлик ичмай туролмайди, дебди.

– Ҳўш, буларнинг ҳаммасини нима қиласан? – сўради мендан онам.

Мен дедим:

– Сиз менга ишонасизми? Мен сизни алдамайман. Мана шу нарсаларга қўлимни теккизсам, худо урсин! Агар менга қандайдир хатар хавф соладиган бўлса, Жўший жий боришимга рози бўлармиди?

— Энди мен сенга ишонаман, — деди онам. — Аммо шунча узоқда бўлганингда нима қилишимни ҳам билмай қолдим. Свамийдан сўраб кўрай-чи.

Бечар жий Свамий илгари мўд-бания¹ тоифасига мансуб эди, бироқ кейин жайн роҳиби бўлиб олганди. У, Жўший жий каби, оиламиз маслаҳатчиси эди. У менинг тарафини олиб, онамга деди:

— Мен болани уч нарсага қасам ичдираман, шунда унга рухсат берса бўлади.

У маросим учун ҳамма нарсани шай қилди ва мен шаробга, аёлга ва гўштга дахл қилмайман деб онт ичдим. Шундан кейин онам менга рухсат берди.

Мактаб мени кузатиш маросимини ўтказди. Англияга жўнаётган ражкотлик бир йигит чинакам мўъжиза кўрсатаётган эди. Уйда мен миннатдорчилик сўзларини қоғозга туширган эдим, бироқ тантанали кузатув чоғида уларни тутила-тутила базўр айтолдим. Кузатаётганлар қаршисида турар ва миннатдорлик сўзларини айтар эканман, бошим айлангани ва вужудим титрагани эсимда.

Кўпчиликнинг оқ йўл тилаб айтган дуолари остида мен қайдасан Бомбей, дея йўлга тушдим...

Ниҳоят, 4 сентябрда мен Бомбейни ҳам тарк этдим.

НИҲОЯТ, ЛОНДОНДАМАН

Менда денгиз касаллиги йўқ эди, аммо сузиб борганимиз сайин мени безовталиқ чулғаб олмоқда эди. Ҳатто кемадаги хизматкорлар билан гаплашишга ҳам уялардим. Мазмудар (йўлда ҳамроҳ бўлган оқловчи) дан бошқа иккинчи класс йўловчиларининг барчаси инглизлар эди, мен эса инглизча гапиришга кўникмаган эдим. Менга келиб гапирганларида зўрға тушунардим, бордию тушунганимда ҳам жавоб қайтаришга қийналардим. Бундан ташқари, пичоқ ва санчқидан қандай фойдаланишни мутлақо билмасдим, гўштдан қандай таомлар пиширилишини сўрашга қўрқардим. Шу боис ҳар доим каютада асосан ўзим билан олган ширинлик ва меваларни ер эдим. Мен билан бирга кетаётган вакил (оқловчи) Мазмудар ҳеч қанақа уялишни билмас ва ҳамма билан жуда тез тил топишиб кетар эди. У палубада бемалол айланиб юрарди, мен эса уззу-кун каютада яшириниб олардим ва одам санжоб бўлгандагина палубага чиқар эдим. Мазмудар менга йўловчилар билан танишишга ва ўзимни бемалол тутишга ундар эди. Оқловчининг тили узун бўлиши керак, дер эди у. Ўзининг оқловчилик тажрибаси ҳақида ҳикоя қилар ва чет тилда суҳбатлашганда муқаррар учрайдиган хатолардан уялмай, инглиз тилида гапиришининг ҳар қандай имкониятидан фойдаланишни маслаҳат берарди. Бироқ ҳеч нарса менинг тортинчоқлигимни енга олмасди.

Йўловчилардан бир ёши мендан катта инглиз одам ўзига мени яқин олиб, бир куни мени суҳбатга тутди. У нима ейишимни, кимлигимни, қаёққа бораётганимни ва нега бунча одамови эканимни суриштирди; у яна менга умумий дастурхонда бирга овқатланишни маслаҳат берди ва гўшт ейишдан астойдил бош тортганимдан кулди. Биз Қизил денгизда бўлганимизда у дўстона тарзда менга деди:

— Ҳозирча бу яхши, аммо Бискай қўлтигида сиз бу ўжарлигингиздан воз кечасиз. Англияда шунақанги совуқки, гўшт емасдан яшашнинг сира иложи йўқ.

— Лекин мен у ерда гўштсиз ҳам кун ўтказаётган одамлар бор деб эшитгандим!

— Ишонинг гапимга — бу эртақ. Менга маълум бўлишича, у ерда гўшт емайдиган битта ҳам одам йўқ. Ахир гарчи ўзим ичсам-да, мен сизни шароб ичишга ундаётганим йўқ-ку. Лекин мен сизнинг у ерда гўшт ейсиз деб ҳисоблайман, чунки усиз яшашингиз мумкин эмас.

— Маслаҳатингиз учун ташаккур, аммо мен гўштга бармоғимнинг учини ҳам теккизмайман деб тантанали сувратда онамга сўз берганман ва ҳатто бу ҳақда ўйлашга ҳам журъат қилолмайман. Борди-ю, у ерда гўштсиз яшай олмасам, яхшиси Ҳиндистонга қайтиб кетаман, аммо у ерда қолиш учун ҳам гўшт емайман.

¹ М ў д-б а н и я — Маҳораштр ва Гужаротда савдогарлар тоифаси.

Биз Бискай қўлтиғига кириб келдик, аммо на гўштга, на бошқага эҳтиёж сездим. Менга гўшт емаслигим ҳақида маълумотномаларни гамлаб қўй, деб маслаҳат беришди. Мен таниш инглиздан шундай ишончнома беришини сўрадим. У бажонидил рози бўлди, уни бир мунча вақтгача асраб юрдим. Бироқ шундай маълумотномани олиб туриб ҳам гўштни бемалол ураверишим мумкинлигини билганимдан кейин бу маълумотнома мен учун кераксиз бир матоҳга айланди-қолди. Модомики сўзимга ишонишмас экан, бунақа қоғознинг менга нима кераги бор?

Саутҳемптонга биз, эслашимча, шанбада етиб келдик. Кемада мен ҳар доим қора костюмда юрардим, дўстларим берган оқини эса етиб келиш кунига асраб қўйгандим. Ўзимча оқи менга кўпроқ ярашади деб ҳисоблардим ва қирғоққа оқ костюмда тушиб келдим. Сентябрнинг охири бўлиб, оқ костюм кийган битта мен эдим. Бошқалар қандай йўл тутишганига қараб туриб, ўзимнинг барча юкларимни калидлар билан Гриндлей ва Коагентига қолдирдим.

Менда тўртта тавсиянома бор эди: доктор П.Ж.Меҳтага, оқловчи Далпатрам Шуклага, валиаҳд Ранжитсинҳжийга ва Дадабҳай Наорожийга. Ҳали кемадаёқ бизга Лондондаги “Виктория” отелида қўнишимизни маслаҳат беришганди. Биз Мазмудар билан ўша ёққа йўл олдик, ўзим оқ костюмим туфайли уятдан лов-лов ёнаётгандим. Отелда менга Гриндлейдаги юклар эртага етиб келишини айтишди, чунки биз Лондонга яқшанба кунни етиб келган эдик. Нима қилишимни билмай ҳайрон эдим.

Мен Саутҳемптондан кўнғироқ қилган д-р Меҳта биз келган кун кечкурун саккизда кириб келди. У мен билан жуда самимий кўришди, бироқ оқ костюмимни кўриб, жилмайди. Суҳбат асносида мен унинг цилиндрини олдим-да, унинг нечоғли силлиқлигини билмоқчи бўлиб тукларини тескари йўналишда авайлаб силадим. Д-р Меҳта хиёл ижирганиб мени тўхтатди. Бу келажакка огоҳлантириш ва д-р Меҳта менга ҳадис тариқасида ўргатган оврупоча тарздаги дастлабки сабоқ эди.

– Ҳеч қачон бировларнинг нарсасига тегманг, – деди у. – Ҳиндистонда бўлганидек, биринчи танишувдаёқ суҳбатдошингизни саволга қўмиб ташламанг; овозингизни кўтариб гапирманг, бизлар Ҳиндистонда қилганимиздек, ҳеч кимга “сэр” деб мурожаат этманг; бу ерда қаролларгагина ана шундай мурожаат қиладилар.

Ва ҳоказо, ва ҳоказо... у яна менга отелда яшаш жуда қимматга тушади, деди ва хусусий тарзда биронта оилада жойлашиб олишни маслаҳат берди. Биз бу муаммони ҳал этишни душанбагача очиқ қолдирдик.

Вакил Мазмур ҳам отелда яшаш ноқулай ва боз устига жуда қиммат деб айтди. Йўлда у Мальга оролидан келган бир синдх¹ билан дўстлашиб қолди. У Лондонда кўп марта бўлган эди ва бизга хона топиб бермоқчи бўлди. Биз рози бўлдик ва юкларимизни олиб, ҳисоб-китоб қилиб, душанбада янги танишимиз топиб берган хонага кўчиб кирдик. Эсимда, отел менга уч фунт стерлингга тушганди, мен ҳанг-манг бўлиб қолдим, деярли оч қолган эдим. Ҳамма нарса менга бемаза туюларди., ёқмаган таомимни бошқасига алмаштиргудек бўлсам, барибир иккаласига ҳам ҳақ тўлашим керак бўларди. Мен деярли ўзим билан олиб келган озиқ-овқатларни еб кун кўрардим.

Янги хонада ҳам мен ўзимни яхши ҳис қилмаётгандим. Мен ҳар доим уй ҳақида, ватан ҳақида ўйлардим. Онамни қаттиқ соғингандим. Тунлари кўз ёшларим юзимни ювар, уйни соғинганимдан уйқум келмасди. Дардимни эшитадиган ҳеч кимим йўқ эди. Бор бўлганда ҳам бундан нима фойда? Изтиробларимни юмшатадиган ҳеч бир воситани билмас эдим. Ҳамма нарса ёт эди: халқ ҳам, унинг урф-одатлари ҳам ва ҳатто уй ҳам. Мен инглизча одобдан мутлақо беҳабар эдим ва ҳамма вақт ўзимни ҳушёр тутиб туришим керак бўларди. Менинг гўшт емаслик онтим эса менга бадтар ноқулайликлар туғдирарди. Мен ейдиган таомлар камқувват ва таъмсиз эди. Мен Сцилла билан Ҳарибда ўртасига тушиб қолгандим. Англия менга тўғри келмас эди. Бироқ Ҳиндистонга қайтиб кетиш ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин

¹ С и н д х – бир хил элат номи.

эмасди. “Модомики бу ерга келдингми, энди нима қилиб бўлса ҳам уч йил чидайсан”, – дер эди ичимдаги бир овоз.

МЕН ТАНЛАГАН ЙЎЛ

Якшанбада д-р Меҳта менинг олдимга “Виктория” отелига келди. У ерда манзилимни билиб, ўша заҳотиёқ мени қидириб топибди. Аҳмоқлигимга бориб, ўзимга тери касаллиги (қичима) орттириб олгандим. Кемада биз денгиз сувида ювинардик, унда совун кўпирмасди, бироқ тамаддун белгиси деб мен ҳар доим совундан фойдаланардим. Бундан терим тоза бўлиш у ёқда турсин, аксинча, бадтар кирланарди ва менда кўтирлар пайдо бўлганди. Мен уларни д-р Меҳтага кўрсатдим ва у теримни сирка ишқори билан ювишни буюрди. Ишқор кўйдирарди ва оғриқдан йиғлардим. Д-р Меҳта хонамни, аҳволни кўздан кечирди ва норози қиёфада бош чайқади.

– Бу хона бўлмайди, – деди у. – биз Англияга фақат ўқигани келмаймиз, балки инглизча урф-одатлар ва хулқ-атворлар билан танишиш учун ҳам келамиз. Шу боис сиз инглиз оиласида туришингиз керак. Ҳозирча эса бироз муддат дўстларимникида тура туриш ва ул-бул нарсаларни ўрганиш.

Мен бу таклифни миннатдорчилик билан қабул қилдим ва д-р Меҳта дўстининг хонадонига кўчиб ўтдим. Самимият ва меҳрибонлик тажассуми бўлган бу дўст менга ўз жигаридай муносабатда бўлди, инглизча урф-одатлар билан таништирди ва инглизча гаплашишни ўргатди. Овқат менга кўп ташвиш келтирди. Мен қайнатилган сабзавотларни, тузсиз пиширилган таомларни ва бошқа зирваларни еёлмас эдим. Бека менга қандай овқатлантиришни билмасди. Нонуштага менга сули бўтқасини беришарди, бу анча тўйимли эди. Бироқ иккинчи нонушта ва тушликдан кейин мен бутунлай оч қолардим. Ошнам мени гўшт ейишга ундарди, бироқ мен ичган онтимга таяниб, бу мавзуда гаплашишни бас қилдим. Иккинчи нонушта ва тушликка исмалоқ, нон ва мураббо бериши. Мен тўйиб овқатланишни яхши кўрардим ва ошқозоним ҳам кенгина эди. Бироқ мен икки-уч бурдадан ортиқ нон олишга уялардим, чунки буни беадаблик деб ўйлардим. Бунинг устига нонуштада ҳам, тушликда ҳам сут беришмасди. Охири ошнам жаҳли чиқиб деди:

– Агар ўз укам бўлганингизда, мен сизни аллақачон қайтариб юборган бўлардим. Бу ердаги шароитлардан мутлақо беҳабар бир жоҳил онага ичилган қасам нима бўлибди? Бундай қасамнинг кучи бўлмайди ва унга риоя қилиш ғирт хурофотдир. Бундай ўжарликнинг охири вой. Ахир ўзингиз яхши биласиз, илгари гўшт егансизлар ва бунга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмаган вақтларда егансизлар. Энди эса зарур бўлиб турганида йўқ деб туриб олаяпсиз, афсус, афсус!

Аммо мен сўздан қайтгучилардан эмасдим.

Худонинг берган кунни ошнам ўша гапни такрорлагани-такрорлаган, мен эса нафсимни тийишга ўзимда куч топа олардим. У ундагани сайин мен тобора қаттиқ туриб олмоқда эдим. Ўзинг қўлла, деб худога ёлборар эдим ва У қўллар эди. Худо тўғрисида муайян тасаввурим бор эди, деб айта олмайман. Бу шунчаки эътиқод, иймон эди, унинг уруғини юрагимга меҳрибон энагам Рамбҳа эккан эди.

Бир гал дўстим менга Бентамнинг “Утилитаризм назарияси”ни ўқиб бера бошлади. Мен мутлақо ҳанг-манг бўлиб қолдим. Тили шу қадар қийин эдики, мен ҳеч нарсани тушунмадим. У шарҳтай бошлади. Шунда мен дедим:

– Илтмос, мени кечиринг. Бу мураккаб фикрларни тушунишга қодир эмасман. Дейлик, гўшт ейиш зарур. Аммо мен ичган онтимга шак келтиролмайман ва бу борада баҳслашишни истамайман. Фикрларим сизникидан заифлигига имоним комил. Бироқ, илтмос, мени тинч қўйинг, бир аҳмоқ ва ўжар одам билан баҳслашиб барака топмайсиз. Муҳаббатингизни қадрлайман ва менга яхшилик қилмоқчи эканингизни тушунаман. Яна шунга ҳам биламанки, сиз ҳар доим шу мавзуга қайтаверасиз, чунки мен учун жонингиз куяяпти. Аммо менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Онт бу онт, уни бузиб бўлмайди.

Дўстим ҳайрон бўлиб менга қаради. Сўнг китобни ёпди-да, деди:

– Бўпти, ортиқ бу мавзуда гапирмайман.

Мен хурсанд эдим. Биз чиндан ҳам бу мавзуга бошқа қайтмадик. Лекин у менга ғамхўрлик қилишини қўймади. У чекар ва ичар эди, бироқ ҳеч қачон ўзига ўхшашимга ундасди. Тўғриси айтганда, у ҳатто тамаки ёки спиртли ичимликка даҳл қилмаслигимни уқдириб турарди. Уни бир нарса безовта қиларди – гўштсиз мен жуда заифлашиб бормоқда эдим ва Англияда ўзимни уйдагидек ҳис этолмаётгандим.

Англияга келганимнинг биринчи оғи ана шундай ўтди...

МЕН ИНГЛИЗ ЖЕНТЛЬМЕНИ БЎЛАЯПМАН

Ўтхўрлик (вегетарианлик) фойдасига бўлган эътиқодим кундан-кун мустаҳкамланиб борарди. Говард Уильямснинг “Парҳезли овқатланиш одоби” китоби “инсоний парҳез бўйича адабиёт тарихи ва энг қадим замонлардан бизнинг кунларгача бўлган ўтхўрлар таржимаи ҳоллари”ни ўз ичига олган. Муаллиф шу нарсани исботлашга интиланганки, Пифагор ва Исо Масиҳдан тортиб то бизнинг кунларгача яшаб ўтган барча файласуф ва пайғамбарлар – ўтхўрлар бўлган. Анна Кингсфорднинг “Парҳезли овқатланишни такомиллаштириш йўллари” китоби ҳам гоят мароқли. Д-р Аллинсоннинг соғлиқ ва тозалик тўғрисидаги илмий ишлари менга кўп ёрдам берди. У беморлар парҳезини бажаришга асосланган давлат тизимини тарғиб қилади. Ўзи ўтхўр ўлароқ, у беморларига ўтли овқатларни кўпроқ истеъмол қилишга ундайди. Бу барча адабиётни мутолаа қилиш натижасида парҳезлик тажрибалари ҳаётимда кўринарли жойни эгаллади. Бу тажрибаларим бошланиши учун соғлиқ борасида қайғуриш асосий жиддий мушоҳада бўлиб хизмат қилди. Аммо кейинчалик асосий сабаб дин бўлиб қолди.

Шундай қилиб, дўстим менга ғамхўрлик қилишда давом этаверди. Унинг муҳаббати менга бир фикрни тикштирарди: борди-ю, мен аввалгидай гўшт емай юраверадиган бўлсам, нафақат жисман заифлашаман, балки ақлим ҳам ўсишдан тўхтайди, менибарин, ҳар доим англиз жамятида ўзимни ёт ҳис қилиб юравераман. Менинг ўтхўрлик бўйича китобларга қизиқа бошлаганимни билиб қолиб, у бу машғулот миямни айлантириб юборишдан қўрқиб кетди. Унинг ҳисоблашича, бундай тажрибалар ўтказиб, мен кучимни икир-чикирларга сарфлаб, исроф қиламан, асосий вазифамни унутаман ва ношуд бўлиб қоламан. Шу боис у мени тузатиш учун сўнгги бор уриниб кўрди. Бир куни у мени театрга таклиф қилди. Томошадан олдин биз “Холборн” ресторанида овқатланиб олишга келишдик. Унинг улугвор бўлиб кўринишига яна бир сабаб шу эдики, “Виктория” отелидан кетгандан буён мен бундай йирик ресторанда сира бўлмаган эдим. Бу отелдаги ҳаёт менга кўп нарсани ўргатган эди. Дўстим мени ресторанга таклиф қилганида бир нарсани ҳисобга олиб қўйганди – камтарлик юзасидан мен саволлар бермаслигим керак эди. Бизлар столга ўтирдик, атрофимизда кўпсонли улфатлар ҳам бир-бирига қарама-қарши ўтирибди. Суюқ овқатга шўрва тортилди. Унинг нимадан пиширилганини билмасдим, аммо бу ҳақда дўстимдан сўрашни эп кўрмадим. Шу боис официантни чақирдим; бундан кўриб, дўстим стол оша “нима гап?” деб сўради. Узоқ иккиланишлардан кейин мен унга бу шўрва гўштлими ё гўштсизми эканини билмоқчиман, дедим.

– Зодагонлар жамоасида ўзингни жуда қўйиб юбораяпсан, – ғазаб билан деди у. – Агар ўзингни тутолмасанг, кетганинг яхши. Бошқа ресторанда овқатланди, мени кўчада кут.

Бундан қувониб кетдим. Мен кетдим. Яқин орада ўтхўрлик ресторани бор эди, аммо у ёпиқ экан ва мен оч қолдим. Биз театрга бордик. Дўстим бу воқеа ҳақида бошқа ҳеч қачон эслатмади. Мен ҳам, ўз-ўзидан равшанки, чурқ этганим йўқ.

Бу бизнинг охириги дўстона тўқнашувимиз эди. Бу тўқнашув бизнинг муносабатларимизга заррача таъсир кўрсатмади. Унинг барча қилмишлари замирида менга нисбатан муҳаббат ётишини тушунардим ва буни қадрлардим. Фикрлаш тарзимиз ва ишларимиздаги тафовутга қарамай, унга бўлган ҳурматим ортиб борарди.

Мен уни тинчлантиришга, бошқа кўполлик қилмайман, ўзимни яхши тутаман ва ўтхўрлигимга олий жамятда бўлишимга халақит бермайдиган шакл

бераман деб ишонтиришга аҳд қилдим. Бунинг учун зиммамга қурбим етмайдиган вазифа — инглиз жентельмени бўлиш вазифасини олдим.

Бомбейда тикдирган костюмларим инглиз жамияти учун ярамайди, деган қарорга келдим ва армия ва флот дўкониди янгиларини сотиб олдим. Яна 19 шиллингга — ўша вақтда бу анча баланд нарх эди — цилиндр ҳам олдим. Бунга қаноат қилмасдан, Лондон модалар маркази — Бонд Стритдаги дўконда оқшом либосига 10 фунт стерлинг сарфладим. Бундан ташқари, мен меҳрибон ва олийжаноб акамга соатим учун қўшалок олтин занжир юборишини тайинладим. Тайёр галстукларни тақиб урф эмасди. Ва мен галстук боғлашни ўрганиб олдим. Ҳиндистонда ойна ҳашам буюми саналарди. Менга ундан оила сартарошимиз соқолини қириб қўйгандагина фойдаланишга рухсат беришарди. Бу ерда эса ҳар куни ўн дақиқадан вақтимни баланд тошойна олдида галстук тақиб ва соч тараб ўтказардим. Сочим қаттиқ эди ва уни чўтка билан узоқ тарардим. Ҳар куни тошойна олдида шляпамни кияр ва ечар, иккинчи қўлим билан беихтиёр сочимни силар эдим. Мен зодагонлар жамиятида урф бўлган бошқа нарсаларни ҳам ўзлаштириб олдим.

Инглиз жентельмени бўлиш учун бу кифоя эмаслиги боис мени мақсадга яқинлаштирувчи бошқа чораларни кўрдим. Менга айтишларича, рақс, фаранг тили ва нотиклик сабоқларини олишим керак экан. Фаранг тили қўшни Франциянинг тили бўлибгина қолмай, мен саёҳат қилишни орзу қилиб юрган қитъа тили ҳам экан. Мен рақс синфига киришга қарор қилдим ва бир курс учун уч фунт стерлинг тўладим. Уч ҳафта мобайнида менга олтин дарс ўтилиши керак эди. Бироқ ритмик (бир маромдаги) ҳаракатлар мен учун мутлақо тушунарсиз эди. Мен мусиқага эргашолмас ва издан чиқиб кетар эдим. Нима қилиш керак? Бир эртақда айтилишича, каламушларни тутиш учун бир дарвеш мушук олибди. Мушукни сут бериб боқиб учун сигир олибди, сигирга қараш учун одам ёллабди ва ҳоказо. Ўзимга бино қўйганлигим тахминан шу йўлдан олиб бормоқда эди. Эфт мусиқасига қулогимни ўргатиш учун гижжак чалишни ўргана бошладим. Гижжак сотиб олишга уч фунт стерлинг сарфладим ва ундан кўпроқ пулни дарсларга тўладим. Сўнг нотиклик санъатидан муаллим ёлладим ва унга олдиндан бўнак бердим. У менга Беллнинг нотиклик дарслигини тавсия қилди. Бу дарсликни сотиб олдим ва Питт нутқидан иш бошладим.

Бироқ Белл¹ соат кўнгироғидай жиринглаб юборди ва мен уйғониб кетдим.

Ахир Англияда абадий қолиб кетиш ниятим йўқ-ку, дедим ўзимга ўзим. Унда нотиклик санъатини ўрганиш менга чикора? Рақслар қандай қилиб мендан жентльмен қилади? Гижжак чалишни Ҳиндистонда ҳам ўргансам бўлади. Мен талабаман ва ўз фаним билан шугулланишим керак. Мен ҳуқуқшунослар корпорациясига киришга тайёрланишим керак. Жентльмен бўлсам-ку, ҳай-ҳай, бўлмасам — бу ниятдан воз кечганим маъқул. Ана шундай фикрлар хаёлимни чулғаб олганди ва мен уларни нотикликдан дарс берувчи ўқитувчимга ёзма равишда ҳавола этдим, шунингдек, бундан кейин мени бу дарслардан халос қилишни сўрадим. Худди шундай хатни рақс ўқитувчимга ҳам йўлладим, гижжак муаллимнинг олдида эса ўзим бордим ва гижжагимни истаган нархига сотиб олишини илтимос қилдим. Муаллима мен билан яхши муомалада бўлди ва унга тушунимча нотўғри йўлдан кетганимни айтиб бердим. У мени қўлаб-қувватлади.

Менинг кўр-кўроналигим уч ойга чўзилди. Кийимларга нисбатан олифталигим кўп йиллар сақланиб қолди. Аммо айна пайтдан бошлаб мен талабага айлангандим.

ТУРЛИ ДИНЛАР БИЛАН ТАНИШУВ

Англияга келишимнинг иккинчи йили охирларида мен икки илоҳиётшунос билан танишиб қолдим — улар ака-ука бўлиб, иккаласи ҳам бўйдоқ эди. Улар мен билан “Гита” (“Бҳагавад-гита”) ҳақида гаплашиб қолишди. Улар Эдвин Арнольд таржимасидаги “Самовий қўшиқ”ни ўқийган экан ва менга ўзлари билан аслиятни ўқиб олишнинг тақлиф этишди. Бу илоҳий дostonни на санскритда, на гуҷаротийда ўқимаганимни тан олишим ўлимдан қийин бўлди. Бироқ

¹ Б е л л — инглизча “bell” кўнгироқ дегани.

“Гита”ни ўқимаганимни айтишга мажбур эдим ва уни улар билан бажонидил бирга ўқишимни, гарчи санскритни ёмон билсам-да, таржимоннинг аслиятни беришга муваффақ бўлмаган жойларни кўрсата олишимни ҳам айтдим. Биз “Гита”ни ўқишга тушдик. Иккинчи бобдаги шеърлар менда чуқур таассурот қолдирди ва ҳали-ҳамон қулогим остида жаранглаб туради.

Агар туйғулар йўналган жой ҳақида ўйласа
Мойиллик пайдо бўлади; мойилликдан хоҳиш келиб чиқади,
Хоҳиш тўхтатиб бўлмайдиган иштиёққа айланади, иштиёқ ўзи билан
Бемуроҳазаликни олиб келади, сўнг фақат хотира қолади – ва булар бари
саробга ўхшаб қолади.

Мақсад ақл ва инсон ҳалок бўлгунча
Олийжаноб мақсад ғойиб бўлсин-да, онгни кунфаякун қилсин.

Китоб менга бебаҳодай кўриниб кетди. Вақти келиб мен ўз фикримда янада кўпроқ собит бўлдим ва эндиликда бу китобни ҳақиқатни билишнинг асосий манбаи деб ҳисоблайман. Мен “Гита”нинг деярли барча инглизча таржималарини ўқиб чиқдим ва Эдвин Арнолд таржимасини энг яхшиси деб биламан. У жуда аниқ чиққан ва шу билан бир вақтда унинг таржима эканлиги билинмайди. Ўша вақтларда дўстларим билан бирга “Гита”ни ўқир эканман, уни ўшанда ўрганмагандим. Фақат бир неча йилдан кейингина у менинг столим устидан доимий жой олди.

Ака-укалар яна менга Эдвин Арнолднинг «Осиё зиёси»ни ўқишимни айтишди. Шу пайтгача мен уни фақат “Самовий қўшиқ”нинг муаллифи сифатида билардим. Мен бу китобни “Бҳагавад-гита”дан ҳам каттароқ қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Бир ўқишни бошлаганимча ундан бошимни кўтаролмадим.

Улар мени яна Блаватская хонлигига олиб боришди ва у ерда мадам Блаватская ва миссис Безант билан таништиришди. Миссис Безант ўшанда эндигина илоҳиётчилар жамиятига аъзо бўлган эди ва унинг мурожаати муносабати билан билдирилган турли фикрларни катта қизиқиш билан тингларди. Дўстлар мени ҳам шу жамиятга аъзо бўлишимни маслаҳат беришди, бироқ ўзимнинг дин соҳасида билимим саёзлигини айтиб, одоб билан рад этдим, ҳеч бир диний жамиятга аъзо бўлиш ниятим йўқ эди. Эсимда, ака-уканинг ундови билан мадам Блаватскаянинг “Илоҳийшуносликка кириш”ини ўқиб чиқдим. Китоб менда ҳиндувийлик бўйича китобларни ўқиш истагини пайдо қилди. Ҳиндувийлик бошдан-оёқ хурофотлардан иборат деган мутафаккирларга ортиқ ишонмай қўйдим.

Тахминан ўша вақтда мен ўтхўрлар пансионатида манчестерлик бир насроний билан танишиб қолдим. У мен билан насронийлик ҳақида суҳбатлаша кетди. Мен унга Ражкот ҳақидаги хотираларимни сўзладим. У гапларимни оғриниб тинглади. У деди: “Мен ўтхўрман. Ичмайман. Тўғри, кўплаб насронийлар гўшт ейдилар ва сигарета чекадилар, аммо униси ҳам, буниси ҳам муқаддас битикларда учрамайди. Инжилни ўқинг-а!”

Мен унинг маслаҳатига кирдим. Унинг ўзи Инжил сотиб тирикчилик қиларди. Мен ундан хариталар, кўрсаткичлар ва бошқа ёрдамчи ашёлари бўлган нашрни сотиб олдим ва ўқий бошладим, бироқ “Кўҳна китоб”ни ҳеч тушунолмадим-тушунолмадим. Мен “Борлиқ китоби”ни ўқиб чиқдим, бироқ бошқа қисмларида нуқул ухлаб қолавердим. Бироқ Инжилни ўқиб чиқдим, деб айта олишим учун мен бошқа китоблар устида ҳам кунт билан ўтиришда давом этдим. Бу мenden катта меҳнат талаб қиларди ва зигирча ҳам қизиқиш пайдо қилмасди. Бунинг устига мен мутлақо ҳеч нарса тушунмасдим. Айниқса, менга “Сонлар Китоби” ҳеч ёқмади.

“Янги Китоб” менда бошқача таассурот қолдирди, айниқса Тоғ устидаги ваъз қалбимни туб-тубигача ларзага келтирди. Мен уни “Гита” билан тенглаштирдим. Қуйидаги сатрлар мени таъриф қилиб бўлмас ҳаяжонга солди:

“Мен эса сизга айтаман: сени хафа қилаётганга қаршилик кўрсатма; бироқ борди-ю, биров сенинг ўнг юзингга урса, сен унга бошқа юзингни тут; кимки сен билан тортишиб, биров кўйлагингни олмоқчи бўлса, сен унга чопонингни ҳам қўшиб бер”.

Мен Шамал Буаттнинг “Бир пиёла сувни мазали таом билан қайтар” деган сўзлари ёдимга тушди ва ҳоказо. Менинг мурғак ақлим “Гита”, “Осиё зиёси” ва Тоғ устидаги ваъзни бирлаштиришга ҳаракат қилди. Кўрдимки, диннинг олий шакли – воз кечиш, бу эса менинг юрагимга маҳкам ўрнашиб қолди.

Инжилнинг мутолааси бошқа диний даъватчиларнинг ҳаёти билан танишиш истагини пайдо қилди. Бир ошнам менга Карлейлнинг “Қаҳрамонлар ва тарихдаги қаҳрамонлар” китобини тавсия қилди. Мен қаҳрамон пайгамбарлар ҳақидаги бобни ўқиб чиқдим ва пайгамбарларнинг улуғлиги, мардлиги ва дарвешона ҳаёти ҳақида билиб олдим.

Ўша даврда динлар билан танишишда бундан ортиқ боролмасдим, чунки имтиҳонларга тайёргарлик бошқа машғулотлар учун вақт қолдирмасди. Бироқ мен кейинчалик диний мазмундаги китобларни кўпроқ мутолаа қилишга ва барча асосий динлар билан танишишга қарор қилдим.

Аммо кошки мен атеизм билан танишишдан ўзимни тиёлсам! Брадло исми ва унинг атеизм деган нарсаси ҳар бир ҳиндга отнинг қашқасидай таниш. Бир қанча атеистик китобларни ўқиганман, уларнинг нашрларини эслолмайман. Улар менда ҳеч қандай таассурот қолдирмаган, чунки мен атеизм саҳросини аллақачон босиб ўтган эдим. Ўшанда урф бўлганидек, миссис Безантнинг атеизмдан теизмга ўтиши менинг атеизмга бўлган нафратимни бадтар ошириб юборди. Мен унинг “Қандай қилиб илоҳиётчи бўлдим” деган китобини ўқиб чиқдим.

Худди шу вақтларда Брадло оламдан ўтиб қолди. Уни Уокинг қабристонига қўмишди. Мен бу жанозада иштирок этган эдим ва, менимча, у ерда Лондонда истиқомат қиладиган барча кишилар бор эди. Дафн маросимига марҳумни сўнгги йўлга кузатиб қўйишга келган бир қанча руҳонийлар ҳам ташриф буюришганди. Қайтишда поезд кутиб платформада тўхтадик. Бир вақт оломон ичидан бир худосиз шу руҳонийлардан бирининг гашига тега бошлади:

– Хўш, сэр, худонинг борлигига ишонасизми?

– Ҳа, – жавоб берди руҳоний оҳиста.

– Ернинг айланаси 28 милга тенглигини ҳам биласизми? – сўради худосиз ўзига ишонган киши жилмайиши билан.

– Албатта.

– Унда айтинг-чи, худонингизнинг катталиги қанча ва у қаерда турибди?

– Оҳ, кошки билсак. У – бизнинг юрагимизда.

– Э, қўйсангиз-чи, мени бола деб ўйлаясизми? – деди худосиз ва бизга тантанавор қараб қўйди.

Руҳоний одоб билан сукут сақлади.

Бу суҳбат менинг атеизмга қарши эътиқодимни яна кўпроқ кучайтирди.

МЕНИНГ НОЧОРЛИГИМ

Оқловчи бўлиш қийин эмасди, аммо ҳуқуқшунослик амалиёти билан шуғулланиш – ўлимдан қийин. Мен қонунларни ўқиб чиққанман, аммо уларни қўллашни билмасдим. Жуда катта қизиқиш билан “Қонунийлик тамойиллари”ни ўргандим, аммо уларни ўз фаолиятимда қандай тўғри қўллашни тасаввур этолмасдим. “*Sic uter tuo ut alienum non laedas*” (“ўз мулкингдан шундай фойдаланки, бошқаларнинг мулкига зарар кўрсатмасин”) – тамойиллардан бири шу эди, аммо мижоз учун улардан қандай фойда ундиришни билмасдим. Мен мазкур тамойилга асосланган барча суд ишлари ҳақида ўқиб чиқдим, аммо уни ҳуқуқшунослик амалиётида қандай қўллашни билмасдим.

Бундан ташқари, мен ҳинд ҳуқуқини ўрганмаган эдим ва на ҳинду, на мусулмон ҳуқуқи ҳақида заррача тасаввурга эга эдим. Мен ҳатто қандай иш қўзғашни билмасдим. Суддаги мажлислар вақтида сэр Ферузшоҳ Меҳта арслондай ўтиради деб эшитгандим. У Англияда бу санъатга қандай қилиб ўргана олган экан? Ҳуқуқшунослик масаларида у эга бўлган зукколик ҳақида мен ҳатто орзу ҳам қилолмасдим. Мен бир нарсадан чўчир эдим: оқловчилик амалиёти билан шуғулланиб, нон топа олармиканман?

Англияда ҳуқуқни ўрганиб юрган вақтимда менга мана шундай шубҳа ва гумонлар тинчлик бермасди. Бир гал бу ҳақда дўстларимга ёрилдим. Улардан

бири менга Дадабҳай Наоружийга мурожаат қилишимни маслаҳат берди. Англияга кета туриб, унга бир тавсиянома олиб олганим ҳақида гапирган эдим, аммо бундай улғу инсонни безовта қилишни хоҳламагандим. Унинг маърузасини эълон қилганларида кўпинча мен бир бурчакка бориб ўтирардим ва охирида кўрган ва эшитганларимдан маза қилиб кетаверардим. Талабалар билан яқинлашиш учун Дадабҳай уюшма ташкил этганди. Мен аксар уюшма йиғилишларига келар, унинг талабаларга ғамхўрлигидан гурурланардим. Талабалар, ўз навбатида, унга ҳурмат билан жавоб қайтарар эдилар. Охири тавсияномани унга топширишга жазм этдим. У деди: “Ҳузурибга истаган вақтингизда киришингиз мумкин”. Бироқ мен бу имкониятдан фойдаланмай қолдим, чунки жудаям зарур бўлмаган нарса деб уни безовта қилишга кўнглим бўлмади. Шу боис дўстимнинг маслаҳатига киришдан воз кечдим ва ўшанда Дадабҳайга мурожаат қилмадим. Менга мистер Фредерик Пинкатт билан учрашишни ким тавсия этгани ёдимда йўқ. У эскиликпараст эди, аммо унинг ҳинд талабаларига муносабати тоза ва бегараз эди. Кўплаб талабалар унга маслаҳат сўраб мурожаат қилар эдилар. Мен ҳам у билан учрашишни сўраган эдим, у рози бўлди. У билан суҳбатларимни сира унутмайман. У мени дўстидай қарши олди ва нолишларимдан қулди.

– Ҳамма Ферузшоҳ Меҳтага ўхшаган бўлиши керак деб ўйлайсизми? Ферузшоҳ ва Бадриддиндай одамлар жуда кам учрайди. Амин бўлингки, алоҳида маҳоратга эга бўлмай туриб ҳам оддий оқловчи бўлиши мумкин. Нон топиш учун ҳалол ва меҳнатсевар бўлиш мутлақо етарли. Барча ишлар мураккаб эмас. Сиз, умуман, қандай китоблар ўқиганингиз ҳақида менга сўзлаб беринг-чи.

Мен ўқиб чиққаным ўша озроқ китобларни номма-ном айтган эдим, англашимча, унинг ҳафсаласи жуда пир бўлди. Аммо бу узоққа чўзилмади. Кўп ўтмай, унинг чехрасида ёқимли табассум пайдо бўлди ва деди:

– Сизнинг ташвишингизни тушунаман. Сиз ўқиган китоблар ҳечам кифоя қилмайди. Вакил учун олам ҳақида *Sin qua non* (зарурий, шарт) ҳисобланувчи чуқур билим сизда йўқ. Сиз ҳатто Ҳиндистон тарихини билмайсиз. Оқловчи инсон табиатини билиши керак. У инсон фикрини унинг юзига қараб билиши керак. Ҳар бир ҳинд эса Ҳиндистон тарихини билиши шарт. У ҳуқуқшунослик амалиётига тўғридан-тўғри дахл қилмайди, аммо уни билиш зарур. Тушунишимча, сиз ҳатто Кей ва Маллесоннинг 1857 йилги кўзғолон тарихини ҳам ўқимагансиз. Аввал шуни ўқинг, кейин эса инсон табиатини англаш учун яна иккита китоб ўқинг.

Булар Лаватор ва Шеммельпенникнинг физиогномика бўйича китоблари эди. Мен олий даражада ҳурматли дўстимдан беҳад миннатдор эдим. Унинг ҳузурида бўлган чоғимда барча ваҳималарим ғойиб бўлди, бироқ у ердан чиқиб кетишим ҳаманоқ яна гулгулалар бошланди. Инсонни унинг юзидан қандай билиб бўлади? Уйга қайтар эканман, бу савол менга ҳеч тинчлик бермасди. Эртаси куни мен Лаваторнинг китобини сотиб олдим. Шеммельпенникнинг китоби дўконда йўқ эди. Мен Лаваторнинг китобини ўқиб чиқдим ва унинг Снеллнинг “Ҳаққоният ҳуқуқи”га қараганда анча қийинлигини билдим ва унча қизиқ ҳам эмас экан. Мен Шекспирнинг юз қиёфасини ўрганардим-у, бироқ Лондон кўчаларида кезиниш одати Шекспирда қаёқдан пайдо бўлганини тушуна олмасдим.

Лаваторнинг китоби менга янги билим бермади. М-р Пинкаттнинг маслаҳати менга деярли ҳеч нарса бергани йўқ, аммо унинг самимияти менга дурустгина хизмат кўрсатди. Унинг қулиб турувчи очиқ чехраси хотирамда сақланиб қолди. Унинг бир фикри менга фойдали бўлди: омадли ҳуқуқшунос бўлиш учун Ферузшоҳ Меҳтадек зийрак, хотираси маҳкам ва қобилиятли бўлиш у қадар шарт эмас: ҳалол ва меҳнатсевар бўлса, шу кифоя. Бундай нарсалар менда етарли бўлганидан ўзимни дадилроқ ҳис қила бошладим.

Мен Кей ва Маллесоннинг китобларини Англияда ўқиб чиқолмадим, аммо бу ишни Жанубий Африкада адо этдим, чунки уларни имкон топдим дегунча ўқиб чиқишга азму қарор қилгандим.

Шундай қилиб, юрагимда ҳам умид, ҳам умидсизлик ила “Ассам” кемасидан Бомбейда тушдим. Денгизда бўрон қутуриб тургани учун қирғоққача катерда боришимизга тўғри келди.

РАМЧАНДБҲАЙ

...Денгиздаги бўрон бамисоли менинг ичимдаги бўроннинг рамзи эди. Аммо мен ичимдаги бўронга бемалол бардош бердим ва ўйлайманки, ҳаяжонларим ҳам юзимда акс этмаган.

Менинг фаолиятимга қаршилик кўрсатиши мумкин бўлган тоифадан кўнглим тинч эмасди. Ночорлик туйғуси мени қийнаётгани хусусида олдинроқ айтиб ўтгандим. Мен ишни қандай бошлашни билмасдим. Бироқ мени ўзим тахмин қилганимдан ҳам каттароқ синовлар кутиб турарди.

Мени кутиб олгани бандаргоҳга тўнгич акам келди. У д-р Меҳта ва унинг акаси билан аллақачон танишиб олган эди, шунинг учун ҳам д-р Меҳта унинг юртида кўришимни қаттиқ илтимос қилди ва биз уникага йўл олдик. Шу тариқа Англияда бошланган танишув Ҳиндистонда ҳам давом этди, кейинчалик оилаларимиз ўртасидаги доимий дўстликка айланиб қолди.

Мен онамни кўришга бетоқат эдим. Унинг дунёдан ўтиб кетганини ва у мени бағрига боса олмаслигини билмасдим. Фақат эндигина мени бу қайғули воқеадан воқиф этишди ва мен таомил бўйича ғусл қилдим. Акам онамнинг ўлими тўғрисида Англиядалик чоғимда менга хабар бермаганди, чунки мусофир юртида зарбага дучор бўлишимни истамаганди. Аммо ватанимда ҳам бу хабар мени оғир даҳшатга солди. Отамдан кўра онамни йўқотганимдан кўпроқ изтироб чекдим. Кўплаб эзгу орзуларим чил-чил бўлди. Бироқ ташдан ўз қайғумни заррача билдирганим йўқ ва кўз ёшимни тўхтатиб қолиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек яшай олар эдим.

Д-р Меҳта мени ўзининг бир қанча дўстлари ва биз бир умр дўстлашиб қолган укаси Шри Ревшанкар Жагживан билан таништирди. Бироқ мен д-р Меҳтанинг тўнгич акасининг куёви шоир Рамчанд ёки Ражачандр билан танишувимни алоҳида таъкидлашим керак. У Ревшанкар Жагживан номи билан аталувчи заргарлик савдо ширкатида шериклик ҳуқуқида иштирок этган. Рамчанд ўшанда нари борса 25 да эди, бироқ дастлабки кўришувдаёқ амин бўлдимки, у катта олим, феъл-атвори кучли одам. Унинг шатавдани (бирваракайига юзта нарсани ёдда сақлаб қолишга ёки кузатиб туришга қодир одам) экани маълум эди. Д-р Меҳта менга унинг фавқулодда хотирасини синаб кўришни маслаҳат берди. Мен оврупо тилларидан ўзимга маълум барча сўзларни талаффуз қилдим ва шоирдан шуни такрорлашини сўрадим. У ҳатто мен қандай айтган бўлсам, худди шундай тарзда такрорлади. Мен бундай салоҳиятга қойил қолган бўлсамда, мени унча мафтун этолмади. Мени чиндан ҳайратга солган фазилатларни кейинроқ кашф этдим. У муқаддас китобларни чуқур билиши, покиза феъл-атвори ва ўзини англашга бўлган ўтли интилиши эди. Кейинчалик мен шу нарсага амин бўлгандимки, ўз-ўзини англашда у ҳаётининг ягона маъносини кўрган эди. Муктананднинг қуйидаги сатрларини ҳеч тилидан туширмас ва ҳар доим уларни юрагида сақларди:

Мен Уни ўзимнинг ҳар бир ишимда кўрганимдагина
 Ўзимни бахтли деб биламан.
 У чиндан ҳам Муктананднинг
 Ҳаётини тутиб турган риштадир.

Рамчандбҳайнинг тижорат ишлари юз минглаб рупияда ифода этиларди. У дур ва олмос билағони эди. У ҳар қанақанги, ҳатто энг чигал ишбилармонлик масалаларини ҳам хамирдан қил суғургандай ҳал этарди. Аммо унинг ҳаётидаги асосий нарса бу эмасди. Ундаги асосий нарса худони идрок этиш эди. Унинг иш столи устида ҳар доим диний китоблар ва кундалик ётарди. Ишини тугаллаши ҳамон у шуларга ёпишарди. Унинг эълон қилинган асарларининг кўпчилиги кундаликдаги қайдларнинг қайта ишланган кўринишини ўзида намоён этарди. Муҳим тижорат битими ҳақидаги суҳбатдан кейин дарҳол руҳнинг эзгу сирлари тўғрисида ёза бошлаган одам, ўз-ўзидан маълумки, ишбилармон эмас, балки ҳақиқатнинг чинакам тадқиқотчиси бўлади. Бир эмас, икки эмас, кўп марталаб тижорат ишлари айни қизиқ турганда у илоҳий тафаккурга берилиб кетганини кузатганман. Унинг қаттиқ жаҳли чиққанини сира кўрган эмасман. Бизларни

на ишбилармоннинг ишлари, на бошқа гаразли муносабатлар боғлаб турарди, мен у билан суҳбатлашсам бўлди, шунинг ўзи менга дунёча завқ бағишларди. Мен ўша вақтда атиги тажрибасиз оқловчи эдим, бироқ биз қаерда учрашмайлик, у ҳар доим мен билан диний мавзуда гаплашар эди. Ушанда мен пайпасланиб юардим, мени динга қаттиқ қизиқади деб айтиб бўлмасди, аммо суҳбатларимиз мени ўзига тортиб кетарди. Ушандан буён мен кўплаб диний арбоблар билан учрашдим, турли динлар бошлиқлари билан кўришишга ҳаракат қилдим ва айтишим керакки, улардан биронтаси менда Рамчандбхай каби кучли таассурот қолдирмаганди. Унинг сўзлари юрагимнинг тубигача кириб борар эди. Мен унинг ақли, юксак ахлоқи олдида таъзим қилардим ва имоним комил эдики, у мен билан ўзининг эзгу фикрларини ўртоқлашар экан, ҳеч қачон кўра-била туриб мени йўлдан урмаган бўлар эди. Шу боис руҳоний қийинчиликларга дуч келган вақтларимда ундан ёрдам сўраб турар эдим.

Лекин уни ҳурмат қилишимга қарамай, мен унга юрагимдан гуру (устоз) ўрни бера олмас эдим. Бу жой ҳали-ҳануз бўш ва мен қидиришдан тўхтаганим йўқ эди.

Мен гуру тўғрисидаги ҳинду таълимотига ва унинг руҳоний англашдаги аҳамиятига ишонаман. Ўйлайманки, гурусиз чинакам билишнинг иложи йўқ деганда катта ҳақиқат бор. Билими мукамал бўлмаган муаллим дунёвий ишларда сабрли бўлиши мумкин, аммо руҳоний ишларда ундоқ эмас. Фақат мураккаб гнаний¹ гина уни гуру деб аташга лойиқ ҳисобланади. Ҳар доим ўзини-ўзи такомиллаштириб бориш зарур, зеро ҳар ким муносиб саналган ана шундай гуруни олади. Баркамолликка тинимсиз интилиш — ҳар кишининг ўз ҳуқуқи. Бу унга берилган шахсий муқофот. Қолган ҳамма нарса худонинг қўлида. Демак, гарчанд мен юрагимдан Райчандбхайга жой беролмасам-да, бундан кейин кўрасиз, мени йўлга солиб туради ва менга ёрдам беради. Учта замондошим менинг ҳаётимга кучли таъсир кўрсатди: Райчандбхай мен билан бевосита суҳбатлашиб; Толстой — “Ичимиздаги тангри салтанати” китоби билан ва Раскин — “Ҳам биринчи, ҳам охирги бўлганга” китоби билан.

ҲАЁТНИ ҚАНДАЙ БОШЛАГАНИМ

Тўнғич акам менга катта умидлар билан қарар эди. У бойликлар, шуҳратлар, доврўқларни бетоқат кутарди. Унинг қалби ниҳоятда кенг, олийжаноб эди. Бу сифат энди оддийлик билан чапишиб, кўп дўстларини ўзига жалб қилар эди ва уларнинг ёрдамида мени мижозлар билан таъминлаш ниятида эди. У менда улкан тажриба бўлишини олдиндан мўлжаллаб юарди ва шунинг ҳисобига рўзғор харажатларини ҳаддан ташқари ошириб юборганди. Мен учун фаолият майдони ҳозирлаш учун жон-жаҳди билан тиришарди.

Чет элга кетишим муносабати билан тоифада авж олган тўс-тўполон ҳали тиниб улгурмаганди (ўшанда мени тоифамиздан вақтинча чиқариб ташлаганди). Тоифа аъзолари икки лагерга бўлинганди: бирлари ўша заҳоти мени тан олган бўлишса, бошқалари мени тоифага қўйишга мойил эмас эдилар. Биринчи лагернинг кўнглимни чоқ қилиш учун акам мени Насикка олиб кетди, у ерда мен муқаддас дарёда гусл қилдим, Ражкотга келгач эса у тоифа шарафига ош тортди. Булар барчаси менга ёқмаётганди. Бироқ акамнинг менга муҳаббати чексиз эди, менинг унга ихлосим ҳам шу муҳаббатга яраша эди, шунинг учун мен унинг барча истақларини қош қайтармай бажарар, унинг хоҳиш-иродасини амри вожиб деб билар эдим.

Мени қабул қилишни истамаган мазҳабга йўл топиб киришга ҳеч қачон ҳаракат қилмаганман, мазҳаб раҳбарларига нисбатан ҳам ҳеч қандай гина-кудуратим йўқ эди. Улардан айримлари менга гараз билан қарар эди, аммо мен гумроҳлик ҳақидаги тоифа қоидаларини ҳурмат қилган ҳолда уларнинг иззат-нафсига тегмасликка обдон ҳаракат қилардим. Бу қоидаларга кўра, қариндош-уруғларимдан ҳеч ким, жумладан қайнотам, қайнонам ва ҳатто опам ва почтам мени тан олмасликлари, мен ҳам уларнинг уйида ҳатто сув ичмаслигим керак эди. Улар тақиқларни зимдан четлаб ўтишга тайёр эдилар, бироқ ошқора тарзда қилишим мумкин бўлмаган нарсани яшириқча қилиш менга эриш туюларди.

¹ Г н а н и й — билимдон, доно, донишманд. (Тарж.).

Ўз хулқ-атворим билан мен бирон марта ҳам тоифамизнинг мени безовта қилишига имкон бермаганман; боз устига мазҳабнинг асосий қисми томонидан ихлос ва олийжанобликдан бошқа ҳеч нарса кўрмаганман ҳам, билмаганман ҳам; бу мазҳаб менга ҳамон гумроҳга қарагандай қараб келмоқда эди. Тоифа учун мен асти нима қилиб-нима кўйганимни ҳисобга олиб ўтирмаёқ, ҳатто менинг ишларимда ёрдам берар эдилар. Бу барча яхшиликлар менинг қаршилик кўрсатмаслигим оқибати эканига амин эдим. Борди-ю, тоифага қабул қилишларига тўс-тўполон билан эришганимда, уни яна бир қанча лагерларга бўлишга уринганимда, тоифа аъзоларига қутқу солганимда, улар ҳам менга ана шундай тўлов берган бўлар эдилар, бўрондан бир четда қолиш ўрнига мен, Англиядан қайтиб келгач, эҳтирослар гирдобига тушиб қолган бўлар эдим ва, эҳтимол, менинг алдашимага ва сурбетлик қилишимга тўғри келарди.

Хотиним билан муносабатларим ҳамон кўнглимдагидай эмасди. Англияда бўлиб келишим мени рашк балосидан халос қилмаганди. Мен аввалгидек бадгумон ва бадбин эдим, шу боисдан ҳам менинг барча эзгу ниятларим ярим йўлда қолиб кетаверганди. Хотиним ўқиш ва ёзишни ўрганиши ва мен унга машғулотларда ёрдам беришим керак деб азм қилгандим; аммо менинг бадфеъллигим бизга халақит берарди ва хотиним менинг шахсий камчиликларимдан изтироб чекарди. Бир куни хотинимни отасиникига юбориш учун унинг нақ она сутини оғзига келтириб юбордим ва уни роса тавбасига таянтирганимдан кейингина уйга қайтиб келишига рози бўлдим. Фақат анча кейин нечоғли густохона иш қилганимни англадим.

Болалар тарбиясида ислоҳот ўтказишни ният қилгандим. Акамнинг болалари бор эди, Англияга кетишдан олдин туғилган менинг болам қарийб тўрт ёшга тўлиб қолганди. Мен болакайларни жисмоний машқлар бажаришга, уларни чидамли қилиб тарбиялашга, яна уларнинг тарбиясига ўзим раҳбарлик қилишга ўргатмоқчи бўлдим. Акам мени қўллаб-қувватлади ва мен озми-кўпми даражада ҳаракатларимда муваффақиятга эришдим. Вақтни болалар билан ўтказиш менга жуда ёқди, улар билан ўйнаш ва шўхлик қилиш одати эса менда шу кунгача ҳам сақланиб қолган. Ўйлаيمانки, яхши болалар тарбиячиси бўлишим мумкин эди.

Овқатланиш “ислоҳоти” ўтказиш зарурати ўз-ўзидан маълум эди. Чой ва қаҳва уйда ўз ўрнини эгаллаб бўлганди. Қайтиб келишимга уйда акам қандайдир инглиз муҳитига ўхшаш муҳит яратишни зарур деб билган эди ва шу боис фақат алоҳида ҳоллардагина истифода этиладиган идиш-товоқ ва шунга ўхшаган нарсалар энди ҳар куни ишлатилмоқда эди. Менинг “ислоҳот”ларим мана шу ташаббусни ниҳоясига етказиши лозим эди. Мен сули бўтқаси ва қакаони киритдим, улар чой ва қаҳва ўрнини босиши керак эди. Бироқ аслида қакао чой ва қаҳвага қўшимча бўлди, холос. Ботинка ва нимботинкалар аллақачон таомилга кириб бўлганди. Оврупоча либосларни жорий қилиш билан ўз яқинларимни овруполаштиришни ниҳоясига етказгандим.

Натижада харажатларимиз ошиб кетди. Янги нарсалар уйда ҳар куни пайдо бўлар эди. Биз “оқ филни¹ остонада тўхтатиб қолиш”га улгурдик. Аммо зарурий маблағни қаердан оламиз? Ражкотдаги тажрибани қайта бошлаш қўлиги бўларди. Менинг малакали оқловчилик билимим борми, йўқми, бу ёғини ҳисобга олмадим-да, унга қараганда менга ўн баравар кўп ҳақ тўлашади деб мўлжал қилибман! Келиб-келиб менга мурожаат қиладиган аҳмоқ миждоз бормикан? Борди-ю, шундай топилганда ҳам мен ўзимдаги жоҳилликка калондимоғлик ва алдовни ҳам қўшиб ола билар, жамият олдидаги бурчимни бадтар оғирлаштира олар эдимми?

Бомбейда тажриба ортдириш ва Олий судда бироз ишлаб, ҳинд ҳуқуқини ўрганиш ва қандайдир амалий билим олишга ҳаракат қилиш учун дўстларим менга бирмунча муддатга ўша ёққа жўнашимни маслаҳат беришди. Мен рози бўлдим ва жўнаб кетдим.

Бомбейда рўзгорни тиклаш учун мен ишни худди ўзимга ўхшаган нўноқ ошпаз ёллашдан бошладим. У браҳман эди. Мен унга хизматкор билан эмас, оила аъзоси билан муомала қилгандай муомала қилардим. У ҳеч қачон ювинмасди, фақат устидан сув қуярди, холос.

¹ О қ ф и л – хонавайронлик рамзи.

Унинг дхўтий¹си ва ҳатто муқаддас зуннори ҳам яғир эди. У дин борасида гўрларнинг гўри эди. Аммо бундан тузукроқ ошпазни қаердан топа олардим?

– Яхши, Равишанкар (уни шундай аташарди), – дедим мен унга, – овқат пиширишни-ку билмайсан, ҳеч бўлмаса ўз сандхйангни (ибодат) билишинг керак-ку...

– Сандхйа дейсизми, сэр? Омоч – бизнинг сандхйамиз, ер ҳайдаш – бизнинг кундалик ибодатимиз. Биз шунақа брахманмиз. Мен ё сизнинг мурувватингиздан баҳра олиб яшашим ёки ер ҳайдашим керак.

Шундай қилиб, Равишанкарни ўқитиш вазифаси олдимда кўндаланг бўлди. Бунинг учун менинг вақтим етарли эди. Таомларнинг ярмини мен пиширардим, унда инглиз ошхонасининг ўтхўрлик таомларини синаб кўрардим. Мен плитани кўйдим-да, Равишанкар билан бирга унинг ёнида куймалана бошладим. Бирга таом ейишга қарши чурқ этиб оғиз очмасдик, Равишанкар ҳам биз билан битта дастурхонда маза қилиб овқатланарди. Фақат биргина ноқулайлик бор эди: Равишанкар ўламан саттор яғирини ювмас ва маҳсулотларни чаймас эди.

Бироқ Бомбейда тўрт-беш ойдан ортиқ яшай олмадим: мутгасил ортиб бораётган ҳаражатларни қоплашга маблағ етишмас эди.

Мен ҳаётни ана шундай бошладим. Мен англадим: оқловчилик касби – ёмон касб: сохталик кўпу билим кам. Менда масъулият туйғуси ўсиб бормоқда эди.

БИРИНЧИ СУД ИШИ

Бомбейда мен ҳинд ҳуқуқини ўргана бошладим ва айни вақтда парҳез бўйича ўз тажрибаларимни давом этдирдим. Бу машғулотга ошнам Вирчанд Ганди келиб кўшилди. Менга оқловчилик амалиётини таъминлаб бериш учун акам ўзидан жоиз бўлган ҳамма нарсани қилди.

Ҳинд ҳуқуқини ўрганиш зерикарли машғулот экан. Мен фуқаролик суд кодексини сира ўзлаштиролмадим-ўзлаштиролмадим. Акс ҳолда, тўғриси, суд исботлари назарияси билан ишлашга тўғри келарди. Вирчанд Ганди суд назорати ходими мутахассислиги бўйича имтиҳонга тайёрланарди ва менга оқловчилар ва вакил² лар тўғрисидаги ҳар хил воқеаларни сўзлаб берарди.

– Ферузшоҳнинг маҳорати, – дерди у ҳар гал, – чуқур ҳуқуқ билимига асосланган. У суд исботлари назариясини ва 32-бўлим бўйича барча прецедентларни ёддан билди. Бадруддин Тйабжий далолатларининг мўъжизавий кучи судьяларга ҳузур бағишлайди.

Ҳуқуқнинг бу арконлари ҳақидаги ҳикоялар менинг руҳимни тушириб юборарди.

– Кўпинча шундай бўладики, – кўшимча қилди у, – оқловчи беш-етти йилгача қўл учиди кун кўради. Суд назоратчиси ходими касбини ташлаганим сабаби шунда. Борди-ю, уч йилдан сўнг мустақил бўлишга эришолсангиз, ўзингизни бахтли санашингиз мумкин.

Чиқимларим ой сайин ортиб борарди. Оқловчилик идораси очишга ва айни вақтда оқловчилик касбига тайёрланишга курбим етмасди, чунки машғулотларга бутун диққат-эътиборимни жалб этолмасдим. Менда суд исботлари назариясига нисбатан маълум ҳавас пайдо бўлди. Мейннинг “Ҳинду ҳуқуқи”ни катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим, бироқ ҳали-ҳануз бирон-бир ишни олишга журъат қилолмагандим. Бамисоли бўлажак қайнога уйига биринчи марта қадам кўяётган келиндай, мен ўзимни ҳаддан ташқари ночор ҳис қилаётгандим.

Тахминан шу пайтларда мен қандайдир Маамибай деганнинг ишини кўришга киришдим. Бу жуда майда иш эди. Менга бундай дейишди:

– Сиз даллолга товон тўлашингизга тўғри келади.

Мен қатъиян рад этдим.

– Ахир жиноий ишлар бўйича ойига уч-тўрт минг рупия ишлайдиган Х. дек таниқли оқловчи ҳам товон тўлайди.

– Мен унга тақлид қилмоқчи эмасман, – эътироз билдирдим. – Менга ойига 300 рупия ҳам етарли. Отам шундан кўп ишлаб топмасди.

¹ Д х ў т и й – эркаклар иштон ўрнида чирмаб юрадиган эн мато. (Тарж.).

² В а к и л – мухтор вакил, адвокат.

– Ҳозир бошқа замонлар. Бомбейда нарх-наволар осмонга чиқиб кетган. Ишнинг кўзини билиш керак.

Аммо мен фикримдан қайтмадим. Мен товон тўламадим, шундай бўлса-да, Мамабайнинг ишини олдим. Ўз иш ҳақимни 30 рупия қилиб белгиладим. Афтидан, ишни бир кундан ортиқ муддатда кўриб чиқиши мумкин эмасди.

Менинг дебютим майда фуқаролик ишлари бўйича судда бўлиб ўтди. Мен жавобгар томонидан туриб иш олиб бордим ва даъвогар гувоҳларини қарама-қарши сўроққа тутишим керак эди. Мен ўрнимдан турдим, бироқ жоним нақ ҳиқилдоғимга келиб кетди, бошим айланди ва менга гўё суд бўлаётган хона кўз олдимда айланиб кетгандек туюлди. Мен битта ҳам савол беролмасдим. Судья хўп кулган ва оқловчилар, албатта, томоша кўриб завқланган бўлсалар керак. Лекин ҳеч нарса кўрмаётгандим. Мен ўтирдим ва ваколатли шахсга ишни олиб боролмайман ва у яхшиси Пателни ёлласин, иш ҳақимни қайтиб олсин, дедим. М-р Пателни ўша заҳоти 51 рупияга ёллаб олишди. Унинг учун бу иш, ўз-ўзидан маълумки, болалар ўйинидай гап эди.

Мен кетишга шошилдим, мижозим ютиб чиқдим ё ютқаздим, бу ёғи менга қоронғулигича қолаверди. Мен ўзимдан уялиб кетдим ва олиб бориш учун менда етарлича жасорат бўлмагунча ҳеч қандай иш олмасликка қасд қилдим. Ҳақиқатан ҳам Жанубий Африкага кўчиб ўтгунимча судда бирон марта сўзга чиқмадим. Менинг қарорим олийжаноблик эмас, балки зарурият тақозоси эди. Ҳойнаҳой, ютқазганимни билиб туриб менга ишни топширган аҳмоқ ер юзида бўлмаса керак!

Бомбейда менга бошқа иш топишди – арзномалар ёзиш. Пўрбандарда бир камбағал мусулмоннинг ерини мусодара қилишибди. Муносиб отанинг муносиб ўғли сифатида у менга мурожаат қилди. Унинг иши яхшилик билан тугамайдиган эди, бироқ матнни тердириш харажатларини даъвогарга юклаб, ариза ёзишга рози бўлдим. Мен арзномани туздим-да, уни шерикларимга ўқиб бердим. Улар арзномани маъқуллашди ва бу қай бир даражада ҳуқуқшунослик ҳужжатларини тузиш учун етарлича тайёргарликка эга эканига ишонч пайдо қилди, дарҳақиқат шундай бўлганди ҳам.

Агар арзномаларни ҳеч қанақанги мукофотсиз тузиб берганимда, ишим жўнашиб кетиши мумкин эди. Бироқ ўшанда менинг ҳеч қандай даромадим йўқ эди. Шу боис дарс бериш билан шуғулланиш ҳақида ўйлай бошладим. Инглиз тилини анча яхши билардим ва олий ўқув юртига киришга тайёрланаётган ўсмирларга мактабда бемалол дарс беришим мумкин эди. Бу ҳеч бўлмаса харажатларимнинг бир қисмини қоплашга имкон берарди. Рўзномаларда эълон ўқиб қолдим: “Кунига бир соатдан машғулотлар учун инглиз тили ўқитувчиси талаб этилади. Мукофоти 75 рупия”. Эълонни шахардаги таниқли ўрга мактаб берганди. Мен хат ёзиб юбордим ва мени суҳбатга таклиф этишди. У ерга кўтаринки кайфиятда бордим, бироқ директор университетни битирмаганимни билгач, афсус билан мени рад этди.

– Лекин мен Лондонда имтиҳон топширганман, иккинчи тил сифатида лотиндан топшириб, олий ўқув юртига кириш ҳуқуқини беради у.

– Ҳа, аммо бизга олий маълумотли ўқитувчи керак.

Менинг қўлимдан ҳеч нима келмасди. Алаимдан бурнимни тишлагудек эдим. Акам ҳам роса хафа бўлди. Биз Бомбейда қолишдан ортиқ маъно қолмади, деган қарорга келдик. Мен Ражкотда қолишим керак эди, бу ерда ўзи дурустгина оқловчи бўлган акам менга арзномалар ёзиш бўйича иш бера оларди. Ражкотда эса бизнинг хўжалигимиз борлиги туфайли Бомбейдаги хўжалигимизни тугатиш жиддий иқтисодий қувватни англатарди. Таклиф менга маъқул бўлди. Шу тариқа менинг Бомбейдаги мўъжазгина идорам олти ой фаолият юритиб, ёпилди.

Бомбейда ҳар кун Олий судда бўлар эдим, бироқ у ерда бирон нарсани ўрганим деб айтиб бўлмасди. Бунинг учун менда керакли тайёргарлик йўқ эди. Кўпинча мен кўриб чиқилаётган ишнинг моҳиятини англаб ололмас эдим ва мудрай бошлардим. Суднинг бошқа иштирокчилари бу жиҳатдан шериклар даврасини ташкил этиб берардилар ва мени ортиқча хижолатпазликдан қутқариб қолар эдилар. Олий судда мудраш – бу яхшилик аломати эмаслигини тушунгач, кўп ўтмай, ҳар қандай уят-пуютни йиғиштириб қўйдим.

Агар Бомбейда ҳозир ҳам худди менга ўхшаган тажрибасиз оқловчилар бўлса, уларга бир кичкинагина амалий маслаҳат беришни истардим. Мен Гургаунда яшардим ва трамвайга чиқмасдим. Мен судга яёв боришни ўзимга қоида қилиб олгандим. Бунга роса 45 дақиқа кетарди ва албатта, уйга ҳам муқаррар равишда яёв қайтар эдим. Мен офтобшувокда тобланишга ўргандим, бундан ташқари, яёв юриш талай пулни тежаб қоларди. Бомбейдаги кўплаб дўстларим аксарият касалликка чалиниб қолар эдилар, мен эса бирон марта тумовлаб қолганимни эслолмайман. Ҳатто пул ишлаб топадиган бўлганимда ҳам идорага ва ундан уйга яёв юриб бориш одатим сақланиб қолганди. Бу одатнинг хайрли оқибатларини ҳозиргача ҳис қиламан.

БИРИНЧИ ЗАРБА

...Шу тариқа ишлаб юрар эканман, мен оз-оздан тирикчиликни йўлга сола бошладим, бироқ тахминан шу вақтларда биринчи зарбага ҳам дуч келдим. Британия амалдорлари қандай бўлишини эшитган эдим, аммо улар билан бирон марта тўқнаш келмагандим.

Мархум Ранасоҳиб¹ нинг Пўрбандар тахтига минганига қадар акам унинг котиби ва маслаҳатчиси бўлган эди. Шундан буён мана шу лавозимда ўтирган вақтида у бир гал нотўғри маслаҳат берган деган айблов бўйнида осилиб келарди. Иш акамга қарши кайфиятда бўлган сиёсий агентга келиб тушди. Англияда бўлганимда бу амалдор билан танишиб олган эдим ва менга гоят дўстона муносабатда бўлар эди. Акам мана шу танишлигимиздан фойдаланиб, унга бир оғиз айтиб қўйишимни ва сиёсий агент дилидаги шубҳаларни тарқатишга ҳаракат қилишимни истарди. Бу нарса менга тўғри келмасди. Мен ўткинчи таниш-билишчиликдан фойдаланишга ҳаракат қилиш ярамайди, деб билардим. Борди-ю, акам ростданам айбдор бўлса, мен ҳеч нарсани ўзгартира олмайман. Борди-ю, у бегуноҳ бўлса, одатдаги тамойил бўйича арзнома бериши ва ўзининг бегуноҳлигига ишонган ҳолда натижани кутиши керак. Менинг мушоҳадаларим, афсуски, акамга ёқмади.

— Сен Катҳиёварни билмайсан, — деди у. — Сен ҳали ҳаётни билмайсан. Бу ерда фақат таниш-билишнинг аҳамияти катта. Таниш амалдор олдида мен учун бир оғиз гап айтишинг мумкин бўлганда, ука бўлиб ўз бурчингни адо этишдан бўйин товлашинг яхши эмас.

Мен унга йўқ деёлмасдим ва ўз хоҳиш-иродамга қарши амалдорнинг олдида бордим. Унга мурожаат этишим учун ҳеч қандай ҳуқуқим йўқлигини билардим ва ўз обрўйимни ерга ураётганимни тушуниб турардим. Аммо мен қабулга киришга рухсат олдим ва унинг ҳузурига кириб бордим. Мен амалдорга эски танишлигимизни эслатдим, бироқ Катҳиёвар Англия эмаслигини ва таътилдаги амалдор ва хизмат вазифасини бажариб тургандаги амалдор мутлақо бошқа-бошқа одамлар эканини дарҳол англадим. Сиёсий агент танишлигимизни эслади, аммо уни эслатишим амалдорни хушёр торттириб қўйди. “Умид қиламанки, бу танишлигимизни суиистеъмол қилиш учун бу ерга келмагандирсиз?” — унинг турқи қанчалик совуқ бўлса, гапи ҳам ундан қолишмасди. Шундай бўлса-да, мен ўз ишимни баён этишга киришдим. Соҳиб бегоқат бўлаётгандек ҳаракатлар қила бошлади.

— Акангиз ифвогар. Ортиқ гапингизни эшитишни истамайман. Менинг вақтим йўқ. Борди-ю, акангизнинг айтадиган гапи бўлса, тегишли идоралар орқали ҳаракат қилсин.

Жавоб анча аниқ ва, эҳтимолки, муносиб эди. Бироқ худғаразликнинг кўзи кўр бўлади. Мен гапиришда давом этдим. Соҳиб ўрнидан турди ва деди:

— Энди боринг.

— Илтимос, қулоқ солсангиз-чи, ахир, — дедим мен.

Бундан у бадтар газабланди. У хизматкорини чақирди-да, мени чиқариб юборишни буюрди. Хизматкор кириб келганида мен ҳамон жойимдан жилганим йўқ эди, шунда у елкамдан тутди-да, эшикдан итариб чиқариб юборди.

Соҳиб ва хизматкор ичкарига қайтишди. Мен қичқираб ва ўзимни ҳар томонга урар эдим. Ўша заҳоти соҳибга қуйидаги мазмунда хат киритиб юбордим:

¹ Р а н а с о ҳ и б — Пўрбандар ер эгаллиги ҳукмдорларининг унвони.

“Сиз мени ҳақорат қилдингиз. Хизматкорингиз буйругингиз билан менга зўравонлик ишлатди. Агар кечирим сўрамасангиз, судга мурожаат қилишга мажбур бўламан”.

Хизматкор ўша заҳоти жавоб олиб келди: “Сиз ўзингизни сурбетларча тутдингиз. Мен сизга кетинг деб илтимос қилдим, аммо сиз кетмадингиз. Хизматкоримга сизни чиқариб юборишни буюришдан бошқа иложим қолмади. Ҳатто у сиздан чиқинг деб илтимос қилганида ҳам сиз чиқиб кетмадингиз. Шу боис сизни чиқариб юбориш учун у куч ишлатиши керак бўлди. Агар сизга маъқул бўлса, судга мурожаат қилишингиз мумкин”.

Чўнтагимда шу жавоб билан эзилганча уйга қайтдим ва бўлган гапларни акамга сўзлаб бердим. У хафа бўлди, газабланди ва мени қандай юпатишни билмасди. У вакил ошналари билан маслаҳатлашиб кўрди, чунки соҳибга қарши қандай иш қўзғатишни билмасдим-да. Шу вақтларда қандайдир иш билан Бомбейдан келган Ферузоҳ Меҳта тасодифан Ражкотга қўнган эди. Мендай бир ёш оқловчи унинг ҳузурига киришига йўл бўлсин. Шу боис шу иш бўйича барча қоғозларни унга вакил орқали жўнатиб юбордим, у маслаҳат беришни илтимос қилди. “Гандига айтинглари, — жавоб берибди у, — бундай воқеалар кўйлаб оқловчилар ва вакиллар чекига тушган. У Англиядан яқинда келган ва қизиби турибди. Агар у охири бахайр бўлишини истаса, хатларни йиртиб ташласин ва ҳақоратларга чидасин. Соҳибни судга беришдан у ҳеч нарса ютмайди, балки, аксинча, ўзини ўзи барбод қилиши ҳеч гап эмас. Айтинглари унга, у ҳали ҳаётни билмайди”.

Бу маслаҳат менга заҳардан аччиқ эди, бироқ барибир уни қулт этиб ичимга ютдим. Мен ҳақоратга чидадим, аммо бу нарсаларнинг барчасидан ўзимга наф олдим. “Энди бундан кейин ўзимни бунақа жирканч аҳволга қўйиб қўймайман, ўз таниш-билишлигимдан ҳеч қачон бу тариқа фойдаланишга ҳаракат қилмайман”, — деб аҳд қилдим ўзимча ва шундан буён бирон марта ҳам бу қоидадан четга чиққанам йўқ. Бу зарба менинг бундан кейинги бутун ҳаётимга таъсир кўрсатди.

ЖАНУБИЙ АФРИКА ТАРАДДУДИ

Амалдорнинг олдига бориб, мен, албатта, тўғри қилмагандим. Аммо менинг хатомни унинг асабийлашуви ва бетизгин газабига сира таққослаб бўлмасди. Мен ҳайдаб чиқарадиган даражада гуноҳ қилмагандим. Унинг бор-йўғи беш дақиқагина вақтини олгандим, холос. У фақат гапимни тинглашга тоқат қилолмади, холос. У менга кетинг деб одамларча айтса бўлди эди, аммо ҳокимият уни қутуртириб юборганди. Кейинчалик билдимки, сабр бу амалдорнинг етти ухлаб тушига кирмайдиган нарса экан. Қабулга келганларни ҳақоратлаш унинг учун одатдаги ҳол экан. Тирноқча англашилмовчилик, одатда, соҳибнинг газабини тошириб юборар экан.

Ўша даврда мен, табиийки, кўпроқ унинг судида ишлардим. Аммо соҳиб билан ярашишга менинг кучим етмасди. Мен унинг олдида ўзимни ерга уришни истамасдим. Бир гал суд қилиш билан дўқ қилиб, мен энди жим туролмас эдим.

Вақт ўтган сайин мен маҳаллий сиёсий ишларни тушуна бордим. Катҳиёвар бир қанча майда давлатлардан ташкил топган ва сиёсатчилар учун бу ер бамисоли жаннатмакон жой эди. Алоҳида давлатлар ўртасидаги нифоқлар, ҳокимият учун курашувчи амалдорларнинг фишқ-фужурлари — булар ҳам одатдаги ҳол эди. Ҳар доим ўзгалар мурувватига муте рожаларнинг қулоғи динг — хуфиялар қандай гап топиб келишяптикин? Ҳатто соҳибнинг хизматкорига ҳам ялтоқланиш керак бўларди, соҳибнинг широстадор¹и эса унинг хўжайинидан олдин турарди, чунки у унинг кўзи, қулоғи ва тилмочи эди. Широстадорнинг айтгани-айтган, дегани-деган эди, унинг даромадларига келсак, одамларнинг айтишича, улар соҳибникидан ҳам кўп экан! Балки бу муболағадир, аммо унинг фақат маошга қараб қолмагани аниқ эди.

Бундай муҳит мен учун заҳар-заққумдан иборатдай туюларди ва мен бу аҳволда қандай қилиб ўзимга ифлос юқдирмай қолсам бўлади, деб бошим қотарди.

¹ Ш и р о с т а д о р — девон бошлиғи, иш юритувчи.

Менинг ич-ичдан эзилаётганимни акам кўриб турарди. Агар мен биронта мансабга ўтирсам, бу фиққ-фужурлардан четлана олишимга иккаламизнинг ҳам кўзимиз етарди. Бироқ фиққ-фужурларга бош қўшмасдан вазирлик ёки судьялик лавозимини олиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди. Соҳиб билан жанжалимиз эса менинг суд амалиёти билан шуғулланишимга халақит берарди.

Пўрбандар хонлигини ўша вақтда Британия маъмурияти бошқарарди ва менга рожа ҳуқуқини кенгайтиришга эришиш топширилганди. Мерс¹ лардан олинувчи оғир ер солиғи – вигхўтийни қисқартириш масаласи бўйича ҳам маъмур билан учрашиш керак эди. Бу амалдор ҳинд эди, бироқ такаббурликда, назаримда, соҳибдан ҳам ўтиб тушарди. У қобилиятли одам эди, аммо бу деҳқонлар қисматини енгиллаштирмади. Мен рожалар учун ҳуқуқларини бирмунча кенгайтиришга муваффақ бўлдим, аммо мерслар учун деярли ҳеч нарсага эришмадим. Ҳатто ҳеч ким уларнинг иши билан танишишни истамаганлиги мени ҳайратга солди.

Шундай қилиб, бу ерда ҳам ҳафсалам пир бўлди. Мижозларимга нисбатан адолатсизларча иш тутишди, аммо шу билан бирга уларга ҳеч нарса билан ёрдам беролмас эдим. Жуда нари борганда мен сиёсий агентга ёки губернаторга мурожаат қила олар эдим, аммо улар ҳам “Биз бунга аралаша олмаймиз”, деб аризамни рад этдилар. Борди-ю, бу жиҳатдан қандайдир қонун ёки қоидалар мавжуд бўлса, унда бундай мурожаатда маъно бўларди, аммо бу ўринда соҳибнинг хоҳиш-иродаси қонун ҳисобланарди.

Мен нима қилишимни билмай қолдим.

Шу орада Пўрбандардаги бир испан савдо уйи куйидаги таклиф билан акамга мурожаат қилиб қолди: “Биз Жанубий Африкада иш қиляпмиз. Бизнинг фирмамиз – кучли корхона. Биз у ерда 40 минг фунт стерлинглик жиноий иш бўйича йирик тергов иши олиб борамиз. У анчадан бери чўзилиб келаяпти. Биз энг яхши вакил ва оқловчилар хизматларидан фойдаланамиз. Агар сиз у ёққа укангизни юборсангиз, бу бизга ҳам, унга ҳам фойда келтирган бўлур эди. У бизнинг ишончли шахсимизга бизнинг ўзимиздан кўра яхшироқ йўл-йўриқлар кўрсата оларди, бундан ташқари дунёнинг янги қисмини кўриш ва янги танишлар ортдириш имкониятига эга бўлган бўлур эди”.

Биз акам билан ушбу таклифни муҳокама қилдик. Менга бир нарса ноаниқ эди: мен ишончли шахсга шунчаки йўл-йўриқ кўрсатаманми? Аммо таклифнинг ўзи жозибали эди.

Акам мени ҳозирда марҳум шет² Абдулла Карим Жҳаверий билан таништирди. У бу ерда сўз кетаётган “Дада Абдулла ва Ко” фирмасининг шериги эди.

– Иш қийин бўлмайди, – мени ишонтириб деди шет. – Сиз бизнинг кўзга кўринган овруполик дўстларимиз билан танишасиз. Бизнинг корхонамиз учун фойдали одам бўлишингиз мумкин. Биздаги хат-қоғозлар кўп ҳолларда инглиз тилида юритилади ва сиз бу ерда ҳам бизга ёрдам беришингиз мумкин. Ўз-ўзидан равшанки, бизнинг меҳмонимиз бўласиз, шундан келиб чиққан ҳолда, сиз ҳеч чиқимдор бўлмайсиз.

– Сизга қанча муддатгача хизмат қиламан? – сўрадим мен. – Менга қанчадан ҳақ тўлайсиз?

– Бир йилдан кўп эмас. Биз бориш ва келишингизга биринчи класс вагонига ҳақ тўлаймиз, барча ишлар учун эса ҳақингиз 105 фунт стерлинг бўлади.

Мени оқловчидан кўра кўпроқ фирма хизматчиси сифатида таклиф этишганди. Лекин менинг негандир Ҳиндистондан кетгим бор эди. Бундан ташқари, янги мамлакатни кўриш ва тажриба ортдириш имконияти мени қизиқтирмоқда эди. Яна акамга 105 фунт стерлинг юбора ва хўжалик харажатларида унга ёрдам бера олар эдим. Савдолашиб ўтирмай, таклифни қабул қилдим ва Жанубий Африкага кетиш тадоригини кўра бошладим.

НАТАЛГА КЕЛГАНИМ

Жанубий Африкага кетар эканман, айрилиқ чоғида Англияга жўнаётганимдаги симилловчи оғриқни ҳис қилмадим. Энди онам йўқ эди. Мен

¹ М е р с – Катҳиёвардаги деҳқонлар номи.

² Ш е т – савдогарлар жамоаси сардори, умуман бой савдогар.

дунё ҳақида ва чет эл саёҳати ҳақида айрим тасаввурга эга эдим, Ражкотдан Бомбейга сафар ҳам оддий иш бўлиб қолганди.

Бу гал хотиним билан айрилаётиб ноҳос қаттиқ оғриқ ҳис қилдим. Англиядан қайтиб келганимдан буён биз яна бир фарзанд кўргандик. Севгимиз шаҳватдан холи деб айтиб бўлмасди, бироқ у тобора покланиб бормоқда эди. Овруподан қайтиб келган вақтимдан кейин биз жуда оз муддат бирга яшадик. Энди мен унга ўқитувчилик қилаётганим боис, гарчи бегараз бўлмаса-да, унга ҳаётини ислоҳ қилишда ёрдам бермоқда эдим, ўз ислоҳларимизни бундан кейин ҳам амалга ошириб бориш учун бизлар кўпроқ бирга бўлишимиз зарурлигини икковимиз ҳам ҳис қилмоқда эдик. Бироқ Жанубий Африкага сафар иштиёқи айрилиққа чидашни тақозо қиларди. “Биз бир йилдан кейин, албатта, кўришамиз”, — дедим хотинимга уни тинчлантириб ва Ражкотдан Бомбейга равона бўлдим.

Бу ерда мен “Дада Абдулла ва Ко” фирмаси агентидан чипта олишим керак эди. Бироқ кемада жой қолмаган экан, тезда кетмаслик эса Бомбейда туриб қолишни аңглатарди.

— Биринчи классга чипта олиш учун қўлдан келганча ҳаракат қилдик, аммо бўлмади, — деди агент. — Балки палубада кетишга рози бўларсиз? Овқатни ичкарида ейишга келишиб олса бўлади.

Бу гаплар мен фақат биринчи классда саёҳат қилишим зарур деб ҳисоблаган вақтларда бўлган эди, бундан ташқари, оқловчининг йўловчи сифатида палубада кетиши мумкинлигини тасаввур қилолмасдим ва бу таклифни рад этдим. Мен агентнинг сўзлари ҳаққонийлигига шубҳа қилдим, зеро биринчи классга чипта бўлмаслигига ишона олмасдим. Агентнинг розилиги билан чипта олиш билан ўзим шуғулландим. Мен кемага йўл олдим ва дарғага рўпара бўлдим. У менга ҳаммасини очиқ-равшан тушунтириб берди:

— Одатда бизда бунақа сузиш бўлмайди. Бироқ бизнинг кемамизда Мозамбикнинг генерал-губернатори кетаяпти ва барча жойлар банд.

— Мени бирон жойга тиқиб қўя олмайсизми? — сўрадим мен.

У менга бошдан-оёқ разм солиб қаради-да, жилмайди:

— Иложи, албатта, йўқ эмас, — деди у, — менинг қаютамда яна бир койка бор, уни одатда йўловчиларга берилмайди. Аммо мен шуни сизга илинаман.

Мен унга миннатдорчилик билдирдим ва агентга чипта олишини таклиф қилдим. 1893 йилнинг апрелида тоқатим тоқ бир ҳолда бахтимни синаш учун Жанубий Африкага йўл олдим.

Биринчи бандаргоҳимиз Ламуга белгиланган бўлиб, бу ерга саёҳатимизнинг ўн учинчи куни етиб келдик. Бу вақт ичида биз дарға билан қаттиқ дўстлашиб қолдик. У шатранж ўйинини ёқтираркан, бироқ бошловчи шатранжчи бўлгани боис рақибининг анча тажрибасиз бўлишини истарди ва шу боис мени таклиф этди. Мен бу ўйин ҳақида кўп эшитган бўлсам-да, бироқ ҳеч қачон ўйнаб кўрмагандим. Ўйинчилар одатда шатранж ақлни чиниқтириш учун кенг имкониятлар тақдим этади, дейишарди. Дарға менга шатранж ўйинини ўргатишни таклиф қилди. У мени қобилиятли шогирд деб ҳисобларди, зеро сабр деганидан менга худо берган эди-да. Мен ҳар гал ютқазардим ва унга сайин унинг ўргатгиси келаверарди. Ўйин менга ёқарди, бироқ шатранжга бўлган қизиқишим ўша-ўша кема бортида қолиб кетди, тушунчам эса доналарни суриш укувидан нарига ўтолмади.

Ламуда кема уч-тўрт соатга лангарда турди ва мен бандаргоҳни томоша қилиш учун қирғоққа тушдим. Дарға ҳам тушди, у бандаргоҳ гавжум жой, кемага кечикмасдан қайтиб чиқ, деб огоҳлантирди.

Бу унча катта бўлмаган жой экан. Мен почтага кирдим ва у ерда ҳинд клерк¹ларини қўриб, жуда суюниб кетдим. Мен у ерда яна африкаликларни ҳам кўрдим ва уларнинг қандай яшаш-туришларини суриштириб билдим, бу менга жуда қизиқ туюларди. Буларнинг ҳаммасига талай вақт кетди.

Палубадаги йўловчилардан бир қанча таниш одамлар ҳам ўзларига овқат пишириш ва бемалол еб-ичиб олиш учун қирғоққа тушди. Уларни учратганимда, улар аллақачон кемага қайтиш тараддудини кўришмоқда эди. Бизлар битта

¹ К л е р к — хизматчи, югурдак, ходим.

қайиққа ўтирдик. Денгиз суви энг баланд нуқтагача кўтарилган, қайиқ эса одамга тўлиб-тошган эди. Кучли тўлқин қайиқни трап олдида тутиб туришга имкон бермаётганди. У трапга тегди деганда оқим уни бир томонга суриб юборарди. Аллақачон биринчи гудок чалиниб бўлганди. Мен асабийлашардим. Дарга ўз жойидан туриб, бизларни кузатарди. У кемани беш дақиқа ушлаб туришни буюрди. Кема олдида яна бир қайиқ пайдо бўлди, уни дарга мен учун ўн рупияга ёллаганди. Мен шунга бориб ўтирдим. Трап кўтариб қўйилганди. Шу боис палубага арқондан ушлаб чиқишимга тўғри келди, шундан кейингина кема сузиб кетди. Қайиқдаги бошқа одамлар қолиб кетишди. Дарганинг нима учун огоҳлантирганини шунда англаб етдим.

Ламудан кейин кема Момбасага кирди, кейин эса Занзибарга. Бу ерда кема узоқ — етти-сакки кун турди, кейин эса бошқа кемага алмашиб ўтирдик.

Дарга мени жуда яхши кўриб қолганди, бироқ бу тескари тус олди. У ўзининг инглиз ошнаси ва мени сайр чоғида ўзига улфат бўлишни таклиф этди. Сайр мақсади ҳақида менда тариқча тасаввур йўқ эди. Дарга эса бундай ишларда менинг ғирт оми эканимдан мутлақо беҳабар эди. Кўшмачи бизларни ҳабаш аёллар олдига олиб борди. Ҳар биримизни алоҳида хонага олиб киришди. Мен уятдан лов-лов ёнганча хона ўртасида турардим. Шўрлик аёлнинг мен ҳақимда нималар ўйлаши бир худога аён. Дарга мени чақирганда қандай кирган бўлсам, ўшандай бегуноҳ чиқиб келдим. У буни англади. Аввалига мен ерга киргудек бўлдим, бироқ содир бўлган воқеа ҳақида нафратдан бошқа нарсани ўйлашим мумкин эмаслиги боис уят туйғуси гоийб бўлди ва аёлнинг кўриниши мени бемаъни иш қилишга ундамаганидан Худога минг қатла шукрлар қилдим. Иродам бўшлиғи учун ўзимни ўзим ёмон кўриб кетдим. Хонага киришдан бош тортишга журъат тополмаганим учун ўз ҳолимга ўзим қаттиқ ачиндим.

Бу менинг ҳаётимдаги шу турдаги учинчи кўнгилсиз ҳодиса эди. Кўпгина бегуноҳ ўсмирлар сохта уят туйғуси туфайли гуноҳга ботиб қолсалар керак. Булганмасдан чиққанимни ўзимнинг жасоратим деб ҳисоблай олмайман. Уша хонага киришдан бутунлай бош тортганимда эди, бунга балли деса бўларди. Гуноҳдан кутулиб қолганим учун юз-минг қатла Парвардигорга шукроналар айтаман. Бу воқеа менинг худога бўлган иймонимни янада мустаҳкамлади ва бирмунча даражага сохта уят туйғусини жиловлашни ўргатди.

Бандаргоҳда бир ҳафта бўлишимиз боисидан мен хонадон ижарага олдим ва шаҳарни айланиб, кўп қизиқ нарсаларни кўрдим. Малабар қирғоқбўйи ҳам Занзибарнинг ажойиб ўсимлик дунёси ҳақида тасаввур пайдо эта оларди. Баҳайбат дарахтлар ва меваларнинг катталиги мени ҳайратга солди.

Кейинги бекат Мозамбикда бўлди, майнинг охирларида Наталга етиб келдик. ...Наталь музофотининг бандаргоҳ шаҳри Дурбан бўлиб, уни яна Порт-Наталь деб ҳам аташди. Абдулла Шет мени айнан шу ерда кутиб олди...

Абдулла Шет аслида саводсиз эди, бироқ у бой ҳаётий тажрибага эга эди. У ўткир ақл эгаси бўлиб, у буни биларди ҳам. У инглизча гапиришни унча-мунча эпларди. Ҳар тўқисда битта айб деганларидек, унинг ҳам бир камчилиги бор эди — у табиатан шубҳапараст эди.

У исломга ҳурмат билан қарарди ва ислом фалсафаси ҳақида мушоҳада қилишни яхши кўрарди. Араб тилини билмаса ҳам у Қуръонни яхши эгаллаган, умуман ислом адабиёти билан яхши таниш эди. У ҳаддан ташқари кўп мисолларни биларди ва ҳар лаҳзада улар тайёр турарди. Яқиндан танишиб олгач, биз диний мавзуларда узоқ-узоқ суҳбатлар олиб борадиган бўлдик.

Келганимнинг иккинчи ё учинчи куни у мени Дурбан судига олиб борди. Шу ерда у мени айрим шахсларга таништиради ва ўзининг ваколатли одами ёнига ўтказди. Бош судья менга тикилиб гапга солди-да, охири салламни олиб қўйишимни айтди. Мен рад этдим ва суд биносидан чиқиб кетдим.

— Мусулмон кийими кийган, — деди у, — саллада қолиши мумкин, қолган барча ҳиндлар судга кираётганида уни ечиб қўйиши шарт.

Нозик тафовут тушунарли бўлиши учун айрим тафсилотларда тўхталиб ўтиш зарур. Мана шу икки-уч кун ичида билдимки, ҳиндлар бир неча гуруҳга бўлинган. Улардан ўзларини “араблар” деб билганлари мусулмон савдогарлардан иборат эди. Иккинчи гуруҳни “ҳиндулар” ташкил этарди. Яна бир гуруҳ парс клерклари эди. Ҳинду клерклари, агар ўз тақдирларини “араблар” билан боғламаган

бўлсалар, бу гуруҳлардаги биронтасига кирмас эдилар. Парс клерклар ўзларини форслар деб атар эдилар. Мана шу учта гуруҳ бир-бири билан муайян ижтимоий муносабатларда тутар эди. Бироқ энг кўпсонли гуруҳ шартномали ёки эркин ишчилар — тамиллар, телугулар ва Шимолий Ҳиндистондан келиб чиққанлар эди. Шартномали ишчилар Наталга шартнома асосида келган эдилар ва беш йил ишлаб беришлари керак бўларди. Уларни бу ерда “гирмитйя” дер эдилар, бу “гирмит” — инглизча “эгримент” (agreement) сўзининг бузилган шаклидан олинган. Дастлабки уч гуруҳ билан фақат иш юзасидан муносабатда бўлар эди. Инглизлар бу одамларни “кулий” (ҳаммол) деб атар эдилар, ҳиндларнинг катта қисми меҳнаткашлар синфига мансуб бўлганидан барча ҳиндларни “кулий” ёки “самий” деб аташ бошлаганлар. Самий — кўплаб тамил исмлари қўшимчаси кўринишида учрайдиган тамилча суффикс бўлиб, санскритча “свамий”дан ўзга нарса эмас ва таржимада жаноб, хўжайин маъносини англатади. Шу боис ўзини билган ҳинд унга “свамий” деб мурожаат қилганларида хафа бўлади ва бунга жавобан қуйидаги гапни айтиши мумкин: “Мени “свамий” деб аташингизга қаршилигим йўқ, аммо сиз “свамий” жаноб, хўжайин деганини унутаяпсиз. Мен эса сизнинг хўжайинингиз эмасман-ку!” Баъзилар уни ачиқ киноя ўрнида ишлатганлар, баъзилари ҳиндлардан жаҳли чиққан, сўккан, кези келганда эса уларни урганлар ҳам: ахир “самий” уларнинг наздида ҳақоратловчи лақаб ҳисобланган-да. “Самий”дан бу сўзнинг “жаноб”ни англатади деган изоҳни эшитиш улар учун ҳақорат бўлиб туюлган!

Мени “оқловчи кулий” деб аташ бошладилар. Савдогарларни “савдогар кулий” дердилар. Шундай қилиб, “кулий” сўзининг дастлабки “ҳаммол” маъноси унут бўлиб кетган ва у ҳиндларга нисбатан одатдаги мурожаатга айланиб қолган. Савдогар мусулмон жаҳли чиқиб, “мен кулиймас, арабман” ёки “мен савдогарман” дейиши мумкин бўлган, агар инглиз одобли одам бўлса, ундан кечирим сўраган.

Мана шундай бир аҳволда салла ўраш алоҳида аҳамият касб этган. Саллани ечиш талабига бўйсуниб ҳиндлар учун ҳақорат захрини ичга ютиб кетавериш билан тенг бўлган. Шу боис мен ҳинд салласи билан хайрлашишга ва шляпа кийишга қарор қилдим. Бу мени ҳақоратлардан ва ноўрин гап эшитишлардан қутқарди...

ПРЕТОРИЯГА САФАР

Кўп ўтмай мен Дурбанда яшовчи насроний ҳиндлар билан танишдим. Улар орасида мазҳаби католик бўлган суд таржимони мистер Польш, шунингдек, ҳозирда марҳум, ўша вақтда протестант мубашширлиги қошида ўқитувчи, Ҳиндистонга 1924 йилда Жанубий Африка депутация аъзоси сифатида борган мистер Жейм Годфрининг отаси мистер Субҳон Годфри бор эди. Тахминан шу вақтларда марҳум парс Рустамжий ва Одамжий Миёнхон билан учрашдим. Илгари фақат иш юзасидан кўришиб юрган барча одамлар бориб-бориб, бир-бирлари билан узвий алоқа ўрнатдилар.

Уша вақтда мен танишлар доирасини кенгайттирдим, фирма ўз ҳуқуқ маслаҳатчисидан хат олди, унда судга тайёргарлик кўриш ва Абдулла Шет Преторияга ўзи бориши ёки ўз вакилини жўнатиши кераклиги айтилганди.

Абдулла Шет менга хатни кўрсатар экан, Преторияга борасанми, деди.

— Бунга ишни кўриб чиққангиздан кейин жавоб беришим мумкин, — дедим мен, — у ерда мен нима қилишим лозимлиги ҳозир менга қоронғи.

У шу заҳоти клеркларига мени иш билан таништиришни буюрди.

Ишни ўрганишга киришар эканман, уни энг бошидан бошлаш кераклигини ҳис этдим. Занзибардаёқ унинг иши билан танишиш учун бир неча кун судга қатнаган эдим. Парс оқловчи идора дафтарларидаги кредит ва дебетдаги қайдлар ҳақида саволлар бериб, гувоҳни сўроқ қиларди. Булар барчаси менга бошдан-оёқ машамшали бўлиб кўринди. Мен ҳисобчиликни на мактабда, на Англияда бўлган вақтимда ўрганмаган эдим. Шуни деб Африкага келганим ишда эса гап асосан ҳисобчилик, ҳисоб-китоблар тўғрисида кетарди. Ҳисобчининг ҳисобини билган одамгина уни шарҳлаб бериши мумкин эди. Абдулланинг хизматчиси дебет ва кредит ҳақида менга қайдлар тўғрисида сўзлади ва мен тобора кўпроқ

жиловланганимни сездим. Қ.М. нима деганини билмасдим. Лугатда бу қисқартмани топа олмадим. Мен тушунмаслигимни клеркка очиқ айтдим ва ундан Қ.М. — қарз мажбурияти эканини билдим. Шунда мен ҳисобчилик ҳисоби бўйича дарсликни сотиб олдим ва гап нимадалигини англадим.

Ҳисобчилик қайдларини очиб беришни уддалай олмаган Абдулла Шет ўзининг ҳисобчилик тажрибаси шарофати билан барча шумликларни бемалол тушунишини пайқадим. Мен унга Преторияга боришга тайёрлигимни айтдим.

— У ерда қаерда қўнаси? — сўради мендан Шет.

— Қаерда маъқул кўрсангиз, ўша ерда, — жавоб бердим мен.

— Унда ҳуқуқ маслаҳатчимизга ёзиб юбораман ва у уй топиш гамини ейди.

Бундан ташқари, меман¹ дўстларимга ҳам хат ёзиб юбораман, аммо уларникида кўнмаслигини маслаҳат бераман. Бизнинг рақибларимиз Преторияда катта эътибор қозонган. Борди-ю, бизнинг шахсий ёзишмаларимиз улардан бирининг қўлига тушиб қолгудек бўлса, бу бизга катта зарар келтиради. Улардан қанча узоқ юрсангиз, бизга шунча яхши.

— Сизларнинг ҳуқуқ маслаҳатчиларингиз мени қаерга жойлаштира, ўша ерда кўнаман ёки ўзим жой топаман. Илтимос, ташвиш қилманг. Сиз билан бизнинг сирларимиздан ҳеч ким воқиф бўлолмайди. Аммо мен рақибларимиз билан танишиб олиш ниятидаман. Улар билан дўстона алоқалар ўрнатмоқчиман. Агар имкони бўлса, ишни судсиз бир ёқлик қилишга уриниб кўраман. Нима бўлганда ҳам Тайиб Шет — сизга қариндош.

Шет Тайиб Ҳожи Хон Муҳаммад Абдулла Шетнинг яқин қариндоши эди.

Дўстона битим имкони ҳақида эслатов, назаримда, Шетни бироз ўйлантириб қўйди. Бироқ мен Дурбанда олти-етти кундан буён турганим боис биз бир-биримизни билар ва тушунар эдик. Мен энди унинг учун “оқ фил” эмасдим. Шу боис у деди:

— Ҳм-м, тушунарли. Албатта, судсиз келишув энг яхши яқун бўлар эди. Аммо бизлар қариндошларимиз ва бир-биримизни аъло даражада биламиз. Тайиб Шет битимга осонгина рози бўладиган одам эмас. Бизнинг кичиккина хатомиздан фойдаланиб, у бизнинг сиқиб сувимизни ичади ва охири бошимизга чиқиб олади. Илтимос, шунинг учун бирон чора кўришдан олдин яна бир марта ўйлаб кўринг.

— Бу ёғидан ташвиш қилмасангиз бўлади, — дедим мен. — менинг Тайиб Шет ёки биронта бошқаси билан ҳали иш моҳияти бўйича гаплашишимизга ҳожат йўқ. Мен фақат унга битим тузишни ва шу тариқа ортиқча югур-югурлардан қутулишни таклиф этаман, холос.

Келганимнинг эттинчи ёки саккизинчи куни мен Дурбандан чиқиб кетдим. Менга биринчи класс чиптаси олиб беришди. Боз устига, одатда кўрпа-тўшак учун яна беш шиллинг тўлар эдилар. Абдулла Шет ўзимга кўрпа-тўшак буюришимни қайта-қайта тайинлади, бироқ ўжарлигим, мағрурлигим ва беш шиллингни тежаб қолишим учун мен кўнмадим. Абдулла Шет мени огоҳлантирди.

— Қаранг, бу ер Ҳиндистон эмас, — деди у. — Худога шукур, бундай харажатларга чўнтагимиз чидайдди. Илтимос, керакли нарсаларга йўқ деманг.

Мен унга ташаккур билдирдим ва ташвишланмаслигини сўрадим...

Кечқурун соат саккизларда поезд Преторияга етиб келди...

ПРЕТОРИЯДА БИРИНЧИ КУН

Претория вокзалида мен Дада Абдулла вакилининг хизматчиларидан биронтасини кўриб қоларман деб ўйлагандим. Ҳиндлардан ҳеч ким мени кутиб олмаслигини билардим, чунки мен ҳиндларнинг уйида кўнмайман, деб қаттиқ ваъда бергандим. Бироқ вакил ҳеч кимни жўнатмабди. Кейин билсам, мен якшанбада келганим боис хизматчини мени кутиб олгани жўнатиш ноқулай бўлган экан. Мен ҳайрон эдим ва биронта ҳам отелда мени қабул қилмасликларидан кўрқиб, қаёққа борсам экан, деб ўйлаиб қолдим.

1893 йилдаги Претория вокзали 1914 йилдаги ҳолатига сира ўхшамасди. Чироқлар кам эди. Йўловчилар оз бўларди. Қўли бўшаганда чипта олувчи

¹ М е м а н л а р — мусулмон ҳинд савдогарлари.

назоратчидан сўраб кўрарман деган ўйда ҳамма чиқиб кетгунча кутиб турдим. Ким билсин, инсоф қилса, менга чоғроқ бир меҳмонхонани айтар ёки вокзалда тунашимга тўғри келмаслиги учун бориб ётишимга бошқа бирон жойни кўрсатар. Тўғриси айтсам, ўзимни қўлга олиб, шу кичик бир илтимос билан мурожаат қилишга юрагим безиллаб турарди — сутдан оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичар, дейдилар-ку. Дунёда таҳқирланишдан ёмони йўқ.

Вокзал бўм-бўш бўлиб қолди. Мен чиптамни назоратчига бердим-да, ундан суриштира бошладим. У одоб билан жавоб қайтарарди, бироқ бундан бир иш чиқишига кўзим етмади. Бироқ суҳбатга ёнимизда турган бир америкалик занжи аралашди.

— Кўриб турибман, — деди у, — сиз бу ерда бегонасииз, дўстларингиз йўқ. Йўқ демасангиз, мен сизни бир чоғроқ меҳмонхонага олиб бораман. Унинг эгаси — америкалик, уни яхши биламан. У сизга жой тўғрилаб беради.

Бу таклиф бир жиҳатдан мени хавотирга соларди, бироқ мен рози бўлдим ва миннатдорчилик билдирдим. У мени Жонстон меҳмонхонасига олиб борди. У ерда у меҳмонхона эгасини бир четга тортди-да, у билан нималарнидир келишди ва меҳмонхона эгаси мени бир кеча қўйишга рози бўлди, аммо мен овқатни хонамда ейишим шарт билан.

— Ишонинг менга, — деди у, — мен ҳеч қандай ирқ-пирқни ажратмайман. Бироқ барча мусофирлар — оврупаликлар, борди-ю сизни ошхонага қўйсам, уларнинг нафсонияти лат ейиши ва ҳатто меҳмонхонадан кетиб қолишлари ҳам мумкин.

— Менга бир кеча тунаб қолишимга изн берганингиз учун миннатдорман, — дедим мен. — Бу ердаги тартиб-интизомлардан озми-кўпми даражада танишман ва хавотирланишингизни тушунаман. Ўз хонамда овқатланишимга қарши эмасман. Умид қиламанки, эртага бошқа бир жойнинг иложини қиламан.

Менга хона беришди ва тушлик хусусида бош қотира бошладим. Меҳмонхонада мусофирлар сийрак эди ва официант овқатни тезроқ олиб келар деган ҳаёлда эдим. Бироқ унинг ўрнига м-р Жонстон келди ва деди:

— Сизни хонангизда овқатланинг деб айтгандан хижолатдаман. Шунинг учун мен бошқа мусофирлар билан гаплашдим ва сизнинг ошхонада овқатланишингизга розимисизлар, деб сўрадим. Улар майли дейишди ва сиз, умуман, бу ерда қанча хоҳласангиз, тураверишингиз мумкин. Марҳамат, малол келмаса, ошхонага борайлик ва хоҳлаганча шу ерда тураверинг.

Мен яна миннатдорчилик билдирдим, ошхонага бордим ва иштаҳа билан овқатни тушира кетдим.

Эртаси куни оқловчи А.У.Бейкер хузурига йўл олдим. Абдулла Шет у ҳақда менга гапириб берганди ва мени очик чеҳра билан кутиб олганидан ҳайрон бўлмадим. Бейкер мен билан жуда иссиқ муомалада бўлди ва лутф билан ҳамма нарса ҳақида суриштирди. Мен ўзим ҳақимда унга батафсил ҳикоя қилиб бердим. Кейин у деди:

— Бу ерда оқловчи сифатида сизга иш йўқ, чунки биз энг яхши ваколатли одамни чақирганмиз. Бу иш туя гўшти еб ётибди ва гоят мураккаб, мен сизга фақат керакли маълумотни олиш учунгина ёрдам учун мурожаат қиламан. Сиз мижоз билан алоқани енгиллатасиз, чунки ундан менга керак бўладиган барча маълумотларни энди мен сиз орқали оламан. Бу, албатта, фойда келтиради. Сизга ҳали хона топганимча йўқ. Аввал сиз билан танишиб олай, кейин топарман, деб ўйладим. Бу ерда ирқчилик балоси қаттиқ авж олган ва шунинг учун сизга ўхшаганлар учун хона топиш осон эмас. Лекин мен бир ғариб аёлни биламан, новвойнинг хотини, у сизга жой топиб берса керак, баҳонада оз-моз пул ишлаб олади. Кетдик ўшаникига.

У мени ўша аёлнинг олдига олиб борди, гаплашди ва ҳафтасига 35 шиллинг эвазига тўла паноҳига олди.

М-р Бейкер ваколатли одамгина эмасди, у муттасил очерков ваъзхони сифатида ваъзлар ўқирди. У ҳали ҳам ҳаёт ва ҳуқуқшунослик фаолиятини ташлаб, бутунлай мубашширлик фаолиятига шўнгиб кетганди. У бадавлат одам. Биз ҳозиргача хат ёзишиб тураемиз. Ўз хатларида у мудом битта мавзуга батафсил дахл қилади. У насронийликнинг турли нуқтаи назарлардан афзаллигини исботлайди ва Исо Масихни худонинг ягона ўғли ва башарият халоскори деб

тан олмагунча бандаси боқий дунёга дохил бўлолмайди деб уқтиради.

Дастлабки суҳбатлардаёқ м-р Бейкер менинг диний қарашларимга қизиқсинди. Мен унга дедим:

– Мен ҳинду бўлиб туғилганман. Аммо мен ҳам ҳиндувийликни бошқа динларга қараганда ҳам оз биламан. Ўзимнинг кимлигимни, нимага ишонишимни ва нимага ишониш кераклигини ўзим аниқ билмайман. Мен ўз динимни, имкони бўлса бошқа динларни ҳам қунт билан ўрганмоқчиман.

Бейкер суюниб кетди ва деди:

– Мен Жанубий Африка бош мубашшири руҳонийларидан бириман. Ўз маблагимга черков қурдирганман ва биз ҳар куни соат бирда бир неча дақиқага тўпланганимизда, биздан тинчлик ва нурингни дариф тутма, деб мурожаат қиламиз. Бизга бош қўшсангиз, жуда кўнглимиздагидек бўларди. Мен сизни маслақдошларимизга таништириб қўяман ва ўйлайманки, уларнинг жамоаси сизга ҳам маъқул бўлади. Бундан ташқари, мен сизга ўқигани бир неча китоб бераман, инчунин китоблар китоби – бу Инжил ва уни мен сизга алоҳида тавсия этаман.

Мен м-р Бейкерга ташаккур айтдим ва имкони бўлса, мунтазам кундуз соат бирда тоат йигинида қатнашишга рози бўлдим.

– Ундай бўлса, сизни шу ерда эртага кундуз соат бирда кутаман ва биз биргаликда ибодатга йўл оламиз, – деди Бейкер ва биз хайрлашдик.

Ҳозирча ўйлаб олишим учун менда бир оз вақт бор эди.

Мен м-р Жонстон ҳузурига йўл олдим, у билан ҳисоб-китоб қилдим ва энди янги гўшамда нонушта қилдим. Бека яхши аёл экан. У менга ўтхўрлик таом пишириб берарди. Кўп ўтмай унинг оиласида мен ўзимни уйдагидек ҳис эта бошладим.

Кейин мен Дада Абдулла менга хат берган одамнинг олдига йўл олдим. Жанубий Африкада ҳиндуларнинг маҳрумиятлари борасида мен ундан кўп нарса билиб олдим. У меникида кўнгин деб кўп ундади, бироқ мен яхши жойлашиб олганман, деб ташаккур айтдим. У ҳар қандай иш излашдан уялмай унга мурожаат қилаверишимни қаттиқ тайинлади.

Қоронги тушиб қолганди. Мен уйга қайтдим, овқатландим, ўз хонамга ўтдим, ётдим ва чуқур ўйга толдим. Менинг шошилиш ишим йўқ эди. Мен бу ҳақда Абдулла Шетга маълум қилдим. М-р Бейкернинг менга қизиқиб қолгани нимани англатиши мумкин? Унинг диний маслақдошлари билан танишиш менга қандай фойда келтиради? Насронийликни қай даражада чуқур ўрганишим лозим бўлади? Ҳиндувийлик бўйича адабиётни қасрдан топаман? Ўз динимни тузукроқ билмай туриб, насронийликнинг ҳақиқий ўрнини англай олармиканман? Мен биргина тўхтама келган эдим: мен нимага дуч келишимга тўғри келса, ҳаммасини холисанилло ўрганишим ва м-р Бейкер гуруҳи билан ўзимни Худо қандай буюрган бўлса, ўшандай тутишим керак, то ўз динимни тўла англаб етмагунимча бошқа динни қабул қилиш тўғрисида ўйламаслигим лозим.

Шундай хаёллар билан ухлаб қолдим.

ҲИНДЛАР БИЛАН ЯҚИНЛАШИШГА ИНТИЛИШ

Дада Абдулла Наталда қандай мавқега эга бўлса, Шет Тайиб Ҳожи Хон Муҳаммад Преторияда ана шундай мавқега эга эди. Бирон-бир жамоатчилик ташаббуси усиз ўтмайди. Мен дастлабки ҳафтадаёқ у билан танишдим ва Преториядаги барча ҳиндлар билан яқинлашиш ниятидаман, деб айтдим. Мен уларнинг аҳволи билан танишишни хоҳлашимни билдирдим ва менга ёрдам беришини илтимос қилдим, у илтимосимга бажонидил рози бўлди.

Мен ишни Преториядаги барча ҳиндларни таклиф этиб, йиғилиш ўтқазидан бошладим ва уларга Трансваалдаги аҳвол манзарасини чизиб бердим. Йиғилиш Шет Ҳожи Муҳаммад Ҳожи Жоосабнинг уйида бўлиб ўтди, бунга менда тавсия хати бор эди. Дарвоқе, Преторияда ҳиндулар умуман бармоқ билан санарли эди.

Бу йиғилишда ирод этганим нутқ, айтиш мумкинки, менинг биринчи оммавий нутқим эди. Мен сўзга чиқишга яхши тайёрлангандим, уни тижоратда ҳалоллик ҳақидаги масалага бағишлагандим. Мен кўпинча савдогарлар оғзидан

тижорат ишларида ҳалоллик бўлиши мумкин эмас, деган гапларни эшитиб қолардим. Бу фикрга қўшилмаганман ва ҳозиргача қўшилмай келаман. Ҳозир ҳам тижоратчи дўстларим бор, улар ҳам ҳалоллик ва тижорат бир-бирига зид нарсалардир, деб айтишади. Тижорат, дейишади улар, амалий иш, ҳалоллик эса – динга оид нарса; улар амалий иш бошқаю дин бутунлай бошқа нарса, деб исботламоқчи бўлишади. Уларнинг ҳисоблашича, тижорат ишларида охиригача ҳалол бўлиб қолиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, фақат қулай пайтлардагина ҳақиқатни гапириш мумкин. Ўз нутқимда мен бу фикр устида обдон тортишдим, савдогарлар кўнглида улар учун икки барабар зарур бўлган бурч онгини уйғотишга ҳаракат қилдим. Уларнинг ҳалол бўлишдаги масъулияти ёт мамлакатда янада муҳим, айрим ҳиндларнинг ишларига қараб, миллионлаб ватандошларимиз ҳақида бу ерда мулоҳаза юритадилар. Мен халқимизни атрофдаги ишларимизга нисбатан ифлос шароитларда яшашгилар, деб ҳисоблар эдим ва йиғилганлар эътиборини шу ҳолатга қаратдим. Мен ҳиндулар, мусулмонлар, парслар, насронийлар, гужаротлар, мадрасликлар, панжобликлар, синдҳлар, каччҳлар, сураччилар ва ҳоказолар ўртасидаги ҳар қанақанги тафовутларни унутиш зарурлигини таъкидладим.

Хотимада мен ассоциация ташкил этишни таклиф этдим, унинг номидан ҳукумат ҳинд муҳожирлари бошидан кечираётган зулмларга оид тасаввурларга эга бўлсин ва бу ишга қўлимдан келганча вақтимни ҳам, нақдимни ҳам аямаслигимни айтдим.

Мен нутқим йиғилганларда катта таассурот қолдираётганини кўриб турардим.

Нутқим юзасидан баҳс бошланиб кетди. Йиғилганлардан кўпчилиги менга айрим далилларни айтмоқчи бўлди. Мени қўллаб-қувватлаётганларини сездим. Йиғилганлардан айримларигина инглизча гапирар эди. Бу мамлакатда инглизчани билиш фойдали эканини англаб, мен кимнинг вақти мусоиди этса, инглиз тилини ўрганишини таклиф қилдим. Тилни ҳатто улуг ёшда ҳам эгаллаш мумкин, деб айтдим ва тегишли мисоллар келтирдим. Бундан ташқари, агар келажакда тузиладиган бўлак тилни ўқитиш учун гуруҳлар олиб боришга, шунингдек, тил билан шуғулланишни истовчи шахсларга ёрдам беришга ваъда қилдим.

Гуруҳ тузилмади, аммо башарти мен уларнинг олдига келадиган бўлсам, уч йигит инглиз тилини ўрганишга тайёрликларини изҳор этди. Улардан иккиси мусулмон – бири саргарош, бири клерк эди, учинчиси – ҳинду, майда боққол эди. Мен уларга ёрдам беришга рози бўлдим. Ўз ўқитувчилик қобилиятимга ишонардим. Шундай пайтлар бўладики, шогирдларим чарчаб қоларди, лекин мен чарчаш нималигини билмасдим. Гоҳо шундай бўлардики, уларнинг олдига фақат уларни ўз ишлари билан машғул пайтда кўриш учун келардим. Лекин мен чидар эдим. Учаловидан биттаси ҳам тилни чуқур эгаллашга интилмади, аммо иккитаси саккиз ой мобайнида анча катта муваффақиятларга эришди. Улар ҳисобчилик дафтарлари юргизишга ва жўн ишхона хатлари ёзишга имкон берувчи билимга эга бўлишди. Саргарош мижозларга хизмат қилиш учун етарли бўлган билим билан чекланиб қўя қолди. Шундай қилиб, ўқиш давомида икки шогирд ишларни инглиз тилида бемалол олиб бориш даражасида эгаллади.

Мен йиғилиш натижаларидан қаноат ҳосил қилгандим. Бундай йиғилишларни, эсимда бўлса, ҳафтада бир ёки, эҳтимол, ойда бир ўтказиб туришга қарор қилишганди. Йиғилишлар оз ё кўп даражада мунтазам ўтказиларди ва уларда бемалол фикр алмашувлар бўлиб турарди. Кўп ўтмай Преторияда мен билмаган ва ҳаётий шароитлари билан таниш бўлмаган биронта ҳам ҳинд қолмади. Бу мен Преториядаги Британия агенти м-р Жекоб де Вет билан танишишга тўртки берди. У ҳиндларга хайрихоҳлик билан қарар эди, бироқ эътибори у қадар катта эмасди. Шундай бўлса-да, у барибир кўлидан келганча бизга ёрдам беришга рози бўлди ва мендан хузурига истаган вақтда қираверишимни илтимос қилди.

Мен темир йўл мутасаддилари билан ҳам борди-келди қилар эдим ва уларга ҳиндлар поездда дуч келадиган зулмларни ҳатто улар жорий этган қоидалар билан оқлаб бўлмаслигини айтар эдим. Бунга улар хат билан жавоб қилишди. Унда айтилишича, бундан кейин агар одамбашара бўлиб кийинган бўлишса, ҳиндларга ҳам биринчи ва иккинчи класс чипгалари берилади. Бу масаланинг унча қониқарли ҳал этилмагани ўз-ўзидан кўриниб турарди, чунки ким “одамбашара” бўлиб кийинганини ҳал этиш станция бошлигининг ихтиёрида эди.

Преториядаги Британия агенти мени ҳинд масаласига дахлдор айрим ҳужжатлар билан таништирди. Тайиб Шет ҳам менга тегишли ҳужжатларни тақдим этди. Улардан Норанжлар республикасида ҳиндлар билан нечоғли шафқатсизларча муносабатда бўлганларини билдим.

Қисқа қилиб айтганда, Преторияда бўлишим Трансваал ва Норанжлар республикасидаги ҳиндларнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий аҳволини чуқур ўрганиш имконини берди. Бу ўрганиш келажақда менга катта ёрдам беришини ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Башарти суд жараёни тугалланса, мен уйга йилнинг охирироғида ёки ундан эртaroқ қайтишни ўйлардим.

Бироқ худонинг хоҳиши бошқача эди.

“КУЛИЙ” БЎЛИШ НИМА ДЕГАНИ

Трансваал ва Норанжлар республикасидаги ҳиндларнинг аҳволини батафсил тавсифлаш бу ерда ўринли эмас. Бу ҳақда тўла тасаввур ҳосил қилмоқчи бўлганлар менинг “Жанубий Африкада сатйаграҳ тарихи” мга мурожаат қилишлари мумкин. Бироқ бу масалада умумий тарзда тўхталиб ўтиш зарур.

Норанжлар республикасидаги ҳиндлар 1888 йилда ёки ҳатто ундан олдинроқ махсус қонунлар билан қабул қилинган барча ҳуқуқлардан маҳрум эдилар. Агар ҳинд меҳмонхонада малай бўлиб хизмат қилса ёки худди шу турдаги бошқа бирон лавозимда ишласагина унинг бу ерга келиб жойлашувига рухсат бериларди. Арзимаган товон пули олиб, сотувчилар қувиб чиқарилганди. Улар норозилик билдирганлар, намойишга чиққанлар, бироқ фойдасиз.

Трансваалда 1885 йилда ҳаддан ташқари қаттиқ қонун қабул қилинган. 1886 йилда унга баъзи ўзгартишлар киритилган эди. Тузатишлар киритилган бу қонун Трансваалга кириши чоғида ҳиндлар уч фунт стерлинг миқдорида жон солиги тўлашлари шарт эди. Улар ўзлари учун ажратилган махсус жойлардагина ер олишлари мумкин эди, ҳолбуки улар у ерда ҳам мулкчилик ҳуқуқидан фойдаланмаганлар. Ҳиндлар яна сайлаш-сайланиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум эдилар. Булар бари “осиёликлар” учун махсус қонунда кўзда тутилган эди, улар яна бундан ташқари “ранглилар” учун белгиланган бошқа қонунларга ҳам бўйсунушлари мажбурий эди. “Ранглилар” учун қонунларга кўра ҳиндлар тротуарларда юриш, рухсатсиз кўчада соат кечки тўққиздан кейин кўриниш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Тўғри, араблар деб қараладиган ҳиндлар учун бундай чекловлар жорий этилмади. Шундай қилиб, қонунни қўллаш полиция ихтиёрига ташлаб қўйиларди, деса бўлади.

Бу ҳар иккала қоида нимани англатишини мен ўз бошимдан ўтказганман. Кечкурунлари мен кўпинча м-р Коатс билан сайр қилар эдим ва биз уйга соат ўндан олдин камдан-кам қайтар эдик. Полиция мени тутиб олса нима бўлади? Бу м-р Коатсни мандан кўпроқ ташвишга соларди. Ўз занжи хизматкорларига у рухсат бериши лозим эди. Аммо бу рухсатномани у менга бера олармиди? Рухсатномани фақат хизматкор ўз ҳўжайинидан оларди. Борди-ю, мен шундай рухсатни олишни истаганимда ҳам ва Коатс уни менга беришга рози бўлганида ҳам бу, барибир, иш бермасди, чунки бу хиёнат ҳисобланган бўларди.

Шу боис, м-р Коатс ёки унинг танишларидан биронтаси мени оқловчи д-р Краузе ҳузурига бирга олиб борар эди. Маълум бўлишича, Лондонда биз битта ҳуқуқ корпорациясида бўлган эканмиз. Кечкурун соат тўққиздан кейин кўчага чиқиш учун менинг рухсат олишим кераклигини билиб, у қаттиқ жигибийрон бўлган эди. У менга ҳамдардлик изҳор қилди. Менга рухсатнома ёзишни буюриш ўрнига полиция тақиқига дучор бўлмасдан исталган вақтда чиқишига рухсат берадиган хат ёзиб берди. Кўчага чиқар эканман, ҳар доим шу хатни ўзим билан олиб олар эдим. Борди-ю, ундан бирон марта ҳам фойдаланишига тўғри келмаган бўлса, бу соф тасодифдир.

Д-р Краузе мени ҳузурига таклиф этди ва биз дўст бўлиб қолдик, десам бўлаверади. Унинг ҳузурига киришларимдан бирида мен унинг Йоханнесбургда қораловчи бўлган машҳур акаси билан танишиб қолдим. Инглиз-бур уруши вақтида инглиз зобитини ўлдиришга тайёргарликда иштироки учун ҳарбий судга тортилган ва етти йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган эди. Ҳуқуқ корпорацияси сардори уни оқловчилик амалиётидан маҳрум қилганди. Уруш

ҳаракатлари тугагач, у озод этилган ва обрў-эътибор билан Трансваал адвокатурасида қайта тикланган, амалиётини янгитдан бошлаб юборган эди.

Кейинчалик бу алоқалар менинг ижтимоий фаолиятимга фойда келтирди ва ишимни анча енгиллатди.

Тротуарларда юришнинг ман этилиши мен учун янада жиддийроқ оқибатларга сабаб бўларди. Мен ҳар доим Президент кўчасидан ўтиб, сайр қилгани борардим. Мана шу кўчада президент Крюгернинг уйи жойлашганди. Бу гоят жўн иморат эди, боғсиз, қўшни уйлардан фарқ қилмасди. Преториядаги кўп уйлар анча ҳашаматли кўринарди, улар боғ билан қуршалган бўларди. Президент Крюгернинг камтарлиги маталга айланиб кетганди. Фақат унинг уйи олдидаги полиция кўриқчилари бу ерда мансабдор шахс яшашидан гувоҳлик берарди. Полиция ёнидаги йўлқадан мен деярли ҳар доим бемалол ўтиб кетаверардим.

Бироқ навбатчилар алмашиб турар эди. Бир куни полициячи ҳеч бир огоҳлантирувсиз, ҳатто тротуардан чиқишимни сўрамай, кўполлик билан мени тош йўлга туртиб юборди. Мен кўрқиб кетдим. Нега ундай қилишини сўраб улгурмасимдан тасодифан шу ердан от миниб ўтаётган м-р Коатс чақириб қолди.

– Ганди, мен ҳаммасини кўрдим. Агар сиз бу одатга қарши иш кўзгасангиз, мен жон-жон деб гувоҳликка ўтардим. Сизга бундай кўполлик қилганларидан жуда афсусдаман.

– Хафа бўлишга арзимаёди, – дедим мен. – Бу шўрлик нимани ҳам тушунарди? Унинг учун ҳамма ранглилар бирдай. У мен билан барча занжилардай иш тутди. Шахсий тусдаги шикоятлар билан судга мурожаат қилишга ўрганмаганман. Шу боис мен уни судга бермоқчи эмасман.

– Ана энди ўзингизга ўхшадингиз! – деди Коатс. – Лекин барибир ўйлаб кўринг. Унинг адабини бериб қўйиш керак.

Сўнгра у полицияга мурожаат қилди ва унга ҳайфсан берди. Улар нима тўғрисида гаплашишганини тушунмадим, чунки полициячи бур эди ва улар голландча гаплашишганди. Бироқ полициячи олдимга келиб кечирим сўради, аслида бунга ҳеч қандай зарурат йўқ эди. Мен уни аллақачон кечиргандим.

Шундан бошлаб мен бу кўчадан сира юрмайдиган бўлдим: бу одамнинг ўрнида воқеадан беҳабар бошқаси турган бўлиши ва у ҳам шундай қилиши мумкин эди. Заруратсиз яна тош йўлга чиқариб ташланишга на ҳожат? Мен бошқа йўлдан юра бошладим.

Бу воқеа ҳинд муҳожирларига нисбатан менинг ҳамдардлигимни кучайтирди. Британия агенти билан кўришгандан кейин агар иш кўзгаш зарур бўлиб қолгудек бўлса, шундай қилишга уриниш нечоғли мақсадга мувофиқлигини мен улар билан муҳокама қилдим.

Шундай қилиб, фақат ҳикояларни ўқиб ва тинглабгина эмас, балки ўз шахсий тажрибамда ҳинд муҳожирлари ҳаётининг оғир шароитларини билиб олдим. Жанубий Африка ўзини билган ҳинд яшаш мумин бўлган мамлакат эмаслигини кўрдим ва аҳволни қандай қилиб ўзгартириш тўғрисидаги савол мени тобора кўпроқ қийнар эди.

Лекин менинг асосий вазифам ўша вақтда Дада Абдулланинг ишини ниҳоясига етказиш эди.

Давоми бор

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Вера ТЕРЕХИНА,
Наталья ШУБНИКОВА-ГУСЕВА

“Бу кун менинг либосим заррин...”

90 йил илгари Игорь Северянин
Шоирлар қироли этиб сайланган эди

1918 йили 27 февралда Политехника музейининг мухлислар билан тўлиб-тошган Катта залида “Шоирлар қиролини сайлаш”га бағишланган кеча ўтказилди. Унда Владимир Маяковский, Константин Бальмонт ва Игорь Северянинлар қатнашдилар. “Омма иштирокида, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш” билан бу унвонга Игорь Северянин сазовор бўлади. Иккинчи ўрин – Маяковскийга, учинчи ўрин Бальмонтга берилади.

Бугунга келиб бу воқеанинг майда тафсилотлари деярли унут бўлган. Бу кимларгадир ғалати бир эрмакдай туюлса, кимларгадир муҳим аҳамиятга молик тарих бўлиб кўринади. Аслида бу жараён қандай кечган эди? XX аср рус лирик шоирларининг энг ёрқин сиймоларидан бири бўлган Игорь Северянин (И.В.Лотарёв, 1887–1941) Шоирлар қироли унвонига чиндан ҳам муносиб эдими?..

Ушбу мусобақанинг иштирокчиси С.Д.Спасский, унга барча қатнашиши учун рухсат берилганлигини таъкидлаб, шундай эслайди: “Зал тўрида ҳайбат ўтирарди. Унга машҳур қизиқчи Владимир Дуров раислик қиларди.

Зал одамлар билан лиқ тўлган эди. Шоирлар узун сафга тизилгандилар. Мухлислар тирбандлиги тиқилинч трамвайни эслатарди... Маяковский “Инқилобга” (бошқа маълумотларга кўра – “Чолворли булутлар”)ни ўқиди, тирбандликда кўлини силташга зўрға имкон топарди... У ажратилган вақтдан чиқиб кетмаслик учун баланд овозда шошиб ўқиди.

Бироқ у “қирол” бўлолмади. Северянин дастурнинг охирига етиб келди. У ўз одатига кўра сюртукда эди. У “артистона” мақомда, эгилмасдан ва “алоҳида” турарди.

– Мен бугун рондо¹ ёздим, – деди теграсида ўралашиб юрган мухлисига қаҳрли нигоҳ ташлаб.

Саҳнага ўтиб, “Қадаҳ” туркумидаги эски шеърини чиройли оҳангда ўқиди. Белгиланган шартни адо этиб, чиқиб кетди. Овозларни санаш жараёни бошланди. Маяковский кўзларини чақнатиб, саҳнага югуриб чиқди, сўнг артистлар турадиган хонага кириб кетди. Мусобақа якуни қандай бўлишидан қатъи назар, у жараён завқига берилиб кетганди. Унга хос бўлган доимий шиддат, ҳар қандай тортишувга жон-дили билан киришиб кетадиган феъли ҳар бир ҳаракатида зоҳир эди.

– Менга Северянинни рўпара қилишлари аниқ. Бир зумда орани очиқ қиламиз.

Северянин Маяковскийга қараганда сал кўпроқ овоз олди.

“Саҳна ва ҳаёт” (1918, 9-сон) журнали шундай ёзади: “Омма олқишлар, хуштак чалар, оёқларини тапиллатар, Бунин ва Блок шеърларини ўқиган артистларни саҳнадан ҳайдарди. Северянин учта шеърини ўқиди: “Баҳор куни”, “Бу денгиз соҳилида бўлган эди”, “Айрилишмоқ учун учрашадилар”. “Шаффоф, мунаввар, равон” ўқиди. Северяниннинг машҳур шеърларидан бири “Баҳор куни” шоир К.М.Фофановга бағишланган бўлиб, уни муаллиф ҳамиша саҳналардан ўқишни яхши кўрарди.

¹ Шеърнинг бир тури.

Яна баҳор бошлар тантана,
Ерга қуёш нурин уфурар!
Навқиронман, мен ёшман яна!
Яна севги қалба қулф урар!

Кенгликларга талпинар юрак,
Ҳамма билан сўрашсам дейман...
Осмон тиниқ, зангор ва юксак!
Бу кун борлиқ қўшиқ қуйлар шан!

Кетсанг қирлар бағрига алҳол,
Ағанасанг ўтлоқлар узра.
Ғанимларинг алқасанг хушҳол,
Босган каби юзингни музга!

Шовулангиз, яшил чинорлар!
Майса, яшна, гулла, настарин.
Бу кун тонгдан шабнамлар порлар,
Дўстдир сенга одамлар бари!

Шоирлар қиролини сайлаш кечаси олдиндан газетада эълон қилинган эди:
“Шоирлар! Ташкил этилган ҳайъат барчангизни Шоирлар қироли унвони
учун мусобақага чорлайди. Мазкур унвон омма иштирокида, тўғридан-тўғри,
яширин овоз бериш йўли билан аниқланади.

Ушбу улкан ва салоҳиятли анжуманда қатнашишни истаган барча шоирларни
Политехника музейининг кассасида 12(25) февралга қадар ёзилишлари сўралади.

Севимли шоирларининг шеърларини ўқиб беришни истаган мухлислар
Политехника музейи кассасида 11(24) февралга қадар ёзилишлари сўралади.
Сайлов натижалари кечиктирилмай залда ва кўчада оммага эълон қилинади”.

Кеча ташкилотчилари даъватига жавобан қўллаб танилмаган шоирлару оддий
одамлар ҳам бу анжуманда қатнашиш истагини билдирдилар. Е.Ф.Никитина
номидаги Жамғармада “Шоирлар қиролини сайлаш дастури” сақланиб қолган:

Биринчи қисм: Ташкилий ҳайъатнинг кириш сўзи, омма орасидан раисни ва
сайлов комиссиясини сайлаш. Артист *Наталья Поплавская* Ив(ан) Алек(сеевич)
Бунин ва Валерий Брюсов шеърларини ўқийди. Лев Никулин Ф.Сологуб
шеърларини ўқийди. Артист Н.А.Нолле Ахматова ва А.Блок шеърларини ўқийди.
К.Д.Бальмонт. Игорь Северянин. Василий Каменский. Давид Бурмо. Владимир
Маяковский. 10 дақиқа танаффус. Артист Раневский Королевич шеърларини
ўқийди. Лев Никулин. Елизавета Панайотти. Стефан Скушко. Морозов Евгений.
Василий Фёдоров. Мария Кларк. Семён Симаков. Михаил Лисин. Елена Ярусова.
Скала Дон-Бравино. Поляков. Константин Дулас. Виктор Мюр. Владимир Никулин.
Николай Куршин. Алексей Ефременков. 10 дақиқа танаффус. Сайлов қозғаларини
тарқатиш. Овозларни санаш. **Шоирлар қиролини** сайлаш ва табрик маросими.

Сайловдан бир ҳафта кейин “Поэзия-концерт” альманахи чоп этилди, у
шоир сурати билан очилиб, тагига “Игорь Северянин – шоирлар қироли”
сўзи ёзилганди. 9 мартда Политехника музейида “Шоирлар қироли Игорь
Северянин”нинг сўнгги ижодий кечаси бўлиб ўтади. Шоир 1915–1918 йилларда
Москвада ўтказилган ижодий кечаларнинг 23 тасида иштирок этган эди. Эҳтимол
ўшанда “қирол марҳамати” илк марта янграган бўлиши мумкин:

Бу кун менинг либосим заррин,
Фараҳланар туйғулар танда:
Шоирларнинг қиролиман мен,
Фиску фужур қолди тубанда.

Суймас мени бадбин сиймолар,
Истеъдодим ёқмас уларга:
Чунки улар сояда қолар
Мен чўмилган лаҳза нурларга.

Таъзим, олқиш чулгар теграмни,
Ҳаяжондан айланар бошим.
Қисматимдан аритди гамни
Шеъриятда балққан қуёшим!

Бирам улуг, бирам буюкман,
Ишончимдир ўзимга чексиз.
Ҳамма учун бирдек суюкман,
Ҳамма мени алқар чўкиб тиз.

Табассумлар ёғилар дуркун,
Ҳисобига етолмам барин.
Шеъриятда қиролман бу кун,
Омон бўлсин фуқароларим!

Мазкур шеърият кечаси тўғри маънода шоирлар учун унинг “арчалар диёри”га қайтишида сўнгги дамлар бўлди, зеро, бу 1918 йил мартида ўтказилган Брест-Литва сулҳига тўғри келиб, шундан кейин Северяниннинг йигирма йиллик муҳожироти бошланди.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам Игорь Северянин ҳамма томонидан эътироф этилган Шоирлар қироли бўлиб қолаверди. Лекин “унинг салоҳиятини тан олмайдиганлар” ҳам бор эди, албатта, улар қўл қовуштириб ўтирмадилар, футуристлар: “Қирол йиқитилади, Москва Парнасини шоирлардан сайланган вакиллар кенгаши бошқаради”, дея айюҳаннос бошладилар.

Северяниннинг муваффақияти кўпларга тасодифий туюлди. Бироқ “Кўпирган қадаҳ” чоп этилгунга қадар (1913) унинг шеърияти замондошлар эътиборини ўзига тортганлигини хотирамиздан соқит қилмайлик. У билан ҳали танишмаган Валерий Брюсов унга ўзининг бир тўп китобларини — “Йўллар ва сўқмоқлар”ининг уч жилдини, “Оташин фаришга” қиссасини ва Верлендан таржималарини йўллайди. Шеърларининг биринчи жилдида шундай ёзув бор эди: “Игорь Северянинга, шеъриятига меҳримнинг ифодаси сифатида. Валерий Брюсов.” “Билмайман, менинг шеърларим сизга ёқадими-йўқми, — деб ёзган эди устоз шоир 1911 йили, — лекин Сизнинг шеърларингиз менинг кўнглимга жуда яқин”.

1913 йил 4 мартида Северяниннинг “Кўпирган қадаҳ” шеърий тўплами чиқиши билан 4 апрелда А.М.Горький Капридан В.В.Шайковичга, “Игорь Северянин китобини бир амаллаб топиб жўнатишини” ўтиниб сўраб йўллаган мактубида шундай дейди: “Айни пайтда “футуристларга” қизиқишим ортмоқда, хусусан Северянинга. Уни адабиётимиз мўйсафиди Сологуб “замонамизнинг даҳо шоири” дея атамоқда”.

Бундан қатъи назар, Горький учун унинг 1913 йил 26 майда Д.Н.Семеновскийга ёзган мактубидаги юксак талаб муҳимроқ эди: “Русь улкан шоирга эҳтиёж сезмоқда. Истеъдодлилар бисёр, мана Игорь Северянин ҳам истеъдодли! Бироқ Пушкин каби, Мицкевич каби, Шиллер каби улкан шоир керак, демократ, романтик шоир керак. Чунки биз, Русь — демократик навқирон мамлакатмиз. (...) Бизда, яъни Русда адабиёт муқаддас ва улуг иш эканлигини ҳеч қачон унутмайлик”.

Бундай шоирга бўлган эҳтиёж — илҳақлик Горький наздидаги Северянин обрўсига заррача путур етказмайди. Ҳолбуки, унинг “Кумуш ёғдули нақш” китобига Дмитрий Семеновский ва Яков Коробов ёзган пародиялар китобчаси аллақачон нашр этилган бўлиб, кўпчилик қатори Горькийнинг ҳам қўлига етиб борган эди.

“Чинакам янги талант” (А.Блок), “Бахтагга йўғрилган мўъжиза” (А.Измайлов), “Улкан маданий ҳодиса” (Н.Гумилёв) — “Кўпираётган қадаҳ”ни ўқиган Северянин замондошлари уни шундай таърифлаган эдилар.

Бироқ Северянинга шуҳрат бу гаплардан олдинроқ, унинг борасида қўтарилган баҳсу жанжаллардан кейин келган. 1910 йил 12 январиди Лев Толстой “у пайтда ҳали таниқли бўлмаган, ёш шоирнинг “Хабанерлар”¹ номли ҳажвий йўналишдаги шеърларидан иборат тўплами ҳақида билдирилган жунбушли фикр-мулоҳазалардан” қаттиқ таажжубланади. “Тўрт томонда — дорлар, ишсизлар тўп-тўп, қотиллик, майхўрлик авжида бирам!”:

¹ Куба халқ кўшиқлари оҳангида ёзилган шеърлар.

Серманг қамчингизни аямай сира, —
Аёллар кўзлари чақнагай шу дам!..

“Умумроссия матбуоти, — дея таъкидлайди Северянин, — менинг шаънимга бўлмагур гапларни қалаштириб, ортиқча дод-вой кўтариб юборди ва бу мени бутун мамлакат бўйлаб машхур қилди-қўйди...” Толстой ёзганларидаги ижобий жиҳатни, яъни “айниқса маъкул бўлган мазкур шеърни” ҳамма унутди. Афсоналар шу тахлит яратилади.

Моҳиятан икки хил шуҳрат Игорь Северянинни бир умр таъқиб этди ва унинг асл қиёфаси зоҳир бўлишига монелик қилди. У ҳақида фелъетонлар эълон қилинди, калака мазмунидаги карикатуралар чизилди, пародиялар ёзилди. И.Бунин сўзларига кўра, И.Северянинни “нафақат гимназия ўқувчилари, талабалар, курс тингловчилари, ёш офицерлар, балки турфа идораларнинг ишбошқарувчилари, тиббиёт ҳамширалари, гумашталар, юнкерлар ҳам билишарди...”

Газета қирқимлари тайёрлаб берадиган бюро кунига ҳаяжонга тўла ёки нафрат билан ёзилган мақолаларни, фелъетонларни, карикатураларни элликталаб жўнатарди. Унинг китоблари шеърини тўпламларга хос бўлмаган катта тиражларда чоп этилар, “поэзия кечалари” эса шаҳарнинг улкан Дума залига барча мухлисларни сигдира олмасди. Бу чинакам, ҳатто айтиш мумкинки, актёрлар эришадиган шуҳрат эди. Ўзининг шеър ўқишидаги бетакрор жозиба билан у оммани ўзига мафтун қилар, сеҳрлаб кўярди.

“Унинг шеърляти, — дейди В.Ходасевич, — мутлақо замонавийдир, бу унинг сатрларида аэропланлар, фоҳишалар ва ҳ. к. тилга олинганлиги учун эмас, унинг қалби бугунги кун нафасини ўзига жо этолганлигидадир. Балки уларда бизнинг шаҳар ҳаётимизнинг, ўттиз қаватли маданиятимизнинг жами иллатлари, синиғу дарз кетган жиҳатлари, залолати, бамисли “моғор босган пишлоқдек” акс этганлиги туфайли ҳамдир. Айни чоғда бу шеърларда тепамиздаги кўзни тиндирувчи ложувард осмон ҳам намоён эди”.

Ҳатто Северянинни “чиллашир” деб атаган В.Хлебников ҳам 1915 йил апрелида В.Матюшинга ёзган хатида шундай дейди: “Мен учун 3 нарса мавжуд: 1) мен; 2) уруш; 3) Игорь Северянин?!!!”

Бироқ Шоирлар қироли унвони фақат уларнинггина “хизматлари” боис эмас эди — Северянин кейин ҳам Шоирлар қироли бўлиб қолаверди, унга қирол каби муносабатда бўлдилар, қиролларга кўрсатиладиган иззат-икромни кўрсатдилар, ортидан қироллик шаънини ерга булғаладилар...

“Сўнги хабарлар” газетаси Игорь Северяниннинг Эстонияга қилган “илк ташрифи” ҳисоботида истехзо билан шуларни ёзади. “Санъатнинг инқилобий даври бўлган” ушбу хуррам кунларимизда ҳатто назм Шоҳига ҳам айрича йўл йўқ... Шоир кўкларга кўтариб мақталди — омма уни олқишларга кўмди”.

1922 йили Сергей Прокофьев Шоирлар қироли Северянинга шундай мурожаат қилади:

“Холислик ва одилликка даъватлар учун асло ранжиманг. Ахир, сиз нафақат Санъаткорсиз, яна сиз қирол ҳамсиз.

Ўз фуқароларини ҳимоятга олиш қиролнинг зиммасидаги мажбуриятдир...”

“Янги рус сўзи” саҳифасида ёритилган “С.С.Прокофьев концерти” номли мақолада композиторнинг дадил ва бетакрор оҳанги унинг эски қадрдони Игорь Северянин ижодига қиёсланиши бежиз эмас эди: “Мумтозликка хос бўлган майин мунгли мусиқа импрессионизмнинг янги тугёнлари тўлиб-тошган оҳангларга йўғрилади... Сергей Прокофьевнинг мусиқадаги ижоди Игорь Северянин шеърляти руҳини эсга солади.”

Афсуски, дея фикрини давом эттиради мақола муаллифи, С.Прокофьев асарлари “барча дадил-оригинал асарлар сингари кенг омма учун хийла мураккабдир”.

Северяниннинг танишларидан бири 1923 йил майида унга яқиндагина Россияда чоп этилган Борис Гусманнинг “Юзта шоир. Адабий портретлар” китобини шундай сўзлар билан тақдим этади: “237 саҳифадан ўрин олган шоирга эсдалик учун. Агар ушбу мажмуа алфавит асосида тузилмаганида у, шак-шубҳасиз, “Адалис” билан бошланган илк саҳифадан жой олган бўлур эди. М.Кабанов. Май. 1923 (Эстония Адабиёт музейи. Тарту)”.

Марина Цветаева Северянинга жўнатилмаган мактубида унинг Париждаги (1931) чиқиши таассуротлари, кўнглида кечган фикрларини изҳор этар экан, “ҳақиқат ва поэзия номидан эътироф қилади: “Бу якун эди. Йигирма йилликка. (Қанаканг денг!) Ҳеч кимнинг юраги меникичалик урмаган бўлса керак, зеро бошқалар ҳам (ҳамма!) ўз ёшлигини, йигирма ёшини (ўшандаги!) қайта кўз олдига келтирдилар. Мендан ташқари. Мен шоирнинг иқтидорини бўйладим. Ким голиб чиқади: шоирми ёки давр! Ва у голиб чиқди: Сиз”.

Хорижда Игорь Северянин ҳақиқат ҳам баракали ижод қилди, у нафақат оддий-жўн шеърлар ёзди, балки туйғуларини мураккаб услублар, – уларни ўзи кашф этиб, “Шакллар назарияси” китобида бу хусусда батафсил тўхталган, – ўткир сатрлар орқали жо қилди. Унинг ўз ҳаётига дахлдор бўлган “Нофармон тонг шабнами”, “Пастга интилган шалола”, “Туйғулар эҳромининг кўнғирोगи” номли романлари ўз самимий ўқувчисини ва “калондимоғ” танқидчисини топди.

Югославияга сафари пайтида шоир билан учрашган В.В.Шульгин шундай эслайди: “У ўз умрининг бу палласида ёшлигида ёзганларидан уяла бошлаганди; унга шуҳрат бахш этган “шампан қадаҳидаги ананаслару”, ўша вақтда ярашиб тушган кибри ҳаволар, димоғ-фироғлар энди унга ғалати, гайритабиий туюларди. Ҳолбуки, Северянин муяссар бўлган машҳурлик, шуҳрат, ўзига хос инжиқликлар ажиб ва тароватли бўлиб, мухлис кўнгилларга фараҳ ато этарди. Бироқ йиллар кечди: кимларнингдир назарида у кексарди, кимларнингдир назарида камолотга етишди. У жиддий шоир бўлишни истарди, “мармартошдан қиёфасини тиклашни” хоҳларди. (В.Шульгин ибораси)”.

Ҳавасманд йилларнинг тушиб кўйига,
Хотира тотти-ла тўлиб-тошар дил –
Оқшомлар чиқаман кўлнинг бўйига,
Узоқ-узоқларни тусайди кўнғил...

Ботқоқлик йўлимни тўсади шаксиз,
Лекин сал нарида қайинзорлар заб.
Уларнинг сафлари ораста, тигиз,
Ажиб либосларда турарлар яшнаб...

“Шалола фароғатига”, “монастир боғи булбулларига”, “қадди тик Россия” ҳақидаги орзусига, “энг юксак севги”га мурожаат қилади Северянин. У, Николай Оцун таъбирича, замонаси шоирлари камдан-кам етишадиган “эркин нафасни, чиройли парвозни” касб этган эди. Унинг 1922–1930 йилларда ёзган шеърлари Югославия Фанлар академияси ҳомийлигида нашр этилган “Ажойиб атиргуллар” китобига киритилган эди. Кўплаб лирик манзаралар, портретлар, дил изҳорлари орасида “Баҳор куни яқиндир...” шеъри ҳам жой олган бўлиб, таассуфки, ушбу шеър аввалги ҳаёт шавқига лиммо-лим шеърлар руҳидан мутлақ айрича эди! Бамисоли улар орасидан Игорь Северянинга дохил бўлган шахсга алоқадор теран ва қалбнинг чуқур кечинмалари тажассуми ўлароқ рус тарихининг фожиавий чизиғи тортилган эди:

Келиб қолар баҳор ҳадемай,
Россияга – уйга жўнаймиз...
Дил ҳаприқар – биз йўлга ағай
Гўзал либосларни кийгаймиз...

Байрамга айланиб кетар тараддуд,
Бунақаси, ахир, бўлмаган сира, –
Гарчи мубҳам бахтдан титрайди вужуд,
Гарчи хуш айёмлар энди хотира...

Секин шивирлайсан: “Туш эмасми бу?...”
Мижжамизга дурлар тақади ҳижрон...
Ичимда хўнграйман баҳордан, ёху,
Ва Рус тупроғини ўпаман гирён!

Ажойиб сайлов айёмида Шоирлар қироли унвони тақдим этилгач, орадан 20 йил кечди. Гўёки Северянин ҳамма нарсадан айрилган эди: уни касаллик ва

қашшоқлик исканжага олганди, оиласидан ажралган, яшайдиган макони йўқ, китоблар қўлёзма ҳолида, нашр этилган “Медальонлар” ва “Адриатитика” тўпламлари эса харажатларни қопламайди... Бунинг устига ватан соғинчи...

Эстониянинг (Тарту) Адабиёт музейида нодир архив материаллари орасида Северяниннинг ёндафтарчаси сақланади. Унинг саҳифаларидан бирида унниқиб кетган шерьий қораламалардан бири кўзга ташланади:

Ватанимдир менинг Россия якто,
Чунки рус хислатин бари менда жо:
Тақводорлик, севги, бежилов исён,
Шафқатсизлик, гулдек майинлик чандон,
Ва умид — қалбни тарк этмаган асло.

Бироқ шу асно Эстонияга Ҳиндистондан Н.К.Рерих мактуби етиб келади ва шoir яна “шоҳсупага кўтарилади”:

“Қадрли Игорь Васильевич!

28 февралда ёзган мактубингизни олиш менга ҳам шодон, ҳам гуссанок туйғулар бахш этди. Бахтиёрлигимнинг боиси шундаки, Сизнинг шерьиятингиз менга жуда яқиндир ва ҳаётим давомида мен қайси мамлакатда бўлмай, ҳар бирида мўътабар номингиз тилларда янграб турганига шоҳид бўлдим. Бахтиёрлигимнинг яна бир боиси шундаки, Сиз менга шерьлар тўпламингизни ва қўлёзмадаги шерьларингизни ҳам йўллабсиз — улардаги уйғун оҳанг, теран фикрлар ва шакл гўзаллиги мени ўзига ром этди. Кўнглимга ўрнаган гуссанинг сабабини айтсам, Сиз ўзингизнинг ва умуман олганда ёзувчиларнинг ҳозирги мавқеи ҳақида гапирасиз, — мен буни умуман Маданиятнинг мавқеи деган бўлардим. Сиз таъкидлаганингиздек, муаммо жуда долзарбдир. Китобнинг кераги бўлмай қолди. Ҳозирги пайтда уйларни китоб жавонлари безамай қўйган, ахир, китоб ҳар бир оила учун азиз бўлган даврларни яхши биламиз. Ҳозир шундай жараён кетаётгидики, бу хунук эпкин ҳаётнинг ҳамма қатламларига кириб бориб, тушунчаларни ағдар-тўнтар қилиб юбормоқда...”

“Могор босган пишлоқ” каби аянчли аҳволга тушган маданият ҳақида гапини давом эттириб, Рерих Ҳимолайдан йўллаган кейинги мактубида Северянинга шуларни ёзади: “Ўтган йили Б.Григорьев хатида менга ҳар қандай маданиятнинг залолатга юз тутиши борасидаги гам-ташвишларини ўкинч билан изҳор этган эди. Мен ўз одатимга кўра, унга эътироз билдириб, бизнинг қўлёзмаларимизни ёқиб юборишадими-йўқми — бу авлодларнинг таъби, дегандим. Зеро, биз ўз ўқувчиларимизни ҳам, мухлисларимизни ҳам аниқ-таниқ билмаймиз-ку. Яна бошқа ўкинч-ҳасрат ҳам эсимда бор, буни марҳум Леонид Андреев мактубида менга изҳор этиб, “сенинг ўқувчиларинг бор дейишади, қани, мен уларни кўрмайман-ку”, — деб ёзган эди. Ҳа, бизлар уларни кўрмаймиз. Эҳтимол, шундан Сизга ҳам баъзан ўқувчиларингиз йўқдек туюлса керак. Бироқ биз етиб борган тоғли узлатларда ҳам доимо Сизнинг номингизни эҳтиром билан тилга олганларига, Сизнинг шерьларингиздан сатрлар ўқиганларига кўп марта гувоҳ бўлдик. Мен Сизга айтсам, бир кутилмаган рус меҳмони Сизнинг шерьларингизни ажойиб қилиб ўқиб берганига кўп вақт бўлгани йўқ, бу кўплаб мамлакатларни ўз яратган образларингиз, оҳангларингиз билан мафтун қилганлигингизнинг далолати эмасми! Биз ҳаммамиз мана шундай вазиятдамиз. Рус қалбининг кўлами жуда кенгдир. Шу боисдан ҳам ҳосил самарасини кузатмоқ мушкул. Рус мусиқаси, рус сиймоси, рус каломи дунёнинг жуда кўп мамлакатлари юрагига муҳрланган. Ер юзида бирон-бир орол йўқки, ўрис туйғуси инкишоф бўлмаган бўлсин. Инчунун меҳнатда ҳам, заҳматда ҳам рус қадриятини сақлаб қолгаймиз... У бемисл улугвор ва гўзалки, унга истиқбол ёрдир.. Шундоғам, ҳасадлардан қатъи назар, бутун жаҳон рус адабиётига, театрига ва тасвирий санъатига — ўрис руҳига таҳсин айтиб турибди”.

“Литературная газета”нинг
2008 йил, 8-сонидан олинди.

Русчадан
Миртўлат МИРЗО
таржимаси

Пушкин Чўлпон таржимасида

Сўнгги йилларда ўзбек адабиётшунослиги глобал таҳлилий-талқиний тадқиқотларга катта эътибор бермоқда. Бу янги тамойилни фақат маъқуллаш лозим. Аммо, назаримда, бадиий таржимадек муҳим соҳага доир жиддий муаммоларни ёритишга негадир эътибор сусайгандек кўринади. Халқлар ўртасидаги дўстона алоқаларни мустаҳкамлашда, адабий жараённинг илдизлари ва ривожланиш динамикасини аниқлашда асосий нуқталардан бири ҳисобланувчи адабий таржиманинг вазифаси кам ўрганилмоқда. Ёзувчи-таржимоннинг бадиий онги шаклланишида таржима қандай аҳамиятга эга, таржимоннинг ўзига хос санъати қай тарзда намоён бўляпти? Бу масалалар фақат лингвистик йўналиш билангина эмас, балки биринчи навбатда бадиий йўналиш билан ҳам боғлиқдир. Биз мазкур мақолада XX асрдаги машҳур таржимонларнинг рус тилидан ўзбек тилига қилган бадиий таржималари ҳақида фикр юритмоқчимиз. Айнан уларнинг рус мумтоз ва жаҳон адабиёти асарларидан қилган таржималари фақат таржима тафаккури ҳаракатинигина эмас, балки ўзбек адабиёти жанрларининг ривожланишини ҳам белгилаб берди. Истеъдодли сўз санъаткорлари яратган таржималар замирида янги ўзбек таржима мактабига мансуб биринчи авлоднинг ўзига хос бадиий маҳорати ва айни вақтда ўзбек адабиётининг ўз бетакрор миллий анъаналари ётади.

XX аср бошида Пушкин ижоди ўзбек халқининг маданий ҳаётига кенг кириб келди. Истеъдодли ўзбек шоир ва ноширлари Пушкин асарлари таржимасига қайта-қайта мурожаат қилдилар. Бу мутлақо табиийдир, зеро, Пушкин бадиий оламидаги сўнгсиз ўзига хосликлар бу шоир ва ёзувчиларнинг ўз ижоди учун ҳам битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилган.

Чўлпон, Усмон Носир, Ойбек, Элбек, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир, Ҳамид Олимжон, Фафур Ғулом, Асқад Мухтор – Пушкин асарлари таржималари муаллифларининг унча тўлиқ бўлмаган рўйхати мана шу, улар Ўзбекистонда таржима маданиятининг ривожланиши тарихидаги энг ёрқин саҳифаларни ўзларида намоён этганлар.

Таржимонлар олдида жуда ҳам мушкул ижодий вазифалар турарди. “Евгений Онегин” таржимаси устида ишлар экан, Ойбек бутун умри давомида бу асарнинг деярли ҳар бир янги нашрига ўзгартишлар киритгани, Ойбекнинг сўзи билан айтганда, “ўз ижодининг ҳамшиша муҳим омили бўлиб қолган” таржимасини бадиий такомиллаштиришга интилгани бежиз эмасди.

Пушкин шеърини ва насри бутун бир олам, ундаги ҳар бир қахрамон – характер, индивидуаллик касб этган. Уларда шеърини ва насрий нутқ ўз кундалик оҳанги, долзарблигини йўқотмаган ҳолда жаранглаб туради. Уларни бошқа тилга ағдаришда асар мазмунини сақлаб қолиш билан бир қаторда муаллиф санъатини, – бадиий муқобилликни ўқувчига етказиш устувор йўналишдир.

Ўтган асрнинг 20 – 30-йилларида ижод қилган таржимонлар ўз она тилларида янги бадиий имкониятларни қидириб топиб, Пушкин асарларига ўзлари-ча жило берганлар.

20 – 60-йиллар орасидаги нисбатан қисқа муддат ичида Ўзбекистонда Пушкин асарлари таржималари 50 марта нашр қилинди, уларнинг умумий адади бир миллион нусхадан ошиб кетди. Маълумки, 1937–39 йилларда жаҳон ва рус мумтоз ижодкорлари асарларининг кўплаб ўзбекча таржималари таржимонлар номини кўрсатмасдан нашр қилинган. Уларни аниқлаш учун муайян тадқиқот ишлари зарур. Бунда чуқур илмий ёндашув, аслиятни яхши билиш, у ёки бу таржимоннинг таржима усулини аниқлаш каби кўплаб омилларни ёритиш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

30-йилларда Пушкиннинг “Дубровский” қиссаси ўзбек тилида икки марта эълон қилинган. Биринчиси, 1930 йилда босилган. Таржимон – Исмоил Обид; иккинчиси 1939 йилда нашр этилган, таржимони номаълум, Маъруф Ҳаким таҳрири остида чиққан. Кейинроқ, 1955 йилда “Дубровский” Маъруф Ҳаким таржимасида учинчи марта чоп этилган, 1956 йилда ўша таржима яна қайта нашр қилинган.

Дастлабки икки таржима – лотин ёзувида, кейингилари кирилл ҳарфларида босилган.

Энди маълум бўлишича, иккинчи таржима (1939 й.) Чўлпон қаламига мансуб бўлиб, ёрқинлиги, индивидуаллиги ва фавқулодда маҳорат ила таржима қилинганлиги билан ажралиб туради. Бошқа икки таржимадаги муваффақият ва топилмаларни ҳам эътироф этиш жоиз.

Ажойиб шоир ва ноёб таржимон Чўлпон ўша мураккаб йилларда қийин шароитларда ижод этганини биламиз, – ҳатто турли баҳоналар билан уни Ёзувчилар уюшмасига қабул қилишмагани: “... ўртоқ Берегин мени икки йил давомида кам ишлаб, ўзини оқламаган деб айбламоқчи бўлди. Мен Москвадан икки йил муқаддам келган эдим ва ўшандан буён Горькийнинг “Она”, “Егор Буличев”, Пушкиннинг “Дубровский”, “Борис Годунов” ини, яна 25 шеърини, Лоҳутийнинг “Оврупога саёҳат” и ва бошқа асарларни таржима қилдим. Назаримда, икки йил учун шунча ишлар етарли бўлади, борди-ю, бундан ортиқ қилинса, демак, юзакичилик бўлади, мен эса юзакичиликни хоҳламайман”¹.

1939 йилда таржимоннинг номи кўрсатилмай босилган “Дубровский” қиссаси ҳам усул ва услуб, ҳам таржимон маҳорати жиҳатидан Чўлпон қаламига мансублиги кўриниб турибди. Буни ёзувчилар йиғилишининг юқоридаги стенограммасидаги Чўлпоннинг сўзлари тасдиқлаб турибди. Шу даврда шоирнинг боши узра хиёнат ва совуқ қатагон булутлари қуюқлашмоқда эди.

“Дубровский” қиссасининг юқорида айтилган учта таржимасини аслият ва бир-бири билан қиёслаб чиқайлик.

Пушкин насри, жумладан “Дубровский” воқеаларнинг тез ривожланиши, тасвирнинг ихчам ва лўндалиги билан ажралиб туради. Пушкиннинг тили гоётда равон, жозибали, у умумистеъмолдаги сўзларни ўз ўрнида ишлатиш, бадиий жило бериш маҳорати билан ҳам ибратлидир. Улар ҳар қандай вазиятни, ҳолатни гоёт аниқ гавдалантиради. Шоир гўзал ва тиниқ жумлалар тузади.

Пушкиннинг насрий услубига хос бундай санъаткорлик фазилатларини кўплаб пушкиншунослар таъкидлаганлар. Муфассаллик, “туйғулар тафсилоти”га келганда Пушкин ўта хасис. Биринчи сатриданок у ўқувчини воқеа гирдобига олиб қиради: “Несколько лет тому назад в одном из своих поместий жил старинный русский барин Кирила Петрович Троекуров. Его богатство...”. Чўлпон таржимасининг биринчи жумласиёқ ўз услубиёти, асар қурилмасини пушкинча тушуниши, пушкинча иборалари билан эътиборли. “Бундан бир неча йил бурун...”, Исмоил Обидда “илгари” (“Бундан бир неча йиллар илгари...”) “Бурун” ва “илгари” – умуман синоним сўзлар, иккаласи ҳам бош келишикни бошқарувчи кўмакчи вазифасида қўлланади, бироқ “бурун” сўзи “прежде”, “раньше”, “тому назад” маъноларига эга бўлса, “илгари” – энг аввало, “до”, “перед”, “раньше” ва шундан кейингина “тому назад”ни билдиради.

Ҳа, “бурун” кўпроқ архаик маънога эга, бироқ айнан шу маъно Пушкиннинг оҳангдор ва мусиқий жумласига мос келади. Шундан кейинги “жил старинный русский барин Кирила Петрович Троекуров” Чўлпон таржимасида “қадимги рус Кирила Петрович Троекуров яшар эди” дейилганки, бу таъриф оддий, қисқа ва ҳайратланарли даражада аниқ, эркин ва табиий, лўнда ва изоҳларсиз жаранглаши билан диққатга сазовор. Агар “старинный русский” сўзма-сўз таржима қилинса, табиийки, ўзбек тилида “барин” ёки “очень богатый человек” кўзда тутилган бўларди. “Қадимги рус”га қўшимча изоҳловчи (барин) керак эмас, у ўзи-ўзидан равшан. “Старинный русский” бирикмасининг ўзи бой, ер эгаси, зодагонлар тоифасига мансуб одамни билдиради. Ҳалол

¹ 1937 йил 7 – 8 апрелда ёзувчилар йиғилишида Чўлпон сўзлаган нутқнинг стенограммаси.

таржимон Исмоил Обид бу “старинный русский барин”ни “эски рус хожаларидан” (“из старых русских владельцев”) деб ўтиради. Шундан кейин изоҳли аниқловчи сифатида: “отлиқ алповут”, ифодаси келади, бу бирикмани тушуниш қийин. “Отлиқ” – конный, всадник, “алп” – фольклорда “богатыр” – “баҳадир”, “полвон”, борди-ю, “алф” бўлса, бу “минг”ни билдиради эди. Эҳтимол, таржимон кўп миқдордаги отлар уюри, сурувлар эгасини назарда тутгандир, яъни гап жуда бой одам устида бораяпти деб ўйлагандир. Бу ҳолда “старинный русский барин”нинг маъноси кенгайтириб берилган, матнда услуб, қисқалик ва аниқликка риоя қилинмай, тушунтириб изоҳланган бўлиб чиқади.

Чўлпонда бундай чўзиқлик ва изоҳлашлар йўқ, чунки “қадимги рус” – ҳеч қандай қўшимча таърифни талаб этмайди. Маъруф Ҳаким таржимасида эса “бурун” ўрнига “илгари” сўзи олинган (Исмоил Обид каби).

М.Ҳаким ажойиб, лўнда ибора “қадимги рус”ни такрорлаб ўтирмаган, балки унга “барин”, “қадимги рус барини”ни қўшган. У “қадимги рус”да пушкинча теранликни, кенгликни ҳис қилмаган, русча “барин” сўзининг таржимасида ҳам чўлпонча эркинликни пайқамаган, ҳолбуки, мазкур ибора таржимада мутлақо шарт эмас эди.

Дарвоқе, “барин” сўзи, гарчи гоҳ таржималарда қўлланса-да (масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг “Капитан қизи” таржимасида) ўзбек тилининг биронта ҳам луғатига кирмаган. Гарчи “илгари” ва “бурун”, “қадимги” ва “эски” маънодорш сўзлар бўлса-да, барибир улар турли бўёқларга эга. Бу ўринда сўзни нозик ҳис этиш зарур эди. Боз устига, гап ҳар бир ибора, ҳар бир жумланинг пушкинча услуби, тафаккури ва руҳини қайта гавдалантириш устида кетмоқда.

Мана шу қисқа мисоллардаёқ биз сўз юритаётган бетакрор чўлпонча услуб, санъаткорлик кўриниб турибди. Чўлпон нафис, беғубор дид эгаси. У аслиятга теран кириб борар экан, ўзига хос индивидуал усулларни, ўз ижодий қиёфасини ҳам сақлаб қолади. У таржима қилинаётган матннинг барча маъно қатламларини чуқур англаб етгани учун яйраб ижод этади, ўзининг ноёб маҳорати билан ўқувчини лол қолдиради.

Шубҳасиз, Чўлпон-таржимоннинг маҳорати Ўзбекистондаги бадий таржима ривожига, кейинги давр таржима тафаккурига, таржима ижодиётига катта таъсир кўрсатди. Бироқ ҳеч қандай “ўхшашлик” Чўлпоннинг ўз индивидуаллиги, таржимачиликдаги новаторлиги билан тенглаша олмайди.

Матн мазмуни, тил, услубни бадий тўла қайта гавдалантиришда Чўлпон бетимсол маҳоратга эришган эди.

“Будучи ровесниками, рожденные в одном сословии; воспитанные одинаково, они сходились отчасти и в характерах и в наклонностях. В некоторых отношениях и судьба их была одинакова: оба женились по любви, оба скоро овдовели, у обоих оставалось по ребенку. Сын Дубровского воспитывался в Петербурге, дочь Кириллы Петровича росла в глазах родителя...” Шундан кейин Кирила Петровичнинг сўзлари келади: “коли в твоём Володьке будет путь, так отдам за него Машу, даром, что от гол как сокол” Чўлпон таржимасида жумла гўё сўзма-сўз берилганга ўхшайди: биронта сўз тушиб қолмаганлигидан барча ибораларнинг тўлақонли ўзбекча маънолари топилган. Жумла тузилиши, оҳангдорлиги сақлаб қолинган. “...бир-бирига тенгқур бўлганларидан” – “будучи ровесниками”, “бир табақадан туғилганларидан” – “рожденные в одном сословии”, “бир хилда тарбияланганларидан” – “воспитанные одинаково”, “фёль-атворларининг бир-бирига ўхшаганларидан” – “сходились в характерах и наклонностях”, “и судьба из была одинаково” – “ёзмишлари бир хил эди”, “оба женились по любви” – “иккови ҳам муҳаббат орқасида уйланганлар”, “у обоих оставалось по ребенку” – “икковининг қўлида биттадан бола қолган эди”. Қаторнинг охирида эса: “коли в твоём Володьке будет путь, так отдам за него Машу даром, что он гол, как сокол” – “сенинг Володканг йўлини топиб кетадиган бўлса, унга қизим Машани бераман; мирқуруқ бўлганига қарамайман”. Маълумки, Пушкин насри ўзига замондош но-сирларнинг тил услубидан фарқ қилади, унда умумистеъмолдаги сўзлардан кўп фойдаланиш, сўзларни тўғри маънода ишлатиш устунлик қилади.

Чўлпон таржимасида услубни қайта гавдалантириш, мазмунни сўзма-сўз аниқликда бера олиш яққол кўринади, у пушкинча ибораларнинг услубий

тасвирини ниҳоятда аниқ гавдалантиради. Исмоил Обид ва Маъруф Ҳаким таржималари билан қийёслаганда бу нарса янада яққолроқ кўзга ташланади.

“... Буларнинг толелари ҳам бир-бириникига ўхшар эди” – “толе” – “ёзмиш” сўзининг маънодоши, аммо Чўлпон қўллаган “ёзмиш” сўзнинг аниқ маъноси-ни беради, “иккиси ҳам севган қизларига уйланиб ва тездан иккисининг ҳам хотинлари ўлиб, тул бўлишиб, иккиси ҳам иккита гўдак болага ота бўлиб қолгон эдилар”. Таржима мазмун жиҳатидан шубҳасиз тўғри, бироқ маъно тўғри берилгани билан баён оғирлиги кўриниб турибди, энгил, лўнда иборалар, услуб сақлаб қолинмаган, бутун бу парча ҳаводан маҳрум, сўзлар зич ва бир-бирига қалаштириб юборилган, яъни услуб ҳам, оҳанг ҳам сақланмаган. Бу гапларни биз Исмоил Обидни камситиш учун айтаётганимиз йўқ. 1930 йилда “Дубровский”нинг ўзбек тилида пайдо бўлиши, шубҳасиз, катта воқеа эди. Бундан ташқари, Исмоил Обид адабиётда тасодифий одам эмасди, у ўқимишли, виждонли киши бўлган, аслият матнини яхши тушунган, ундаги маъноларни ажрата олган, рус ва жаҳон мумтоз асарларидан хабардор.

Бу таржималарни таққослаётганимизнинг сабаби турли таржимонлардаги ўзига хосликни, таржимонга хос сезгирликни, идрокни, аслият ичига кира билиш маҳоратини, пушкинча услубни таржимада гавдалантиришдаги ўзига хосликларни кўрсатиб ўтишдир. “Если в твоём Володьке будет путь, то отдам за него Машу, даром, что он гол, как сокол”. Чўлпон буни қандай гўзал таржима қилганини юқорида кўрдик. У маъно ва оҳангни тўла сақлаган ҳолда ўзбек тилида ёрқин ва аниқ сўзларни топган. Исмоил Обидда: “... агарда сенинг ўглинг Володка яхши бола бўлиб чиқса, гарчи қип-ялангоч қашшоқ бўлса ҳам мен ўз қизим Машани унга бериб, сени ўзимга қуда қиламан...” Бу ўринда ҳам маъно берилган, аммо таржимон пушкинча таърифларни, сўз аниқлигини ҳис этмайди, лўндаликни пайқамайди. Балки у 30-йиллар китобхони учун жумланинг мазмуни ва маъноси тушунарли бўлишини кўпроқ ўйлаганга ўхшайди. Бу, кўриб турганимиздек, матнда тафсилотчиликка, изоҳлашга олиб келган. Таржима учун бу гоёт хатарлидир. Юқоридаги таржимада пушкинча услуб учун хос бўлган жумла қисқалиги ва аниқлиги, сўзларнинг оддийлиги, ҳам-суҳбатларнинг ҳақиқий оғзаки сўзлашувини гавдалантирувчи жонли нутқ суръати, ортиқча ҳашамлардан холи тил, бирикмаларда бирон-бир “безак”нинг йўқлиги каби юксак бадий воситалар бой берилган. Пушкинга хос санъат, маҳорат сирларини Чўлпон ўта зийраклик билан сезгани, кўргани, ҳис қилгани ва қайта гавдалантира олганига фақат тан бериш лозим.

Чўлпон таржимасида тайёр ечимларни кўрмаймиз. Тил воситаларидан фойдаланиш ва кўплаб бошқа хусусиятлар бўйича уни ҳеч адашмасдан таниб олса бўлади. Эслатиб ўтганимиз М.Ҳакимда олдинги икки таржимадаги фазилатлардан фойдаланиш имкони бор эди. Унинг юқорида келтирилган матнида бунга интилиш сезилиб туради: ибораларни бошқачароқ ишлатиш ҳоллари учрайди, шунингдек, “... тенгқур бўлганлари”, “бир табақадан чиққанлари”, “бир хилда тарбияланганлари” – каби чўлпонча ибораларни ўзгартирмасдан ишлатади. Шундан кейин М.Ҳаким жуда сиқик пушкинча ва чўлпонча ибораларни ёйиб юборади: “Баъзи жиҳатдан уларнинг тақдирлари (чўлпонча “ёзмишлари”) ҳам бир хил эди”. Чўлпонда “иккови ҳам муҳаббат орқасида уйланганлар” (оба женились по любви) – М.Ҳакимда иккови ҳам севиб уйланган” (оба женились, влюбившись, полюбив), “иккови ҳам кўп ўтмасдан бева қолган” (оба вскоре овдовели) – бу ҳам Чўлпон таржимаси. Бу ерда ҳам ибора бўлиб ташланган. Битта нуқтадан кейин: “Икковининг ҳам қўлида биттадан бола қолган” (у обоих оставалось по ребенку) – яна Чўлпон таржимаси айнан олинган. “Гол, как сокол” иборасининг Чўлпон қилган ажойиб таржимасини М.Ҳаким ўзича қайта ишлайди: “...ҳеч нарсаи йўқлигига ҳам қарамайман” – (“не посмотрю на то, что у него ничего нет”,) табиий равишда бу билан таржимон мазмунни ҳам, оҳангни ҳам гариблаштирган. Чўлпон таржимасининг муҳаррири бўлган М.Ҳаким Чўлпон билан бевосита изма-из бориши мумкин эмаслиги тушунарли; бошқача айтганда, у Чўлпон таржимаси дахлсизлигини сақлаб қола олмасди, аммо ибораларни бўлиб ташлаб, унга унча аниқ бўлмаган айрим сўзлар, ибораларни тиқиштириб, у, шубҳасиз, таржима сифатини бузган – билибми, билмайми, ибораларнинг равонлигига, бадий-

лигига путур етказган. Биз М.Ҳақимни қоралаш ниятида эмасмиз — “Дубровский”нинг учинчи таржимонлигини зиммасига олган пайтда унинг ҳам аҳволи анча мураккаб эди. У Чўлпоннинг юксак маҳоратини яхши тушунар ва қадрлар, аммо “Дубровский”нинг учинчи таржимасини ҳеч бўлмаса озгина ўзгартишларсиз чиқаришга, табиийки, кучи етмасди. Инсоф юзасидан айтиш лозимки, М.Ҳақимда бадиий савия етишмаган, Чўлпоннинг энг кучли ва муваффақиятли топилмаларидан айримлари заиф ифодалар билан алмаштирилгани буни тасдиқлаб турибди.

“Дубровский”да халқ тилининг жонли ранг-баранглиги, оғзаки сўзлашув нутқи, тароват ва қувват, фавқулоддалик ва жозиба балқиб туради. Пушкин умумхалқ тилининг барча имкониятлари — сўзлашиш шакли, ибораларидан унумли фойдаланган. Буларнинг ҳаммаси у ёки бу қаҳрамоннинг қиёфасини руҳий ҳолатини ифодалашга маҳорат билан бўйсундирилган.

Троекуровникидаги тушлик чоғида ичига пул солинган қизил қути ушлаган Антон Пафнутьич мезбондан айигингиз соғ юрибдими, деб сўрайди. Бошқа кўплаб меҳмонларга ўхшаб у ҳам хўжайиннинг “ҳазили” қурбони бўлганини эслайди: меҳмонни деворга маҳкамланган ҳалқага боғланган оч айиқ ётган хонага итариб юбордилар. Бу ерда фақат биргина бурчак йиртқич ҳамласидан холи эди. “Миша приказал долго жить, — отвечал Кирил Петрович, — умер славною смертью от руки неприятеля. Вот его победитель. И хозяин указал на француза Дефоржа”. Чўлпон мазкур жумлалар таржимасида ҳам аниқ ва сержаранг маънодош сўзлар топган. “Қолганларнинг умри узун бўлсин” — “приказал долго жить”, “душман қўлида шарафлик бир ўлим билан ўлиб кетди” — “умер славною смертью от руки неприятеля”. “Ана, унга зўр келган киши” — “Вот его победитель”. Яна аниқ танланган қисқалик ва лўндалик. Шу жумлалар мисолида Чўлпон-таржимоннинг аслият услубидаги ўзига хосликка алоҳида муносабатини кўриш мумкин. Биронта ҳам ортиқча сўз йўқ. Яна таржима сўзма-сўздек кўринади-ю, аммо унда, пушкиншунослар айтганидек, рус адабиёти Пушкингача билмаган жонли ва эркин сўзлашув тили қайта гавдалантирилган. Пушкин буюк сўз санъаткорларига хос вазминлик, оддийлик ва қисқалик санъатини пухта эгаллаган эди. Чўлпон таржимада ўзбек тилидаги муқобил сифатларни бериш йўлидан боради. У рус тили жозибасинигина эмас, пушкинча услубни ҳам қайта тиклаган. И. Обид таржимаси ҳақида бундай деёлмаймиз: “яхши ажал билан ўлди” — “умер хорошей смертью” (шонли демоқчи) бироқ — “яхши” сўзи қўлланган. Яна бир изоҳловчи” ибора: “Ул душман қўлида шаҳид бўлиб кетди” — “стал невинной жертвой врага”. “Ул бечора” деган сўз ҳам бор (он, бедняга), бу ҳам қандайдир ҳамдардик — изоҳловчи сўз; “победитель” сўзи ўрнига “қотил” сўзи ишлатилган; Троекуровнинг “он отомстил за твою... с позволения сказать... помнишь?” — “қўрқиб, ичинг ўтиб кетгани” (тебя прослабило от страха). Бу шама аслиятда бор, аммо шама, холос. И. Обидда бу шама батафсил очиб берилган ва тавсифланган. Табиийки, бу ҳолатда услубни сақлаш ҳақида гапира олмаймиз. Биз гоҳо киноя билан “матнни ёйиб бериш” деб атайдиган нарсани содир бўлган.

Бу парча таржимасида М.Ҳақим “шарафли ўлим” (славная смерть) ва “ундан зўр келган киши” (победитель)ни бир оз ўзгартириш билан олиб, айрим сўзларни бузиб, яъни ҳозирги замонни ўтган замон билан алмаштириб, Чўлпон изидан боради ва ҳоказо. Айиқ воқеасидаги француз Дефорж оч ҳайвон билан яккама-якка қолиб, руҳини туширмайди, бу ҳолат Чўлпон таржимасида ажойиб, ёрқин ва батафсил бажарилган. “Опомнившись, учитель увидел привязанного медведя, зверь начал фыркать” — “Айиқ меҳмоннинг ҳидини олиб пишқирди...” “... и вдруг поднявшись на задние лапа, пошел на него” — “Бирданига орқа оёқлари устига тикланиб, унга томон юра бошлади”, “француз не смутился, не побежал и ждал нападения” — “француз ҳеч бир пинагини бузмади, қочмади, хужумни кутиб қолди”, “Дефорж вынул из кармана маленький пистолет, вложил в его ухо голодному зверю и выстрелил” — “Дефорж чўнтагидан кичкинагина “пистолет” тўшпончасини олди-да, сўнгра оч ҳайвоннинг қулоғига қўйиб, отиб юборди”. Бу ерда биз бутун саҳна, бутун манзарани қайта тиклашдаги аниқликни кўраемиз. Битта ҳам сўз тушиб қолмаган ва айни вақтда оҳангдорлик, услуб сақлаб қолинган. Пушкин фикрлари ҳайратомуз

аниқлик билан берилган, шакл ва эркин ҳаракат миридан-сиригача қайта тикланган. Чўлпон тажрибаси новаторлик бўлиб, у кўпроқ тил воситаларидан фойдаланишдан, лисоний эквивалентнигина эмас, балки тўла мутаносибликни тиклашдан иборат.

Оддий, қисқа ва аниқ ёзиш санъатига, сўзнинг юқори даражадаги мазмундорлигига интилишга Пушкин, унинг ижодини тадқиқ этувчиларнинг таъкидлашича (Благой, Лотман), “пойма-пойлик”ни, “бўшлиқ”ни, “ортиқча”-ликни, қуруқ “ялтироқ иборалар”ни қаттиқ туриб бартараф этиш билан эришган. Оддийлик, ёрқинлик унинг бутун ёзувчилик усулига хос асл бадииятни ташкил этади. Мазмуннинг ана шундай сиқиклиги ва ўта қуюқлиги, Пушкинга хос лўнда ва содда ифодаларда намоён бўлади.

Троекуровнинг меҳмонларга: “А что слышно про Дубровского? Где его видели в последний раз?” деб берган саволига хонимлардан бири, Анна Саввишна, ўртаҳол ва оққўнғил бой хотин бундай деб жавоб беради: “У меня, Кирила Петрович,.. в прошлый вторник обедал он у меня”.

Она тили воситаларини унумли қўллаган Чўлпон бу жумлани ёрқин ва жонли таржима қилишдан ташқари тузилишини ҳам тўла сақлаб қолган. Тилга зўравонлик қилиш, зўраки жумла тузиш ҳолати йўқ: “Меникида (у меня), Кирила Петрович, ўтган сешанба кўни тушлик овқатни меникида қилди у” (в прошлой вторник обедал он у меня) Исмоил Обиддагидек “меникида овқатланиб кетган эди ҳам, (у меня отобедал), Маъруф Ҳакимдагидек “меникида обед қилди” (у меня обедал) ҳам эмас. Чўлпонда гўё ўзбекча гап тузилиши бузилгандек, аммо Чўлпон бу билан мазмун ва оҳангдорликни тўла бериш учун олмошни жумла охирига қўйиб, она тилининг имконияти кенглигини кўрсатган. “Обедал он у меня” урғусини сақлаб ҳам қолган. Таржимада жумла шундай тузилганки, айнан унинг асосий маъноси алоҳида таъкидланган. Мазкур жумла учун бу жуда муҳим омил, бундай жумлаларни Чўлпон худди аслиятдагидек жонли, ҳаётий қилиб тузади.

Чўлпоннинг таржимачиликдаги жасорати ва тўла ижодий эркинлиги Пушкин асарларини қайта тиклашга ёрдам берган. “Царь мой небесный, – говорит Анна Саввишна, – что будет с моим Ванюшей?” – “Э Худованди Карим”, – деб таржима қилади Чўлпон. Исмоил Обиддагидек “парвардигор” (“творец, создатель”) эмас. Маъруф Ҳаким ўз таржимасида Чўлпоннинг “Худованди Карим”ини такрорлайди, Чўлпон “Царь мой небесный” хитоби маъносини яқинроқ, тўлароқ ва ишончлироқ берувчи бу вариантни танлаши бежиз эмасди. “Ўғлим Ванюша нима қилади энди” (“что же теперь будет с моим Ванюшей?”) Мана шу “энди” жумла охирида ҳолатнинг фожейилигини таъкидлаб турибди.

Бу ерда Чўлпоннинг сўз рангинлигини, қисқа жумлага сингиб кетган маъно теранлигини тушуниши яққол намоён бўлган. “Знайте, Дубровский сам был гвардейским офицером, он не захочет обидеть товарища”. Чўлпонда “шеригини ранжитмайди”. Бу ерда “шерик”, “ҳамкасаба” деган маънога эга, яъни яқингинада Владимир Дубровскийнинг ўзи гвардия офицери, бўлган “Ранжитмоқ” феъли шунчаки хафа қилишни эмас, дили лат еганини ҳам билдиради. Исмоил Обидга ўхшаб, “ўзининг ўртоғини жабрлайди” ҳам эмас, Маъруф Ҳакимга ўхшаб, “ўзининг ўртоғини ранжитмайди” ҳам эмас; дарвоқе, у Чўлпоннинг “ранжитмоқ” феълени такрорлайди, Исмоил Обиддан эса “ўртоқ”ни олган. “Ўртоқ” энг аввало, дўст, ошна, яъни дўст тугинган, шериклик қилган таниш одамга айтилади, “шерик” эса маъно жиҳатидан аслиятда қўлланганига яқин.

Чўлпонда сўзларни ҳайратомуз даражада ҳис қилишни кўраимиз, кўплаб маънодош сўзлар ичидан у мазкур муайян фикрни бериш учун зарур аниқ сўзни адашмай танлайди. Бутун жумла, бутун манзарадаги маънонинг табиий ифодаланиши шундан.

Антон Пафнугъич француз Дефоржникида тунаб қолиб, уйқуси келмагани, жаҳли чиққанидан русча ва французча сўзларни аралаштириб, русча “тушить” феълени французча оҳангга айтиши Чўлпон ҳаддан ташқари ёрқин тарзда юморга ўраб беради. Французга ҳеч нимани англаторлмаган Антон Пафнугъич адёлга бурканади-да, “проклятый басурман” дейди.

Таржимон Чўлпон бу жумла маъносини қайта тиклайди: “А, лаънати кофир”. “Кофир” бу куфр қилувчи, гуноҳкор, динсиз дегани бўлиб, шарқ одами нуқтаи назаридан “басурман”, яъни “кофир”га мутлақо мос ва айни замонда ҳақоратни билдиради. Бу – ажойиб маънодош ҳақорат сўзи ўзининг асл, дастлабки шакли ва маъносида қайта тикланган.

Чўлпон эришган натижа кўзга ялт этиб ташланмайди, аммо у хира кўринганига қарамай, ўта жонли, ҳаётий чиққан. Бу ҳам Чўлпонга хос таржимонлик маҳорати сирларидан бири. И.Обид “басурман”ни “бадбахт пасурман” деб таржима қилади-да, тагидан “мусулмон”дан ясалган ҳақоратли сўз” деб изоҳ беради. Маъруф Ҳаким Чўлпоннинг “лаънати кофир”ини такрорлайди.

Чўлпон – фавқуллода ноёб таржимонлик истеъдодига эга эди. У таржима жараёнида ўз ижодий қиёфасини сақлаб қолади. Айни вақтда таржимада аслиятга хос бадиият, эстетик кучни, гўзалликни қайта тиклаш, қайта яратиш жараёнида муаллиф иродасига бўйсунгандек, тўғрироғи, у билан қўшилиб кетгандек бўлади.

Пушкин насрини Чўлпон гўё жуда осонлик билан таржима қилгандек кўринади. У аслиятдаги хос сўз ва ибораларни ташлаб юбормайди, аксинча уларни қайта тиклаш, қайта яратиш йўлидан боради. Бунинг учун истеъдод ва юксак малакадан ташқари оғир таржимонлик меҳнатига чидаш, изланиш лозим эди.

Чўлпон энг аввало аслиятнинг ички жозибасини беради. У қандайдир мўъжизакор қудрат билан аслиятнинг бадиий латофатини тўла тиклашгага муваффақ бўлади. Бу тенги йўқ ҳодиса эди.

Аслиятга хос асосий хусусиятларни сақлаб қолиш таржиманинг биринчи фазилатидир. “Дубровский” таржимасида аслиятга яқин бориш фақат Чўлпонга насиб этди – қолган икки таржимон ҳарф кетидан қувишга маҳлиё бўлиб қолганлар. Натижада муаллифнинг ўзига хос услуби, жозибаси бой берилган, аслиятдаги теран бадиийлик тўла сақланмаган. Маъно ва ҳатто аксар сўзлар ҳам худди муаллифникига ўхшагани билан уларда юксак таржималарга хос эркин парвоз йўқ, услубий ва бадиий жило кўринмайди.

Биз бадиий жиҳатдан тўғри таржима деб ҳисоблайдиган нарса – аслиятнинг айрим унсурларини акс эттиришигина эмас, балки гоёвий ва бадиий бутунликни қайта яратишни кўзда тутати. Бу мураккаб ижодий жараёнда адабий унсурлар бевосита ва билвосита ўз вазифаларини адо этадилар. Чўлпон – таржимоннинг тили, бадиий маҳорати, ўзига хос услуби Белинский “шахснинг ўзига хос муҳри” деб белгилаган таърифга айнан мос келади. “Дубровский” таржимасида адиб она тилининг кенг имкониятларини тўла намойиш эта олди. Умуман, Чўлпоннинг Пушкин ижодидан қилган таржималари ўзбек адабиётининг ёрқин саҳифалари қаторида туради. Уларни мунтазам ўқиш, ўрганиш, илмий тадқиқ қилиш муҳим вазифаларимиздан биридир.

*Нинель ВЛАДИМИРОВА,
филология фанлари доктори*

Толерантлик – бағрикенглик дегани

Халқаро ЮНЕСКО ташкилотининг 1995 йил бўлиб ўтган бош конференциясида “Толерантлик тамойиллари декларацияси” қабул қилинган эди. Кўп ўтмай бу декларацияга аъзо бўлган мамлакатлар сони 185 тага етди. Ватанимиз Ўзбекистон ҳам улар сафидан ўрин олди.

Хўш, толерантлик нима дегани? Бу сўз қандай маъно касб этадию, нимага бугун тинчлик истаётган барча халқлар уни кўллаб-қувватламоқда? Қомусий луғатларда таърифланишича, “толерантлик” лотинча “tolerantio”, яъни “сабр-тоқатлилик”, “кенг феъллик”, “бағрикенглик” маъноларини англатар экан.

Германиялик жамоат арбоби, Фридрих Науман номидаги халқаро жамғарманинг МДХ давлатларидаги вакили доктор Фальк Бомсдорф бу ҳақда шундай ёзади: “2003 йил бошида Ўзбекистондаги ҳамкор ташкилотлар менга “толерантлик” мавзусида семинарлар ўтказишни таклиф этишди. Уларнинг айтишича, Ўзбекистонда ҳозир бу ҳақда кўп гапиришаётган экан. Бироқ бу сўзнинг маъносини ҳамма ҳам тушунавермас экан. Бу менга ўзимнинг ёшлик давримни, ўтган асрнинг 50-йилларини эслатди. Ушанда биз ҳам Германияда толерантлик концепциясини муҳокама қилишга уринардиг-у, бунинг аслида нима эканлигини яхши англамасдик. Тўғри, мен ўзбекистонлик шериклар хоҳишларини дарҳол кўллаб-қувватлаганим йўқ. Чунки, биринчидан яхши билардимки, ҳамма нарсани ҳам семинарларда ёки китоблардан ўрганишнинг иложи йўқ. Шундай нарсалар борки, уларни фақат амалиётда, фақат шахсан ўрганиш асосида англаб етиш мумкин. Иккинчидан, ҳар бир маълумотли саводхон немис сингари мен ҳам “толерантлик” сўзини эшитган заҳоти Готхолд Эфраим Лессингнинг “Донишманд Натан” достонини хотирамга келтираман. Урушдан кейинги йилларда гимназияда ўқиган немисларнинг кўпчилиги Лессинг табири билан айтганда, бу “драматик шеър”ни ўқиган. Юқори синфларда бу асарни муфассал ўргатишарди” (Қаранг: Лессинг. Донишманд Натан. Драматик поэма. Русчадан Мирпўлат Мирзо таржимаси. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005, 2-бет).

Дарҳақиқат, доктор Фальк Бомсдорф таъкидлаганидек, Германияда 1936 йил национал-социалистлар ҳокимият тепасига келгач, Лессингнинг “Донишманд Натан” пьесасини театрлар репертуаридан олиб ташлашади, ҳатто уни ўқишни ҳам таъқиқлаб қўядилар. Иккинчи жаҳон урушининг тугаши билан ёзувчи ватанида фашизм идеологияси ҳам барҳам топади ва 1945 йилнинг сентябрида Берлин театри ўз мавсумини айнан Лессингнинг “Донишманд Натан” пьесасини намойиш қилиш билан бошлаган эди. Бу эса тинчликпарвар немис зиёдиларининг фашизм ғояларидан тамомила воз кечганини тасдиқлаганди.

Хўш, биз немис адиби Эфраим Лессинг ижоди ва унинг “Донишманд Натан” драматик достони ҳақида нималарни биламиз-у, бу асарнинг “толерантлик”ка нечоғлик алоқаси бор? Нимага доктор Фальк Бомсдорф “Донишманд Натан” пьесаси мисолида “толерантлик” ғоясини бизга тушунтирмоққа уринаяпти?

Готхолд Эфраим Лессинг (Gotthold Ephraim Lessing. 1729—1781) немис мумтоз адабиётининг йирик вакили, ғарбий Европа маърифат фалсафаси ва адабиёти салафлари Монтескьё, Дидро ва Вольтерларнинг сафдоши ва маслакдоши бўлган. Лессинг камбағал руҳоний оиласида таваллуд топди, черков мактабида саводини

чиқарди. Сўнгра Лейпциг ва Виттенберг университетларида таҳсил олади. Унда бадиий ижодга бўлган истак соҳибжамол актриса Каролина Нейбер билан танишуvidан бошланди. Кейинчалик, Лессинг театрлар учун маърифат гоёларини тарғиб этувчи пьесалар ёза бошлайди. 1750–1760 йилларда Лессинг драматурглик фаолиятини журналистика билан боғлаб олиб боради. У ўзининг “Янги адабиёт” журналинини нашр қилдираркан, маърифатчилик адабиётини шакллантириш мақсадида астойдил меҳнат қилди, ўсиб келаётган янги авлодни ҳимоясига олди, улар ижодини қўллаб-қувватлади. Аини пайтда адиб миллатчи, ақидапараст руҳонийларни, мамлакатни парчалаб, майда князликларга бўлиб юборишга уринаётган феодалларни, қолаверса, бетайин қирол Фридрих II сиёсатини ўз мақолаларида кескин қоралади.

1767–1769 йиллар Лессинг Гамбург театрида драматург ва адабий эмакдош лавозимида фаолият кўрсатади. Бу йиллар адиб ижодида баркамоллик даври бўлди. У театр сахнасида ўйналган пьесаларга тақризлар ёзди, уларни таҳрир қилиб “Гамбург драматургияси” номи билан алоҳида китоб ҳолида нашр эттирди. Бу китоб ўша даврда катта воқеа бўлиб, ёш қаламкашлар ижодининг юксалишида муҳим аҳамият касб этган эди. 1769 йилдан бошлаб Лессинг Вена театрида драматург лавозимида фаолият кўрсатади. Аини пайтда машҳур Вольфенбюттел кутубхонасида илмий ходим лавозимида ишлаб, унинг фондида сақланаётган қадим қўлёзмаларни ўрганади, уларга тартиб бериб, нашр эттириш билан машғул бўлади.

Энг муҳими, адиб бу йилларда ўзининг машҳур асари “Эмилия Галотти” (1772) драмасыни ёзиб тугатади. Асарда муаллиф Германияда ҳукмдорлик қилаётган княз ва феодаллар сулоласининг тажовузкорлиги, ўзбошимча гайринсоний ҳаракатларини кескин қоралайди. Бу драма нафақат Лессинг ижодида, балки немис драматургияси тарихида ҳам муҳим воқеа бўлган эди. Қолаверса, у Шиллер драматургиясининг юзага келишига замин ҳозирлади. Улуғ Гёте ўз даврида бу драмага баҳо бераркан, “у тиранлар разолатига қарши қўйилган илк дадил қадам бўлди”, деган эди.

Драматург ва театр назариётчиси Лессинг ҳаётининг охиригга ўн йиллиги Вольфенбюттел князлигида кечди. Адиб гарибона ҳаёт кечирганига қарамасдан, бадиий ижод билан мунтазам шуғулланади. У ҳаётининг сўнги давларига фақат адабиётгина инсониятга рўшнолик келтирувчи, жамиятни ўзгартира олувчи, зулмат ва разолатга қарши курашувчи қодир кучдир, деган ишонч билан яшайди. Бу ишонч Лессингнинг диний разолатларга етакловчи черков қонуниятларига, диний мазҳаблар ўртасидаги хунрезлик урушларга қарши муросаласи курашувида мадад бўлди. Шу мавзуда адиб ўзининг “Анти-Гете” (1779) фалсафий памфлетини, “Донишманд Натан” (1779) драмасыни, “Инсон насли тарбияси” (1780) рисоласини яратди. Бу асарларида Лессинг одамларни диний муросага, сабр-тоқатли бўлишга, бағрикенгликка чақирди. Шу ўринда, ёзувчининг “Донишманд Натан” (Nathan der Weise, 1779) шеърый драмасы ўша вақтда Германияда мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳаёт жараёнини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этган эди. Драматург черков ва унинг пешволари билан ирқий ва диний тенглик ҳамда тафовутлар мавзусида олиб борган баҳс-мулоҳазаларини асар мазмунига сингдираркан, “черковнинг кўҳна минбари (кафедраси)дан сўзамоллик қилгандан кўра, театр сахнасида уларга зарба бермоқ маъқулроқ кўринади”, деган мулоҳазага келади. Сабаби ўша кезде руҳоний-олимлар жам бўлишиб, диний бағрикенглик тарафдори бўлган Лессингни сиқувга ола бошлаган эдилар.

“Донишманд Натан” пьесаси мазмунида Ўрта аср диний тафовутлар замирида кечган салб юришлари (1096–1270 йй.) билан боғлиқ воқеалар тасвирланган. Аниқроғи, драмада европалик рицарларнинг шарққа, ислом оламига қарши уюштирилган учинчи салб юриши (1189–1192 йй.) ва бу юришда уларнинг султон Салоҳиддин томонидан мағлуб этилиб, муқаддас Қуддус шаҳри халифалик ихтиёрига ўтган давр воқеалари акс эттирилади. Саҳнада учала дин пешволари-яхудий Натан, черков пешвоси архиепископ ва мусулмонлар султони Салоҳиддин тўқнаш келадилар.

Султон Салоҳиддин валинеъматлик қилиб, ўз асири ёш насроний йигитни озод қилади ва ватани Германияга кетишига рухсат беради. Дафъатан яхудий

Натаннинг уйи ёнаётган маҳалда рицар йигит ўз ҳаётини хавф остига қолдириб бўлса-да, унинг ёлғиз қизи Рэхани олов ичидан олиб чиқади. Қиз ўз халоскори олижаноб рицар йигитни қўришга нечоғлик иштиёқманд бўлмасин, у қиздан ўзини олиб қочиб юради. Ниҳоят, қиз рицар йигит билан учрашаркан, уни нечоғлик севиб қолганини тушуниб етади. Йигит ҳам қизни ёқтириб қолади. лекин у билан бирга бўлмаслигини яхши билади. Сабаби, Рэха ва у турли динга мансуб кишилар эди. Насроний дин ҳимоясига жонини тиккан, қасамёд қилган жанговар, аммо мағлуб рицар қизалоқнинг севгисини қабул қилиши асло мумкин эмасди. Қолаверса, уни қаллиғ ўрнида ватани Германияга олиб кетишга ҳадди ҳам сиғмасди.

Яҳудий Натаннинг ўзи ким, унинг ҳаётида не воқеалар кечган? Аслида бу донишманд яҳудийни ҳам тақдиру азал динлар ўртасидаги мурасасизлик қурбонига айлантирган. Савдогар Натан салб юришлари пайтида ўз оиласи, фарзандларидан жудо бўлган, динлар тўқнашувидан азият чеккан одам. Шундай бўлса-да, у ўзга динга мансуб кишининг зурриёди, насроний қизалоқ Рэхани асраб олади ва ўз фарзандидек тарбиялаб вояга еткази. Қизалоқ ҳам яҳудий Натанни, ўз отаси деб билади, уни ҳурмат қилади, фарзандидек севади. Бу сирдан фақат Натан ва қизалоқнинг эгачиси насроний аёл Дайягина хабардор эди. Воқеалар давомида сир очила боради. Ундан воқиф бўлган Қуддус шаҳри черкови пешвоси архиепископ яҳудий Натанга бу ўзбошимчалиги учун олий жазо, тириклайин ўтда куйдиришга фатво беради, ўз ҳукмини амалга ошириш учун султон Салоҳиддиндан изн сўрайди. Сабр-тоқатли, ҳақни қарор топтириш истагида бўлган султон аввало воқеалар замирига етмоқ учун яҳудий Натанни ўз хузурига чорлайди. Суҳбат чоғида донишманд Натан унга уч узук ҳақидаги ривоятни сўзлаб беради. Ҳикояда кекса ота бисотида аждодлари рамзи бўлган олтин узукни уч ўғлининг қайси бирига мерос қолдиришни билмасдан заргарга яна унга ўхшаш икки узук ясашибди-да, ўлими олдидан учала узукни уч ўғлига тортиқ қилибди. Узуклар бир-бирига чунонам ўхшар эканки, уларни ҳеч ким ажрата билмабди. Ака-укаларнинг ҳар қайсиси ўз узугини асл деб, даъво билан қозининг олдига келибди. Узукларни синчков қози ҳам фарқлай олмай, ака-укаларга қуйидаги маслаҳатини берибди:

... Маслаҳатим эса менинг
Шундайин: ким нимага эга бўлса,
Шу билан қаноат айласин. Узук
Ҳар кимда бор ва майли, ҳар ким
Ҳақиқий деб билсин ўз узугини.
Балки падарингиз ҳеч истамаган
Ҳар ким ўзидаги узук сеҳрини
Қанчалик қудратга эга эканин
Англашга интилсин ҳамиша, ҳар вақт!
Ўзингизга ишонч ортмоғи учун
Қаттароқ бўлингиз соме ва комил
Ёруғ юзли бўлинг худо олдида!..

Бундан чиқди, узукларнинг қайси бири сеҳр-синоатга эга бўлган асл нусхаю, қайсилари сохта эканлигини бирон кимса аниқлашга қодир эмас. Донишманд Натан узуклар воқеасини сўзларкан:

... На тафтиш, на-да арз,
На баҳсу талаб — ожиз эди бунда:
Қайси узук асл — исботламоқлик,
Далиллаб бермоқлик мумкин эмасди.

(Султон жавобини кутиб, сукунат сақлайди.)

Худди шунинг каби қайдин ҳақиқат —
Бизга билмоқ мушкул, дея калимасини кунлайди.

Ва ниҳоят, яҳудий Натан узук ҳикоясида нимага шаъма қилаётгани ўқувчига аён бўлади. Донишманд Натан айтмоқчи, яҳудий дини ҳам, насроний ва мусулмон динлари ҳам ўз бандалари учун узуклар каби муқаддас ва мўътабардир, одамзод эса қайси динга мансуб бўлмасин, ягона Яратган Эгамнинг қули ҳисобланади.

Драма якунида насроний ришар йигит ва яҳудий Натаннинг асранди қизи Рэха аслида бир ота ва онанинг зурриёдлари эканлиги маълум бўлади. Уларнинг отаси султон Салоҳиддиннинг дараксиз кетган ва Европага бориб яшаб қолган укаси Асад бўлиб чиқади. Дарвоқе, тарихий манбаларда қайд этилишича, султон Салоҳиддиннинг укаси салб юришлари ва диний мурасизликларнинг олдини олиш мақсадида Дамашқда Англия қироли, салб юриши қўмондони Ричард I Шерюрак билан музокаралар олиб борган, у билан дўстлашиб, сулҳ тузишга эришган. Келишувга биноан, султон Салоҳиддин қирол Ричард фуқароларининг муқаддас Қуддус шаҳрига уч йил зиёратга келиб-кетишлари учун рухсат берган (Қаранг: История средних веков — М.: Просвещение, 1980, с.186). Бундан чиқди, Лессинг драмасидаги воқеалар тасвири жараёнида бу тарихий ҳақиқатни ҳам эътиборга олган.

Демак, султон Салоҳиддин донишманд Натаннинг олижаноблиги туфайли ўз туғишган иниси Асаднинг фарзандларини топишга муяссар бўлади. Уларнинг жисмида мусулмон ва насроний бандаларининг қони оқиб, тарбиясида яҳудий урф-одатлари мужассам эрса-да, бағрикенг султон Салоҳиддин жигаргўшаларидан тонмайди, аксинча, уларни бағрига босиб, мурувват ила оталик меҳрини бағишлайди.

Қиссадан ҳисса, яҳудий Натандаги сабр-тоқат, одамийлик ва бағрикенглик динлар ўртасидаги низога барҳам беради, султон Салоҳиддинда эса адоват шуурини уйғотади, насроний дин пешвоси архиепископ ўз гайриинсоний хатти-ҳаракатидан мулазам бўлиб қолади. Ҳатто, динлар ўртасидаги гов-тўсиқ рамзида қурилган саҳнадаги “Йиғи девори” борган сари нураб, охири қулаб тушади. Асардаги бош ғоя — толерантлик ғояси экани унинг сўнгида ўз ечимини топади, томошабин саҳна охирида буни англаб етади.

Дарҳақиқат, доктор Фальк Бомсдорф толерантлик ҳақида гап кетганда не сабабдан Лессингнинг “Донишманд Натан” пьесасини ёдига олгани, асарни ўзбек тилига таржима қилдириб, Миллий академик театрда саҳналаштиришни орзу қилганини энди тушунса бўлади. Бу олижаноб ишни рўёбга чиқаришда доктор Бомсдорфга Тошкентдаги Гёте институти яқиндан қўмаклашди. Пьесани ўзбек тилига таниқли шоир Мирпўлат Мирзо таржима қилди. Уни иқтидорли режиссёр Авлиёқули Хўжақулиев Миллий академик театрда саҳналаштирди. Бош ролларни таниқли артистлар Жамшид Зокиров (донишманд Натан), Маҳмуд Исмоилов (султон Салоҳиддин), Теша Мўминов (архиепископ) ижро этдилар. “Донишманд Натан” пьесасининг премьераси 2003 йилнинг 16 сентябрида Миллий академик театрда бўлиб ўтди. 2004 йил уни Самарқанддаги Шердор мадрасасининг очиқ саҳнасида кўрсатишди. Ўтган йиллар давомида драмани Фарғона, Хива, Бухоро, Марғилон, Термиз, Қарши ва бошқа шаҳарларда ҳам ҳалқимиз томоша қилди. 2005 йил асарнинг русча ва ўзбекча таржималари Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриётида алоҳида китоб ҳолида босилиб чиқди. Китобга доктор Фальк Бомсдорф сўзбоши ёзган.

Хулоса қилиб айтганда, “Донишманд Натан” драмасини ўқиган, уни саҳнада кўрган томошабин толерантлик, яъни ҳаётда сабр-тоқатли бўлиш, ўзгалар фикрига ҳам қулоқ осиб, энг асосийси, диний қадриятларни хурмат қилиш каби инсоний фазилатларга эга бўлишни кўнглига тугади.

*Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

Йаманнинг яхши иши

XX аср ўзбек адабиёти мустақилликдан кейин Туркияда анча кенг кўламда ўрганила бошлади. Ўтган асрнинг тўқсонинчи йилларигача бу мавзуга оид тўрт-беш илмий китобда, вақтли матбуотда онда-сонда фикрлар билдирилган, атиги битта – Ирфон Насраттинўглининг “Бугунги ўзбек шеърляти антологияси» (Анқара, 1988) нашр этилган эди.

Мустақилликдан кейинги йиллар ичида А. Қодирий, Ойбек, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Шукрулло, Худойберди Тўхтабоев, Нурали Қобул каби ёзувчиларимизнинг романлари (таржимон Аҳсан Ботур) Эркин Воҳидовнинг «Танланган шеърлар» тўплами (Байрам Ўроқ таржимасида) босилди. Ҳусайн Ўзбой ёзган «Чўлпоннинг шеърлари» каби нодир илмий асар 1993 йилда нашрдан чиқди. 1997 йилда босилган Юсуф Овчининг «Фитрат ва унинг асарлари» китоби ҳам ўзига хос тадқиқотдир. Биз тайёрлаган, Туркия Маданият Вазирлиги нашриётида босилган китоблар – йигирмата замондош ўзбек шоири асарларини ўз ичига олган «Замонавий ўзбек шеърляти» тўплами (1995) ва энг қадимги даврдан бугунгача бўлган ўзбек адабиёти (фолклор, шеърлят, наср, драма) ҳақида кенг маълумот берадиган, икки юздан ортиқ ижодкор ва уларнинг асарларини танитадиган уч жилдлик «Ўзбек адабиёти» (32 жилдлик «Туркия ташқарисидаги туркий адабиётлар антологияси»нинг 14, 15, 16 жилдлари, Анқара, 2000) ҳам миллий маданиятимизни Туркияда ўрганилишида хизмат қилади деб ўйлаймиз. Ўзбек тили ва адабиёти билан шугулланаётган туркиялик ёшлар яна ўнлаб ижодкорлар асарларини ўз тилига ўгиришиб, тадқиқотлар яратишди. Бундай яхши ишлар бугун ҳам давом этаётгани севинарлидир.

Биз бу ўринда адабиётимизнинг Туркиядаги янги тарғиботчи ва таржимонларидан бири, тилчи олим Эртуғрул Йаманнинг баъзи ишлари ҳақида фикр юритмоқчимиз. Бу олим Ўзбекистонда яшади, ишлади, илмий иш ёзди, биринчи «Туркча-ўзбекча, ўзбекча-туркча лугат»нинг яратилишига ўз улушини қўшди, адабиётимиз, ижодкорларимиз билан яқиндан танишди.

Отатурк Култур, Тил ва Тарих Юксак Қурумига қарашли Тил Қуруми нашри «Турк тили» журналининг 1996 йилги 531-тўплами Туркия ташқарисидаги туркий адабиётларнинг замонавий шеърлятига бағишланди. Унда ўзбек шеърлятига ҳам салмоқли ўрин ажратилган (905–979 б.). Уни тайёрлаган Э. Йаман 1920–1990 йиллар шеърлятига мансуб йигирма саккиз шоир ижодини туркларга таништириш баробарида бу йиллардаги ижодий жараён ҳақида ҳам қисқача маълумот беради.

Ёш тадқиқотчи ўтган асрдаги етмиш йиллик ўзбек замонавий шеърлятини тўрт даврга бўлиб ўрганади. 1) Йигирманчи йиллар адабиётини у «1917–1929 йиллардаги янгидан шаклланиш даври» дейди ва Фитрат, Ҳамза, Чўлпон ижодидан намуналар тақдим этади. 2) Уттизинчи йиллардаги адабиётимизни у «1930–1941 йиллардаги юксалиш даври» дея номлаб, ўқувчини Ғафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Усмон Носирнинг қисқача таржимаи ҳоли, биттадан шеъри билан таништиради. Э. Йаман «1945–1955 йиллар – иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги давр»ни учинчи ва «1956–1988 йиллар орасидаги янгиланиш даври»ни тўртинчи давр ўлароқ тақдим этади.¹

Бизнингча, 1917–1988 йиллар орасидаги ўзбек шеърлятини ўрганиш ёки баҳолашда, туркиялик олим таъкидлагани каби тўрт даврга бўлиш нисбийдир. Биров бунга қабул қилади ё рад этади. Албатта, ҳар ким ўз тушунчасини билдириш ҳуқуқига эга, илмда ҳар бир олимнинг тушунчаси, қараш тарихий воқеликдан келиб чиқиши, тарихий ҳақиқатга мос бўлиши керак.

Бу жиҳатдан олиб қараганда, тарихан 1917–1929 йилларни, Э. Йаман қайд этганидек, янгидан шаклланиш даври дейиш мумкин. Бироқ 1930–1941 йиллардаги

¹ Эртуғрул Йаман, «Замонавий ўзбек шеърляти» мақоласи, «Турк тили» журнали, 1996 й. 531-сон. Б.908.

шеърятимизни тарихий, ижтимоий ҳаётдан келиб чиқиб баҳолайдиган бўлсак, олим айтганидек, «юксалиш даври» деб аташ тўғри эмас. Чунки бу йиллар тарихан мураккаб давр эди. Бир томондан шўро тузумининг турмушда ҳукмрон бўлганини, эски мулкдор табақа йўқотилганини, бойлару дин кишилари қулоқ қилиниб, сургун этилганини, шунингдек, барча сиёсий кучлар, «босмачилар», яъни Туркистон миллий курашчилари, Туркистон миллий истиқлоли йўлида курашган зиёлилар, йўлбошчилар ҳам қаматилиб, сургунга сурилиб, отиб тугатилганини – буларнинг барчаси адабиётда бирёқлама тасвирланганини кўрамиз. Бир тарафда эса, катта ижтимоий ўзгаришлар – қишлоқ ҳўжалиги, саноат, маданият ва маорифнинг давлат томонидан ўзига хос тарзда ташкил этилиши ва бошқарилиши, ерсиз ва тарқоқ деҳқонларнинг колхозларга бирлаштирилгани, халқ иш билан таъминлангани, режали қурилишлар, саводсизликни тугатиш ҳаракати, хотин-қизларга тенг ҳуқуқ берилиши каби ижобий ҳодисалар кўзга ташланади. Тўғри, «30-йилларнинг охирида Ўзбекистонда 105 техникум, 29 олий ўқув юрти ёшларни ўз қучоғига олган, 208 газета ва 75 журнал халқнинг сиёсий-маданий савиясини оширишда фаол иштирок этган»¹. Бу – турмушнинг, собиқ шўронинг бир юзи эди, бу очиқ маълумотлар адабиётда ҳам кўп тасвирланган. Аммо бу турмушнинг иккинчи юзи – халқнинг оғир яшаши, ўттизинчи йиллардаёқ биргина Қозоғистонда уч миллион кишининг очликдан қирилгани, умуман эски Туркистон ерларида сўнгги ўтган йигирма йил ичида олти миллион ерлиларнинг уруш, очлик, репрессияда ўлимга маҳкум этилгани – миллий қирғин, катта геноцид эди. Бундан кўз юмиш мумкин эмас.

30-йилларда маданият соҳасидаги айрим ижобий қадамлар натижасида ёзувчилар, санъаткорлар ўзига хос ташкилотларга бирлаштирилиб, режали бир йўлда иш бошланган, бироқ шунинг ўзи адабиётда тамоман янгиликка, яхшиликка ёки юксалишга йўл очдими, деган саволга “ҳа” дея жавоб бериш учун етарли эмас. Зотан, давлат ва маданият раҳбарлари, миллий ижодкорлар айни шу ўн йилликда оммавий қирғин қилинди. Юз берган бу фожиа ижтимоий воқеликнинг қонли қиёфаси тасвирланмаган адабий жараённи қай виждон ва қайси юз билан «юксалиш даври» деб аташ мумкин?

Ўз ўлкасида ўзи қулга айлангирилган, «ҳайвон саналган» (Чўлпон) бир миллат яшаётган жамиятда маънавий юксалиш бўладими? Йўқ, албатта. Демак, юқоридаги «юксалиш даври» атамаси ўша йиллардаги ижтимоий ҳаётни ўрганмасдан туриб шоҳилинч чиқарилган нотўғри хулосадир.

Туркиялик олим Э. Йаманнинг ўзбек шеърятини танитишдаги ҳаракатлари самимий, бунга ҳеч шубҳа йўқ. Бироқ самимият қадар билим ва меҳнат ҳам керак, бусиз ижод оқсоқлиниб қолади ва узоққа боролмайди. Бир ўлқанинг улкан адабиётини ўрганишда, танитишда айрим қисурга йўл қўйилиши мумкинлигини таъкидлаган ҳолда, бу китоб етмиш миллионли Туркияда ва дунёнинг туркий халқлар яшайдиган бошқа давлатларида ҳам ўқилишини кўзда тутиб, юқоридаги тескари тушунчанинг тузатилиши фойдали бўлади деб ўйлаймиз.

Э. Йаман бу китобдаги «Замонавий ўзбек шеъри» деган кичик сўзбошисида ўзбек адабиётига юксак баҳо беради. «Замонавий ўзбек шеърятини, кенг маънода қаралса, ўтмиши милоддан аввалги даврларга туташган буюк бир тил ва адабиётнинг кунимиздаги давомидир» дейди у. Бундай теран ўтмишга, бой анъанага эга адабиётнинг бугунини англаш учун унинг кечмишига бир кўз ташлаш лозим, дея жуда тўғри хулосага келади олим ва ўзбек шеъри умумтурк шеърятини майдонида ўзига хос муҳим ўрин эгаллашини, ёзма адабий анъаналари Кўктурк (Буюк турк хоқонлиги давлати –Т.Қ.) ёзувидаги битиктошларга таянишини, «Қутадғу билиг»ларга суянишини эслатади.

Бироқ олимнинг «ўзбек шеърятини асл хусусиятларини 13-асрдан кейин шакллантира бошлади» деган фикрига қўшилиш қийин (чунки бу бирёқлама қараш шўро даврида шаклланган эди, агарда ўзбек шеърятини Х ёки VII асрдан бошланган дейилса, бу ҳукмрон мафкура йўналтирувчиларига ёқмасди). Бизнингча, ўзбек шеърятини Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи (дарслик, тузувчилар: А. Каттабеков, С. Мамажонов, Б. Назаров, У. Норматов, И. Султонов, О. Шарафиддинов, Н. Шукуров). Ўқитувчи, Тошкент, 1990. Б. 40.

Боқиргоний даврдан, XI асрдан асл хусусиятларига эришган бир шеърятдир. Тўғри, туркиялик олим каби ўзбек адабиётини тадқиқ этган ва унга ўхшаб хулоса чиқарганлар, шундай бирёқлама қарашни илгари сурганлар бор. Лекин, бизнингча, шеърда маъно, руҳ ва шакл бирлигини, аруз ва бармоқнинг устун, жозибали товланишларини, Туркистон тасаввуф адабиётини ва Туркистон туркийсини, яъни эски ўзбекчани бутун гўзалликлари билан майдонга қўйган Юсуф Хос Хожиб, Яссавий ва Боқиргоний шеърятти тил ва руҳ жиҳатидан бугунги ўзбек шеърига жуда яқинлиги билан ҳам, миллийлиги, айниқса, тилни ёт таъсирлардан сақлашдаги ибрати билан ҳам эски ва янги ўзбек шеърятти асл хусусиятларини, ўзига хослигини кўрсатган даврдир. Мустақиллик, эркин фикр юритиш жараёнида буни англамоғимиз, англамоғимиз ўринлидир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Э. Йаманнинг юқоридаги фикри адабий жараённи тарихан тўғри ёритмаслиги аён бўлмоқда.

Э. Йаман 20–30-йиллар ўзбек шеъри ҳақида фикр юритиб, ундан олдинги ва кейинги даврларни баҳолаётган экан, олмон туркологи Йўханнес Бензинг, туркиялик олимлардан Абдулқодир Инан, Камол Эраслан, Темур Хўжаўглининг мақолаларига, ўзбек тилидаги «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (1990) дарслик китобига ва профессор Собир Мирвалиевнинг «Ўзбек адиблари» (1993) тўпламига ҳамда турли антологияларга, шоирларимизнинг айрим асарларига суянади.

Э. Йаман биргина юқоридаги дарслик билан чекланиб қолгани, бу давр ҳақидаги турли тадқиқотларни, бир-бирига зид ёки бир-бирини тўлдирувчи теран мақолалар ва асарларни ўрганмагани, адабиётимиз тарихини тўғри акс эттирган асарлардан хабарсизлиги учун унинг тадқиқотидан янгиликни ёки ўзига хос ёндошувни ахтармоқчи эмасмиз.

Албатта, унинг ўтган асрдаги адабий жараён ҳақидаги ихчам кузатувлари шеърятимизнинг айрим муҳим нуқталари билан ўқувчини таништиргани эътиборлидир.

Бироқ юқоридаги дарсликда бу давр адабиёти ҳақида айрим бирёқлама тушунчалар илгари сурилган, туркиялик олим эса, кўлида бошқа манбалар бўлмагани учун дарсликдаги ўша эски қарашлар қуршовида қолади. Яъни ўтмишдаги шўро мафкурачилари адабиётдаги миллий йўналишни қандай қоралаган бўлса, Э. Йаман ҳам ўшандайлигича, ўзи тушунгани каби ўқувчига тақдим этади. Жумладан, «бу даврда Х. Х. Ниёзий, С. Айний, А. Авлоний, Сўфизода каби машҳур шахслар билан бирга кейинчалик Ғайратий, Ф. Фулом, Х. Олимжон, Ойбек, А. Қаҳҳор, Уйғун, Яшин, Миртемир ва бошқа янги насл вакиллари ҳам ижод этди; бу орада Шокир Мухторий, Салимхон Тиллахонов, Муҳаммад Саид, Қизил Арслон сингари шоир ва зиёлилар очиқдан-очиқ совет тузумини қораладилар», дея дарсликдан кўчирма олган. Шунингдек, муаллиф бу йилларда янги бир оқим ўлароқ ижод қилган Чўлпон, Фитрат, Боту ва Элбек каби шоирлар миллатчилик тушунчаларига таяндилар ва совет тузумига қарши чиқдилар, дейди. Дарсликдаги қораловни айнан такрорлайди, ўз муносабатини билдирмайди.

Ҳақиқатан ҳам, 20-йиллар адабиёти, шеърятти воқелик билан, миллат ва ватан ҳаёти, тақдири билан қаттиқ боғланган эди. Бизнингча, бу б о г л а н и ш теран тадқиқ ва таҳлил қилинсагина ҳақиқат ўртага чиқади. Тадқиқотчи шеърда акс этган ижтимоий воқеликни яхши билсагина бу ишга кўл уриши мумкин. Яъни шеърда сезилган руҳ ва кайфият, кўринган манзара ё ҳолат ортида – сўзлар пардаси орқасида яшаш ва ўлимлар тўла кўрқинч бир ҳаёт бор, тадқиқотчи буни сезиши, кўриши, мушоҳада эта олиши, холис дил ва тил билан ўқувчига англата билиши керак. Бу ишнинг бош очқичи билим ва миллий руҳдир. Бу очқичсиз бу давр шеърятти эшигини очиб бўлмайди. Бу давр тўғрисидаги айрим ишлар кўпинча билимга, тарихий ҳақиқатга эмас, балки бирёқлама талаб ва истаклар натижасида ўртага чиққани учун бу соҳада чуқур изланишларга, тарихий ҳаёт ва адабий воқелик, турмуш ва ижод бир бутун ҳолда ўрганилган асарларга эҳтиёж катта. У замон Туркистон мустамлака этилган, мазлум ва ҳуқуқсиз халқ эзилган, элнинг истиқлол истаган зиёлилари, қаҳрамонлари очиқ ва яширин қурашга киришган ўтли, қонли давр эди. Бугунги Ўзбекистонда мустақилликни том маънода англаш учун ҳам ўша мустамлака йиллари теран ўрганилиши, ўз юртдошларимизга ва бутун дунёга тўғри англатилиши керак. Оқ ва қора, қурбонлар ва қотиллар ўз оти билан аталиши шарт.

«Турк тили» журналида Э. Йаман Фитрат, Ҳамза, Чўлпонни, уларнинг қисқача таржимаи ҳоллари ва шеърларидан намуналар берган. Унинг Фитрат ҳақидаги маълумотлари (910–911-бетлар) Собир Мирвалиевнинг «Ўзбек адаблари» тўпламидан олинган, бир оз қисқартириб, айнан таржима қилинган. Албатта, бу ёзувлар Фитратни турк ўқувчисига таништиришда қимматлидир. Фақат таржимада ва муаллиф фикрларида айрим чалкашликлар бор. Э. Йаман «Фитрат 1922 йилда «Ўзбек шоирлари» деган асарини нашр эттирди» дейди. Балки турк тадқиқотчиси ўзбекча матнни яхши англамагани ёки бошқа манбалар билан таниш бўлмагани учун шундай ёзгандир. С. Мирвалиев тўпламида: «Фитратнинг 1922 йилда нашр этилган «Ўзбек шоирлари» тўпламига кирган «Кеча», «Беҳбудий мазорини излаб», «Шарқ» каби шеърларида изланиш жараёни учрайди» дейилган. Биринчидан, бу машҳур тўплам «Ўзбек ёш шоирлари» дейилади. Иккинчидан, тўпламда Фитратнинг «Кеча» деган шеъри йўқ; Беҳбудийга бағишланган шеъри «Беҳбудийнинг сағанасини изладим» дейилади. Учинчидан, бу тўплам тўрт шоир – Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту шеърларидан тузилган, Ўзбек билим ҳайъати томонидан нашрга тайёрланган, уни юқорида ёзилганидек ёлғиз Фитратга нисбат бериш тўғри эмас.

Э. Йаман шу мақоласидан икки йил кейин босилган «Туркиядаги турк дунёси» тўпламида ҳам Фитрат ҳақидаги кириш сўзида шунга ўхшаш хато фикрларни такрорлайди. Масалан, 20 йилларда хуррият фикрларини излаган ҳинд истилочилари (истилочи эмас, ихтилолчи – Т.Қ.), Темур соғонаси, Ўғузхон, Або Муслим, турк тили, Қон, Беғижон, Чин севиш, Тўлқин, Восе қўзғолони, рўзалар каби асарлари ёзилмишдир. 1922 йилда ўзбек шоирлари номли асари ёзилмишдир... 1922–1923 йиллар орасида Ўзбекистон маориф ва маданият вазири бўлиб ишлаган» дейди. Бу ердаги хато шуки, асарларни бунақа қориштириб саналмайди, қайсиси драма, қайсиси ҳикоя ёки мақола эканлиги аниқ айтилиши керак. «Ўзбек шоирлари» эмас, тўғриси «Ўзбек ёш шоирлари», у фақат Фитратники эмас, тўрт шоирнинг тўпламидир. Яна бир қўпол хато: 1921–1923 йилларда Ўзбекистон деган давлат атамаси йўқ эди ва табиий, Фитрат унинг Маориф ва маданият вазири ҳам бўлиши мумкин эмасди. Бундайин камчиликлар китобга қўланка ташлайди, албатта. Бу тўплам Шайх Сулаймон Бухорий, Шаҳобиддин Маржоний, Исмоилбек Гаспирали, Аёз Исҳоқий, Усмон Хўжаёғли, Юсуф Оқчўра, Фитрат, Заки Валидий Тўгон, Исо Юсуф Алптекин, Муҳаммад Амин Бугра, Иброҳим Ёрқин, Тоҳир Чигатой, Боймирза Ҳайит, Чингиз Дағчи, Ўрхон Қовунчи, Аҳат Андижон каби эллиқдан ортиқ Туркияда яшаб ижод қилган ва қилаётган шоир ва олимлар ҳақида маълумотлар бериши билан жуда қимматлидир. Аммо яхши хабарлар, юқорида кўрсатганимиздек, хатоларсиз битилса, билим ва санъат билан ёзилса, тагин яхши.

Агарда Э. Йаман бир-икки манба билан чекланмасдан, ишга жиддий ёндашганда, юқоридаги хатолар тугилмасди. У фикр билдириб келган ўзбек шоирлари ҳақида ўзигача Туркияда ёзилган асарларга ҳам, Ўзбекистонда босилган манбаларга ҳам эътиборсиз қараган. Масалан, 1995 йилгача Фитратнинг драмалари, мақолалари босилганидан, А. Алиев, Э. Каримов, Н. Каримов, Ш. Турдиев, Б. Қосимов, Ҳ. Болтабоев, С. Аҳмедов, И. Ғаниев каби олимларнинг унга боғлиқ ишларидан хабардор бўлиб, буни турк ўқувчисига аниқ айтишганда, Фитратнинг шўро даврида асарлари босилмагани, ижоди таъқиқлангани, кейинги йилларда эса унинг ҳаёти ва ижоди халққа анчагина танитилгани юзага чиқарди. Бу ўзбеклар турмушидаги ўзгаришлар хусусида хориждаги китобхонларга тўлароқ тасаввур туғилишига ёрдам берган бўларди.

Э. Йаман Фитратдан кейин Ҳамза ижодини турк ўқувчисига танитган. Шоирнинг таржимаи ҳоли профессор Собир Мирвалиевнинг «Ўзбек адаблари» тўламидан қисқартириб ўғирилган. «Берма эркингни қўлдан» шеърининг ўзбекчаси қусурсиз ёзилган, сатрли таржима ҳам гўзал. Фақат Ҳамзанинг шоиргина эмас, балки улкан драматург, маърифатчи, бастакор, театрчи экани, вақтида – 1918 йилларгача жадидлар йўлида юргани, Туркистон жадидлари йўлбошчиси Мунавварқорини «пирим» дегани, Туркистон истиқлоли учун ўттиз шеърлар битгани, фақат кейинчалик шўро йўлига ўтгани; айниқса, ўзбек совет адабиётининг асосчиси сифатида Ўзбекистонда ниҳоятда улуғлангани ҳам

¹ Ўзбек ёш шоирлари. Шеърлар тўплами. *Фитрат. Чўлпон, Боту, Элбек* Туркистон Давлат нашриёти, Тошкент, 1922 (104 бет). Б. 18–19. (Тўпламдаги имло айнан келтирилди. Т. Қ.)

айтилганда, турк ўқувчисига тўлароқ тасаввур берарди. Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, Э. Йаманнинг ижодий жараён ва манбалар билан яхши танишмаслиги кичик ишида ҳам қатор хатоликка олиб борган. Масалан, у Ҳамзанинг таржимаи ҳоли ҳақида шундай дейди: «Ҳамзага 27 феврал 1927 йилда Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони берилди. 28 март 1929 йилда халқ тарафидан Шохимардонда ўлдирилди». Аслида унвон 1926 йилда берилган. Муаллифнинг «халқ тарафидан ўлдирилди» жумласи эса жиддий хато, у чет элда ўзбек халқи ҳақида янглиш, ёмон тушунча тугдириши мумкин. Э. Йаман фойдаланган манбаларда, Собир Мирвалиев китобида «18 мартда реакцион тўда шоирни тошбўрон қилиб ўлдирди»; «Ўзбек шеърляти антологияси»да эса «Ҳамза 1929 йил 18 мартда совет ватанининг душманлари томонидан ваҳшиёна ўлдирилган» дея таъкидланган. Демак, уни халқ эмас, маълум кишилар ўлдирган.

Тадқиқотчи Ҳамзадан сўнг Чўлпоннинг «Мен ва бошқалар», «Кўзғолиш» шеърларини келтиради. Таржимаи ҳол, бошқа барча шоирларники каби, С. Мирвалиев тўпламидан айнан олинган ва қисқартириб туркчага ўгирилган, аммо қаердан, кимдан олингани айтилмаган, натижада буни Э. Йаман ўзи ёзгандек бўлиб қолган. У бир бетли маълумотномада яна бир неча хатога йўл қўйган. У Чўлпонни «Андижон вилоятининг Қатортерак маҳалласида туғилди», дейди, Андижон шаҳрида бўлиши керак. С. Мирвалиев тўпламида Чўлпоннинг эски мактабда, кейин Андижон ва Тошкентнинг обрўли мадрасаларида ўқиганини билдирган, бироқ Э. Йаман матнни умуман тўғри ўгиргани ҳолда мадраса ўрнига «университетларда ўқиди» деб ёзади. Шоир таржимаи ҳолининг туркчада тақдим этилишида биргина манбага суянилгани учун ўзбекча тўпламдаги қўпол бир хато Туркиягача етиб борган. «Ўзбек адиблари» китобида Чўлпоннинг «Фозила (1906), Фоиқа (1908) исмли қизлари ва набиралари Наманганда яшайди» дейилган. Э. Йаман ҳам бунга суяниб, «шоирнинг икки қизи бор» деб ёзади. Ҳолбуки, Фозила ва Фоиқа шоирнинг сингилларидир, қизлари эмас. Ўзбекча матндаги мантиқсизликка эътибор бермасдан, ўйламасдан таржима қилиб кўчиравериш, менимча, бу хатога етаклаган. 1897 йилда туғилган Чўлпон 9 ёки 11 ёшга кирганида «икки қиз» кўриши мумкин эмаслиги, агарда озгина диққат билан қаралсаиди, аён бўларди ва бундай мантиқсиз сўзлар ёзилмасди.

Тўшам давомида Миртемирнинг «Булут», Ҳ. Олимжоннинг «Севги» (шеърдан парча), У. Носирнинг «Богим» шеърлари ва таржимаи ҳоллари берилган. Шеърлар «Ўзбек шеърляти антологияси»нинг 4-жилдидан, таржимаи ҳоллар С. Мирвалиев тўпламидан олинган (аммо манба билдирилмаган). Э. Йаман шеърлар матнини турк ёзувида тўғри ифодалаган, сатрли таржималари ҳам яхши. Бироқ у, бизнингча, ишга бир олим каби ёндашолмаган: ўзи бирор фикр билдирмайди, бошқаларнинг фикрини такрорлайди, холос. Агарда у бу шоирларнинг асарларини ўқиб, ўрганиб, ўз тасаввурларини холис билдирганда, ёзганлари анчагина қимматли бўларди.

Хулоса шуки, тадқиқотчи бирор ижодкор ҳақида ёзаркан, у мансуб адабий жараённи, ижтимоий ҳаётни ўрганишга мажбур. Шундагина у керакли ва тўғри фикрларни ўқувчига еткази олади. Демак, мавзуга ҳаваскорлик билан ёндашмоқ кўп янглиштиради. Э. Йаман тадқиқотларидаги айрим камчиликлар ҳам ана шу тарзда ёндашув натижасидир. Умуман олганда «Турк тили»да ўзбек адабиётининг таржима ва тарғиб қилиниши қувончли ҳодисадир. Кўриб турибмизки, Йаман яхши ишга қўл урган. Табиийки, эзулик йўлидаги бундай ишларда айрим камчиликлар бўлиши мумкин. Биз уларни холис ниёт билан қайд этиб ўтдик. Бундан кейин ҳам Э. Йаманнинг бундай яхши ишлари давом этишига ишонамиз.

*Тоҳир ҚАҲҲОР,
ЎзбЖТУ доценти*

Агата КРИСТИ

«Ал-Карнаку» кемасидаги ҚОТИЛЛИК

Роман

Ўн бешинчи боб

Чуқур хаёлга толган Рэйс “Ал-Карнаку” кемасининг тарҳи устига энгашган эди: Фантора, Тим Аллертон, Миссисс Аллертон. Ундан кейин Симон Дойлнинг бўш қолган каютаси. Хўш, миссисс Дойлнинг ёнидаги каюта кимники экан? Аҳ-ҳа, америкалик кампир. Биронта муайян товушни ҳеч ким эшитмаганида ҳам, у эшитиши керак.

Бугун эрталаб мисс Ван Скулернинг афти ҳар доимгидан ҳам кўпроқ бужмайган ва заҳил эди. Унинг қоп-қора биткўзлари шубҳа ва ғазаб билан боқардилар. Рэйс уни пешвоз туриб, илтифот ила бош эгиб қарши олди.

Ўн олтинчи боб

Полковник Рейс ўз ҳамкасбига ғалати қараб қўйди. У Эркул Пуарони чин дилдан ҳурмат қилар эди. Бироқ ҳозир у машҳур детективнинг мулоҳазаларига тушунолмаётган эди. Шундай бўлса ҳам, савол бериб ўтирмади. У, умуман, жуда кам савол берарди. Шу боис, яна зарурий иш билан машғул бўлди.

— Энди кимни таклиф қиламиз? Балки ўша мисс Оттерборнни чақирармиз?

Розали Оттерборн кирди. У асабийлашмаган ҳам, ҳеч нимадан чўчи-маган ҳам эди.

— Хўш нега керак бўлиб қолдим сизларга?— сўради қовоғини уйиб. Унга Рейс жавоб қилди.

— Биз миссисс Дойл ҳалокати сабабларини муҳокама қиляпмиз,— деб изоҳ берди у. — Илтимос, ўтган кечаси нима қилганингизни сўзлаб берсангиз.

— Биз, ойим икковимиз барвақт ухлагани ётдик. Деярли ҳеч нима эшитганимиз йўқ. Фақат доктор Бесснернинг каютасидан қандайдир гивирлаган ҳаракат эшитилди. Мен докторнинг баралла овозда немисчалаб сўкинганини эшитдим. Бинобарин, нима воқеа бўлганидан то эрталабгача беҳабар эдим.

— Ўқ овозини эшитдингизми?

— Йўқ.

— Аниқми шу?

Давоми. Боши ўтган сонда.

Розали Рэйсга ҳайрон бўлиб қаради.

— Нима демоқчисиз бу билан? Аниқ, албатта.

— Шунингдек, каютадан ҳам чиқмагансиз, кеманинг ўнг томонига ҳам юрмагансиз, сувга ҳеч нима ташламагансиз ҳам-а?

Розали қизариб кетди.

— Нима, кераксиз нарсани сувга ташлашни ман этувчи қонун борми?

— Йўқ, бундай қонун йўқ, албатта. Демак, ташлагансиз-а?

— Йўқ. Мен бундай демадим. Айтдим-ку сизга, каютадан чиқмадим, деб.

— Демак, гар кимдир сизни тунда палубада кўрганини айтган бўлса...

Розали унинг сўзини бўлди.

— Ким айтди буни?

— Мисс Ван Скулер.

— Мисс Ван Скулер? — деб сўради Розали ҳайрон қолиб.

— Ҳа. Мисс Ван Скулер каютасидан бош чиқариб сизнинг сувга бир нима ташлаганингизни кўрган.

— Бу фирт ёлғон гап, — деди Розали чўрт кесиби. Кейин бирдан, гўё нимадир эсига тушгандай сўради: — Бу қай вақтда бўлган экан, унинг айтишича?

Энди унга Пуаро жавоб қилди:

— Соат бирдан ўн дақиқа ўтганда, мадемуазел.

Розали ўйга толиб бош ирғаб қўйди.

— У яна бошқа бирон нима кўрибдими?

Пуаро Розалининг юзига ажабланиб тикилди.

— Бошқа бирон ниманими? Йўқ, шекилли, — деб жавоб қилди у, — лекин баъзи нарсаларни эшитибди.

— Масалан, нимани?

— Мадам Дойлнинг каютасида кимдир юрганини.

— Вой, шунақами ҳали, — дея гудранди Розали ва ранги мурданикидек оқариб кетди.

— Демак, сиз сувга ҳеч нима ташламагансиз, шундайми, мадемуазел?

— Ахир нима жин уриб, мен ярим кечада палубада санқиб юришим, ниманидир сувга ташлашим керак экан?

— Бундай қилишингиз учун бирон сабаб бўлиши мумкин сизда, гарчи ўша ташлаган нарсангиз ҳеч кимга зарар етказмайдиган буюм бўлса ҳам.

— Зарар етказмайдиган? — деди Розали кескин тарзда.

— Ҳа, мен айнан шундай дедим. Лекин тушунинг, мадемуазел, ўтган кечаси сувга шундай бир буюм ташланганки, унинг асло безарар буюм деб бўлмади.

Рэйс индамай, духоба ёпинчиқни очди ва ичидаги нарсаларни кўрсатди. Розали Оттерборн сесканиб кетиб ўзини орқага ташлади.

— Уни шундан отишибдими?

— Ҳа, мадемуазел.

— Шунинг учун мени қотил деб ҳисоблаяпсизми? Фирт тентаклик бу! Ўзингиз ўйлаб кўринг, нима сабабдан мен Линнет Дойлни ўлдиришим керак экан? У билан ҳатто таниш ҳам бўлмасам.

У нафратона кулиб ўрнидан турди.

— Ёдингизда бўлсин, мисс Оттерборн, — деди Рэйс, — мисс Ван Скулер юзингизни ой нурида аниқ кўргани ҳақида қасам ичмоқчи.

Розали яна кулди:

— Ўша қари жодугар-а? Ахир у шабкўр-ку. У бошқа одамни кўрган. — бир оз жим қолгач сўради: — Кетсам бўладими?

Рэйс бош ирғаб рухсат берди, Розали Оттерборн хонадан чиқиб кетди. Рэйс сигарета чекди.

— Ҳа. Фоятда антиқа зиддият. Қайси бирига ишониш керак?

— Менимча, — деди Пуаро бош чайқаб, — биттаси ҳам ҳақиқатни очик айтмади.

— Ишимизнинг энг мушкул томони ҳам шу, — деди Рэйс ташвишга тушиб. — Йўловчиларни сўроқ қилишда давом этамизми?

— Ҳа, дўстим. Биз танлаган усулимизга ҳамиша амал қилишимиз лозим.

Эгнига олачипор нафис матодан кўйлак кийган миссис Оттерборн кирди. У Розалининг айтганларини такрорлаб, икковлари соат ўн бирларда ётиб ухлашларини айтди. Шахсан ўзи қизиқарла нарса эшитмабди, Розалининг каютадан чиққан-чиқмаганлиги ҳақида ҳам ҳеч нима дея олмади. Лекин жиноят сабаблари масаласида унда бир талай мулоҳаза бўлиб, шуларни баён қилишга шошилди.

— Шаҳвоний жиноят! — деб чинқириб юборди у. — Қотилликка бўлган тўпори мойиллик шаҳвоний шижоат билан чамбарчас маташиб кетган. Жаклина она томонидан лотин америкасилик. У то кези келгунча қаттиқ жиловлаб қўйилган инстинкт измида бўлган. Мана ниҳоят у қўлига пистолет олиб, ими-жимиди...

— Лекин миссис Дойлни Жаклина де Белфорт отмаган, — деб тушунтирди Рэйс. — Бу аниқ исботланди.

— Унда эри отган, — деб шу заҳоти топқирлик қилди миссис Оттерборн. — қонли шаҳват ва шаҳвоний жўшқинлик жинсий замирида вужудга келган жиноят. Бу борада сизга юзлаб аниқ мисолларни келтиришим мумкин...

— Мистер Дойл оёғидан яраланган, юра олмайди — суяги синган, — деб Рэйс хонимнинг гапини бўлди. Мистер Дойл бутун тун доктор Бесснернинг каютасида ётган.

Ҳаттоки шу важ ҳам миссис Оттерборннинг ғайратини сўндирмади, у янада жўшқинлик билан гапида давом этди:

— Тушунарли! Э Худо, эсим қурсин! Бу мисс Бауэро! Шаҳвоний психоз! Қари қиз! Муҳаббат оғушида бўлган ёш келин-куёвни кўрганида жазаваси тутиб, жинни бўлиб қолади. Албатта бу ўша! Шаҳват бобида совуққон, табиатан камсуқум — ҳаммаси тўғри келяпти! Менинг “Бесамар шароб” деган китобимда...

Палковник Рэйс эҳтиётлик билан унинг сўзини бўлди:

— Тахминларингиз бизга жуда катта ёрдам кўрсатди. Энди биз ишимизни давом эттиришимиз керак. Сиздан беҳад миннатдоримиз. — У назокат билан хонимни эшиккача кузатиб қўйди ва пешонаси терини артиб орқага қайтди. — Вой, ярамас хотин-е! Мунча разил, мунча жирканч! Нега уни шу чоққача ҳеч ким ўлдирмайдикин?

— Унга ҳам навбат келиб қолар, — деб юпатди уни Пуаро.

— Агар уни ўлдиришса, мен қотилнинг ёнини олган бўлардим. Хўш, яна кимлар қолди? Пеннингтон. Биз уни кейин сўроқ қиламиз.

Синьор Ричетти қаттиқ ҳаяжонланар ва кўп гапирарди. Гапираркан, нукул қўлларини кўкка кўтарарди. Саволларга у тез ва қисқа-қисқа жавоб берди. Ухлагани жуда барвақт ётибди. Қизиқарли бир мақолани озгина ўқибди — унда Онадўлу кўҳна қабрларидаги сопол буюмлар ҳақида мутлақо янги фикрлар баён қилинган экан. Чироқни ўчирганида соат ҳали ўн бир бўлмаган экан. Йўқ, у ўқ овозини

ҳам, шиша оғзидан отилиб чиққан пўкак овозини ҳам эшитмаган. Лекин кейинроқ, анча кейин фақат бир нарсани – шалоплаган, жуда қаттиқ шалоплаган тувушни эшитган.

– Сизнинг каютангиз пастки палубанинг ўнг томонидами?

– Худди шундай. Мен қаттиқ шалоплаган товуш эшитдим, – деб у шалоплаш ҳажмини кўрсатмоқчи бўлгандай, яна қўлларини кўкка кўрсатди.

– Вақтни аниқ айтолмайсизми?

Синьор Ричетти ўйланиб қолди.

– Бу мен уйқуга кетганимдан кейин икки-уч соат ўтганда, аниқ-роғи, икки соат ўтганда бўлди-ёв.

– Соат бирдан ўн дақиқа ўтганда, десак бўладими?

– Ҳа, бўлиши мумкин. Эҳ, қандай мудҳиш жиноят-а! Қандай ваҳшийлик! Қаранг, шундай дилбар аёл...

Синьор қўлларини силкиб гапирганча чиқиб кетди.

Рейс Пуарога қаради, у қошларини маънодор чимириб, елкасини қисиб қўйди. Фергюсон кирди. Бу одам билан суҳбатлашиш анча қийин бўлди. У стулда безовта питирлаб ўтираркан истеҳзо билан дерди:

– Намунча елиб-югуришмаса! Нима, осмон узилиб ерга тушиб-дими? Хотин зоти тикилиб ётибди ер юзида!

– Биз, мистер Фергюсон, – деди совуққина қилиб Рейс, – сизнинг кеча кечқурун нима билан шуғулланганингизни билишимиз керак.

– Бу масалада мени сўроқ қилишга ҳаққингиз борлигига ишонмайман-у лекин, майли, қарши эмасман. Мен мисс Робсон билан бирга соҳилда эдик. У кемага қайтганидан кейин, бир ўзим яна анча вақт тентираб юрдим, кемага тахминан ярим кечада қайтдим.

– Каютангиз пастки палубада, ўнг томондами?

– Ҳа. Мен жамиятнинг қаймоғидан эмасман.

– Ўқ овозини эшитдингизми? Балки у шиша оғзидан отилган пўкак овозини эслатгандир.

Фергюсон ўйланиб қолди.

– Назаримда, шунга ўхшаш қандайдир товушни эшитгандайман... Аниқ вақтини айтолмайман, лекин ётишимдан олдин бўлганди. Бу маҳал ҳали кўпчилик ухламаган эди. Мен юқори палубада одамларнинг чопиб юрганини эшитдим.

– Эшитганингиз балки мадемуазел де Белфорт отган ўқ овозидир. Сиз иккинчи марта эшитмадингизми ўқ овозини?

Фергюсон инкор маъносида бош чайқади.

– Шалоплаган товушни-чи?

– Шалоплаган? Ҳа, эшитгандайман. Лекин аниқ айтолмайман.

Сиз бутун тун давомида каютадан ташқарига чиқдингизми?

– Йўқ, чиқмадим, – деди жилмайганча Фергюсон, – ва, минг афсуски, бу фаройиб ташаббусда иштирок эта олмадим.

– Бас қилинг жинниликни, мистер Фергюсон!

Йигитнинг аччиғи чиқди.

– Нима, ўз фикримни баён қилиш ҳуқуқи йўқми менда?

Пуаро у томонга энгашиб, шартта сўради:

– Линнет Дойлнинг Англияда энг бадавлат аёл эканлигини сизга Флитвуд айтган – шундай эмасми?

– Флитвуднинг нима алоқаси бор экан бу қотилликка?

– Флитвудда, биродар, Линнет Дойлни ўлдириш учун салмоқли ваз бўлган. Унинг бу аёлдан нафратланишлари бесабаб эмас эди.

Мистер Фергюсон сакраб ўрнидан туриб кетди.

— А-а, шумиди ҳали мақсадингиз, жин урсин сизларни! — жаҳл билан бақариб юборди у. — Бутун айбни ҳали шу камбағал йигитнинг бўйнига қўймоқчи экансилар-да! Негаки, у ўзини ҳимоя қила олмайди, унинг адвокат ёллашга пули йўқ! Лекин билиб қўйинглар, агар бу ишга Флитвудни аралаштирадиган бўлсанглар, мен билан гаплашишингизга тўғри келади.

— Сиз кимсиз ўзи?

Фергюсон қизариб кетди.

— Ким бўлганимда ҳам, дўстимни ҳимоя қилишга қурбим етади.

— Бўлди, мистер Фергюсон, ҳозирча керак эмассиз, — дейди Рейс.

Фергюсон орқасидан эшик ёпилди.

— Жуда қизиқ бола экан, — деди Рейс кутилмаганда.

— Уни ўзингиз қидирган одам деб ўйлайсизми? — сўради Пуаро.

— Ўхшамайди. Менимча, ўша йигит команда аъзолари таркибида.

Мен олган маълумот сохта бўлиши мумкин эмас. Яхшиси, келинг, ишимизни давом эттирайлик. Пеннингтонни таклиф қиламиз.

Ўн еттинчи боб

Эндрю Пеннингтон юз берган фожиага ўз таъзияси ва руҳий изтиробини бекаму кўст намоиш қилган эди. У, ҳар доимгидай, ғоятда пухта кийинган, бўйнига қора мотам галстугини боғлаган, соқол-мўйлови тозалаб қирилган чўзинчоқ юзида бениҳоя аччиқ ғам-ғусса акс этарди.

— Жентлменлар, — деб маъюсгина гап бошлади у, — мен жуда эзилиб кетдим, хароб бўлдим. Қизалоқ Линнет, мен уни гўдаклик чоғидан билардим, бирам аломат, бирам шўх қиз эдики! Отаси Мелуш Рижжүэй шундай қизи борлигидан ғоятда фахрланарди! Йўқ, яхшиси, эсламай! Айтинглари тезроқ, қандай ёрдам кўрсатишим мумкин? Сизлардан фақат шунини илтимос қиламан!

— Биринчи навбатда, мистер Пеннингтон, — деди Рэйс, — айтингни, сиз ўтган кечаси бирон товуш эшитдингизми?

— Йўқ, сэр, афсуски, эшитмадим. Каютам доктор Бесснерники билан ёнма-ён. 40 ва 41. ярим кечага яқин докторникида қандайдир уринишлар бўлди. Турган гапки, мен билмаган эдим докторнинг нега ухламаётганини.

— Бошқа ҳеч нима эшитмадингизми? Масалан, ўқ овозини?

Пеннингтон “йўқ” дегандек бош чайқади.

— Қачон ухлагани ётдингиз?

— Тахминан, соат ўн бирларда, — у олдинга энгашди. — Менимча, ўзингиз ҳам бохабар бўлсангиз керак: кемада ҳар хил миш-мишлар юрибди. Анави қиз, Жаклина де Белфорт, унинг онаси Лотин Америкасидан. Ҳозир ҳамманинг оғзида ўша қиз. Линнет мени ўзининг шахсий ҳаётига аралаштирмасди, лекин менинг кўзим кўр, қулоғим кар эмас. Ўша қиз билан Симон ўртасида адоват бўлган, биласизми шунини? — Аёлни қидиринг! Ажойиб матал бу; ҳозирги вазиятда уни узоқ қидирмайсиз — ишончим комил.

— Линнет Дойлни Жаклина де Белфорт отганми, сизнингча? — сўради Пуаро.

— Ҳа, шундай туюляпти менга. Лекин аниқ ҳеч нима билмайман...

— Афсуски, биз баъзи нарсаларни биламиз.

— Ростданми? — Пеннингтоннинг ҳайрон бўлгани аниқ кўриниб турарди.

— Бизга маълумки, мадемуазел де Белфорт мадам Дойлни ота олмаган.

Пуаро бутун воқеани муфассал сўзлаб берди. Пеннингтон ишон-қирамай эшитди унинг гапини.

— Ҳа, айтганларингиз тўғрига ўхшайди. Ваҳоланки, ҳамшира ух-лаб қолган ё пинакка кетган чоғида қиз аста-секин каютадан чиққан ва яна оёқ учида қайтиб кирган бўлиши мумкин-ку.

— Бу мумкин эмас, мосье Пеннингтон. Унга кучли уйқу дориси-ни укол қилишганди, буни унутманг. Қолаверса, ҳамшира, ўз кас-бига кўра, жуда сергак ухлайди ва назоратидаги бемор уйғонган за-ҳоти у ҳам уйғониб кетади.

— Барибир, назаримда, бу ерда бир сир бор, — деди Пеннингтон.

Рэйс гапга аралашди, у мулойим оҳангда, аммо амирона тарзда гапира бошлади:

— Мистер Пеннингтон, бизга ишонишингизга тўғри келади — юз берган қотилликни биз жуда пухта ўрганиб чиқдик, бинобарин, аниқ хулоса чиқарганмиз — Жаклина де Бельфорт миссис Дойлни отиш имконига эга бўлмаган. Лекин уни ким отган — ҳозирча бил-маймиз. Шу боис, биз сизнинг ёрдамингизга умидвормиз.

— Менинг? — деди чўчиб кетган Пеннингтон.

— Ҳа. Сиз марҳуманинг яқин дўсти бўлгансиз. Унинг турмуш тар-зи сизга маълум, эҳтимол уни сиз яхшироқ биларсиз эридан кўра, чунки эри уни бор-йўғи бир неча ой бурун учратган. Сиз, масалан, мадамни ёмон кўриб қолган унинг биронта душмани бўлганлигидан балки хабардорсиз.

Пеннингтон қовжираб қолган лабини ялади.

— Ишонинг, бу ҳақда ҳеч нима билмайман... Линнет Англияда ўсиб катта бўлган. Мен унинг кимлар билан алоқаси борлигини де-ярли билмасдим.

— Шунга қарамай, — деб гапни илиб кетди Пуаро, — ушбу кема-да мадам Дойлни очикдан-очик йўқ қилмоқчи бўлган қандайдир одам бор. Эсингиздами, анави кунни қоя қулаганида, мадам мўъжиза ту-файли бир ўлимдан қолганди. Лекин сиз ўша пайтда у ерда йўқ эдин-гиз, шекилли?

— Ҳа. Ўша пайт мен ибодатхона ичида эдим. Буни менга кейин сўзлаб беришди. Дарҳақиқат, мўъжиза қутқариб қолибди Линнетни. Акс ҳолда, бу оддийгина бахтсиз ҳодиса ҳисобланган бўларди. Шундай эмасми?

Пуаро елкасини қисиб қўйди.

— Ўшанда биз ҳам шундай хаёлга боргандик. Лекин энди — бу ғоятда шубҳали ҳол.

— Ҳа, тўғри, сиз ҳақсиз, — Пеннингтон нафис шоҳи рўмолчаси билан пешонаси терини артди.

— Миссис Дойл бир гал мен билан суҳбатда, бу кемада мени ёмон кўрадиган бир одам бор, деб айтган эди — Рижуэйлар оиласи ўша одамнинг оиласига талофат етказган экан. Билмайсизми, ким бўли-ши мумкин ўша одам?

Пеннингтон астойдил ажаблангандай кўринди.

— Йўқ, бу ҳақда ҳеч қандай тасаввурга эга эмасман.

— Мадам сизга бу тўғрида гапирмаганмиди?

— Йўқ.

— Сиз унинг отаси билан қалин дўст бўлгансиз, балки эслаб кўрар-сиз, корчалонлик найранги оқибатида, унинг шерикларидан бирон-таси хонавайрон бўлмаганмиди?

Пеннингтон ночор қўлларини ёйди:

— Йўқ. Ишбилармонлар муҳитида бундай ҳоллар тез-тез учраб туради, лекин Рижуэйларга таҳдид солган ё улардан қасос олишга чоғланган биронта ҳам одамни эслолмайман. Бундай воқеа бўлмаган.

— Қисқа қилиб айтганда, мистер Пеннингтон, бизга ёрдам беролмайсиз, шундайми?

— Шундай бўлиб чиқади. Таассуф қиламан, жентлменлар.

— Биз ҳам афсусланяпмиз, — деди Пуаро. — Биз сизнинг ёрдмингиздан умидвор эдик.

У, суҳбат тугади, демоқчи бўлгандай ўрнидан турди.

— Ҳамонки Дойл оёққа тура олмас экан, барча тадорикларни ўз зиммамга олишимга тўғри келади. Кечирасиз, полковник, кейинги режалар қандай?

— “Ал Карнаку” бу ердан жўнагач, ҳеч ерда тўхтамай, Шалолага боради. У ерга эртага эрталаб етиб борамиз.

— Майит нима бўлади?

— Уни герметик совуқхонага қўйишади.

Эндрю Пеннингтон бош ирғаб чиқиб кетди.

— Мистер Пеннингтон, — деб гап бошлади Рэйс, сигарета тутатар экан, — ўзини жуда ўнғайсиз ҳис қилди.

— Шу билан бирга, — деди Пуаро бошини сарак-сарак қилиб, — бунчалик аҳмоқона ёлғон сўзлаш мистер Пеннингтонга ярашмас экан. Тепадан қоя тош қулаган пайтда у Абу Симбал ибодатхонасида йўқ эди. Гапимнинг ростлигига онт ичишим мумкин, зеро ўзим ибодатхонадан энди чиққандим.

— Ёлғон ҳам шунчалик бемаъни бўладими, — деди Рэйс, — уни фош қилиш оппа-осон-ку!

Пуаро бош ирғади.

— Лекин биз, — деди у жилмайиб, то вақти-соати келгунча, унинг ёлғончилигини фош қилмай турамыз, розимисиз?

— Ўзим ҳам сизга шуни айтмоқчи бўлиб тургандим, — деди Рэйс.

— Бир-биримизни тушунганимиз қандай яхши, дўстим.

Уларнинг оёғи ости чайқалди — мотор ишлаб, “Ал Карнаку” орқасига қайта бошлаган эди.

— Энди марварид шодаси билан шуғулланамиз, — деди Рэйс.

— Бирон кўзлаган режангиз борми?

— Ҳа. — Рэйс соатига қараб қўйди. — Ярим соатдан кейин тушлик тарта бошлайдилар. Менинг таклифим: тушлик охирлаб қолганида марварид шодаси ўғирланганини эълон қиламиз ва ҳамма ҳўрандалардан, то бутун кемада тинтув ўтказилиб бўлгунча ресторанда қолишини сўраймиз.

Пуаро бу режани маъқуллаб, бош ирғаб қўйди.

— Жуда яхши ўйлаб топгансиз. Марваридни ўғирлаган одам уни йўқ қилишга ҳали улгурмаган. Биз қўққисдан бошлаймиз қидиришни, шундай қилсак, ваҳимага тушган ўғри марваридни сувга отиб юбориш имконидан маҳрум бўлади. Ҳозир мен ўзимга фақат биттагина савол бериб ётибман: нега пистолетни сувга ташлашди экан?

— Шуми бор-йўғи?

— Ҳозирча шу. То бу саволга ўзимни қониқтирадиган жавоб топгунимча, мен учун бошқа ҳамма гапларнинг маънисини йўқ. Қисқаси, пистолет — асосий негиз.

Рэйс елкасини қисиб қўйди. Пуаро бир оз вақт теран хаёлга толиб ўтирди. Кейин жиққа ҳўл духоба ёпинчиқни олиб, стол устига ёйди ва ундаги куюк ерни ҳамда ўқ тешган тешиқларни қўли билан пайпаслаб кўра бошлади.

— Айтинг-чи, дўстим, — деб у қўққисдан Рэйсга мурожаат қилди, — сиз ўқ отувчи қуроллар билан яхшироқ танишсиз, менга нисбатан; агар пистолет мана бунақа матога ўралса, ўқ овози анча тўсиладими?

— Йўқ, унчамас. Фарқ деярли йўқ даражада.

Пуаро жавобдан қаноатлангандай бош иргаб қўйди.

— Ўқ отувчи қуролга иши тушган эркак буни билган бўларди. Лекин аёл киши билмаслиги ҳам мумкин.

Рэйс бандига садаф қадалган пистолетни қўлида айлантириб кўрди.

— Бунақа жажжи қурол айтарли товуш чиқармайди, — деди у, — худди шиша оғзидан тиқин отилгандай эшитилади, холос. Атрофда гала-говур бўлиб турган пайтда-ку, ўнта одамдан тўққизтаси эътибор ҳам бермайди бунақа товушга.

Пуаро дастрўмолни олиб, уни кўздан кечира бошлади.

— Эркаклар дастрўмоли — лекин жентлменларники эмас. Лондонда Вулворснинг дўконида бунақа рўмолча уч пенс туради.

— У Флитвудга хос.

— Ҳа. Мен эътибор бердим: Эндрю Пеннингтон гоётда нафис рўмолча тутар экан.

— Балки Фергюсондир?

— Бўлиши мумкин. Лекин унга кўпроқ гулдор рўмолча ярашади.

— Рўмолчадан қўлқоп сифатида фойдаланилган, бармоқ излари қолмасин учун, — деди Рэйс ва ҳазилона қўшиб қўйди: — “Қон юқи — бу рўмолча гувоҳлиги”.

— Ҳа, жуда галати доғлар, кўряпсизми? — Пуаро елкаларини бир кериб олди ва яна доғларни диққат билан кўздан кечира бошлади.

— Қизиқ, — дея гўлдиради у, — жуда қизиқ... — у жим бўлиб қолди, кейин мутлақо бошқача оҳангда, жуда майинлик билан гапирди. — Бечора мадам Дойл. У тинчгина, ҳаловатда ётганида... чаккасида зигирдак-кина тешик пайдо бўлган. Унинг қандай ётгани эсингиздами?

Рэйс унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Мен бўлсам, — деди у таъна билан, — ҳозир бирон янгилик айтсангиз керак, деб ўйловдим...

Ўн саккизинчи боб

Эшик тақиллади.

— Киринг, — деди Рэйс.

Стюард кирди.

— Кечирасиз, сэр, — деб у Пуарога юзланди, — мени сизга мистер Дойл юборди.

— Бораман.

Пуаро туриб доктор Бесснернинг каютасига кетди.

Симон ёстиқларга ўралиб ётарди, унинг иситмаси чиққан, икки юзи чўгдек қизарган эди.

— Келиб мени беҳад хурсад қилдингиз, мосье Пуаро, — хижолат бўлгандай гап бошлади у, — битта илтимосим бор эди.

— Хўш?

Симон бадтар қизариб кетди.

— Жекки ҳақида сўрамоқчи эдим сиздан. Мен уни кўришим керак. Нима деб ўйлайсиз, агар сиздан уни бу ерга бошлаб келишни илтимос қилсам, рози бўлармикин келишга? Биласизми, мен бу ерда паққос уни ўйлаб ётибман... ахир у ҳали ёшгина қизалоқ, бахти қаро гўдак, мен бўлсам унинг дилини оғритдим... худди энг жирканч ҳайвондек. Кейин... — у гапдан тўхтаб жим бўлиб қолди.

Пуаро уни қизиқиш билан кузатарди.

— Демак, сиз мадемуазел Жаклинани кўрмоқчимисиз? Бориб бошлаб келаман.

— Раҳмат. Бу бағоят зўр илтифот.

Пуаро Жаклинани қидириб топгани чиқиб кетди. У салоннинг бир бурчагида китобга эгилиб ўтирарди, лекин ўқимасди.

— Юринг, мадемуазел, — деди Пуаро хушмуомалалик билан, — мосье Дойл сизни кўрмоқчи.

Қиз лоладек қизариб кетди, кейин ранги қув ўчди.

— Симон-а? — деди у худди ўз қулоқларига ишонмаётгандай. — У мени кўрмоқчими? Мени-я?

Жаклинанинг ҳаяжонланиши Пуаронинг кўнглини юмшатди.

— Хўш, борасизми, мадемуазел?

— Менми? Бораман, албатта.

У худди мўмин-қобил боладай Пуарога эргашди. Каютага кираверишда кўзи Симонга тушди-ю, таққа тўхтаб қолди.

— Салом, Жекки! — Симон ҳам ўнғайсиз аҳволда эди. — Жуда хурсандман келганингдан. Мен сенга айтмоқчи эдим... баласанми, мен...

Жаклина унинг сўзини бўлди:

— Симон, менмас... — деди у шоша-пиша, энтика-энтика, — уни мен отмадим, ўзинг биласан-ку. Кеча кечқурун эсимни йўқотиб қўйдим. О, кечирармикансан мени бир кун келиб?

Энди Симон анча енгил тортди.

— Бўлмасам-чи. Аллақачон кечирганман. Бутунлай. Сенга шуни айтмоқчи эдим. Тушунаман, сен бир оз безовта бўлдинг...

— Безовта бўлдим? Бир оз? О, Симон!

— Шунинг учун ҳам сени кўрмоқчи бўлувдим. Ҳаммаси жойида, кампиршо. Шунчаки, кеча сен кўп ичиб қўйиб, бир оз мазанг қочди. Бу табиий ҳол.

— О, Симон! Сени ўлдириб қўйишим мумкин эди!

— Э, йўқ, ўша ўйинчоғинг билан одам ўлдириб бўларканми?

— Ана, оёғинг-чи! Энди ҳеч ҳам юролмассан!..

— Бас қил, Жекки, нафасингни ел учирсин. Ҳадемай Асвонга етиб борамиз, мени у ерда рентген қилишади, оёғимда қолган ўқни олишади. Яна отдай соғайиб кетаман.

Жаклина жониқиб тупугини ютди, кейин бирдан югуриб келиб, юм-юм йиғлаганча, Симоннинг тўшаги олдида тиз чўкди. Симон ўнғайсизланиб, унинг бошини силади. У Пуарога қаради, Пуаро бир хўрсиниб қўйди-да, истар-истамас, Симон билан Жаклинани ёлғиз қолдириб каютадан чиқди. Чиқаркан, қулоғига элас-элас эшитилган: “Вой, мен қандай аблаҳман-а, Симон, Симон... Жуда хижолатдаман!” — деган сўзлар кирди.

Палубада Корнелия кема тиргагига суяниб турарди.

— Вой, сизмисиз, мосье Пуаро? — деди у ўгирилиб. — Қандай даҳшат, қандай машғум бахтсизлик!

Пуаро осмонга қаради.

— Куёш порлаб турганида ой кўринмайди, — деди у, — лекин куёш ботиши, кўздан ғойиб бўлиши билан...

— Кечирасиз, тушунмадим! — деди Корнелия оғзини очганча.

— Мен фақат, мадемуазел, куёш ботганидагина ойни кўрамиз, демоқчи эдим. нима, фикримга қўшилмайсизми?

— Нимага энди, қўшиламан албатта.

Лекин у, барибир, Пуарога шубҳа билан боқарди.

Пуаро мийиғида кулиб қўйди.

— Гапимнинг тутуриғи йўқ, эътибор берманг.

У кеманинг қўйруқ томонига юриб кетди. Биринчи каютага яқинлашганида, юришни секинлатди. Каюта ичидан овоз эшитиларди...

— Шунақаям бемехр бўласанми? Емай-едириб, киймай-кийдириб катта қилган онангга хурматинг шуми? Бечора онаизорингга зигирча ҳам раҳм қилмайсан! Чекаётган азобларимга бепарвосан...

Пуаро эшикни тақиллатди. Каютадаги овоз жим бўлиб қолди. Сўнг:

— Ким у? — деган миссис Оттерброннинг овози эшитилди.

— Менга мадемуазел Розали керак эди.

Қиз эшик олдига чиқди. У жуда толиққан кўринарди, кўз остлари қорайган, оғзи четида ажинлар пайдо бўлган эди.

— Нима гап? — сўради у дағаллик билан. — Нима керак сизга?

— Сиз билан гаплашмоқчи эдим, агар рози бўлсангиз.

Қиз Пуарога шубҳа билан қараркан, бадтар қовоғини солиб олди.

— Нима ҳақда?

— Илтимос, мадемуазел.

Розали палубага чиқиб, каюта эшигини ёпди.

— Хўш?

Пуаро уни аста қўлтиқлаб олиб, кеманинг қўйруқ томонига етаклаб кетди. Улар душхона ёнидан ўтиб, муюлишда бурилишди. Энди бутун қўйруқ уларнинг назоратида эди, олдинда кенг дарё ястаниб ётарди. Пуаро тутқичга суянди, Розали эса, жиддий тус олиб, қаддини адл тутиб турарди.

— Хўш? — деб такрорлади у бетоқат бўлиб.

— Сизга бир нечта савол беришим шарт, мадемуазел, — деб Пуаро оҳиста гап бошларкан, айтадиган ҳар бир сўзини пухта танлашга уринди. — Аммо ишончим комилки, сиз битта ҳам саволимга жавоб беришни хоҳламайсиз.

— Унда, бекорга бошлаб келибсиз мени бу ерга.

Пуаро бармоғини ёғоч тутқич бўйлаб аста юргизаркан, деди:

— Сиз, мадемуазел, бошингизга тушган оғир мушибатларни ёлғиз ўзингиз бартараф қилишга одатлангансиз. Бунақада зўриқиб шикаст еб қолишингиз мумкин. Ахир дош беролмайсиз бундай оғир азобга. Мадемуазел, бундай вазиятда сиз ўзингизни қийнаб қўясиз, узоқ яшай олмайсиз ҳам бунақа танг аҳволда.

— Тушунолмаёпман нима демоқчи бўлганингизни, — деди Розали.

— Мен фақат аниқ далиллар, оддий, аммо даҳшатли далиллар ҳақида гапиряпман. Келинг, гапни чўзмай, очиқчасига гаплашайлик. Сизнинг онангиз — алкоголик, яъни майпараст, мадемуазел.

Розали чурқ ҳам этмади. У биринчи марта эсанкираб қолган эди. Оғиз жуфтлаб гапирмоқчи бўлди-ю, лекин яна лабларини чирт юмиб олди.

— Сиз гапиришингиз шарт эмас, мадемуазел. Ҳамма гапни ўзим айтаман сизнинг ўрнингизга. Асвонда бўлган чоғимиздаёқ, мени сиз билан онангиз ўртасидаги муносабат қизиқтириб қолганди. Сизларни бир кўришимдаёқ, ҳамма вазият деярли ойдинлашганди мен учун: сиз онангизни нимадандир жон-жаҳд билан ҳимоя қилардингиз, аччиқ гапларингиз ва онангизга нисбатан беҳурматлигингиз фақат ниқоб эди, холос. Бир қуни эрталаб мен онангизни фирт маст ҳолда учратдим, ваҳоланки, уни нимадан ҳимоя қилаётганингизни мен анча олдин сезган эдим, демак, янглишмаган эканман. Ҳаммаси равшан бўлди менга — онангиз бир ўзи ичиб кайф қиларкан-у, сиз энгиш қийин бўлган бу иллатга қарши мардона курашиб келаркан-

сиз. Ҳолбуки, онангиз ҳамма майпарастларга ўхшаб, айёрлик қилишни, ичкиликни топиш ва уни сиздан яшириш йўлларини билиб олган. Онангизнинг хуфия жойини сиз фақат кеча кечқурун топганингиз тўғри бўлса, мен ҳеч ажабланмасдим. Ҳа, демак, сиз кеча, онангиз уйқуга кетиши билан, унинг хазинасини қуритгансиз ва спиртли ичкиликлар шишаларини олиб бориб сувга ташлагансиз. — У жим қолди. — Ё янглишдимми?

— Йўқ. Сиз мутлақо ҳақсиз. — Энди Розали алам ва ўкинч билан гапира бошлади. — Буни сир тутиш аҳмоқлик эди албатта, лекин мен уялардим, одамлар билиб қолишини истамасдим! Ўшанда айтсам, ҳаммага аён бўларди онаннинг кимлиги. Ундан кейин, бемаъни шубҳаларингиз мени гўё...

Пуаро унинг гапини охирига етказди:

— Нафсониятингизга тегдими сизни қотилликда гумон қилганимиз?

— Ҳа, — яна Розалининг тийиқсиз ўкинчу узлари бошланди, — мен буни ҳаммадан сир тутишга уриниб келдим... Ахир онамда айб йўқ эди-да. Китобларини энди ҳеч ким олмай қўйган. У талқин этган бачкана фахш мавзуи китобхонларнинг меъдасига теккан, лекин онам бунга чидолмаяпти, бу унга ноинсофликдек бўлиб туйилияпти. Оқибат, у ичкиликка ружу қўйди. Мен анча вақтгача, онамнинг нега ўзини бундай ғалати тутишига тушунолмай юрдим. Тушунганимдан кейин, уни бу йўлдан қайтаришга ҳаракат қилдим. Бир мунча вақт ҳаммаси яхши бўлиб турди, кейин тўсатдан яна бошланди — бегона одамлар билан можаро талашиб, низо-нифоқ қилиш. Даҳшат, — деб у хўрсиниб қўйди. — Мен доим сергак бўлиб туришим, вақтида уни одамлар назаридан олиб қочиш керак... Оқибат, онам мени ёмон кўриб қолди. Ҳамма ишда мени айбдор деб ҳисоблайди. Буни мен унинг кўзларида кўраман...

— Бечора қиз, — деди Пуаро.

У Пуарога шахт ўгирилди:

— Менга зинҳор раҳм қила кўрманг. Ҳеч ҳам аяманг мени. Шунда ўзимни енгил ҳис қиламан. — У чуқур ва аянчли хўрсиниб қўйди. — Мен жуда чарчадим. Ўлгудай чарчадим.

— Биладан, — деди Пуаро.

— Ҳамма мени тарбия кўрмаган, кўрс ва қайсар қиз деб ҳисоблайди. Хушхулқ бўлишни унутиб қўйганман.

— Боя айтдим сизга — ёлғиз ўзингиз бардош бериб келяпсиз бошингизга тушган мусибатларга.

— Сиз билан суҳбатлашсам таскин топаман, — деди Розали секингина, — сиз мен билан ҳамиша яхши муомалада бўлдингиз, мосъе Пуаро. Лекин мен сизга кўпинча қўполлик қилдим.

— Дўстларнинг бир-бирига хушмуомала бўлиши шарт эмас.

Розалида бирдан яна шубҳа уйғонди:

— Бу суҳбатимизни сиз ҳали ҳаммага айтиб берсангиз керак? Ахир сиз нима сабабдан ўша лаънати шишаларни сувга ташлаганимни изоҳлашингиз лозим-ку!

— Йўқ, асло айтмайман. Фақат менга шуни айтинг: бу қачон бўлган эди? Соат бирдан ўн дақиқа ўтгандами?

— Шунақароқ. Аниқ айтолмайман.

— Яхши. Энди айтинг-чи, сиз мадемуазел Ван Скулерни кўрувдингизми?

— Йўқ, кўрмовдим.

— Унинг айтишича, каютасининг эшигидан бош чиқариб қараганмиш.

— Бўлса бордир, мен кўрмадим. Олдин мен ҳар томонга кўз ташлаб олиб, кейин дарёга ўтирилдим.

— Демак, палубада бўлганингизда, ҳеч кимни кўрмагансиз, мутлақо ҳеч кимни, шундайми?

Розали сукутга толди. Узоқ сукутга. Қовоқлари осилди, ниманидир жиддий ўйлаётгандай бўлди. Ниҳоят, кескин тарзда деди:

— Йўқ, ҳеч кимни кўрмадим.

Эркул Пуаро аста бош чайқаб қўйди. У ташвишли ва жуда жиддий кайфиятда эди.

Ун тўққизинчи боб

Одамлар ресторанга маъюс ва руҳан эзилган кайфиятда кела бошлашди. Чамаси, иштаҳанинг “карнай” лиги тошбағирлик белгиси бўлса керакки, овқатга ҳеч ким деярли қўл урмади. Бугун эрталаб Тим Аллертоннинг шашти жуда паст эди, у кириб келганида онаси стол ёнида кутиб ўтирарди.

— Қаёқдан ҳам шу лаънати кемага чиқдик! — деб тўнғиллади у.

— Ҳа, жоним, — деб қўшилишди унга гамгин она. — Шундай навниҳол, шундай гўзал қизни кимдир совуққонлик билан отиб ўлдирса-я. Ундан кейин, анави шўрпешона иккинчи қизни айтмайсанми!

— Жаклинани айтяпсизми?

— Ҳа. Унга раҳмим келяпти. У бир бурдагина ва жуда аянчли.

— Иккинчи ўйнамайдиган бўлади ўқ отадиган ўйинчоқларни, — деди Тим чўрт кесиб, хафсаласизлик билан нонга ёғ сураркан.

— Бугун жуда бадҳазмсан, Тим.

— Ҳа, кайфиятим бузилган, ҳамма қатори.

— Лекин бу газабга минишингнинг боиси нима?

— Мен, шунчаки, таассуфдаман, юрагим ғаш. Наҳотки тушунмаяпсиз — биз қотиллик ишига аралашиб қолдик, ахир. Бу кемадаги одамларнинг барчаси шубҳа остида.

Миссис Аллертон ҳайрон бўлди:

— Расман шундай, лекин ҳатто тасаввур қилиш ҳам бемаънилик, гўёки биз...

— Асло бемаънилик эмас, ишонинг. Шалола билан Асвон полициячилари сизнинг мурувватпешалигингизга ҳам, раҳмдиллигингизга ҳам қараб ўтирмайди.

— Жиноятчилар ҳали Асвонга етиб бормасимиздан қўлга олинади.

— Қандай қилиб?

— Мосье Пуаро қотилни топади.

— Ўша қари вайсақи-я? У ҳеч кимни топа олмайди, фақат суҳбатлашишни ва мўйловини пайпаслашни билади.

— Қулоқ сол, Тим, барибир, чидашимизга тўғри келади, кел, қўй, асабимизни бузмайлик.

Тим бояги-боягидай нохуш кайфиятда эди.

— Эшитдингизми, марварид шодаси йўқолибди.

— Линнетникими?

— Ҳа. Кимдир ўғирлаган уни.

— Балки шу марварид туфайли ўлдиришгандир Линнетни?

— Йўқ, ойи, сиз иккита мутлақо бошқа-бошқа нарсани чалкаштириб юборяпсиз.

— Марварид йўқолганини сенга ким айтди?

— Фергюсон. Унга дўсти — механик айтибди, механик Линнетнинг оқсочидан эшитганмиш.

— Чиройли марварид эди, — деди миссис Аллертон.

Пуаро келиб жойига ўтирди.

— Мен бир оз кечикдим, — деди у бош эгиб.

— Мистер Дойлнинг яраси оғирми? — сўради миссис Аллертон.

— Ҳа, доктор Бесснер Асвонга етиб боришимизни сабрсизлик билан кутяпти, у ерда жароҳатни рентген қилиб, ичида қолган ўқни олиш мумкин. У Дойлни, умрбод оқсоқ бўлиб қолмайди, деяпти.

— Бечора Симон, — деб хўрсиниб қўйди миссис Аллертон, — кечагина қандай бахтиёр эди-я, дунёдаги жамики нарсалар унинг измида эди, энди бўлса, хотини ўлдирилган, ўзи яраланиб, ночор аҳволда ётипти. Лекин у ҳалиги... У жим бўлиб қолди.

— Нима демоқчи эдингиз, мадам? — сўради Пуаро.

— Ишқилиб, у анави шўрлик қиздан кўп ҳам аччиғланмаяптими?

— Мадемуазел Жаклинаданми? Аксинча, Дойл унинг ташвишини қилиб ётибди.

Пуаро Тимга ўтирилди.

— Агар эсингизда бўлса, бу — руҳий кечинмага доир масала. Мадемуазел де Белфорт уларни таъқиб қилиб юрган пайтда, Симон доим газабга минган эди. Энди бўлса, қиз уни отиб оғир яралаганидан, эҳтимолки, умрбод чўлоқ бўлиб қолишига сабабчи бўлганидан кейин, Дойлда аввалги газабдан асар ҳам қолмади. Сиз буни изоҳлай оласизми?

— Ҳа, — деди ўйчанлик билан Тим, — изоҳлай олсам керак. Жаклинани таъқиб қилган чоғида, бу рафтори билан Симонни аҳмоқона аҳволга солиб қўйганди...

— Сиз ҳақсиз, — деди Пуаро бош ирғаб, — у Дойлнинг эркаклик фазилатини ерга урган эди.

— Энди бўлса, қизнинг ўзи ўшандай аҳмоқона аҳволга тушиб қолди ва Дойл...

— ...Ҳиммат қилиб уни кечирини мумкин, — деб миссис Аллертон ўглининг гапини якунлади. — Эркаклар худди болаларга ўхшашади.

Пуаро жилмайди:

— Айтинг-чи, — деб у Тимга юзланди, — мадам Дойлнинг холаваччаси мисс Жоанна Саутвуд сиртдан унга ўхшайдими?

— Сиз янглишдингиз, мосье Пуаро, Жоанна Саутвуд — менинг холаваччам ва Линнет Дойлнинг дугонаси.

— Эҳ, кечиринг, чалкаштириб юборибман. Ўша ёш ледини матбуот ахборотларидан тез-тез эслаб туришади. У мени қизиқтириб қолган эди бир пайтлар.

— Нега? — шартта сўради Тим.

Худди шу пайт Пуаро ўрнидан туриб, ёнларидан ўтиб кетаётган Жаклина де Белфортга бош эгди. Қизнинг яноқлари лов-лов ёнар, кўзларида ўт чақнар ва тез-тез ҳансираб нафас оларди. Шу боис, Пуаро Тимниг саволини жавобсиз қолдирди.

— Қизиқ, — деб гапира бошлади Пуаро бепарволик билан, — ёш хонимларнинг ҳаммаси ҳам худди мадам Дойл сингари, ўзларининг қимматбаҳо буюмларига эътиборсиз бўлишармикин?

— Демак, рост экан-да — марварид чиндан ҳам ўғирланганми? — сўради миссис Аллертон.

— Буни сизга ким айтди, мадам?

— Фергюсон, — шошқалоқлик билан жавоб қилди Тим.

Пуаро унга хомуш қараб қўйди.

— Ҳа, бу рост.

— Ҳали бу ўғирлик туфайли, ҳаммамиз бир қатор нохуш расмиятчиликлар синовидан ўтсак керак? — деди миссисс Аллертон ташвишга тушиб. — Тим шундай фикрда.

Тимнинг қовоғи солинди, шу чоғ Пуаро унга ўгирилди.

— Ҳа-а, демак сиз ҳам шунақа аҳволга тушган экансиз-да? Эҳтимол, кимнингдир хонадонида меҳмон бўлган чоғингизда қандайдир қимматбаҳо буюм ўғирлангандир?

— Ҳеч ундай бўлмаган, — деди чўрт кесиб Тим.

— Нега ахир, ўғлим, Портарлингтонларникида бўлганинда бриллиант ўғирланган эди-ку — эсингда йўқми?

— Ойи, сиз доим ҳамма нарсани чалкаштириб юрасиз. Мен у ерда бўлганимда уй бекасининг йўғон бўйнидаги маржон қалбаки эканлиги аниқланган эди. Бриллиантни анча илгари алмаштириб қўйишган бўлса керак. Қолаверса, кўпчилик, беканинг ўзи алмаштирган, деб тахмин қилган эди.

— Жоанна шундай деб айтганди.

— Жоанна у ерда бўлмаганди.

— Лекин у Портарлингтонларни яхши билади, бунақа тахмин фақат ундан чиқиши мумкин.

— Ойи, сиз Жоаннани ҳеч ёқтирмайсиз.

Пуаро алҳол суҳбат мавзуини ўзгартирди. У Асвонда ҳинд тожирларидан қирмизи ва заррин шоҳи мато сотиб олмоқчи экан. Лекин божхона солиқлари уни тараддудга солибди.

— Мен эшитувдим, харид қилинган молни тўғри дўконнинг ўзидан Англияга жўнатса бўларкан, мол манзилга бешикаст етиб бораркан.

— Яхши. Мен шундай қиламан. Лекин мол Англияга етиб борганида, эгаси ҳали саёҳатдан қайтмаган бўлса-чи? Бундай ҳол бўлганми сизда?

— Йўқ, менимча. Сен нима дейсан, Тим? Баъзида узоқдан юборилган китобларни олиб турасан, ҳеч қандай оворагарчилик бўлмаганди, шекилли.

— Китоб — бу бутунлай бошқа нарса.

Ширинлик тортилди. Шунда Рэйс ўрнидан туриб, ҳаммага мурожат қилди. У қотиллик юз берган вазият ҳақида баёноат берди ва марварид ўғирланганини эълон қилди. Шунга кўра, кемада тинтув ўтказилишини айтди. У барча йўловчилардан ресторанда қолишни илтимос қилди, ундан кейин, ҳеч кимда ҳеч қандай эътироз бўлмаслигига ишонч билдириб, ҳамма йўловчилар биттама-битта тинтиб кўрилажagini айтди. Пуаро тез-тез юриб, Рэйснинг олдига борди. Бутун ресторанда говур-гувур кўтарилди — одамлар газабланишар, нафратланишар, ҳайрон бўлишарди...

Пуаро ниҳоят Рэйс олдига етиб борди ва унинг қулоғига бир нима деб пичирлади. Рэйс унинг гапини диққат билан эшитди, кейин стюардни чақириб, қисқагина фармойиш берди. Рэйс билан Пуаро палубага чиқиб, тутқич олдида туришди. Рэйс чека бошлади.

— Яхши фикр, — деди у, — қизиқ, отилиб чиқармикан бирон киши? Яна уч дақиқа кутамиз.

Ресторан эшиги очилиб, стюард чиқди:

— Бир хоним ҳозироқ сиз билан гаплашмоқчи.

— Яхши, — суюниб кетди Рэйс. — Ким экан у?

— Мисс Бауэрс, сэр, ҳамшира.

Рэйс ҳайрон:

— Уни чекиш хонасига олиб боринг. Бошқа ҳеч кимни ташқарига чиқарманг.

— Хўп, сэр, иккинчи стюард қолганларни қўзғатиб турибди.

Рэйс билан Пуаро чекиш хонасига кетишди, стюард ресторонга қайтди.

— Ақл бовар қилмайди — Бауэрс-а! — деди Рэйс.

Улар энди кириб ўтиришган ҳам эди, стюард мисс Бауэрсни бошлаб келди.

Мисс Бауэрс ҳар доимгидай, сипо ва хотиржам эди.

— Кечиринг мени, полковник, сизга мана буни бергани келдим, — у одмигина қора сумкачани очиб, ундан марварид шодасини чиқарди.

Йигирманчи боб

Агарда мисс Бауэрс одамларда таассурот уйғотишни хушлаганда, ҳозир бир ҳузур қилган бўларди. Полковник ҳайратдан донг қотиб қолди, кейин ҳушини йиғиб олиб, маржонни қўлига оларкан, деди:

— Ишона олмайман! Илтимос, очикроқ сўзлаб беринг.

— Мен ҳам очигини айтгани келдим, — мисс Бауэрс яхшилаб ўтириб олди. — Жуда қийин аҳволга тушиб қолдим, нима қилишимни билмайман. Ван Скулерлар оиласи эл оғзига тушишдан қўрқади, лекин бу сафар, бошқа иложим йўқ эди; агар тинтув пайтида сумкамдан марварид топилганида борми, бирибир, ҳақиқатни очишдан ўзга иложим қолмасди.

— Ўша сиз айтган ҳақиқат нима ўзи? Миссисс Дойлнинг марваридини сиз олганмидингиз?

— Нималар деяпсиз, полковник! Менмас, мисс Ван Скулер олган.

— Мисс Ван Скулер?

— Ҳа. Энди айтмай иложим йўқ; у ҳар нарсани... ўғирлайди. Айниқса, қимматбаҳо буюмларни. Унинг ёнида бўлишим сабаби ҳам шунда. Мақсад унинг саломатлигини кузатиш эмас асло. У қандайдир идиосинкразия¹ га ўхшаш дардга чалинган. Мен доимо сергакман, унинг хизматига келганимдан буён бир марта ҳам экссесс (кучли ҳиссиёт) содир бўлмади. Доим ҳушёр бўлиб туришим керак. Мисс Ван Скулер ўғирлаган нарсасини нуқул пайпоғига яширади. Бу мураккаб жумбоқ эмас асло. Ҳар куни эрталаб мен унинг пайпоғини кўздан кечираман. Биронта номақбул нарсани кўриб қолсам, бекамни дарров тўшагига ётқизаман. Кемада ишим анча мураккаброқ. У кечалари ўғирлик қилмаса ҳам, одатда, унутиб қолдирилган буюмларни териб юради, лекин марварид — унинг жон-дили.

Мисс Бауэрс жим бўлиб қолди.

— Сиз бу марваридни қандай топдингиз?

— Бугун эрталаб пайпоқ ичидан топдим. Уни шу заҳоти танидим ва миссис Дойлнинг каютасига бордим — марвариднинг ўғирлангани овоза бўлмасдан, уни ими-жимиди ўрнига қўйиб қўймоқчи эдим; лекин афсуски, эшик олдида стюард турарди, у менга каютага кириш мумкин эмаслиги сабабини тушунтирди. Мен жуда мушкул аҳволга тушиб қолгандим. Биласизми, Ван Скулерлар энг олижаноб оила саналади. Ахир даҳшат бўлади-ку, агар бу нарса газетада босилиб чиқса. Лекин бундай бўлмайди-а, тўғрими? — сўради мисс Бауэрс хавотирланиб.

— Ҳозирча бир нима дея олмайман, — эҳтиётлик билан жавоб қилди Рэйс. — Сиз учун қўлимиздан келган ҳамма ҳаракатни қиламиз, албатта. Мисс Ван Скулер нима жавоб қилди сизга?

¹ И д и о с и н к р а з и я — инсон организмнинг айрим буюмлар ё ҳодисаларга нисбатан ортиқ даражада таъсирчанлиги.

— О, у бўйнига олмади, ҳар доимгидай — қандайдир аблаҳ ташлаб кетганмиш. У ҳеч қачон бўйнига олмайди. Агар ўғирлик қилаётганида қўлга туширсангиз, дарров мўминтой бўлиб, тўшагига ётиб олади.

— Мисс Робсон хабардорми унинг бу, ҳм... қилигидан?

— Йўқ. Корнелия жуда кўнгилчан қиз, унга ҳеч нима айтмадик. Нима қиламан уни аралаштириб, бир ўзим ҳал қилишим мумкин бу масалани, — деб қўшиб қўйди мисс Бауэрс.

— Айтинг-чи, — деди Рэйс жиддийлашиб, — балки мисс Ван Скулер васваса замирида қотиллик қилишга ҳам мойиллик бордир?

Мисс Бауэрс ўйлаб ўтирмай жавоб қилди:

— Йўқ, йўқ, худо сақласин!

Пуаро яна баъзи нарсаларни ойдинлаштирамоқчи бўлди.

— Мисс Ван Скулернинг қулоғи унга юзма-юз гаплашиб турганингизда деярли сезилмайди, лекин хонага кирганингизни эшитмайди.

— Сиз нима дейсиз, ён қўшниси бўлган миссис Дойлнинг каюта-сида биров юрганини у эшитиши мумкинми?

— Йўқ, эшитмаслиги аниқ. Каравоти қўшни деворнинг қарама-қарши томонида. Йўқ, у асло эшита олмасди.

— Миннатдорман сиздан, мисс Бауэрс.

— Энди, марҳамат қилиб, ресторанга қайтинг, — илтимос қилди Рэйс.

У мисс Бауэрсга эшикни очди ва то у зинадан тушгунича кутиб турди. Пуаро эса қўлига марварид шодасини олиб, унинг доналарини бармоқлари орасидан ўткази бошлади.

— Менимча, — деб маънос оҳангда гап бошлади Рэйс, — нима бўлганда ҳам, мисс Ван Скулерни шубҳа остидаги одамлар рўйхатидан ўчириб ташлай олмаймиз. У ўлдирган бўлиши ҳам мумкин, марваридни қўлга киритиш мақсадида. Ҳамшира буни билмаган.

— Менимча, — деди хаёли паришон Пуаро ҳамон марварид билан машғул экан, — у ҳақиқатан ҳам каютасидан бош чиқариб, Розалини кўрган. Лекин унинг Линнет Дойл каютасида одам юрганини эшитганига ишонмайман. Ўша пайт унинг хаёли бошқа нарсада бўлган.

— Демак, мисс Оттерборн палубада бўлган экан-да?

— Ҳа, у онаси сотиб олиб яшириб қўйган спиртли ичимликларни сувга ташлаган.

— Шунақа денг! — мушфиқона бош чайқаб қўйди полковник, — қийин экан бечорага.

— Ҳа, турмуши азобда унинг.

— Хурсандман бу масала ойдинлашганидан. Розали ҳеч нима кўрмабдими?

— Буни сўрадим ундан. У анчагача жим туриб қолди, кейин рад жавобини берди.

— Шунақа денг! — деди полковник ҳаяжонланиб.

— Ҳа, бу қизиқ масала.

— Яхши, энди тинтувни бошлашимиз керак. Марвариднинг йўқолгани баҳона бўлди.

— Дарвоқе, марварид, — деди Пуаро хаёлга толиб. У марварид шодасини кўтариб ёруғга солиб кўрди, кейин унга тилини теккиздди, ҳатто аста-секин тишлаб ҳам кўрди. Сўнг уни столга ташлаб, хўрсинганча деди: — Бизни янги мушкулотлар кутяпти, дўстим. Мен қимматбаҳо тошлар бўйича мутахассис эмасман-у, лекин умримда

кўп марта рўпара келганман бунақа нарсаларга, шунинг учун қатъий ишонч билан айтишим мумкин: бу марварид — жуда моҳирона ишланган сохта буюм.

Йигирма биринчи боб

Полковник Рэйс бўралаб сўкинди.

— Борган сари бадтар чалкашиб кетяпти бу лаънати иш. — У марваридни қўлига олди: — Ишончингиз комилми? Назаримда, бу — ҳамма марваридлар сингари марварид.

— Ҳа, жуда пухта ишланган қалбаки марварид.

— Хўш, бу бизга нима беради? Келинг, Линнет Дойл хавфдан холи бўлиш учун, атайлаб қалбаки маржонни ясаган ва бу ерга шуни тақиб келган, деб фараз қилайлик. Кўпчилик аёллар шундай қилишади-ку.

— Буни эри билган бўларди.

— Шарт эмас.

— Унда, иккита тахмин юзага келади. Ё кимдир ҳақиқий марваридни ўғирлаганидан кейин, мисс Ван Скулер қалбаки марваридни ўғирлаган, ё бўлмаса, бу клептомания¹ воқеаси бошдан-оёқ чалғитиш учун қилинган ва ўғри мисс Бауэрнинг ўзи. Балки улар кўпчиликдир? Мен америкалик аслзода оила ниқоби остида қимматбаҳо буюмларни ўғирлаш билан шуғулланувчи тўдани назарда тутяпман.

— Лекин шуни унутмангки, — деди Пуаро, — сохта буюмни аслига ўхшатиб тайёрлаш осон эмас. Маржоннинг узунлигини, унинг илгаги ва ҳоказоларини ниҳоятда аниқ билиш, қисқаси, асл буюмни олдиндан жуда пухта ўрганиб чиқиш лозим бўлади, акс ҳолда, мадам Дойл марвариднинг қалбаки эканлигини пайқаб қолган бўларди; ҳа, бундай сохта марваридни яшаш учун жуда кўп вақт керак бўлади. Бунақа ишлар шошқалоқлик билан бажарилмайди.

Рэйс ўрnidан турди.

— Ҳозир фараз қилишимиздан фойда йўқ. Келинг, ишга киришайлик. Балки марварид топилиб қолар, энг муҳими, агар синчковлик билан ҳаракат қилсак, биронта далилий ашё ҳам топармиз.

Улар пастки палубадаги биринчи каютага киришди. Бу синьор Ричеттининг каютаси эди. Бу ерда улар археологияга доир турли тиллардаги анча-мунча китобни, ҳар томонда сочилиб ётган кийимлар, сочга суриладиган ҳиди жуда ўткир лосьонлар ва унинг номига ёзилган иккита хатни кўрдилар — хатнинг бири Суриядаги археологик экспедициядан, иккинчиси Римдан, унинг синглизидан келган эди. Синьор Ричеттининг ҳамма дастрўмоллари гулдор шоҳидан эди.

Кейин Фергюсоннинг каютасига ўтишди. Унинг буюмлари оз эди. Ҳамма устки кийимлари исқирт ва титилган, аммо ички кийимлари бениҳоя нафис ва нодир эди. Дастрўмоллари ҳарир оқ матодан эди.

— Қизиқ, — деб гўлдираб қўйди Пуаро, — ҳайратомуз мутаносиблик.

— Тавба, биронта хат ҳам, ҳеч қандай ҳужжат ҳам йўқ, — дея қўшилишди Рэйс.

— Ҳа, бу каюта бизни ўйлантириб қўйди; мосье Фергюсон қизиқ йигит. — У столда ётган муҳри узукни олиб, қўлида айлантириб кўрди ва хаёлга толиб яна жойига қўйди.

Улар Луиза Бурженинг каютасига яқинлашишди. Бу оқсоч, одатда, ҳамма сайёҳлардан кейин, кема ходимлари билан бирга овқатла-

¹ К л е п т о м а н и я — ўғирлик қилишга ундовчи руҳий касаллик.

нарди, лекин Рэйс бу гал ҳамма билан баравар овқатланишни буюрган эди унга.

Эшик олдида уларни стюард кутиб олди ва оқсочни ҳеч ердан топа олмаганларини айтди. Рэйс каютага мўраллади — ҳеч ким йўқ эди. Улар сайл палубасига кўтарилишиб, кеманинг ўнг томонига ўтишди. Бу ерда биринчи каюта Фантораники эди. Унинг ҳамма буюмлари гоётада батартиб жойлаштирилганди. Фантора сафарга жуда оз нарса олибди, лекин ҳаммаси асл буюмлар эди.

— Биронта ҳам хат йўқ, — деб қайд қилди Пуаро. — Мистер Фантора жуда эҳтиёткор одам кўринади, келган хатларни ўқиб бўлиб, йўқ қилиб ташласа керак.

Кейинги каюта Тим Аллертонники эди. Қимматбаҳо ёғочдан йўниб ясаиб, беҳисоб нақшлар билан безатилган каттакон тасбеҳ унинг каттолик эканлигидан далолат берарди. Рэйс билан Пуаро бу ерда кийимкечакдан ташқари, ярми ёзилган кўлэзма, анча-мунча мақола, аннотация ва китобларни (кўпи замонавий) кўришди. Ёзув столида ва унинг ғаладонларида хатлар бетартиб сочилиб ётарди. Пуаро уларни кўздан кечирди, лекин Жоанна Саутвуддан келган хатни учратмади. У елимли сиқма идишни очиб бармоғига суриб кўрди, кейин ёпиб жойига қўйди.

— Бу ерда Вулворс дўконининг дастрўмоллари йўқ, — деди Рэйс ички кийимлар солинган жомадонни ёпаркан.

Миссисс Аллертоннинг каютаси нозик дид билан йиғиштирилган, бу ердан хушбўй лаванданинг ҳиди анқиб турарди. Улар каюта-ни тез кўздан кечириб чиқишди.

— Қандай дилрабо аёл-а! — деди Рэйс кета туриб.

Кейинги каюта Симон Дойлники эди. Барча энг зарурий буюмлар: пижама, пардоз-андоз ашёлари ва ҳоказолар доктор Бесснернинг каютасига олиб чиқиб кетилган эди. Бу ерда фақат иккита каттакон чарм жомадон билан сумка қолган эди.

— Бу ерда ниҳоятда сергак бўлишимиз керак, дўстим, — деди Пуаро. — Ўғри марваридни шу ерга ташлаб кетган бўлиши ҳам мумкин. Чунки ўз каютасига яширса, эҳтиётсизлик қилган бўларди. Ҳамма кириши мумкин бўлган ҳожат жойлари ҳам хатарли. Шунга кўра, эгаси кирмайдиган каюта ўғри учун энг қулай жой, лекин биз марваридни бу ердан топган тақдиримизда ҳам, ҳеч нимани ойдинлаштира олмаймиз.

Гарчи тинтув ниҳоятда синчковлик билан ўтказилган бўлса ҳам, ҳеч қандай самара бермади. Улар Линнет каютасига йўл олишди. Бу ерда ҳамма нарса эрталаб қандай ҳолда бўлса, ҳозир ҳам шундай эди, фақат маййит олиб чиқиб кетилган эди.

— Худо, ҳақи, Пуаро, — деди Рэйс ёлбориб, — ҳеч бўлмаса шу ердан топинг биронта фойдали далилни. Сиз топмасангиз, унда ким топади?

Пуаро қунт билан бамайлихотир ишга киришди. У тиззалаб олиб ернинг ҳар бир қаричини кўздан кечирди. Кийим жавонига ва ички кийимлар тахланган ғаладонларга тез кўз ташлаб чиқди. Қимматли жомадонларни очиб кўрди, ниҳоят юз қўл ювгич олдига борди — лосьон шишаларига уни қизиқтириб қолди. Уларни олиб пардоз столига қўйди. Шишалардан бири бўшаган эди. Фақат унинг тубида бир томчигина тўқ-қизил суюқлик қолганди. Лекин шу ҳажмдаги иккичи шиша деярли тўла эди. Пуаро олдин биринчи шишанинг, кейин иккинчи шишанинг оғзини очди, сўнг эҳтиётлик билан ҳидлаб кўрди. Нок сиркасининг ўткир ҳиди димоғига урилди. Афти буришиб, шишанинг қопқоғини ёпди.

— Хўш? — сўради Рэйс.

Пуаро унга французча мақол билан жавоб қилди:

— Пашшани сирка билан тутмайдилар, — сўнг хўрсиниб қўйиб илова қилди. — Омадимиз чопмади, дўстим. Қотил тарбия кўрмаган экан, қаранг, биронта илма тугма ҳам, сигарета қолдиғи ё кулини ҳам қолдирмабди. Агар қотилни аёл киши деб фараз қиладиган бўлсак, у дастрўмолини, лаб бўёғини ёки бир тутам сочини қолдирса бўларди. Йўқ, қолдирмабди.

— Фақат тирноқ бўййдиган лок шишасини қолдирибдими? — деди Пуаро, — оқсочдан сўраш керак. Бу ерда бир гап бор... ҳам... мавҳум гап.

— Ҳайронман, оқсоч қаёққа ғойиб бўлдийкин-а? — деди Рэйс.

Улар каютадан чиқиб, эшикни ёпишди ва мисс Ван Скулернинг каютасига киришди. Ҳаммаёқда ҳашамдорлик аломатлари: қимматбаҳо жомадонлар, сон-саноқсиз пардоз-андоз буюмлари. Ҳаммаси батартиб терилган.

Навбатда Пуаронинг, сўнг Рэйснинг каюталари эди.

— Марваридни бизнинг каютамызга яширишлари амримаҳол, — деди Рэйс.

Пуаро бу фикрга қўшилмади.

— Аксинча. Мен Шарқий экспресда бир қотилликни текшираётган пайтимда кичик бир мушкуллик юз берганди. Қирмизи кимоно ўғирланган эди. Унинг поездда эканлигига аниқ ишонардим. Биласизми, биз уни қаердан топдик? Менинг қулфланган жомадонимдан! Қаранг, қандай безбетлик-а!

— Майли, қараб кўрайлик бўлмаса, балки бу сафар ҳам кимдир сизга ё менга шундай безбетлик қилгандир.

Бироқ марваридни ўғирлаган ўғри уни Рэйснинг ҳам, Пуаронинг ҳам каютасига ташлаб кетмаган эди.

Улар кеманинг қуйруқ томонини айланиб ўтиб, мисс Бауэрснинг каютасини жуда синчиклаб тинтиб чиқишди. Лекин бу ердан ҳам ҳеч қандай шубҳали нарса топилмади. Ҳамширанинг дастрўмоллари сидирга матодан бўлиб, уларнинг четига эгаси исмининг бош ҳарфи тикиб ёзилган эди.

Миссис Оттерборн билан унинг қизи каюталарида ҳам юқоридаги ҳолат такрорланди — ҳеч бир шубҳали нарса топилмади. Кейин доктор Бесснернинг каютаси келарди.

Симон иситмалаб, ўзини ёмон ҳис қиляётган эди. Пуаро бунни кўрди-ю, докторнинг нима сабабдан уни тезроқ госпиталга етказишга ва мутахассис-врачлар қўлига топширишга шошиляётганини тушунди.

Пуаро ўзи билан Рэйснинг бугун нима ишлар қилишганини батафсил сўзлаб берди ҳамда марварид топилганини, лекин бу сохта марварид эканлигини маълум қилди.

— Мосье Дойл, хотинингиз ўзи билан ҳақиқий марваридни олиб келганига аниқ ишонасизми, балки у чиндан ҳам қалбаки бўлгандир?

Симон қатъий ишонч билан жавоб қилди:

— Йўқ, йўқ, аниқ биламан. У Линнетга жуда ёқарди, уни доим тақиб юрарди. Марварид ҳар қандай бахтсиз ҳодисадан, ҳатто ўғирланишдан ҳам сугурта қилинган экан. Шунинг учун бўлса керак, Линнет бепарво эди унга.

— Унда тинтувни давом эттирамыз.

Пуаро жавон галадонларини, Рэйс жомадонларни оча бошлашди.

— Наҳотки кекса Бесснердан ҳам шубҳаланаётган бўлсангиз? — деди Симон ҳайрон бўлиб.

Пуаро елкасини қисиб қўйди.

— Нега шубҳаланмайлик? Очигини айтганда, нима биламиз Бесснер тўғрисида?

— Ахир у марваридни қандай яшириши мумкин бу ерга?

— Бугун яширолмасди. Лекин марвариднинг қачон алмаштириб қўйилганини биз билмаймиз-ку. Балки бу бир неча кун олдин бўлгандир.

— Тўғри, мен буни ўйламабман.

Лекин бу ерда ҳам тинтув ҳеч қандай самара бермади.

Пеннингтоннинг каютасида Рэйс билан Пуаро Линнет мулкига тааллуқли ва юридик ҳужжатлар солинган папкаларга алоҳида эътибор қаратишади. Пуаро маъюс бош эгиб ўтирарди:

— Назаримда, ҳаммаси қонунга мувофиқ.

Кейин улар вазмин колът тўппончани топдилар, уни кўздан кечириб, яна жойига қўйиб қўйдилар.

— Демак, мистер Пеннингтон саёҳатга ёнида қурол билан чиқибди-да, — деб қўйди Пуаро.

— Ҳа, буни ўйлаб кўриш керак. Лекин ахир Линнет Дойлни мутлақо бошқа калибрдаги пистолетдан отганлар-ку, — деб Рэйс жим бўлиб қолди. — Биласизми, нима учун пистолетни сувга ташлаб юборганларини мен тушунгандайман. Ким билсин, қотил уни Линнет Дойлнинг каютасида қолдиргандир-у, кейин уни топиб сувга ташлагандир — нима дейсиз?

— Ҳа, бўлиши мумкин. Мен буни ўйловдим. Ундай ҳолда, устма-уст бир нечта савол туғилади. У одам ким ўзи? Нима учун у Жаклина де Белфортни шубҳадан холи қилмоқчи бўлган? Нега у Линнетнинг каютасига кирган? Ҳозирча биз унга ўхшаган фақат битта одамни биламиз — мисс Ван Скулерни. Айтинг, мисс Ван Скулерни Жаклина де Белфортнинг халоскори сифатида тасаввур қилиш мумкинми? Бунинг нима кераги бор унга? Яна ўша савол: нега пистолетни сувга ташлашган?

— Балки мисс Ван Скулер ўз ёпинчигини таниб қолгандир, — деб хаёл қилди Рэйс, — кўрқиб кетгану ҳаммасини сувга ташлаб юборган.

— У ёпинчиқни ташлаб юбориши мумкин эди, лекин пистолетнинг нима дахли бор бунга? Шундай бўлса ҳам, фикрингизга қўшиламан — балки шудир ўртага ташлаган саволимизга жавоб. Лекин, эй Худо, ҳеч қовушмаяпти, ҳеч келишмаяпти! Ёпинчиқ масаласида менда яна битта фикр бор...

Пуаро Рэйсдан тинтувни давом эттиришни сўраб, ўзи Бесснернинг каютасига қайтди, у Симон билан яна бир марта гаплашиб олмоқчи эди.

— Эшитинг, — деб гапира бошлади Симон, — мен ўйлаб кўрдим, кеча Линнетнинг бўйнида ҳақиқий марварид бўлган, бунга ишончим комил.

— Нима учун бунчалик ишонч билан айтяпсиз, мосье Дойл?

— Нимагаки, кечлик қилишимиз олдидан Линнет, — у хотини исмини тилга олганда қовоғи солинди, — марварид доналарини бармоқлари орасидан ўтказиб ўйнарган, уни таърифлаб ўтирди. У марварид ва дурларнинг фарқига борарди. Агар марварид қалбаки бўлганида, у дарров пайқарди.

— Айтинг-чи, мадам Дойл марваридни ўз дугонасига бериб туриши, умуман, уни қўлдан чиқариши мумкинми?

Симон хижолат бўлди ва қизариб кетди.

— Мосье Пуаро, бу саволингизга жавоб беришим қийин. Чунки мен... мен... ҳали унча яхши билмасдим Линнетни. Умуман олганда, у

жуда саховатли эди. Марваридни биронта дугонасига бериб турган бўлса ҳам ажаб эмас.

— Масалан, мадемуазел де Белфортгами? — сўради Пуаро устмонлик билан.

— Бу билан нима демоқчисиз? — Симоннинг юзи чўгдек қизариб кетди, у бошини кўтарди, инграб юбориб яна ётиб қолди. — Нимага шама қиляпсиз? Жекки ўғирлабдими марваридни? Ҳеч ҳам-да! Қасам ичишим мумкин. Жекки жуда диёнатли қиз. У ўғирлаши мумкин эмас. Бу мутлақо ақлга сиғмайди.

Пуаронинг кўзларида майин истехзо пайдо бўлди.

— О ла-ла-ла! — деб қулиб юборди у бирдан. — Мен фақат ўз тахминимни айтдим, сиз бўлсангиз бирдан саросимага тушиб қолдингиз.

Бу ҳазил Симонга ёқмади, у яна жаҳл билан такрорлади:

— Айтдим-ку сизга, Жекки жуда ҳам диёнатли қиз.

Пуаро Асвонда бўлган суҳбатни эслади: “Мен Симонни севаман, у ҳам мени севади”. Чамаси, Жаклина ҳақ эди.

Рэйс кирди:

— Ҳеч нима йўқ, — маълум қилди у. — Ана, стюардлар ҳам келишди; ҳозир тинтув натижасини биламиз.

Биринчи бўлиб эркак стюард гапирди:

— Ҳеч нима топилмади, сэр.

— Қаршилиқ кўрсатганлар бўлдими?

— Фақат италиялик синьор, сэр. Бу ҳақорат, деб бақирди. Унинг револьвери бор.

— Қанақа револьвер?

— Йигирма беш калибрли маузер, сэр.

— Италияликлар қизиққон бўлишади, — деди Симон. — Водии Халфада бўлганимизда, арзимаган нарсдан фиғони фалакка чиқиб кетганди (унга келган телеграммани адашиб бизга беришган эди). У Линнетга жуда кўпол муомала қилганди.

Рэйс баланд бўйли чиройли стюард томонга ўгирилди.

— Мен хонимлардан ҳеч нима топмадим, сэр, — деди у. — Ҳам-малари газабланиб шов-шув кўтаришди, фақат миссис Аллертон, ҳар доимгидай, хушмуомала, назокатли эди. Марварид топилмади. Лекин ёш леди — мисс Розали Оттерборннинг сумкасида кичкинагина пистолет кўрдим.

— Қанақа пистолет?

— Жуда ҳам кичкина, садафли, сэр. Худди ўйинчоққа ўхшайди.

— Бу қандай касофат иш ўзи, — дея сўкинди Рэйс тишларини ғижирлатиб. — Мен уни шубҳадан холи деб ўйлаган эдим, мана сизга оқибат! Наҳотки, бу лаънати кемадаги ҳар битта қизда кичкина садафли пистолет бўлса? Пистолетни топганингизда, у безовталандими?

— Пайқамади, шекилли, пистолетни кўрганимни. Мен хонимнинг сумкасини унга орқа ўгириб туриб очган эдим.

— Барибир, у сезиши керак эди. Эҳ, яхши бўлмабди! Оқсочдан дарак борми?

— Биз ҳаммаёқни қидириб чиқдик. Ҳеч ерда йўқ.

— Уни охирги марта қачон кўргандингиз?

— Тушликка занг чалинмасдан ярим соат олдин.

— Юринглар, каютасига кириб кўрайлик, — деб таклиф қилди Рэйс. — Балки бирон нима ойдинлашар.

Улар қуйи палубага тушиб, оқсочнинг палубасига киришди.

Вазифаси соҳиббасининг буюмларини саранжом-саришта сақлаш бўлган Луиза Бурже ўз нарсаларига бепарво қараркан. Ҳаммаёқда овқат қолдиқлари сочилиб ётар, жомадонларнинг оғзи очиқ, либослари, пайпоқлари, ички кийимлари стулларнинг суянчиқларига илинган.

Пуаро жавон ғаладонларини бир зумда кўздан кечириб чиқди. Рэйс жомадон устига энгашди. Каравот ёнида Луизанинг туфлилари терилиб турарди. Бир пой қора чарм туфли қандайдир антиқа ҳолатда — ҳавода муаллақ тургандай кўринди. Бу ҳол Рэйснинг диққатини тортди. У жомадонни ёпиб, энгашди ва бирдан баралла чинқириб юборди. Пуаро унга қаради.

— Оқсоч ҳеч қаёққа ғойиб бўлмаган, — деди Рэйс дили ранжиб. — У ҳамма вақт шу ерда, каравот тагида бўлган.

Йигирма иккинчи боб

Тириклигида Луиза Бурже бўлган аёлнинг жасади ерда ётарди. Иккала эркак мурда устига энгашди.

Биринчи бўлиб Рэйс қаддини тиклади.

— Ўлганига бир соатча бўлган. Бесснерни чақириши керак. Тиг унинг қоқ юрагига санчилган. Менимча, ўша заҳоти ўлган. Ҳа, тириклигида кўҳлик бўлган эди, деёлмайсан уни.

— Ҳа, айтолмайсан.

Пуаро ижирганиб юзини тескари бурди. Марҳуманинг қорачадан келган юзи жон талвасасида тиришган, оғзи очиқ қолган эди. Пуаро яна энгашиб, марҳуманинг ўнг қўли бир нимани қисмлаб олганини кўрди. Унинг бармоқларини аста-секин очиб, пуштиранг ва ҳаворанг чизиклари бўлган бир парча қоғозни кўрди.

— Нима бу?

— Пул, — деб жавоб қилди Рэйс. — Минг франклин пулнинг парчаси.

— Мана, энди тушунарли, — деб гапира бошлади Рэйс. — Бу хотин ниманидир билган ва қотилга товламачилик қилмоқчи бўлган. Ахир бугун эрталаб иккаламиз сезган эдик-ку унинг ёлғон сўзлаётганини.

— Эҳ, биз ғирт аҳмоқ эканмиз! — деб чинқириб юборди Пуаро, — овсар эканмиз! Буни эрталабоқ англаб олишимиз керак эди. Унинг гапларини эсланг: “Мен нимани ҳам кўрардим ё эшитардим? Пастки палубада бўлсам, ана унда эҳтимол ўша қотилни мадамнинг каютасига кираётганини ё у ердан чиқаётганини кўрган бўлардим, афсуски...” Албатта, у айтганидек бўлган! У зинадан юқори палубага кўтарилган, ўша одамнинг Линнет каютасига пусиб ктраётганини кўрган. Бироқ бу аёл очкўз, ўта даражада очкўз бўлган, ана шу очкўзлиги бошига етган...

— Биз, барибир, қотил кимлигини билмаймиз, — деди Рэйс ранжиб.

— Йўқ, йўқ. — Пуаро бош чайқади. — Энди биз баъзи нарсаларни биламиз. Деярли ҳамма нарсани. Фақат ҳеч ақлим бовар қилмаяпти... Аммо шундай эканлиги аниқ. Мен тушунмаяпман... Эҳ, ғирт аҳмоқлик қилибман бугун эрталаб! Ахир икковимиз ҳам ўша дамдаёқ сезган эдик-ку бу аёлнинг ниманидир айтмаётганини. Нега энди фаҳмлай олмадик-а — ахир у товламачилик туфайли очиқ гапирмаётган экан-ку.

— Оқсоч дарҳол пул талаб қилган, йўқса, сирни очаман, деб дўқ қилган, — деди Рэйс. — Қотил шартга кўнган ва француз франклари билан тўламоқчи бўлган. Шундайми?

Пуаро ўйчанлик билан бош чайқаб қўйди:

— Йўқ, менимча. Одатда, сафарга чиққан одамлар турли мамлакат валюталарини олиб оладилар: фунтлар, долларларни, аҳён-аҳёнда, француз франкларини ҳам. Эҳтимол, қотил қўлида бор бўлган ҳар турли пулларни оқсочга берган. Қани, давом эттирайлик-чи...

— Қотил кириб оқсочга пулни беради ва...

— Оқсоч уни санашга тушади, — деб Рэйснинг сўзини бўлди Пуаро, — ҳа, ҳа, бу тоифа одамларни мен яхши ўрганганман. Оқсоч, албатта, пулни санай бошлайди, бундай пайтда у мутлақо ҳушёрликни йўқотади. Қотил унга зарба беради. Қоқ юрагига! Кейин пулларни олиб чиқиб кетади, лекин битта банкнотнинг бир бўлаги йиртилиб оқсочнинг қўлида қолганлигини сезмайди.

— Балки биз қотилни ана шу йиртиқ банкнот бўйича топармиз? — деди Рэйс иккиланиб.

— Бу даргумон, — деди Пуаро, — қотил йиртиқ пулни, албатта, кўрган бўлиши керак. Агар у зикна одам бўлса, минг франкли пулни йўқ қилиб ташлашга кўзи қиймайди, лекин у мутлақо бошқа тоифадаги одамга ўхшайди.

— Қаёқдан билдингиз?

— Кетма-кет иккита қотилликка қўл урган одам муайян хислатлар соҳиби, яъни мард, ўткир зеҳли, тезкор ва тараддулланмайдиган бўлиши керак. Бу хислатлар қурумсоқлик ва эҳтиёткорлик билан асло қовуша олмайди.

— Келинг, яхшиси, Бесснерни чақирайлик, — деди Рэйс маъюсланиб.

Бақалоқ доктор мурдани кўздан кечираркан, нуқул ўҳ-ўҳ, вой-вой, деб қўярди.

— Ўлганига кўпи билан бир соат бўлган, — деди у. — Дарҳол жон берган.

— Қандай қурол билан ўлдирилган?

— Қандайдир жуда ўткир, жуда юпқа ва ингичка қурол билан. Унга ўхшаш асбобни кўрсатишим мумкин.

Ҳаммалари докторнинг каютасига ўтишди. Бесснер ўзининг жомадончасидан узун, ингичка ва юпқа жарроҳлик пичоғини чиқарди.

— Мана, шунга ўхшаш қурол, дўстларим. Оддий ошхона пичоғи тўғри келмайди.

— Доктор, — эҳтиётлик билан сўради Рэйс, — асбобларингиздан битта-яримтаси йўқолмаганми?

Доктор унга ўқрайиб қараркан, газаби қайнаганидан лавлагидек қизариб кетди.

— Эсингиз жойидами? Сиз мени, мени, кимсан, ўзининг шахсий шифохонаси, ўзининг энг олийнасаб беморлари бўлган Австриянинг энг машҳур шифокори ҳисобланмиш Карл Бесснерни ўша манфур оқсочнинг қотили деб ҳисобламоқчимисиз? Фирт бемаънилик, нодонлик бу! Йўқ, менинг ҳамма асбобларим жойида. Текшириб кўришингиз мумкин. Лекин мен бундай ҳақоратни кечирмайман, унутмайман ҳам. — Доктор жомадончасини “қарс” этиб ёпиб жойига қўйди ва томоқ қириб, палубага чиқиб кетди.

— Ана, холос! — деди Симон. — Қарияни хафа қилиб қўйдингиз.

— Минг афсус. — Пуаро елкасини қисди.

Қутилмаганда Бесснер қайтиб кирди:

— Илтимос, каютамдан чиқинглар. Беморнинг ярасини боғлашим керак.

Доктор билан бирга мисс Бауэрс кириб келди. У ҳар доимгидай илтифотсиз ва жиддий эди. Ҳамшира Пуаро билан Рэйсинг чиқиб кетишини кутиб турди. Улар итоаткорлик билан чиқиб кетишди. Пуаро қизларнинг гўнғир-гўнғир овози ва кулгисини эшитиб чапга бурилди. Жаклинанинг каютасида Розали ўтирарди. Эшик қия очиқ эди. Қизлар Пуарони кўриб жим бўлиб қолишди. Розали Оттерборн унга қараб жилмайиб қўйди. Унинг бундай қимтинувчи, тарадудли, беўхшов жилмайишини Пуаро биринчи марта кўриб турган эди.

— Сўнгги воқеаларни муҳокама қиляпсизларми? — сўради у.

— Йўқ, — деб жавоб қилди Розали, — биз лаб бўёғи ҳақида гаплашаётгандик. Яна бирон воқеа бўлдимми?

— Мадам Дойлнинг оқсочини ўлдиришган, — деди Пуаро бепарво оҳангда.

— Ўлдиришган? — чинқариб юборди Жаклина. — Ўлдиришган, дедингизми?

— Ҳа, айнан шундай дедим, — Пуаро Жаклинага жавоб бераркан, ўзи Розалини кузатди. — Биласизми, оқсоч кўрмаслиги лозим бўлган қандайдир бир жиноятга гувоҳ бўлган. Оқибат унинг овозини ўчиришган.

— У нимани кўрган экан?

Саволни яна Жаклина берди, бу сафар ҳам Пуаронинг жавоби Розалига қаратилган эди. Бу — уч киши иштирокидаги аломат ўйин бўлди.

— Менимча, бу кундай равшан, — жавоб қилди Пуаро. — Оқсоч кечаги машғум тунда Линнет Дойлнинг каютасига кимдир кириб чиққанини кўрган.

Пуаронинг қулоғига бўғиқ хўрсиниш эшитилди ва у киприклари пир-пир учганини кўрди. Пуаро Розали Оттерборннинг айнан шундай зоҳиран таъсирланишини кутган эди.

— Оқсоч кимни кўрганини айтишга улгурдимми? — сўради Розали.

Пуаро астагина маҳзун бош чайқаб қўйди. Бу пайт уларнинг олди-га кўрқиб кетганидан кўзлари катта-катта очилган Корнелия югуриб келди.

— Вой, Жаклина, — деди у, — қандай даҳшат! Қандай фалокат!

Жаклина билан Корнелия палуба ёқалаб кетишди.

Пуаро билан Розали бошқа томонга бурилишди.

— Нега ҳадеб менга тикиляпсиз? — деб шартта сўради Розали. — Ниятингиз нима ўзи?

— Сиз менга иккита савол бердингиз, мен бўлсам сизга фақат битта савол бермоқчиман. Нега менга ҳақиқатни очмаяпсиз?

— Тушунмадим, нима демоқчисиз ўзи? Бугун эрталаб ҳамма гапни айтиб бердим-ку.

— Ҳаммасинимас. Сиз сумкангизда кичкина садафли пистолет олиб юрганингизни айтмадингиз. Сиз яна ўтган кечаси кимни кўрганингизни ҳам айтмадингиз.

Розали қизариб кетди.

— Бу тўғримас. Менда ҳеч қандай револьвер йўқ.

— Мен револьвер демадим. Мен сумкангизда ётган кичкина пистолет ҳақида гапирдим.

Розали орқасига бурилиб, югурганча каютасига кириб кетди, дарров қайтиб чиқиб, кулранг чарм сумкасини Пуарога отди.

— Сиз бемаъни гап айтдингиз.

Пуаро сумкани очди. Пистолет йўқ эди. У сумкани Розалига қайтараркан, кўзи унинг истехзоли, шодиёна кўзига тушди.

- Йўқ, — деди Пуаро назокат билан, — Пистолет йўқ.
 — Ана кўрдингизми, мосъе Пуаро, ҳамма вақт ҳам ҳақ бўлиб чиқавермас экансиз-ку. Сиз иккинчи саволда янглишдингиз.
 — Мен бундай ўйламайман.
 — Ё тавба, шунчалик ҳам қайсар бўладими одам! — У жаҳл билан депсиниб қўйди. — Сиз миянгизга қандайдир тутуриқсиз бир фикр-ни жойлаб олиб, нуқул тихирлик қилиб ётибсиз...
 — Чунки мен ҳақиқатни билишни истайман.
 — Нимадан иборат ўша ҳақиқатингиз? Назаримда, буни мендан кўра ўзингиз яхшироқ биладиганга ўхшайсиз.
 — Кечаси нимани кўрганингизни ўзим сизга айтиб бераман — хоҳ-лайсизми? Агар ҳақ бўлсам, фақат бош эгиб тасдиқланг, хўпми? Сиз кема қўруғини айланиб ўтганингизда, Линнет Дойлнинг каютасидан чиққан бир эркакни кўриб қолгансиз. Кейин унинг каюта эшигини ёпиб, қарама-қарши томонга юрганини ва охириги каюталардан бирига кириб кетганини ҳам кўргансиз. Хўш, мадемуазел, мен ҳақманми?

Розали сукутда.

— Эҳтимол, индамаслик қулайроқдир сизнингча, — деб гапида давом этди Пуаро. — Сирни очсангиз, ўлдириб қўйишларидан кўрқа-ётгандирсиз балки. — Пуаронинг назарида, Розали бу хўракка или-наётгандай туюлди; кўрқоқликда айбланган одам ҳеч қандай эъти-қод ва маслакни ўйлаб ўтирмай, ҳамма гапни очиқ айтишга мойил-лик сезади ўзида.

Қиз оғзини очди, лаблари пирпираб кетди ва деди:

— Мен ҳеч кимни кўрмадим.

Йигирма учинчи боб

Доктор Бесснернинг каютасидан мисс Бауэрс шимарилган энглар-ини тушириб чиқиб келди. Корнелия билан суҳбатлашиб турган Жаклина гапини чала қолдириб, ҳамшира олдига югуриб борди.

— Қалай у? — деб сўради сабри чидамай.

Айни пайтда Пуаро ҳам етиб келган эди бу ерга. У ҳамширанинг жавобини эшитди:

— Унча ёмон эмас.

— Аҳволи оғирми? — чинқориб юборди Жаклина. — Ўлиб қолади-ми? Айтинг, ўлиб қоладими? — деб у мисс Бауэрснинг қўлини маҳ-кам ушлаб олди.

— Қўйсангиз-чи, азизим мисс де Белфорт. Айтмоқчиманки, умид қиламан, ҳатто ишончим комил — унча хавфли эмас дарди. Жароҳа-тининг ўзи мутлақо беҳатар. Лекин уни, имкон қадар, тезроқ рент-ген қилиш лозим. Мистер Дойлга ҳозир фақат тинчлик керак.

Жаклина ҳамширанинг қўлини қўйиб юборди ва кўзида филт-филт ёш билан худди сўқир одамдай, ўз каютаси томон тусмоллаб юриб кетди. Кимнингдир бақувват қўли унинг тирсагидан ушлади. У бо-шини кўтарди, ёш тўла кўзлари Пуарони кўрди. У Жаклинани каю-таси эшигигача етаклаб борди. Қиз ичкарига кириб, ўзини каравотга отди ва астойдил ув тортиб йиғлай бошлади:

— У дош беролмайди! Ўлиб қолади! Биламан, биламан, у ўлади!

Ҳаммасига мен айбдорман! Мен ўлдирдим Симонни! Мен уни шундай севаман, шундай севаманки...

— Ҳаддан зиёд севасиз, — деди Пуаро хўрсиниб.

У Жаклинанинг каютасидан чиқиши билан олдига Рэйс шоша-пиша югуриб келди:

— Пуаро! Азизим! Менга жуда ҳам кераксиз. Бир фикр туғилди. Бугун эрталаб Дойл тасодифан телеграмма ҳақида гапирганди. Ўшанда аҳамият бермагандим гапига. Балки бундан ҳеч нима чиқмас ҳам, лекин биласиз, ҳар битта майда тафсилот ҳам биз учун аҳамиятли. Жин урсин, Пуаро, иккита қотиллик содир бўлди, биз бўлсак, ҳануз зулмат ичида тентираб юрибмиз.

— Йўқ, зулмат ичидамас. Мен ёруғликни кўряпман.

Рэйс ҳайрон:

— Биронта тахмин пайдо бўлдими сизда?

— Тахмин ҳам гапми? Қатъий ишонч!

— Қачондан бери?

— Луиза Бурже ўлдирилгандан бери.

— Жин урсин, ҳеч нимага тушунмадим.

Пуаро қўлини Рэйснинг елкасига қўйди.

— Азизим полковник, сиз — улуғ инсонсиз... Ўрнингизда бошқа одам бўлганида, “Айтинг, нимадан шубҳаланиясиз?” — деб суриштирган бўларди. Лекин сиз ҳеч нима сўрамаяпсиз, чунки биласиз, айтишим мумкин бўлган гапни шундоқ ҳам айтган бўлардим. Юринг, телеграмма масаласини аниқлайлик — агар жаноб доктор бизни бемор ёнига киритса, албатта.

Доктор Бесснернинг авзои ҳали ҳам бузуқ эди.

— Нима гап? — деди у ўдагайлаб. — Беморимизнинг ҳарорати баланд.

— Фақат битта савол, — деди Рэйс узр сўраб, — ишонинг, фақат битта.

Доктор Бесснер уларни истар-истамас каютасига киритди ва жаҳл билан томоқ қириб қўйди, сўнг, уч дақиқада қайтиб келишини айтиб, чиқиб кетди. Симон келганларнинг юзига савол маъносида қаради.

— Хўш, нима гап? — сўради у.

— Анчайин, бир тафсил, — жавоб қилди Рэйс. — Марҳамат қилиб, бизга мукамалроқ сўзлаб берсангиз, хотинингиз синьор Ричетти номига ёзилган телеграммани тасодифан ўқигани ҳақида.

— Жоним билан, — Симон Водии Халфада юз берган воқеани мухтасар баён қилди.

Рэйс чуқур энтикиб нафас олди.

— Мистер Дойл, телеграммада нима ёзилган эди, билмайсизми?

— Биладан, Линнет унинг бош қисмини овоз чиқариб ўқиганди. Унда ёзилган сўзлар...

Эшик ортида нимадир бўлаётган эди. Аёл кишининг ҳаяжонли овози эшитилди:

— Мосье Пуаро билан полковник Рэйс қаерда? Ҳозироқ уларни кўришим керак! Бу жуда муҳим! Ҳаёт-мамот масаласи! Уларга айтишим керак... мен... Мистер Дойлнинг олдидами улар?

Бесснер эшикни ёпмаган эди. Эшик оғзини қалин парда тўсиб турарди. Миссис Оттерборн пардани суриб, каютага мисоли қуюндек отилиб кирди. Унинг юзи лов-лов ёнар, айтаётган гапларини яхши англаб бўлмасди.

— Мистер Дойл, — деди у жўшқин кайфиятда, — мен хотинингизни ким ўлдирганини биладан!

— Нима?

Симон бу аёлга ҳайрат билан боқди. Рэйс билан Пуаро ҳам. Миссис Оттерборн уларга тантанавор назар ташлади. У жуда-жуда бахтиёр эди.

— Ҳа, — деди у, — менинг мулоҳазаларим ҳеч вақт хато чиқмаган. Зеро, улар энг қадимий ҳиссиётларнинг теран томирларига асосланган.

Рэйс шартта унинг сўзини бўлди:

— Фаҳмлашимча, сиз Линнет Дойлни ўлдирган одамнинг исмини айтмоқчисиз.

Миссис Оттерборн оромкурсига ўтириб олиб, аzza-баzza бош силкиди.

— Албатта. Айтинг-чи, Линнет Дойлни Луиза Бурженинг қотили ўлдирган, десам, яъни, бу иккала жинойтни битта қўл бажарган, десам фикримга қўшиласизми?

— Ҳа, ҳа, — Симон шошқалоқлик билан жавоб қилди. — Албатта, бошқача бўлиши мумкин эмас. Давом этинг.

— Бас, шундай экан, унда менинг далилларим сизларга асқотиб қолади. мен Луиза Буржени ким ўлдирганини биламан, бинобарин, Линнет Дойлнинг қотилини ҳам биламан.

— Гапингизга қараганда, — Рэйс шубҳаланиб мадамнинг сўзини бўлди, — сиз Луиза Бурже ҳалокатини изоҳловчи назарияга эгасиз?

Миссис Оттерборн унга ургочи шер кўзи билан қаради:

— Йўқ. Мен аниқ биламан. Ўз кўзим билан кўрдим ўша одамни.

Симон, сабри чидамай, чинқириб юборди:

— Жамики авлиёлар ҳақи, бошидан бошланг. Демак, сиз Луиза Буржени ким ўлдирганлигини биласиз, шундайми?

— Мен ҳамма кўрганларимни гапириб бераман.

О, бу аёл бахтиёр эди. Ниҳоят, унинг тантана қиладиган пайти етиб келганди! Майли, китоблари ҳозир сотилаётган бўлсин, майли, бир вақтлар унинг асарларини интизорлик билан кутган одамлар энди ўзлари учун бошқа суюкли адибларни танлаган бўлсинлар! Сэлоум Оттерборн ҳали яна доврўқ қозонади. Унинг исми яна газета саҳифаларида пайдо бўлади. Ҳозир у энг асосий айбловчи гувоҳ бўлади. У чуқур энтикиб нафас олди ва гапира бошлади:

— Мен ресторанга тушлик қилгани кетаётгудим. Лекин иштаҳам йўқ эди. Бунга аҳмият берманг. Кета туриб, каютада... ҳм... бир нарсамни унутиб қолдирганим эсимга тушди. Розалини ресторанга юбордим-да...

Миссис Оттерборн гапдан тўхтаб, нафасини ростлаб олди. Эшик пардаси хиёл елпингандай бўлди, лекин буни эркаклар пайқамеди.

— Мен... мен... — миссис Оттерборн яна жимиб қолди. У ҳикоясининг нозик жойига келган эди ва албатта уни енгиб ўтиши шарт эди. — Экипаж аъзоларидан биттасида ишим бор эди... Унга жуда зарур бир буюмни топиб беришим керак эди, лекин буни қизим билиб қолишини хоҳламасдим. Биласизми, у мени жуда безор қилиб юборди...

Рэйс Пуарога савол маъносида қаради, у пичирлаб деди.

— Спиртли ичимлик.

Миссис Оттерборн гапида давом этди:

— Биз у билан пастки палубада, кеманинг қуйруқ томонида учрашишга келишгандик. Мен ўша ёққа кетаётгудим, бирдан қайсиям бир каютанинг эшиги очилиб кимдир мўралади. Бу Луиза Бурже эди — бошқача исмини билмайман. У кимнидир кутаётган эди мени кўриб, дарров эшикни ёпиб олди. Тўғри, мен ҳеч қандай ёмон фикрга бормай, йўлимда кетавердим. Ана шунда кўриб қолдим оқсочнинг каютасини тақиллатаётган...

— Ким эди у? — сўради Рэйс.

Пақиллаб ўқ отилди. Каютани нордон тутун ҳиди тутиб кетди. Миссис Оттерборн аста ўгирилди ва гурсиллаб ерга қулади. Қулоғи орқасида ҳосил бўлган тешикдан қон варақлаб отилиб чиқа бошлади. Каюта бир дақиқа давомида теран сукутга толди. Кейин иккала эркак

ирғиб туриб кетди. Ерда ётган аёл жасади уларнинг йўлини тўсган эди. Рэйс унинг устига энгашди, Пуаро эса, жасад устидан худди мушукдек лип этиб сакраб ўтди ва палубага отилиб чиқди. У ерда ҳеч ким кўринмасди. Эшик тагида колт револьвери ётарди. Пуаро атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ. У кеманинг қуйруқ томонига югурди. Муюлишга етганида, шу томонга югуриб келаётган Тим Аллертон билан юзма-юз тўқнашди.

— Нима бўлди ўзи, жин урсин? — деб бақирди нафаси оғзига тикилган Тим.

— Йўлда биронта одамга дуч келмадингизми? — сўради ҳансираган Пуаро.

— Бу ёққа келаётганимдами? Йўқ.

— Унда, юринг мен билан. — У Тимнинг қўлидан ушлаб, қадамни секинлатди.

Ҳар томондан одамлар югуриб кела бошлашди. Розали, Жаклина ва Корнелия ўз каюталаридан отилиб чиқишди. Фергюсон, Жим Фантора ва миссис Аллертон салондан чиқишди.

Рэйс револьверни кўздан кечирарди. Пуаро Тимга ўгирилиб сўради:

— Чўнтагингизда қўлқоп борми?

— Ҳа. Мана.

Пуаро бир жуфт қўлқопни олиб ўз қўлига кийди ва револьверни синчиклаб текшира бошлади. Қолганлар нафасларини ютиб, тикилиб туришди.

— У бошқа томонга кетган, — деди Рэйс. — Фантора билан Фергюсон шезлонгда ўтиришган экан, кўрган бўлишарди.

— Агар у қуйруқ томонга кетганида ҳам, мистер Аллертон учратган бўларди уни, — деб жавоб қилди Пуаро.

Рэйс револьверга ишора қилиб деди:

— Назаримда, буни биз яқинда қаердадир кўргандик, — У Пеннингтоннинг эшигини тақиллатди.

Сукунат. Каютада ҳеч ким йўқ эди. Рэйс жавоннинг ўнг галадонини очди. Револьвер гойиб бўлганди.

— Тушунарли, — деди Рэйс. — Қаёқдайкин Пеннингтоннинг ўзи? Улар яна палубага чиқишди.

Пуаро миссис Аллертон ёнига бориб, секингина шипшиди:

— Мадам, Розали Оттерборнни каютангизга олиб киришди. Унинг онасини, — у Рэйсга қаради, Рэйс бош ирғади, — ўлдиришди.

Бесснер бу ерга ҳовлиқиб келди.

— Ё Худоё тавба! Яна нима бўлди?

Ҳамма орани очди, унга йўл берди. Рэйс қўли билан унинг каюта-сини кўрсатди; доктор каютасига кирди.

— Дарҳол Пеннингтонни қидириб топиш керак, — деди Рэйс. — Револьверда бармоқ излари борми?

— Йўқ, — деди Пуаро.

Улар Пеннингтонни пастки палубадан топишди. У мўъжазгина меҳмонхонада ёзиб ўтирарди. Келганларни кўриб, силлиқ қирилган чиройли юзини уларга қаратди.

— Бирон янгилик борми? — деб сўради у.

— Нима, ўқ овозини эшитмадингизми?

— Дарвоқе, мана, сиз сўраганингиздан кейин, қандайдир портлашни эшитганим эсимга тушди. Лекин тушунмадим... Кимни ўлдиришибди?

— Миссис Оттерборнни.

— Миссис Оттерборнни? — Пеннингтон қаттиқ таажжубланди. — Муғлақо қутилмаган ҳол. Миссис Оттерборн, — у бошини чайқаб

қўйди. — Ҳеч тушунмаяпман. Назаримда, жаноблар, кемада қандайдир савдойи одам қотиллик қилаётганга ўхшайди. Биз мудоффаа тизини ташкил қилишимиз керак.

— Мистер Пеннингтон, — деб савол берди Рэйс, — қачондан бери ўтирибсиз бу хонада?

— Ҳозир ўйлаб кўрай-чи, Пеннингтон иягини силади, — йигирма дақиқача бўлди-ёв.

— Шу орада бу ердан ҳеч қаёққа чиқмадингизми?

— Йўқ, албатта.

— Биласизми, мистер Пеннингтон, — деди Рэйс, — миссис Оттерборнни сизнинг револьверингиздан отиб ўлдиришган.

Йигирма тўртинчи боб

Мистер Пеннингтон ҳаяжонда:

— Жаноблар, — деб гап бошлади у, — масала жуда жиддий, ниҳоятда жиддий.

— Сиз учун ниҳоятда жиддий, мистер Пеннингтон.

— Мен учун? — сўради Пеннингтон жуда ҳайрон бўлиб. — Лекин азизим сэр, ўқ отилган пайтда мен бу ерда хотиржам хат ёзиб ўтиргандим.

— Бу гапингизни тасдиқловчи гувоҳларингиз бўлса керак?

— Афсуски, йўқ. Тушунсангиз-чи, бу ақлга сиғмайди асло! Юқори палубага кўтарилармишман-да, шўрпешона аёлни отиб (нега энди уни отишим керак экан?), яна орқамга қайтармишман-у, йўлда ҳеч кимни учратмасмишман. Ахир бу пайтда одамлар тушлик таомдан кейин палубада дам олиб ўтиришади-ку.

— Сизнинг револьверингиздан отишганини қандай изоҳлайсиз?

— Дарҳақиқат, бу масалада айбдорман. Саёҳатимиз бошланган дастлабки кунда салонда қурол-яроғдан гап очилганди, шунда мен оғзимдан гуллаб, ҳамма вақт ва ҳамма ерда ўзим билан колт револьверини олиб юраман, деган эдим.

— Кимлар бор эди ўша суҳбатда?

— Аниқ айтолмайман. Деярли ҳамма бор эди, шекилли.

Пуаро гапга аралашди:

— Мосье Пеннингтон, бу ишнинг айрим жиҳатлари ҳақида сиз билан гаплашиб олсам девдим.

— Беҳад хурсанд бўлардим.

Лекин Пеннингтоннинг овозида хурсандликдан асар ҳам йўқ, кўриниши ҳам асло қувончли эмас эди.

Рэйс ва Пуаро хонадан тез чиқиб кетишди.

— Жуда айёр, лаънати, — деди Рэйс, — лекин кўрқиб кетди.

— Ҳа, — деди Пуаро, — хурматли Пеннингтонимизнинг авзойи бузилгани яққол кўриниб турди.

Палубада Пуарони миссис Аллертон бир четга чақириб олди:

— Мосье Пуаро, икки кишилик каюта олишимга ёрдам беринг, у ерда мен анави бахти қаро қиз билан бирга турардим. Уни ёлғиз қолдириб бўлмайди.

— Тушунарли, мадам, ҳаммасини тўғрилаймиз. Жуда яхши ўйлабсиз. Розали қалай?

— У оғир изтиробда. Бу қиз сидқидилдан берилган эди ўша бадфеъл онасига. Фоятда мутаассир унинг фарзандлик меҳри. Тимнинг айтишича, онаси алкоголик бўлган экан. Шу тўғрими?

— Ҳа.

— Бу бизнинг ишимиз эмас, лекин Розали қаттиқ изтироб чекиб яшаган бўлса керак.

— Ҳа, мадам, унинг бутун ҳаёти азобда ўтган. Зеро, Розали жуда мағрур ва онасига содиқ қиз.

— Ҳа, шунинг учун ҳам яхши кўриб қолдим шекилли у қизни. Бизнинг замонамизда ундаги фазилатлар моладан қолган. Розали галати табиатли қиз, унинг гурури баланд, қайсар, дамдуз, шу билан бирга, у — аниқ биламан, — меҳрибон ва кўнгилчан қалб соҳибаси.

— Мен уни бажонидил сизнинг ихтиёрингизга топшираман, мадам.

Ҳозиргина қотиллик содир бўлган каюта эшиги олдида Корнелия билан Жаклина туришарди.

— Ҳайронман, мосье Пуаро, — деб Корнелия тўхтатди уни, — қотил қандай қилиб яширина олдийкин?

— Ҳа, қандай қилиб? — деб Жаклина ҳам такрорларди саволни.

— Бу қийин эмас, — жавоб қилди Пуаро, унинг қочиши учун учта йўл бўлган.

— Учта йўл? — сўради Жаклина ишонқирамай.

— У ўнг томонга ё чап томонга кетиши мумкин, бошқа йўл йўқ, менимча, — деди хаёли паришон Корнелия.

— Мен учинчи йўлни ҳам биламан, — деди Жаклина кўнгли ёришиб, — иккита йўл битта текисликда, лекин бошқа текисликка, яъни бошқа палубага ўтиш ҳам мумкин. Юқорига чиқиш қийин, аммо пастга тушиш оппа-осон.

Пуаро жилмайди:

— Сиз идрокли қизсиз, мадемуазел.

— Ҳеч нимага тушунмадим, — деди Корнелия зорланиб.

— Дугонажон, у зина панжарасидан ошиб, пастки палубага сакраб тушиши мумкин, — деб тушунтирди Жаклина.

— Ё тавба! — ҳайрон қолди Корнелия. — Ҳеч ҳам ўйламаган бўлардим! Унинг қочишига вақт етарли бўлганми?

— Жуда етарли бўлган, — деб суҳбатга аралашди Тим Аллертон, — чунки бундай руҳий ларзадан кейин, одамлар хушларини йиғиб олгунларича, орадан бир неча сония вақт ўтади.

— Сиз бундай ҳолатни бошдан кечирганмисиз?

— Ҳа, ўқ овозини эшитганмиз, камида беш сонияча ҳайкалдай қотиб қолдим. Кейин бу ёққа югуриб кела бошладим.

Рэйс докторнинг каютасидан чиқиб, одамлардан палубани бўшатишни сўради.

— Ҳозир мурдани олиб чиқадилар, — деб тушунтирди у.

Ҳамма итоат этиб нари кетди. Пуаро ҳам одамларга эргашди.

— То умримнинг охиригача эсимдан чиқмайди бу саёҳат, — деди Корнелия маъюслик билан. — Учта ўлик-а!

Фергюсон унинг гапларини эшитиб қолди:

— Учта ўлик нима бўпти? Биттаси — пулга кўмилган Линнет Дойл! Биттаси — ҳаромхўр оқсоч. Яна биттаси — гирт овсар миссис Оттерборн. Наҳотки сиз, уларнинг тирик ё ўликлигини ким учундир жуда муҳим, деб ўйласангиз?

— О, сиз ноҳақсиз! — деди Корнелия аччиғланиб. — Менга ҳам ёқмасди миссис Оттерборн, лекин қизи унга жуда боғланиб қолган эди. Онасининг ўлими — унинг учун энг оғир кулфат. Мен оқсоч қизни билмасдим, лекин аминманки, уни ҳам кимдир севган. Линнет Дойл бўлса, ўзидаги барча хислатлардан ташқари, ғоятда дилбар жувон эди. Уни биринчи бор кўрганимда, таъсирланганимдан ўпкам тўлиб кетганди.

Мистер Фергюсон сочини чангаллади:

— Мен таслимман. Лекин сиз айтаётган нарсани тасаввур қила олмайман. — У Пуарога ўгирилди. — Корнелиянинг отасини Линнет Рижуэйнинг отаси сафолатга туширгани сизга маълумми, сэр? Корнелия бўлса, Париж либослари билан ясанган, ҳамма ёғи дуру гавҳар бу меросхўр қизни кўриб, худди йўқотган онасини топган кўзичоқдай: “Вой, қандай гўзал-а?” — деб маърагани ортиқча. У ҳаммасини унутиб юборган. Линнетдан нафратланиш хаёлига ҳам келмайди.

Корнелия қизариб кетди:

— Тўғри, унинг кимлигини билганимда, аввалига нафратландим. Фақат бир зумгина. Биласизми, менинг дадам барча пулларидаан мосуво бўлганида, алаmidан куйиб ўлган эди. Лекин ўтмишни унутиш, бугунги кун билан яшаш керак, деб ўзингиз айтувдингиз-ку. Ахир бу воқеаларнинг ҳаммаси ўтмиш эмасми?

— Бу қиз мени ром қилди, — деди Фергюсон. — Корнелия Робсон, мен учратган барча аёллар ичида энг покиза, энг оққўнгил аёл сизсиз. Ўтинаман сиздан, менга турмушга чиқинг.

— Жинни бўлиб қолибсиз.

— Йўқ. Мана, машхур изкувар гувоҳлигида сизга расмий таклиф қилипман. Мосье Пуаро, сиз шоҳидсиз. Мен ўз мулоҳазаларимга зид ўлароқ, бу хонимга қалбимни бағишлаб қўлини сўрайман. Аслида-ку, мен никоҳ аҳдига ишонмайман, лекин Корнелия ўзгача муносабатни тан олмайдиган кўринади, майли, унингча бўлсин. Келинг, Корнелия, рози бўла қолинг.

— Бас қилинг бемаънилиқни! — деди Корнелия чўгдек қизариб кетиб.

— Нега хоҳламаяпсиз менга тегишни?

— Негаки, сиз жиддий одам эмассиз.

— Менга турмушга чиқинг, деб таклиф қилганим учун жиддий одам эмасманми ё одам сифатидами?

— У ҳам, бу ҳам. Ҳаммани мазах қиласиз, ишониб бўлмайди сизга.

У жимиб қолди ва ҳаяжонланганидан лоладек қизариб, тескари томонга юриб кетди.

Фергюсон унинг орқасидан қараб қолди:

— Қойилман! — деди у ва сукутга толди. — Сизга нима бўлди, мосье Пуаро? Нима ҳақда бунчалик ўйланиб қолдингиз?

— Мулоҳаза қилипман, холос.

— Анави қари жодугарга ҳужум қилиб кўраман. Агар уни ўзимга қарши чархлай олсам, унда Корнелияни кўндиришим осон бўлади.

У ўгирилиб салон томон кетди. Мисс Ван Скулер ўзининг одатий жойида гердайиб ўтириб, иш тўқирди. Фергюсон тўғри унинг олдида борди. Эркул Пуаро салонга оёқ учида кириб, анча нарироққа бориб ўтирди ва журнал ўқий бошлади.

— Салом, яхшимисиз, мисс Ван Скулер!

Кампир бошини кўтариб, Фергюсонга бир дақиқача тикилиб турди, кейин совуқ оҳангда:

— Хайрли кун, — деди ва яна ишини тўқийверди.

— Гапимга қулоқ берсангиз, мисс Ван Скулер, сизга айтадиган муҳим гапим бор эди. Қисқаси шуки, мен сизнинг холаваччангизга уйланмоқчиман.

Ип коптоги мисс Ван Скулернинг қўлидан тушиб кетиб, бутун салон бўйлаб думалаб кетди.

— Сиз, йигитча, эсингизни еб қўйган кўринасиз, — деди у ўдагайлаб.

- Асло, мадам. Мен унга уйланмоқчиман ва қўлини сўрадим.
 Мисс Ван Скулер Фергюсонни совуқ қизиқиш билан кўздан кечирди — гўё қаршисида аллақандай ҳашарот пайдо бўлган эди.
- Аҳ, шунақа денг! Нима, у рози бўлдимиз?
- Йўқ, у таклифимни рад этди, лекин мен то рози бўлгунича қайта-қайта илтимос қилавераман.
- Сизни огоҳлантириб қўйай, мистер... исмингизни билмайман...
- Фергюсон.
- Мистер Фергюсон, — такрорлади кампир афтини буруштириб, — холаваччамни таъқиб қилишингизга монельлик қилиш учун мен ҳамма тадбирни қўллайман.
- Мисс Ван Скулер бу ожизона газабдан дағ-дағ қалтираб ўрнидан турди. Бу пайт Пуаро журнал оша кекса хонимга қаради ва ип коптогини ердан олиб, назокат билан унинг қўлига тутқазди.
- Миннатдорман, мосье Пуаро. Мазам қочди. Анави суллоҳ...
- Ҳа, у сал галатироқ, тарбияси бузуқ, — деди Пуаро ва бепарво тарзда илова қилди. Сиз уни танигандирсиз, албатта?
- Танигандирман?
- Ҳа, у Оксфордда олган илғор гоёлари туфайли, унвонини айтмаяпти.
- Унвонини? — дудуқланиб сўради мисс Ван Скулер.
- Бўлмасам-чи, бу одам ёш лорд Доулиш. У беадад бойлик соҳиби.
- Сиз кўпдан бери билармидингиз буни? — сўради мисс Ван Скулер. Бу хабардан кампирнинг миясида бир-бирига зид бўлган қандай хаёллар вужудга келгани унинг юз-кўзида аниқ ифодасини топган эди.
- Пуаро елкасини қисиб қўйди:
- Мен унинг фотосуратини газетада кўргандим, шу боис унга эътибор бердим. Кейин, унинг герби тасвирланган муҳрли узугини ҳам кўриб қолгандим. Ишонаверинг, бу айнан ўша одам.
- Ахири, хоним қизгин миннатдорчилик билдириб чиқиб кетди.
- Пуаронинг кайфи яна бузилди, у теран ўйга толганча бош чайқаб, нуқул такрорларди:
- Ҳа, ҳаммаси мос тушяпти.

Йигирма бешинчи боб

- Рэйс унинг хаёлини бузди:
- Қаёқларда юрибсиз, Пуаро? Яна ўн дақиқадан кейин ҳузурингизга Пеннингтон келади.
- Пуаро шошиб оромкурсидан турди:
- Илтимос, ёш йигит Фанторани топиб каютамга бошлаб боринг.
- Рэйс ажабланиб унга қаради ва ташқарига чиқди. Пуаро ўз каютаси томон кетди. Рэйс билан Фантора ҳам кетма-кет кириб келишди. Пуаро улардан ўтиришларини сўради ва сигарета таклиф қилди.
- Шундай қилиб, мосье Фантора, ишга киришамиз. Агар янглишмасам, сиз ҳам менинг дўстим Хастингсникига ўхшаган галстук боғларкансиз.
- Жим Фантора ўз галстугига қараб қўйди.
- Бунақа галстукни “Кўҳна Англия” клубининг аъзолари тақинишади.
- Жуда тўғри. Гарчи мен ажнабий одам бўлсам ҳам, инглизларнинг тартиб ва удумларини яхши биламан. Масалан, жоиз амаллар ва ножоиз амаллар бўлади.
- Жим Фантора жилмайиб қўйди:

— Ҳозирги даврда, сэр, энди бундай дейишмайди.

— Бунинг аҳамияти йўқ, урф-одатлар ҳанузгача сақланиб келмоқда. “Кўҳна Англия” клубининг галстуги ҳали ҳам ўша клубнинг галстуги. Қолаверса, шундай муайян ҳаракатлар борки (мен уларни ўз тажрибамдан биламан, бунақа галстук таққан одам, мосье Фантора, ўзига таниш бўлмаган кишиларнинг шахсий ишига, ижозат сўрамай, зинҳор аралашмайди.

Фантора таажжубда сукут сақларди.

— Лекин сиз, мосье Фантора, — гапида давом этди Пуаро, — бир куни айнан шундай иш тутдингиз. Салонда бир нечта одам ўз ишлари билан бамайлихотир шуғулланиб ўтирганди. Сиз сал нарироқда туриб, уларнинг суҳбатига қулоқ солардингиз — бу аниқ. Кейин, кутилмаганда, сиз ўша ҳамсуҳбатлар тепасига бориб, мадам Линнет Дойлга юзланганча, унинг тадбиркорлигига қойил қолганингизни эътироф этдингиз.

Жим Фантора кизариб кетди. Пуаро унинг эътироз билдиришини кутиб ўтирмай, гапида давом этди.

— Ана шу қилмишингиз, кейин, ҳали анча ёш эканлигингиз ҳамда бундай қиммат саёҳатга қурбингиз етишига шубҳаланганим ҳам (сиз ахир юристлар анжуманининг аъзосисиз-ку, у ерда саховат билан маош тўланмайди, шундай эмасми?) сизга ушбу саволни беришга мажбур қилди мени: бу ерга келишингиз сабаби нима?

Жим Фантора бир сесканиб бўйнини чўзди.

— Мен сизга ҳеч қандай маълумот бермайман, мосье Пуаро. Сиз ақлдан озган кўринасиз?

— Йўқ, ақлим жойида. Айтинг, сиз хизмат қилаётган фирма қаерда? Норхемптондами? Демак, Вудхоллга яқин жойда. Сиз қандай гапларни эшитмоқчи бўлгандингиз? Иш соҳасига ҳамда юридик ҳужжатларга тааллуқли гапларними? Сизнинг ўша суҳбатга қўполдан-қўпол аралашшингиздан мақсад, мадам Дойлни юз бериши мумкин бўлган фириб ё қаллобликдан огоҳлантиришмиди? — Пуаро жим бўлиб қолди. — Бу кемада қотиллик юз берди, кейин кетма-кет яна иккита қотиллик. Агар сизга миссис Оттерборннинг Эндрю Пеннингтонга тегишли револьвердан отиб ўлдирилганини айтсам, балки шунда ҳамма билганларингизни айтишни лозим кўрарсиз.

Жим Фантора бир оз вақт сукутга толиб ўтирди.

— Ҳамма бало шундаки, мосье Пуаро, сизга айтадиган аниқ ҳеч бир гапим йўқ, — деди у афсусланиб.

— Ахир кимдандир шубҳаланаётган бўлсангиз керак?

— Ҳа.

— Шунинг учун ҳам, айтишга ҳақим йўқ, деб ҳисоблайсизми ўзингизни? Балки ҳақдирсиз, лекин фақат расман. Ҳозир сиз судда эмассиз-ку. Полковник билан мен қотилни қидириямиз. Ҳар қандай маълумот ҳам биз учун ниҳоятда фойдали.

Фантора яна ўйланиб қолди, сўнг сўради:

— Нимани билмоқчисиз мenden?

— Нега келгансиз бу ёққа?

— Мени бу ёққа тоғам, мистер Кармикл, яъни миссис Дойлнинг Англиядаги адвокати юборди. У мадамнинг иши билан шуғулланади ва мистер Пеннингтон билан хат ёзишиб туради. Баъзи аниқ далиллардан (ҳозир мен сизга уларни санаб беролмайман) маълум бўлишича, аҳвол унчалик беқусур эмас — бу ҳол тоғамни шубҳага солиб қўйди.

— Қисқаси, — деб унга кўмаклашди Рэйс, — Тоғангиз Пеннингтоннинг фириб ишлатаётганини пайқаб қолган, шундайми?

Фантора тасдиқ маъносида бош ирғади ва жилмайиб туриб деди:

— Сиз фикримни жуда аниқ ифодаладингиз, лекин асосий гапларингиз тўғри. Тоғам ўз шубҳаларини исботлаш учун далиллар қидириш билан банд бўлган пайтда, мисс Режуэй қутилмаганда эрга тегиб, Мисрга, никоҳ саёҳатига жўнаб қолди. Тоғамнинг ташвиши ариди, чунки миссис Дойл Мисрдан қайтиб боргани ҳамано бутун молдавлатини ўз қўлига олиши ва расман уларни бошқариш ҳуқуқига эга бўлиши керак эди. Бироқ, орадан сал вақт ўтар-ўтмас, биз хонимнинг Қоҳирадан ёзган хатини олдик; хатида у, бошқа гаплар қатори, Пеннингтон билан тасодифан учрашиб қолганини ёзган эди. Ана шунда, тоғам мени Пеннингтоннинг ниятини билиш учун Мисрга жўнатди. Мен ҳушёр бўлишим, Пеннингтонни диққат билан кузатишим ва вазиятга қараб ҳаракат қилишим лозим эди. Ваҳоланки, сиз эслаган воқеада мен тарбия кўрмаган шилқим одамдай тутдим ўзимни.

— Сиз мадам Дойлни огоҳлантиришга улгурдингизми?

— Йўқ, мадамдан кўра, кўпроқ Пеннингтонни огоҳлантириб қўйдим, шекилли. Аминманки, у хавф юзага келганини сезди, бинобарин, энди ҳеч қандай тadbир қўлланмаслиги керак эди, ҳар ҳолда, маълум бир муддатгача. Мен бўлсам, эр-хотин Дойллар билан яқинроқ танишиш ва уларни огоҳлантириш йўлини топиш ниятида эдим. буни мен мистер Дойл орқали ҳал қилмоқчи бўлдим. Чунки миссис Дойл миссис Пеннингтонга жуда ҳам боғланиб қолган эди.

— Агар сиз ёлғон ишлатиб пул ундирмоқчи бўлсангиз, эр-хотин Дойллардан қай бирини аврашингиз осон бўларди?

Фантора хиёл жилмайиб қўйди:

— Албатта, мистер Дойлни. Линнет Дойл тadbир масаласида ниҳоятда фаҳм-фаросатли эди, лекин эри, менимча, лақма йигит, ҳар қандай ҳужжатга ўқимай туриб қўл қўяверар экан.

— Фикрингизга кўшиламан, — деди Пуаро ва Рэйсга қараб илова қилди: — мана сизга қотиллик қилиш учун сабаб.

— Лекин буларнинг бари фақат тахмин, — деди Фантора эҳтиётлик билан. — Улар асосли далил бўлолмайди.

— Ҳа! — деб кулиб қўйди Пуаро, — далилни топамиз.

— Қандай қилиб?

— Эҳтимол мистер Пеннингтоннинг ўзи буни сизга айтиб берар.

Рэйс соатига қаради:

— У ҳозир келади.

Жим Фантора Рэйснинг нимага шама қилаётганини тушунди ва тез чиқиб кетди. Яна икки дақиқадан кейин Пеннингтон чехрасида назокат ва табассум билан кириб келди. Фақат оғзи четидаги таранг ажинлар ва кўзларида яширинган ҳадик аломати бу абжир корчалоннинг ваҳимага тушганлигини билдириб турарди.

— Мана, келдим, жаноблар.

У ўтирди. Биринчи бўлиб Пуаро гап бошлади:

— Сизни таклиф қилишимиздан мақсад, мосье Пеннингтон, сизнинг бу ишдан бениҳоя манфаатдор шахс эканлигингиз аён бўлди бизга.

Пеннингтон ўзини ҳайрон бўлгандек қилиб кўрсатди.

— Ростданми?

— Шак-шубҳасиз, — деди мулойимлик билан Пуаро. — Сиз Линнет Рижуэйни гўдаклик чоғидан билгансиз.

— Э, ҳа, гап бу ёқда денг, — унинг юзи ёришди ва анча енгил тортгандай бўлди. — Кечирасиз, гапингизга унча тушунмабман. Ҳа, албатта, мен Линнетни қарийб йўргакдалик чоғидан биламан.

— Сиз отасининг қалин дўсти бўлгансиз, шундай эмасми?

— Ҳа, ҳа. Мен ва Мелуш Рижуэй қалин дўст эдик, жуда қалин.

— Дўстлигингиз шу қадар қалин бўлганки, у ўлими олдидан сизни ўз қизига ҳамда ниҳоятда беадад мол-давлатига васий этиб тайинлаган.

— Умуман, тўғри, — Пеннингтоннинг кўзларида яна ҳаяжон пайдо бўлди. У эҳтиётлик билан гапира бошлади. — Васий фақат мен эмас эдим, мен билан бирга бошқалар ҳам бўлган.

— Ўша бошқалар энди ўлиб кетишганми?

— Иккитаси ўлган. Мистер Стерндэйл ҳали тирик.

— У компаньонингиз, шундай эмасми?

— Ҳа.

— Мадемуазел Рижуэй балоғат ёшига етмай туриб эрга тегдими?

— Июнда йигирма бирга кирган бўларди.

— Демак, фақат июн ойида у ўз ишларини бошқариш ҳуқуқига эга бўларди, шундайми?

— Ҳа.

— Бироқ, эрга текканлиги ўша ҳуқуққа эга бўлишига анча олдинроқ имкон яратган, тўғрими?

Пеннингтон жағини маҳкам сиқиб, иягини жангари одамдай туртиб чиқарди.

— Мени кечирасизлар, жаноблар, бу нарсага сизларнинг нима дахлингиз бор?

— Агар саволларимга жавоб бериш сизга ёқмаётган бўлса...

— Масала саволнинг менга ёқиш ё ёқмаслиги устида эмас, мен фақат бу ишнинг сизларга нима алоқаси борлигини тушуна олмаяпман.

— Биласизми, мосье Пеннингтон, — Пуаро олдинга энгашиди, кўзлари худди мушукникидек кўкарди, — бизни қотилликнинг сабаби безовта қиляпти. Бу масалада биз барча молиявий мулоҳазалардан ҳам хабардор бўлишимиз лозим — бу жуда муҳим.

— Линнет, отасининг васиятномасига кўра, — деб гудранди Пеннингтон қовоқ солганча, — йигирма бир ёшга тўлганида ёки турмуш қурганида ўзининг жамики мулкларини бошқариш ҳуқуқига эга бўларди.

— Бошқа ҳеч нима шарт қилиб қўйилмаганмиди?

— Ҳеч нима.

— Билишимча, унинг мулки бир неча миллион билан баҳоланармиш.

— Ҳа, бир неча миллион.

— Зиммангизга, мосье Пеннингтон, — деди Пуаро тилёғламалик билан, — жуда улкан масъулият юкланган.

Пеннингтон назокат билан деди:

— Биз масъулиятга кўникиб қолганмиз. У бизга оғир ботмайди.

— Йўғ-е, наҳотки?

Пуаронинг гапириш оҳанги ниманидир Пеннингтоннинг нафсониятига тегди, у аччиғланиб бақирди:

— Жин урсин, нимага шама қиляпсиз ўзи?

Пуаро унинг шаштини қайтарувчи самимий табассум билан жавоб қилди:

— Мосье Пеннингтон, Линнет Рижуэйнинг қутилмаганда эрга тегиши наҳотки сизнинг маҳкамангизда қандайдир... саросималикни вужудга келтирмаган бўлса?

- Саросималик?
- Ҳа, мен айнан шундай дедим.
- Нимага ишора қилмоқчисиз, жин урсин?
- Ҳамма ишлар жобажоми? Линнетнинг ишлари кўнгилдагидекми? Пеннингтон савлат тўкиб ўрнидан турди.
- Етар, тўйдим, — деб у эшик томон юрди.
- Кетишдан олдин, марҳамат қилиб, саволимга жавоб берсангиз.
- Ҳа, ҳаммаси кўнгилдагидек, — деб луқма ташлади Пеннингтон.
- Ундай бўлса, Линнетнинг эрга текканлиги нега сизни шунчалик чўчитиб юбордики, сиз Европага жўнаётган биринчи кемага чиқансиз, ундан кейин Мисрга тасодифий учрашув ўйинини кўрсатгансиз?

Пеннингтон орқасига қайтди, энди у ўзини тутиб олган эди.

— Гапингизнинг тутуриги йўқ. Қоҳирада учрашмасдан олдин мен Линнетнинг эрга текканидан мутлақо беҳабар эдим. унинг менга ёзган хатини Нью-Йоркдан бу ёққа юборишибди.

- Сиз “Карманик” кемасида сузгансиз, шундай девдингиз-а?
- Ҳа, шундай.
- Хат Нью-Йоркка “Карманик” жўнаб кетганидан кейин етиб борибдими?
- Неча марта қайтараман сизга буни?
- Таажжуб, — деб қўйди Пуаро.
- Нимаси таажжуб бунинг?
- Сизнинг жомадонларингизда “Карманикнинг этикеткалари йўқ. Уларга “Нормандия” кемасининг яп-янги этикеткалари ёпиштирилган. “Нормандия” эса, агар хотирам панд бермаса, “Карманик” сузиб кетганидан кейин икки кун ўтгач йўлга чиққан.

Пеннингтон довдираб қолди. Кўзлари олазарақ бўлди. Полковник бундай самарадан фойдаланиб, гапга аралашди.

— Ана шунақа, мистер Пеннингтон, биз сизни “Карманик”да эмас (гарчи ҳаммани шунга ишонтирмоқчи бўлган бўлсангиз ҳам), балки “Нормандия”да сузганингизни тахмин қилган эдик ва тахминимиз тўғри чиқди. Бас, шундай экан, миссисс Дойлнинг хатини сиз Нью-Йоркдан жўнамасдан олдин олгансизлар. Тонмай қўя қолинг, буни аниқлашимиз жуда осон.

Эсанкираб қолган Пеннингтон стулни пайпаслаб топиб ўтирди. Унинг юзи ҳеч нимани ифодаламасди. Лекин мияси сувдан қуруқ чиқиш йўлини топиш учун жидду жаҳд билан ишлаб ётарди.

— Сизлар мендан ақлироқ экансизлар, жентлменлар. Тан бермай иложим йўқ. Лекин ўзимни шундай тутишимга сабаб бор эди.

— Бўлмасам-чи, — деди Рэйс мулойимлик билан.

— Агар ўша сабабни сизларга айтсам, уни овоза қилмасизлар деб умид қиламан.

— Бизга ишонишингиз мумкин. Лекин, ўзингиз биласиз, кўркўрона кафолат беролмаймиз.

— Тушунарли... — Пеннингтон хўрсиниб қўйди. — Мен очигини айтаман. Англияда қандайдир фириб ишга қўл ура бошлашган эди. Бу мени хавотирга солиб қўйди. Ёзишмалар қониқтирмасди мени.

— Фириб иш деганингизда нимани назарда тутдингиз?

— Линнетни алдашаётган бўлса керак, деб ўйлашга асос бор эди менда.

— Ким экан ўша алдаётган?

— Линнетнинг англиялик адвокати. Лекин бу қабилдаги айбловни асослаш осон иш эмас. Шу боис, буни шахсан ўзим текшириб кўрмоқчи бўлдим.

— Бундай қарорга келишингиз, сергак одам эканлигингиздан далолат беради. Лекин нима ҳожати бор эди кема масаласида ёлгон сўзлашингизнинг?

— Илож қанча? — деб қўлларини ёйди Пеннингтон, — ёш келинкуёв никоҳ саёҳатида... Бундай пайтда уларнинг осуда ҳаётига рахна солишнинг ўзи бўладими? Нега бундай қилганингизни узоқ вақт тушунтиришингизга тўғри келади. Шунинг учун, тасодифан учрашиб қолган яхши эмасми? Мен шу усулни танладим. Қолаверса, мен унинг эри ҳақида ҳеч нарса билмасдим. Ахир у биронта товламачи бўлиши ҳам мумкин эди-ку.

— Қисқаси, барча ҳаракатларингиз одамийлик руҳида бўлган, — деди Рэйс қуруққина қилиб.

— Жуда тўғри айтдингиз, полковник.

Ҳаммалари жим қолишди. Рэйс Пуарога қаради, у бирдан олдинга энгашиб деди:

— Мосье Пеннингтон, биз биронта ҳам гапингизга ишонмаймиз.

— Нега энди, жин урсин сизларни?

— Негаки, Линнет Рижуэйнинг қутилмаганда эрга тегиши сизни жуда қийин аҳволга солиб қўйган. Шунинг учун ҳам, сиз фурсатни чўзиш учун бирон чора топгани, оёғингизни қўлга олганча, Мисрга югуриб келгансиз. Сиз, нима қилиб бўлса ҳам, мадам Дойлдан бир нечта ҳужжатга имзо чектириб олишингиз керак эди, лекин бунга эриша олмадингиз. Ана шунда, сиз Абу Симбал ибодатхонаси олдида тепадан қоятош бўлагини тушириб юборгансиз, хайриятки, мўъжиза юз бериб, у Линнетга тегмади.

— Сиз жинни бўлиб қолибсиз!

— Кемамиз орқага қайтаётган маҳалда мадам Дойлни гумдон қилишингиз учун яна бир имкон туғилди; бу сафар қотилликда албатта бошқа одамни айблаган бўладилар. Энди биз нафақат фараз қиламиз, аниқ биламизки, сизнинг револверингиздан отиб ўлдирилган аёл Линнет Дойл ва оқсоч Луизанинг қотили ким эканлигини билган.

— Жин урсин! — Пуаронинг сўзини бўлиб, бақириб юборди Пеннингтон, — эсингизни еб қўйганмисиз, нима бало? Линнетни ўлдириб нима манфаат кўрардим? Ахир унинг пулларини мен олмайман-ку! Ҳамма пуллари эрига тегади. Нега уни сўроқ қилмайсизлар? Линнетнинг ўлиmidан кейин унинг ҳамма бойлиги эрининг ихтиёрига ўтди-ку!

— Ўша оқшом Дойл, — деб совуққина изоҳ берди Рэйс, — то оёғидан яраланмагунча салондан чиқмаган. Кейин бутунлай юролмай қолган, буни шифокор билан ҳамшира тасдиқлашди. Демак, Симон Дойл ўз хотинини ўлдирган бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, Луиза Буржени ҳам ўлдиролмасди. Миссис Оттерборнга ўқ ота олмаслиги ҳақида-ку, гапирмасак ҳам бўлади. Буни ўзингиз ҳам биласиз.

— Биламан, у отмаган. — Пеннингтон бир оз ўзини босиб олди. — Лекин нега энди айнан менга ёпишиб олдингиз? Ахир мен Линнетнинг ўлиmidан ҳеч қандай манфаат кўрмайман-ку.

— Муҳтарам сэр, — Пуаронинг овози мушукнинг хуриллашига ўхшаб кетди, — бу бир масала устида ҳар хил фикр туғилиши мумкин. Мадам Дойл ишга дахлдор масалаларни пухта тушунган, у ўз мулкининг қандай ҳолатда эканлигидан яхши хабардор бўлган ва ҳар қандай камчилик ё нуқсонни тез пайқай олган. У ўз мулкини

бошқаришга киришгани ҳамоно (бу ҳол унинг Англияга қайтиши биланоқ амалга ошган бўларди), шубҳалана бошларди. Лекин у ўлди, ҳаммаси ўзгаради энди, бутун мол-давлат, ҳозиргина ўзингиз айтганингиздек, эрининг ихтиёрига ўтади. Симон ишнинг кўзини билмайди. У соддадил ва ишонувчан одам. Сиз чалкашиб кетган юридик қоидаларни пеш қилиб, ишнинг ҳақиқий аҳволини ундан яширишингиз ва мамлакатнинг депрессия вазиятида эканлигини баҳона қилиб, меросни унга топшириш фурсатини суришингиз мумкин. Ҳозир сиз учун энг муҳим аҳамиятга эга бўлган нарса шу.

Пеннингтон елкасини қисиб қўйди.

— Буларнинг ҳаммаси тугуриқсиз уйдирма.

— Буни вақт кўрсатади. Учта ўлим — учта қотиллик иши кўрилмакда. Суд мадам Дойлга тегишли бўлган жамики нарсаларни ниҳоятда синчковлик билан текшириб чиқишни талаб қилади. — Пуаро Пеннингтоннинг елкалари чўкканини кўрди ва бу манзарада ўзининг голиб чиққанини тушунди. Жим Фанторанинг гумони тўғри чиққан эди. — Сиз ютқаздингиз, мосъе Пеннингтон. Айбингизни бўйингизга олганингиз яхшимасмикан?

— Сиз ҳеч нимага тушунмаяпсиз, — деб пичирлади у, — Ҳамма гап Уолл-Стритда пул қийматининг пасайишида. Лекин мен пулларни қайтариб олиш йўлини билардим. Агар омад кулиб боқса, июннинг ўрталарига бориб, ҳамма иш жобажо бўларди.

У қалтираётган қўли билан сигарета чиқарди, лекин гугурт чақа олмади.

— Чамаси, — деди Пуаро қизиқсиниб, — сиз васваса даъватига учиб, тепадан харсанг тошни думалатиб юборган бўлсангиз керак. Ҳеч ким кўрмайди, деб ўйлагансиз-да.

— Бу бахтсиз ходиса эди. Худо ҳақи! — у юзини кўрсатмаслик учун бошини эгди. — Мен қолиб кетдим, сал қолди йиқилиб тушишимга. Онт ичаман, бу тасодиф эди...

Рэйс ва Пуаро индашмади. Пеннингтон қаддини ростлаб, яна ўзини қўлга олди. У мот бўлган эди, лекин ундаги жанговар руҳ яна аланга ола бошлаган эди. У эшик олдига борганида орқасига ўгирилиб деди:

— Бу жиноятни менинг бўйнимга қўёлмайсиз, жаноблар. У бахтсиз ҳодиса эди. Линнетни отган мен эмасман. Эшитдингларми?

Йигирма олтинчи боб

Эшик ёпилди, Рэйс чуқур хўрсиниб қўйиб деди:

— Биз кутганимиздан ҳам кўпроқ нарсани билдик. Фирибгарлик қилганини ҳам, ўлдирмоқчи бўлганини ҳам бўйнига олди. Бундан ортиқ ҳеч нима билолмасдик. Одам бировнинг жонига қасд қилмоқчи бўлганини таң олиши мумкин, лекин уни, қотиллик қилганини бўйнингга ол, деб мажбурлаб бўлмайди.

— Баъзида бўлади, — деди Пуаро кўзларини сузганча ўйга толаркан.

Рэйс унга ялт этиб қаради:

— Тузган режангиз борми?

Пуаро бармоқларини букиб санай бошлади:

— Асвондаги боғ. Мистер Аллертон берган гувоҳлик. Тирноқ лаки солинган иккита шишача. Уйқу дориси аралаштирилган менинг бир шиша вином. Духоба ёпинчиқ. Доғ бўлган дастрўмол. Жиноят жойида қолдириб кетилган пистолет. Луизанинг ўлими. Миссис Оттерборннинг ўлими. Ҳа, ҳаммаси мос келяпти. Пеннингтон ўлдирилмаган.

— Нима? — деди ҳайрон қолган Рэйс.

— Пеннингтон ўлдирмаган. Тўғри. Унда Линнетни ўлдириш учун сабаб бўлган, истак ҳам бўлган. Ҳатто суиқасд қилиб ҳам кўрди. Лекин... Келинг, суҳбатимизни давом эттиришдан олдин, Тим Аллертондан баъзи нарсаларни сўраб кўрайлик.

— Аллертондан? — деди ҳайрон қолган Рэйс.

У кўнғироқ тугмасини босди ва кирган стюардга буюрди.

Тим Аллертон кирди.

— Мени кўрмоқчи экансизларми? — сўради у хотиржамлик билан, аммо гижинаётгани овозидан сезилиб турарди.

— Худди шундай, ўтиринг, мосъе Аллертон.

— Нима гапингиз бор эди? — деди у мулоим ва ҳорғин оҳангда.

— Илтимос, гапларимни диққат билан эшитинг, — деди Пуаро.

Тимнинг чеҳрасидаги нозик таажжуб пайдо бўлди.

— Менинг эшитиш лаёқатим жуда яхши. Эшитиб туриб, ўрни келганда “О!” деб оламан.

— Бу менга маъқул. “О!” ниҳоятда теран маънони ифодалайди. Демак, бошладик... Сиз билан Асвонда танишган пайтимда, улфатларингиз мени қизиқтириб қолганди. Сизнинг онангиздек илтифотли, латофатли одамларни мен жуда кам учратганман...

Тимнинг бепарво чеҳраси бир зумга ёришиб кетди.

— Ҳа, ойим беназир аёл, — деди у.

— Лекин мени қизиқтириб қолган иккинчи нарса бир аёлнинг исми эди — уни сиз тилга олган эдингиз.

— Ростданми?

— Ҳа. Мен мадемуазел Жоанна Саутвудни айтяпман. Биласизми, бу исмни мен илгари ҳам эшитгандим. Сўнгги уч йил мобайнида бир неча марта ўғрилиқ содир этилди. Уларни зодагонлар жамоасига мансуб ўғрилиқ деб аташ мумкин. Бу ўғрилиқлар кўпинча битта усулда — қимматбаҳо буюмни қалбакисига алмаштириш билан амалга оширилган. Менинг дўстим инспектор Жэпп, бу ўғрилиқлар жуда уйғунлик ва зукколик билан ишлаётган иккита одам томонидан амалга ошириляпти, деган хулосага келган эди. Ўғирланадиган қимматбаҳо буюм билан олдиндан танишиб чиқиш лозим бўлган; шунга кўра, ўғрилар албатта аслзодалар жамоаси билан дўстона муносабатда бўлган бўлишлари, ўзлари ҳам салмоқли мавқе эгаси бўлишлари керак бўлган. Жэпп мадемуазел Жоанна Саутвудга эътибор қаратган. Гап шундаки, моли ўғирланганларнинг ҳар бири бу аёлнинг таниши ё дугонаси бўлган. Бундай ташқари, бу ёш хоним оладиган даромадига нисбатан бир неча марта ҳашамдорроқ кун кечирган. Лекин ўғрилиқда, яъни ўғирланган буюмни алмаштиришда у иштирок этмаган; бундай пайтда у, одатда, ҳатто Англияда ҳам бўлмаган. Шундай қилиб, инспектор Жэпп қуйидаги хулосага келган: мадемуазел Саутвуд ўғирланиши кўзланган қимматбаҳо буюмни қандайдир жуда моҳир заргарга топширган, заргар бу буюмдан нусха кўчириб, уни, инспектор Жэпп мутлақо билмайдиган учинчи бир шахсга топширган; соф қимматбаҳо буюмни қалбакисига алмаштирган ана шу учинчи одам амалга оширган. Мени баъзи бир тасодифий ҳодисалар қизиқтириб қолди: Майоркада йўқолган узук, бриллиант маржон қалбакисига алмаштирилган зиёфатда сизнинг иштирок этганингиз, мадемуазел Жоанна билан яқин дўст эканлигингиз. Булардан ташқари, онангиз мени ўз столига таклиф қилганида, буни хуш кўрмаганингиз яққол сезилиб турган эди. Иккинчи томондан, мени ёқтирмаётганингизни мендан яширишга ҳаракат қилдингиз. Ниҳоят, Линнет Дойл ўлдирилганидан кейин марварид йўқолгани маълум бўлди. Турган гапки, мен ўша заҳоти

сизни ўйладим! Агар тахминим тўғри чиқиб, сиз мадемуазел Саутвуд билан биргаликда иш кўрган бўлсангиз (боз устига, у мадам Дойлнинг яқин дугонаси бўлган), унда асл марварид қалбакисига алмаштирилган бўлиб чиқади. Лекин биз оддий ўғриликка рўпара келдик. Марварид ғойиб бўлган эди. Демак, мен янглишибман. Аммо кутилмаганда бизга марваридни қайтариб беришди. Шунда мен, биласизми, нимани аниқладим? Қайтарилган марварид қалбаки эди. Сиз олдинроқ бу сохта марваридни пардоз столига қўйиб, ҳақиқийсини олиб чиқиб кетган бўлишингиз керак.

Пуаро рўпарасида ўтирган йигитнинг юзига тикилиб қаради. Тим мурдадек оқариб кетган эди. Ҳали ҳаяжонини босишни билмасди у, бунинг учун унга ҳаётий қувват етишмасди. У зўрма-зўрмаки жилмайди ва одатий киноя билан деди:

— Ростданми? Унда мен марваридни қаёққа яширибман?

— Айтишим мумкин.

Тимнинг ранги ўчиб кетди. У тамоман мағлуб бўлган эди.

Пуаро шошмасдан, сўзларни дона-дона қилиб гапира бошлади:

— Уни яширадиган жойингиз фақат битта. Мен кўп ўйладим ва ахири шундай қарорга келдим: марварид, мосье Аллертон, каютангиздаги тасбеҳ ичига яширилган. У тасбеҳнинг ёғочдан ясалган чиройли нақшланган ҳар битта мунчоғи ичига солинган. Бу тасодифий эмас. Тасбеҳнинг мунчоқлари очилади, ваҳоланки, уларга қараб, буни пайқаб бўлмайди. Мунчоқларнинг ичи ҳавол, сиз ана шу мунчоқлари ичига яширгансиз марварид доналарини ва ҳар бирини елимлаб ёпиб қўйгансиз. Тинтув пайтида, одатда, динга тааллуқли буюмлар кўздан кечирилмайди. Сиз шундан умид қилгансиз. Мен мадемуазел Саутвуднинг қалбаки маржонни сизга қай тарзда жўнатганини ҳам ўйлаб қўйдим. Сиз мадам Дойлнинг бу ёққа никоҳ саёҳатига келишини билиб, Майоркадан келгансиз, бундан хабар топган мадемуазел Саутвуд сохта марварид варақлари ўйиб олинган қалин китоб ичига солиб сизга юборган. Одатда, уларни ҳеч ким очиб кўрмайди.

Жимлик узоқ давом этди.

— Сиз ютдингиз! — деди Тим жуда хотиржамлик билан. — Бу жуда қизиқарли ўйин эди, мен ютқаздим бу ўйинда. Энди заҳар ичиб ўлишим керак.

— Ўша кечаси сизни кўришган — хабарингиз борми?

— Мени кўришган? — деди ҳайрон қолган Тим.

— Ҳа, Линнет Дойл ҳалок бўлган кечаси роппа-роса соат бирдан ўн дақиқа ўтганда каютадан чиқаётганингизни бир одам кўрган.

— Менга қаранг, — Тим яна ҳаяжонлана бошлади, — наҳотки сиз мендан... Мен ўлдирганим йўқ уни! Онт ичаман, қотил мен эмас! Мен жуда ёмон аҳволга тушиб қолган эдим. Келиб-келиб ўша тунни танлайманми?.. Э Худо, қандай даҳшат!

— Ҳа, ўшанда ўзингизни қандай тутганингизни тасаввур қилипман, — деди Пуаро. — Лекин энди, бизга сиз ҳақингизда бор ҳақиқат аён бўлганидан кейин, ўйлайманки, биздан ёрдамнингизни аямассиз? Айтинг-чи, марваридни олаётганингизда мадам Дойл тирикмиди?

— Билмайман, — деди Тим хириллаб. — Жонимни тикиб қасам ичаман, мосье Пуаро, билмайман! Мен Линнетнинг уйқуга ётиш олдидан марваридни қаерга қўйишини кузатганман: тўшаги ёнидаги столчага қўярди. Каютага товуш чиқармай кирдим, пайпаслаб топдим, олиб ўрнига бошқасини қўйдим-да, аста юриб чиқиб кетдим. Турган гапки, мен уни ухлаб ётибди, деб ўйлаган эдим.

- Унинг нафас олишини эшитмадингизми? Эшитгансиз албатта! Тим ўйлашиб қолди.
- Каюта жим-жит эди. Йўқ, унинг нафас олганини эшитмадим.
- Каютада тугун иси йўқмиди? Агар у ерда ҳозиргина ўқ отилган бўлса, куйинди ҳидини сезардингиз.
- Йўқ, эслолмайман.
- Пуаро хўрсиниб қўйиб деди:
- Демак, биз ҳали ҳам жойимиздан жилмабмиз.
- Ким мени кўрибди? — сўради Тим.
- Розали Оттерборн. У кеманинг бошқа томонидан келаётган экан, Линнет Дойлнинг каютасидан чиқаётганингизни кўрган.
- Демак, буни сизга у айтган.
- Йўқ, у бизга ҳеч нимани айтмади, — деди Пуаро камтарлик билан.
- Бўлмаса, қаёқдан билдингиз?
- Билдим, чунки мен Эркюл Пуароман. Мен учун маълумот олиш шарт эмас. Мен у қиздан кўрганларини очиқ айтишни бир неча марта илтимос қилиб кўрдим, лекин у ҳар гал, ҳеч кимни кўрмадим, деб жавоб қилаверди.
- Нега ахир?
- Пуаро елкасини қисди.
- Жуда антиқа қиз-да, — деб гапира бошлади Тим, гўё ўзининг қаерда турганини унутгандай. — У анави ярамас хотин, яъни онаси билан бир умр азоб чекиб яшаган бўлса керак. — Тим бирдан ҳушини йиғиб олиб, энди расмий тарзда деди: — Ҳа, сэр, марваридни ўғирлаганимни бўйнимга оламан, сиз уни ўзингиз кўрган ердан топасиз. Мен айбдорман. Лекин мисс Саутвуд тўғрисида ҳеч нима билмайман. Уни жиноятчи дейиш учун сизда ҳеч қандай асос йўқ. Қалбаки марваридни қай йўл билан кўлга киритганим масаласига келсак, бу энди менинг ишим.
- Ёндашувингиз жуда тўғри, — деб гўлдираб қўйди Пуаро.
- Ахир мен жентлменман, ҳар доимгидай, — ҳазил қилди Тим ва қўшиб қўйди: — омади юрган детектив билан бир стол атрофида ўтириш менга қанчали қувонч бағишлаганини энди тушунгандирсиз. Ҳали мен ашаддий жиноятчилар тоифасидан эмасман, бинобарин, вазиятнинг кескинлиги мени қизиқтирмайди.
- Барибир, ўзингизни тия олмасиз-да?
- Тим кифтини қисиб қўйди:
- Бошқа иложим йўқ, имконият келганди: Линнетнинг каютаси деярли ёнгинамда, бунинг устига, у ўзининг шахсий ташвишлари билан овора эди, шунга кўра, марвариднинг сохталигига эътибор бериши амри маҳол эди.
- Мен бунга ҳеч ишонмайман.
- Тушунмадим, нима демоқчисиз? — деди Тим дудуқланиб.
- Пуаро кўнгироқ тугмасини босди.
- Мисс Оттерборнни бу ерга таклиф қилинг, — деди у стюардга.
- Йиғидан кўзлари қизарган Розали кирди ва Тимни кўриб ҳайрон қолди. Энди у ўзини бутунлай бошқача тутарди. Аввалги хавфсираш ва кўрсликдан унда асар ҳам қолмаганди. У баҳузур ўтириб, савол беришларини кута бошлади.
- Худо ҳақи, бизни кечиринг, мисс Оттерборн, — деди Рэйс Пуарога ўқрайиб қараб қўяркан.
- Ҳечқиси йўқ, — деди Розали аста пичирлаб.
- Мен бир нечта вазиятни аниқлаб олишим зарур, — деди Пуаро.

— Мен сиздан, кеча тунда соат бирдан йигирма дақиқа ўтганда палубада бирон кишини кўрдингизми, деб бир неча марта сўрадим, лекин сиз ҳар гал салбий жавоб бердингиз. Хайрият, ҳақиқатни сизнинг ёрдамингизда аниқлашга муваффақ бўлдим. Мосье Аллертоннинг ўзи тан олди ўша кечаси Линнет Дойлнинг каютасига кирганини.

Розали Тимга кўз қирини ташлади, йигит унга хомуш бош ирғади.

— Мен вақтни тўғри айтдимми, мосье Аллертон?

— Тўппа-тўғри, — деб жавоб қилди Тим.

Розалининг лаблари пирпираб кетди:

— Лекин у сиз эмас... сиз эмас эдингиз-ку...

— Мосье Аллертон, ўтган тунда Линнет Дойлнинг каютасига кириб, марварид шодасини олганини ва ўрнига қалбаки марваридни қўйганини эътироф этди.

— Шу ростми? — сўрпади Розали болалардек жиддий ва маъюс кайфиятда.

— Ҳа, — жавоб қилди Тим.

Орага жимлик чўкди. Полковник сабрсизлик билан кутарди.

— Бу маосье Аллертоннинг ривояти, — деб жумбоқли гап бошлади Пуаро, — қайсики, қисман тўғри, сиз берган гувоҳликка кўра. Аниқроқ айтадиган бўлсак, унинг миссисс Дойлнинг каютасига киргани ҳақида бизда маълумот бор. Бироқ, мосье Аллертоннинг у ерда нима қилганини биз билмаймиз.

— Ахир биласиз-ку! — деди Тим Пуарога шубҳа билан қараганча.

— Айнан нимани?

— Тавба, марваридни олганимни-да!

— Биламан, марварид сизда, лекин уни қачон қўлга киритганингиз маълум эмас менга. Уни кечаги кундан олдин олган бўлишингиз ҳам мумкин... Ахир ҳозиргина ўзингиз, марварид алмаштирилганини Линнет сезмаган бўларди, деб айтдингиз-ку. Лекин мен бунга асло ишонмайман. Ана, сезиб қолди деб ҳам фараз қилайлик... Линнет ўғрини кўрган, деб ҳам фараз қилайлик... Ўтган тунда, кимлигингизни фош қиламан, деб сизга таҳдид қилишган ва айнан шундай қилишларига кўзингиз етган, деб ҳам фараз қилайлик... Жаклина де Белфорт билан Симон ўртасида салонда бўлган можарони эшитгансиз ва ҳамма чиқиб кетиши билан у ерга кириб, пистолетни олгансиз, кейин орадан бир соат вақт ўтиб, ҳаммаёқ тинчиганда Линнет Дойлнинг каютасига кириб, овозини ўчиргансиз, деб ҳам фараз қилайлик...

— Э Худо! — деб инграб юборди Тим, унинг юзи кесакдек гезарган, изтиробли кўзлари Пуарога илтижоли боқарди.

Пуаро бамайлихотир гапини давом эттирди:

— Лекин сизни Луиза Бурже кўриб қолган. Эртаси куни у сизга пўписа қилган, сирингизни очаман, деб кўрқитиб, катта пул талаб қилган. Бунга йўл қўйсангиз — адои тамом бўлганингиз! Сиз унинг шартига кўнгансиз. Номига. Тушлик олдидан у билан учрашишга келишиб, каютасига пул билан кириб боргансиз. Луиза пулни санаб турганида, тиф санчиб уни ўлдиргансиз. Лекин бу гал ҳам омадингиз юрмайди. Сизни яна жиноят устида кўриб қолишади, — Пуаро Розали томонга ўтирилди. — Бу сафар мосьени сизнинг онангиз кўриб қолган эди. Яна жазодан қутулиб қолиш йўлини қидира бошлагансиз — бу жуда хатарли, мушкул йўл эди, лекин бошқа иложингиз йўқ эди. Бир суҳбат пайтида Пеннингтон револвери борлигини айтган экан. Шунини эслаб, унинг каютасига физиллаб борасизу револверни ола-

сиз, бориб Бесснер каютасида бўлаётган суҳбатга қулоқ соласиз ва мадам Оттерборн эндигина сизнинг исмингизни айтишга чоғланган пайтда унга ўқ узасиз.

— Йўқ! — деб йиғи аралаш чинқириб юборди Розали. — Бундай бўлмаган! Бундай бўлмаган!

— Кейин кема қуйруғи томон югуриб кетиб, уни айланиб ўтиб, мен томонга шошиб кела бошлайсиз. Револверни сиз қўлқоп кийиб ушлагансиз. Сўнгра менга бердингиз ўша бир жуфт қўлқопни...

— Худо урсин мени, ҳамма гапингиз нотўғри, — деди Тим. Лекин унинг титроқ ва дудмол овози ҳеч кимга таъсир қилмади.

Ана шунда Розали ҳаммани ҳайрон қолдирди:

— Албатта, бу гаплар тўғри эмас, буни мосье Пуаронинг ўзи ҳам яхши билади. Ҳамонки, у сизни чўчитмоқчи бўлган экан, албатта, бирон янги мулоҳаза пайдо бўлган унда...

— Мадемуазел бағоят зукко... Лекин, айтинг, шундай айб қўйса бўладими?

— Бу нима жиннилик! — деди Тим жаҳл билан.

— Мосье Аллертон, — деди Пуаро, — сизни қотилликда айблаб иш қўзғаш мумкин. Буни тушунишингизни истардим. Энди кўнглингизга хуш ёқадиган хабар айтаман. Мен тасбеҳингизни текшириб кўрганам ҳам йўқ ҳали. Балки ҳеч нима йўқдир унинг ичида, шунинг учун ҳам мадемуазел Оттерборн сизни палубада кўганини ҳамиша инкор этиб келяпти, бу яхши, демак сизда ҳеч қандай айб йўқ. Марваридни клептоман аёл ўғирлаган экан, уни қайтариб беришди. У ана, эшик олдидаги столга қўйилган қутичада. Марҳамат, ўзингиз кўринг, мадемуазел.

Тим ўрнидан турди, унинг бир калима сўз айтишга ҳам ҳоли қолмаган эди. Ҳатто ўз фикрини изҳор этиш лаёқатига эга бўлганидан кейин ҳам, айтмоқчи бўлган гапини айта олмади. Пуаро тўла қаноат ҳосил қилган эди.

— Раҳмат, — деди Тим. — Мен бу яхшилигингизни унутмайман.

У эшикни очиб Розалига йўл берди; ўзи столда ётган қутичани олиб, унга энгашди. Палубага чиққач, қутичани очди ва ундаги қалбаки марварид шодасини қўлига олди-да, Нил дарёсига улоқтирди.

— Ана, бўлди! — деди у. — Бу қутичани Пуарога қайтарганимда, ичида ҳақиқий марварид бўлади. Қаранг, гирт аҳмоқ эканман!

— Бу иш қандай бошланган эди? — аста сўради Розали.

— Ўзим ҳам билмайман: диққатпазлик, ялқовлик дегандек; осон йўл билан пул топиш қизиқарлироқ туюлганди. Мен хавф-хатар, таваккалчилик шайдоси эдим.

— Тушунаман.

— Аммо сиз ўғирлик қилган бўлармидингиз?

— Йўқ, — деб жиддий жавоб қилди Розали бир оз ўйланиб турганидан кейин, — қилмасдим.

— Азизам, — деди бирдан Тим, — сиз бениҳоя дилбарсиз, менга жуда ҳам ёқасиз. Нега ахир тунда мени кўрганингизни инкор қилдингиз?

— Сиздан хавотирда эдим, — деди Розали.

— Розали, мен заиф ва кўрқоқ одамман, қотиллик қилиш қўлимдан келмайди. Жайдари ўғриман, холос. Энди мендан нафратлансангиз керак?

Розали аччиқ истеҳзо қилди:

— Мендан ҳам нафратланишади...

Йигирма еттинчи боб

Улар чиқиб кетиб, эшик ёпилиши билан Пуаро Рэйсга худди гуноҳ қилиб қўйгандай қаради. Полковник қовоқ солиб, юзини тескари бурди.

— Дўстим, мен қонундан хиёл четга чиқиб кетдим, бунинг учун мендан хафа бўлмассиз, — деди Пуаро гўё узр сўраётгандай. — Инсон бахт-саодати мен учун ҳамма нарсадан устун туради.

— Лекин менинг бахтсиз бўлиб қолганим билан ишингиз йўқ, — деди Рэйс.

— Жуда ҳам раҳмим келди Розалига, у Тим Аллертонни севади, икковлари бир-бирларига мос, худди узукка кўз қўйгандай. Розали матонатли қиз, Тимга эса ана шу хислат етишмайди, қолаверса, қиз унинг онасига ҳам ёқади. Хуллас, бу никоҳ аҳдини аввало худо, қолаверса, Эркул Пуаро тузди десак бўлади. — Пуаро бирдан баралла кулиб юборди. — Ишончим комил, энди Тим диёнатли одам бўлади ва бу тўғри йўлдан ҳеч ҳам четга чиқмайди. Лекин нега менга бўлган муомалангиз ўзгариб қолди? Мен сабр-бардошли одамман, аммо ҳар қандай сабр косаси ҳам тўлиб тошиши мумкин.

— Айтинг-чи, бу учта қотилликни амалга оширган одам кимлигини биласизми?

— Биладан.

— Бўлмаса, нега нуқул гапни айлантирасиз, очигини айта қолмайсиз?

— Сизнингча, мен фақат эрмак учун иккинчи даражали воқеалар билан машғул бўляпманми? Жаҳлингиз чиқмасин, дўстим, бу сиз ўйлаганчалик эмас. Бир марта мен археологик экспедицияда иштирок этган эдим — у ерда кўп нарсаларни ўргандим. Қазиниш жараёнида, биронта қизиқарли буюм топилгудек бўлса, унинг теварак-атрофини қунт билан тозалайдилар. Мен ҳам ҳақиқатни — чарақлаб турган яланғоч ҳақиқатни кўриш учун, йўлимдаги барча тўсиқларни олиб ташлашга уриняпман.

— Жуда соз, — деди Рэйс, — айтинг, бўлмаса ўша чарақлаб турган яланғоч ҳақиқатингизни. Бу Пеннингтон эмас, Аллертон эмас, шунингдек, Флитвуд ҳам эмас, айтинг, ким у?

— Дўстим, ҳозир айтаман унинг исмини.

Шу пайт эшик тақиллаб қолди. Рэйс гижиниб сўкинди. Доктор Бесснер билан Корнелия киришди. Корнелия ташвишли кўринарди.

— Оҳ, полковник Рэйс, — деб бидирлай кетди у, — мисс Бауэрс менга эгачим Мэри ҳақида ҳамма гапни айтиб берди. Қандай даҳшат! Мисс Бауэрс масъулиятдан кўрқяпти, лекин мен ҳам билишим керак, оила аъзоси сифатида. Яхшиям доктор Бесснер бор экан, шу киши ғамхўрлик қилмаса, жинни бўлиб қолардим!

— Бе, кўйсангиз-чи! — камтарлик қилиб эътироз билдирди доктор.

— Доктор менга тушунтирди, клептомания — касаллик экан, бундай касалларни у ўз шифохонасида даволар экан. Вой, агар Нью-Йоркда билиб қолишса-я! Оиламиз аъзоларининг ҳоли нима кечади унда?

— Буни ҳеч кимга билдирмаймиз, — деб Корнелияга таскин берди Рэйс ва хўрсиниб қўйди. — Ҳеч кимга айтмаймиз. Бизни фақат бевосита қотилликка дахлдор нарсаларгина қизиқтиради.

— Ростданми? — Корнелия чапак чалиб юборди, — Раҳмат, мен жуда ҳам ташвишда эдим.

— Сиз жуда раҳмдилсиз, — деди доктор Бесснер. — Қалбингиз ғоят пок.

— Корнелия, — деди Пуаро истеҳзо билан, — мосье Фергюсон қалай юрибди?

Қиз қизариб кетди:

— Мен у билан учрашмаяпман, лекин эгачим Мэри унинг тўғри-сида бошқача фикрлай бошлади.

— Сиз-чи?

— Менимча, у тутуриқсиз одам.

Пуаро докторга юзланди:

— Беморингизнинг соғлиғи қалай?

— У анча яхши ҳис қилипти ўзини. Унинг тани жуда соғлом, худди буқадек соғлом, деган бўлардим. Бошқа ҳар қандай одам, агар унинг дардига йўлиқса, иситмаси чиқиб, алахлаб ётган бўларди. У бўлса... томир уриши бир меъёрда, ҳарорати деярли нормал ҳолда. Кичкина Фрейлейн де Белфорт эшитиб анча тинчиб қолди.

— Дойлнинг аҳволи яхши экан, — деди Рэйс, — унда олдига кирсам бўлади. Мен телеграмма масаласини аниқлаб олмоқчиман.

Доктор “телеграмма” сўзини эшитиб, бирдан гапга кириб кетди:

— О, хо-хо! Дойл бу ҳақда менга гапириб берди; жуда қизиқ! Ўша телеграмма ҳар хил сабзавотлар: картошка, артишок, ловия... ҳақида экан... Пардон?

— Э худо! — Рэйс сакраб ўрнидан туриб кетди. — Ҳа, демак, у экан-да! Ричетти экан! Анархистларнинг жанубий Америкадаги янги ҳаракати. Картошка автомат дегани, артишок — портловчи модда ва ҳоказо. Ричетти ҳеч қанақа археолог эмас. У анча-мунча одамни ўлдирган. Сезиб турибман, у бу гал ҳам қотиллик қилган. Мадам Дойл беҳосдан унинг телеграммасини очиб ўқиган, Ричетти телеграмма матнини мадам Дойл менга айтиб беришидан кўрқиб кетган-у... — Рэйс Пуарога ўгирилди. — Гапим тўғрими? Қотил Ричетти, а?

— Ричетти — бу “сизнинг йигитингиз”, — деди Пуаро. — Биринчи кунданок, унинг бир балоси бордек туюлганди менга. У моҳирона ижро этаётган эди ўз ролини; унинг турган-битгани фақат археологиядан иборат, одамийликдан заррача ҳам асар йўқ унда... — У жим бўлиб қолди. — Йўқ, Линнет Дойлни ўлдирган Ричетти эмас. Энди мен очигини айтишим мумкин. Қотилликнинг “биринчи қисми” ҳам ойдинлашди. Ҳозир мен бутун воқеани батамом тасаввур қила бошладим. Лекин биронта ҳам исботловчи далилим йўқ. Гарчи бутун воқеани аниқ тасаввур қилиб турган бўлсам ҳам, амалий жиҳатдан уни исботлай олмайман. Бунини энди қотилнинг ўзи тан олади, деб умид қиламан.

Доктор Бесснер ишонқирамай елкасини қисиб қўйди:

— О, бу антиқа мўъжиза бўларди.

— Лекин ким ўзи у? — деб чинқириб юборди Корнелия. — Айтинг!

Йигирма саккизинчи боб

— Дўстим, — дея Рэйсга мурожаат қилди Пуаро, — биз тергов ишини тахминий мулоҳазаларга суяниб бошлаган эдик. Бу жинойт ҳеч қандай тайёргарликсиз, тасодифий туртки замирида содир этилган, деб ҳисоблагандик. Лекин, аслида, у асло тасодифан бўлмаган. Аксинча, бутун ҳаракат жараёни сонияма-сония олдиндан режалаштирилган, Эркул Пуаронинг вино шишасига уйқу дориси солишгача бўлган ҳар битта тафсил ниҳоятда пухталиқ билан ўйланган.

Агар, мени ухлатиб қўймоқчи бўлишган, деб фараз қиладиган бўлсақ, демак, қотиллик қилиш масаласи кечлик таом тортилмасдан, яъни соат еттию ўттиздан олдин ҳал қилиб қўйилган, лекин бундай бўлиши, олдиндан кўзланган назарияга кўра, асло мумкин эмас эди. Бизнинг бу назариямизга пистолет дарёдан тутиб олинганда биринчи зарба берилди. Зеро, гар назариямиз тўғри бўлганида, жиноятчи пистолетни асло сувга отмаган бўларди... — Пуаро Бесснер томонга ўгирилди:

— Доктор, сиз Линнет Дойл жасадини кўздан кечирдингиз, эсингизда бўлса керак: унинг жароҳати атрофи куйган эди, бу демак, пистолет чаккага тираб туриб отилган.

— Жуда тўғри, — деб тасдиқлади Бесснер.

— Мен пистолет ўралган духоба ёпинчиқни кўздан кечирар эканман, ўқ овози эшитилмасин учун, уни бир неча қават қилиб ўрашганини аниқладим. Лекин, агар пистолет духобага ўралган ҳолда отилганида эди, марҳуманинг баданида куюв изи бўлмасди. Бинобарин, Линнет Дойлни ўлдирган ўқ духоба орқали отилмаган. Энди бизга маълум бўлган иккинчи отилган ўқни, яъни Жаклина де Белфорт отиб Дойлни яралаган ўқни ўйлаб кўрайлик. Жаклина пистолетни духобага ўраб отиши мумкинмиди? Йўқ, албатта. У Дойлни икки кишининг гувоҳлигида отган ва биз бунинг қандай бўлганини билемиз. Демак, яна учинчи ўқ ҳам отилган, аммо биз бу ҳақда ҳеч нима билмаймиз.

Ундан кейин, Линнет Дойлнинг каютасида мен тирноқ бўйядиган лок солинган иккита шишачани кўрдим. Ҳаммангизга аёнки, хонимлар тез-тез лок рангини ўзгартириб туришади, аммо Линнет Дойл тирноқларини ҳаммаша тўқ қизил лок билан бўярди. Иккинчи шишачага, “Rose” яъни пушти ранг деган этикетка ёпиштирилган эди. Бу шишача бўш эди. Унинг тубида фақат бир томчигина суюқлик қолган бўлиб, у пушти ранг эмас, тўқ қизил рангда эди. Мен синчков одамман, эринмай иккала шишачани ҳам ҳидлаб кўрдим. Биринчи шишачадан локка хос одатий ҳид келди. Иккинчисидан эса сирка ҳиди димоққа урилди. Демак, бу шишачада қизил сиёҳ бўлиши мумкин, ким монелик қила оларди бунга? Лекин нима учун қизил сиёҳ лок идишида сақланган? Ана шунда, мен пистолет ўралган дастрўмолни эсладим. Қизил сиёҳ осон ювилади, фақат билинар-билинемас доғ қолади. унча аҳамияти бўлмаган бу далиллар йиғиндисидан мендан янги фикр юзага келди. Лекин бу аснода содир бўлган воқеа барча гумонларимни пучга чиқарди. Луиза Бурже ўлдирилган эди!.. Бу фожиа сабабчиси фақат кўрқитиш эканлиги яққол сезилиб турарди. Ўлган аёлнинг чангалида минг франкли пулнинг бир парчаси сақланиб қолганидан қатъий назар, мен унинг бугун эрталаб айтган ғоятда муҳим гапларини эсладим. Диққат билдан қулоқ солинг, бутун воқеанинг авж нуқтаси шу гапларда.

Кечаси нимани кўрдингиз, деб берган саволимга Луиза жуда ғалати жавоб қайтарди: “Тўғри, агар мен уйқусизликдан қийналган бўлсаму, бирдан қўнглим юқори палубага чиқишни тусаб қолса, эҳтимол ўшанда мадамнинг каютасидан чиқиб келаётган касофат қотилни кўриб қолган бўлардим...” Бу сўзлар сизга нимани англатади? Нимага у бундай сўз ўйини қилдийкин? Бунинг сабаби фақат битта! У қотилга мурожаат қилган эди, демак, қотил шу пайт орамизда бўлган. Лекин каютада мен ва полковникдан бошқа фақат иккита одам бор эди: Симон Дойл ва доктор Бесснер.

Доктор бақириб ўрнидан туриб кетди:

— Нима? Нима деб вайсаяпти ўзи? А? Ақл бовар қилмайди! Фирт бемаънилик бу!

— Ўзингизни босинг! — деди Пуаро жаҳл билан. — Мен фақат ўз мулоҳазаларим жараёнини баён қиляпман, гапларим ҳеч кимга дахлдор эмас.

— Сизнинг ҳеч қандай айбингиз йўқ, — деди полковник ўнғайсизликни бартараф қилишга уринаркан.

Пуаро гапида давом этди:

— Шундай қилиб, такрор айтаман, ё Симон Дойлни, ё доктор Бесснерни танлаш керак эди. Линнет Дойлни ўлдириш учун докторда қандай важ бор? Ҳеч қандай. Энди Симон Дойл қоляптими? Лекин бунга ҳам ишониб бўлмайди. Симоннинг жанжал бошланмасдан олдин салондан чиқмаганига бир қанча одам қасам ичиб гувоҳлик берди. Жанжалдан кейин эса, у яраланган ва оёқда туrolмас эди. Бу гапимнинг ҳақлигига гувоҳлар борми? Ҳа, мадемуазел Робсон, Жим Фантора ва Жаклина де Белфортлар оқшомнинг биринчи қисмига, иккинчи қисмига эса, малакали хулоса чиқарган доктор Бесснер билан мадемуазел Бауэрс гувоҳлик билдирдилар. Ҳаммаларининг айтган гаплари шубҳадан холи эди. Демак, унда доктор Бесснер айбдор бўлиб чиқади. Оқсоч Луиза жарроҳлик пичоғи билан чавақланган эди — бу ҳам докторга қарши қаратилган далил. Ваҳоланки, қотиллик қуролини бизга докторнинг ўзи кўрсатди, айби бўлганда бундай қилмасди. Ана шунда, дўстларим, асло инкор этиб бўлмайдиган яна битта ҳақиқат юзага келади. Луиза Бурженинг илмоқли гапи докторга қаратилмаган эди, зеро, оқсоч у билан хоҳлаган пайтида юзма-юз гаплашиб олиши мумкин эди. Луиза бир одамга, фақат бир одамга мурожаат қилган эди. Бу одам — Симон Дойл. Беморингиз, доктор, ярадор, доим назоратда, эҳтимол иккинчи марта унинг олдига кириш имкони бўлмас, шунинг учун оқсоч фурсатдан фойдаланиб қолишга ошиқади. Эсланг: у Симонга ўгирилиб шундай деган эди: “Мосье, ўтинанман, ёрдам қилинг, мени не қўйга солишгаётганини ўзингиз кўряпсиз! Мен нима қилишим керак?” Унга жавобан Симон бундай деган эди: “Синглим, тентак бўлманг. Сиз ҳеч кимни кўрмагансиз, ҳеч нима эшитмагансиз, бу ҳаммага аён. Ҳаммаси жойида. Ўзим сизни ҳимоямга оламан. Сизда ҳеч қандай айб йўқ”. Оқсочга шу керак эди, у Симоннинг ваъдасини эшитганди.

Бесснер қаттиқ томоқ қириб деди:

— Қандай бемаънилик! Суяги синиб, ўқ оёғида қолган одам кемада санқиб юриб, оқсочларни чавақлаш билан овора бўлибди-да? Такрор айтаман, Симон Дойл каютадан чиқа олмаган.

— Биламан, — мулойим овоз билан унинг сўзини бўлди Пуаро. — Сиз мутлақо ҳақсиз. У чиқа олмасди. Лекин, шунга қарамай, мен ўз фикримдан қайтмайман. Луиза Бурженинг сўзларини ойдинлаштирувчи фақат битта мантиқий изоҳ мавжуд. Мен воқеанинг ибтидосига қайтиб, уни бошдан-охир янгича нуқтаи назар билан кузатиб чиқдим. Симон Дойлнинг жанжал бошланмасдан олдин салондан чиққан бўлиши, бошқалар эса бунга пайқаманган ё унутган бўлиши мумкинми? Йўқ, менимча, йўқ. Доктор билан ҳамширанинг малакали хулосасини шубҳа остига олиш мумкинми? Йўқ, мумкин эмас. Шунда бир фикр кўнглимга келди: биринчи гувоҳликлар билан иккинчи гувоҳлик ўртасида ҳавол вақт бор эди. Симон Дойл беш дақиқа давомида салонда ёлғиз қолган эди. Докторнинг берган гувоҳлиги ана шу беш дақиқали танаффусдан кейинги пайтга дахлдор. Ўша беш дақи-

қали вақт мобайнида бўлган воқеаларга нисбатан бизда ҳеч қандай шак-шубҳа йўқдек туюляпти. Лекин, аслида, гувоҳлар нималарни кўришган?

Мадемуазел Робсон Жаклина де Белфортнинг пистолетдан ўқ отиб, Симон Дойлни яралаганини, Дойл оромкурсига мук йиқилиб, даст-рўмолини яраланган оёғига босганини, дастрўмол қонга бўкиб қизарганини кўрган. Мосье Фантора ўқ овозини эшитган ва қип-қизил доғ бўлган рўмолчасини тиззасига босган Дойлни кўрган. Хўш, кейин нима бўлган? Дойл мадемуазел де Белфортни салондан олиб чиқиб кетишни ва уни ёлғиз қолдирмасликни қатъият билан илтимос қилди. Фақат шундан кейингина у Фанторага шифокорни чақириб келишни буюради.

Мадемуазел Робсон билан мосье Фантора мадемуазел де белфортни олиб чиқиб кетишади ва навбатдаги беш дақиқа мобайнида у билан овора бўлишади.

Мадемуазел Бауэрс, доктор Бесснер ва мадемуазел де Белфортларнинг каюталари палубанинг чап томонида. Симон Дойлга фақат икки дақиқагина вақт керак. У банкетка тагида ётган пистолетни олади, ботинкасини ечади ва товуш чиқармай, палубанинг ўнг томони бўйлаб хотинининг каютасига югуриб боради. Хотин маст уйқуда, эр унга яқин бориб, чаккасидан отади. Кейин пардоз столчасида сиёҳ шишасини қолдириб, салонга қайтиб боради. У ерда пистолетни мисс Ван Скулернинг ёпинчигига ўраб, ўз оёғини яралайди. Оғриқ азобидан дераза ёнида турган стулга йиқилади. Бутун кучини йиғиб, деразани очади ва духоба ёпинчиққа ўралиб пистолет ва хиёнаткор рўмолчани дарёга ташлайди.

— Ақл бовар қилмайди! — деди Рэйс.

— Ҳа, дўстим, бунга ишониш қийин. Лекин Тим Аллerton берган гувоҳликни эсланг. У шиша тикини очилганини, кетидан сув шаллолаганини эшитган экан. Яна у кимнингдир палубасидан югуриб ўтганини ҳам эшитган. Ҳолбуки, ўша пайтда палубанинг ўнг томонидан ҳеч ким, Симон Дойлдан бошқа ҳеч ким югуриб ўтиши мумкин эмас эди.

— Барибир ишониш қийин, — деди Рэйс. — битта одамнинг, айнақса, Дойлнинг бир зум ичида шунча ғаразли тафсилни ўйлаб топиши сира мумкин эмас, биласиз-ку, у жуда секин фикрлайди.

— Аммо жуда тез ва аниқ ҳаракат қилади.

— Бу тўғри. Барибир, шунча найрангни бир ўзи ўйлаб топишига ҳеч ишонмайман.

— У ўзи ҳеч нимани ўйлаб топмаган. Бизни адаштирган нарса ҳам шу, дўстим. Биз, жиноят бир зумлик даъват билан амалга оширилган, деб фараз қилгандик, аслида эса, мутлақо бошқача бўлган. Боя сизга айтганимдай, жиноят олдиндан жуда пухта режалаштирилган. Бир шиша қизил сиёҳ Дойлнинг кўлига бекорга тушмаган. У сиёҳ олдиндан ўйлаб тайёрлаб қўйилган. Дойлнинг кўлида одми дастрўмол бўлгани ҳам тасодиф эмас. Жаклина де Белфорт ҳам пистолетни бекорга банкетка тагига тешиб киритиб юбормаган.

— Жаклина дедингизми?

— Ҳа-да! Симон ва Жаклина — бир олманинг икки палласи. Симон ўзининг бегуноҳ эканлигидан қандай фойдаланди? Жаклина ўзининг бегуноҳ эканлигини қандай намойиш қилди? Симон қатъий туриб, Жаклинани ёлғиз қолдирмасликларини талаб қилади. бу ўта мураккаб ишни амалга ошириш учун зарур бўлган барча имкониятларни сиз шуларнинг икковидан топасиз: бунда Жаклинанинг

совуққон, тадбирли, зийрак ақли ҳамда Симоннинг аниқ ва тез ҳаракат қилиш лаёқати мужассам бўлган.

Ва, ниҳоят, салонда ўйналган спектаклни олинг. У ерда ҳам ҳамма ҳаракатлар, вақт нуқтаи назаридан, аъло даражада бажарилган. Менга уйку дорисини ичирадидлар. Гувоҳ сифатида мисс Робсонни танлайдилар. Мисс де Белфорт жазавага тушиб дод солади, жон-жаҳд билан таассуф қилади. бу шовқинлар бекорга кўтарилмаган эди — шовқин чоғида ўқ овози эшитилмасди. Жаклина Дойлни отганини тан олади. Мисс Робсон ҳам, Фантора ҳам буни тасдиқлайдилар. Доктор Дойлни кўздан кечириб, чиндан ҳам оёғига ўқ текканлигини кўради. Ҳеч нима деёлмайсиз! Икковини ҳам айбдор деб бўлмайди, тўғри, бу нарса Симонга жуда қимматга тушди — у оғир яраланди. Лекин бошқа илож йўқ эди, жароҳат ишонарли бўлиши, яъни унинг ҳаракат қила олмаслигини билдириш лозим эди.

Лекин шу пайт кутилмаган ишқал содир бўлди. Луиза Бурже ухламаган эди, у зинадан юқори палубага чиқади ва Линнетнинг каютасига югуриб кириб кетган Симонни кўриб қолади. эртаси куни нималар бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас. Луиза пул талаб қилади ва бу қилмиши билан ўзини ўлимга маҳкум этади.

— Лекин мистер Дойл уни ўлдира олмасди! — эътирооз билдирди Корнелия.

— Бу тўғри. Қотилликни унинг шериги амалга оширган. Симон мендан Жаклина билан учрашишга рухсат сўради. Ҳатто икковларини ёлғиз қолдиришимни ҳам илтимос қилди. Ана шунда, Симон Жаклинага янги хавф ҳақида гапирди. Зудлик билан ҳаракат қилиш лозим эди. Доктор жарроҳлик пичоғини қаерда сақлашини Симон билган. Луиза ўлдирилгандан сўнг пичоқ жойига қайтариб қўйилади, Жаклина де Белфорт тушликка кечикиб кириб боради.

Лекин яна бир ишқал чиқади: мадам Оттерборн Луиза Бурженнинг каютасига кириб кетаётган Жаклинани кўриб қолади. Ҳазабдан ловлов ёнган мадам буни айтгани Симоннинг олдига келади. Яъни, Жаклина — қотил, демоқчи бўлади. Симон, агар эсингизда бўлса, шўрлик аёлни қаҳру ғазаб билан қарши олади. Ўшанда биз буни асаб деб ўйлаган эдик. Лекин каюта эшиги очиқ қолган ва Симон янги хатар вужудга келишини шу бақирини билан дугонасига хабар қилган эди. Жаклина унинг овозини эшитган, аҳволни тушунган ва дарҳол Симонни ҳимоя қилишга киришган. У Пеннингтоннинг револьвери борлигини эслаган, мана, револьвер унинг қўлида. Жаклина эшик панасида туриб, каютада бўлаётган гапларга қулоқ солади ва айни пайт келганда аёлни отади. Жаклина яхши мерган, бир марта ўзи бу ҳақда мақтаниб гапирганди. Рост экан.

Бу учинчи қотилликдан кейин, ҳозир бўлганларга мен жиноятчининг учта йўл билан яшириниши мумкинлигини айтдим. У кема куйруғини айланиб ўтиши (унда қотил Тим Аллертон бўлиб чиқарди), палуба ёқалаб кетиши (бунга ишониш қийин) ёки лип этиб ўз каютасига кириб олиши мумкин эди. Жаклинанинг каютаси докторникидан битта каюта нарида. Унинг учун револьверни ерга ташлаш ва ўз каютасига кириб ўрнига ётиб олиш кифоя эди. Тўғри, бу хатарли эди, лекин бошқа илож қолмаганди.

Каюта сукутга чўмди. Биринчи бўлиб Рэйс гапирди:

— Жаклина Симонга қарата отган биринчи ўқ қаёқда қолдйкин?

— Менимча, у столга теккан. Столда янги тилинган жой бор. Дойл уни пичоқчаси билан ковлаб олиб, деразадан отиб юборган бўлса керак.

Корнелия чуқур хўрсинди:

— Ҳаммасини ҳисобга олишибди! Даҳшат!

Пуаро индамади. Лекин унинг кўзлари: “Янглишдингиз. Улар Эркюль Пуаро борлигини ҳисобга олишмаган!” — дерди.

Сўнг у докторга юзланиб деди:

— Мана энди, доктор, беморингиз билан гаплашиб олишимиз керак.

Йигирма тўққизинчи боб

Кечқурун алламаҳалда Пуаро каюта олдига келиб эшикни тақиллатди.

— Кириг, — деган овоз эшитилди.

Жаклина де Белфорт ёлғиз эмас эди, норғул чиройли стюардесса унга кўз-қулоқ бўлиб ўтирарди. Жаклина Пуарога хаёлчан назар ташлаб, стюардессага имо қилди:

— Майлими чиқиб турса?

Пуаро бош ирғади, аёл чиқиб кетди. Пуаро стулни Жаклинага яқинроқ қўйиб ўтирди. Икковлари жим қолишди. Пуаро маъюс эди. Биринчи бўлиб қиз гап бошлади:

— Мана, — деди у, — ҳаммаси тугади! Сиз жуда ҳам ақлли экансиз, мосъе Пуаро.

Пуаро хўрсиниб қўйди, жойлашиброқ ўтираркан, сукут сақлаганча, бармоқларини қисирлатди.

— Лекин, барибир, — деди қиз ўйчанлик билан, — исботловчи далилларингиз етишмайди. Тўғри, сиз ҳақсиз, лекин агар биз сизни чалғитмоқчи бўлганимизда...

— Йўқ, мадемуазел, қўлингиздан келмасди. Ҳаммаси фақат шундай бўлиши керак эди.

— Ҳа, бу мантиқан фикр юритувчи одамга тушунарли, аммо бу далилларингиз билан суд маслаҳатчиларини ишонтира олмасдингиз. Аҳ, энди ҳеч нима қилиб бўлмайди! Сиз Симонни сўроққа тутдингиз, у айбини очди-қўйди, худди чақилган ёнғоқдек. У, менинг бечора қўзичоғим, эсини йўқотиб қўйган, ҳаммасини тан олган, — у бош чайқаб қўйди. — Симон ўйинда ютқазишни билмайди.

— Лекин сиз, мадемуазел, биласиз.

Жаклина бирдан шўх кулиб юборди; бу гапни келтирадиган жуда галати кулги эди.

— О, ҳа, мен ютқазишни биламан. Қўйинг, мосъе Пуаро, хафа бўлманг, менга раҳмингиз келмасин. Ахир ачиняпсиз-ку, менга раҳмингиз келяпти-ку, шундайми?

— Ҳа, мадемуазел.

— Лекин, барибир, мени қўйиб юбормайсиз. Бу ҳақда ўйламагансиз ҳам, шундайми?

Эркюль Пуаро сиполик билан жавоб қилди:

— Шундай.

— Ҳамма бўлган воқеани бир бошдан сўзлаб берайми сизга?

— Бемалол, мадемуазел, агар хоҳласангиз.

— Ҳа, хоҳлайман. Биласизми, бу жуда оддий воқеа. Симон билан мен бир-биримизни севардик... — Бунга у соддагина қилиб гапирди. Лекин бу гап унинг учун жуда муҳим эканлигини Пуаро дарҳол фаҳмлади.

— Сиз учун, — деб илиб кетди у, — севишнинг ўзи кифоя бўлган, аммо Симонга бу камлик қилган.

— Ҳа, лекин сиз Симонни мукаммал тушунмаяпсиз. У доим пулдор бўлишни хоҳларди, бироқ бу иложсиз эди. Пулга келадиган ҳамма нарса: отлар, кемалар, машиналар, чиройли буюмлар унга ёқарди. Афсуски, унга насиб этмаганди бундай бойлик. Симон жуда дўлвор йигит, худди гўдак болага ўхшайди: кўнгли бирон нимани тусаб қолса, унга эришмагунча тинчимайди. Лекин, барибир, бой хотинга уйланиш унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Кейин учрашиб, ҳамма ишни ўзаро ҳал қилдик. Биз фақат қандай қилиб турмуш қуришимиз мумкинлигини ўйламаган эдик. Унинг иши яхши эди, лекин ишсиз қолди. Бир ҳужжатни сохталаштирмоқчи бўлган экан, дарров пайқаб қолишибди. У ишсиз қолди, ана шунда мен Линнетни ва у сотиб олган янги мулкни эсладим. Унинг олдига югуриб бордим. Ишонасизми, мосье Пуаро, мен Линнетни яхши кўрардим, чин дилдан яхши кўрардим. У менинг энг яхши дугонам эди; бир кун келиб ўртамизда адоват юзага келишини ҳатто тасаввур ҳам қила олмадим. У бой қиз эди, мен, қандай бахтли-а, деб унга ҳавас қилардим. Симоннинг уникида иш бошқарувчи бўлиб ишлаши биз учун жуда муҳим эди. Линнет бажонидил рози бўлди ва Симонни олдига бошлаб келишимни буюрди. Ўша куни кечқурун сиз бизни “Шезматант” ресторанида кўргансиз. Ҳамёнимиз кўтармаса ҳам, ўзимиз учун зиёфат уюштирдик, — у бир хўрсиниб жим қолди, сўнг яна гапира бошлади: — Ҳозир мен сизга соф ҳақиқатни айтаман, мосье Пуаро. Линнет ўлди, лекин бу ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Шунинг учун, унга ачинмайман ҳам. У менинг Симонимни тортиб олиш учун ҳеч нимадан тап тортмади. Бу чин ҳақиқат. Линнет мени ўйламади ҳам. Мен унинг қалин дўсти эдим, лекин у менга тупурди. У оқибатини ўйламай, ўзини Симоннинг кучоғига отди. Бироқ у Симонга сира ҳам ёқмаганди. У керак эмас эди Симонга. Симон уни чиройли, аммо жуда такаббур деб ҳисобларди. У димоғдор аёлларни жинидан ортиқ ёмон кўрарди. У ўзини Линнетнинг ёнида жуда ноқулай ҳис қила бошлади. Шунга қарамай, у Линнетнинг пулларига эга бўлиш ҳақида ўйлай бошлади.

Мен унинг ниятига тушундим албатта... ва оқибат, бир куни унга: “Мендан ажраб, Линнетга уйлансанг қандай бўларкин?” — дедим. Олдинига у гапимни эшитишни ҳам истамади. Тўғри. Унга пул керак эди, аммо бой хотинидан кундалик харажати учун сўраб оладиган пул эмас. Қолаверса, деганди у, сендан бошқа ҳеч ким керак эмас менга. Лекин бир кун келиб, мен унинг миясида ўша фикр пайдо бўлганини, кўзларида ғалати учқунлар чақнаётганини сезиб қолдим. У хаёл суриб туриб деганди: “Мабодо омадим юриб, Линнетга уйлансам, кейин у ўлсаю ҳамма пулларини менга қолдирса...”

Кейин ҳам у “агар Линнет ўлса”, деган гапни тез-тез тилга оладиган бўлиб қолди. Менинг аччиғим чиқди, шунда у гапирмай қўйди. Бир куни мен унинг қўлида заҳарлар ҳақидаги китобни кўриб қолдим, у кулиб туриб: “Бундай имконият фақат бир марта бўлади, кейин, ким билсин, бунақа кўп пулни бошқа ҳеч қачон кўрмасман”, деди. У қатъий қарор қилган эди, мен кўрқиб кетдим. Биласизми, у эплай олмасди бу ишни. Симон гўдак болага ўхшайди, мулоҳаза қилишни билмайди. Хотинини дангал заҳарларди-қўярди. Чунки у тегирмонга тушса, бутун чиқишини биларди. Натижада, мен ҳам бу ишга аралашиб, унга ёрдам қилмоқчи бўлдим. Ўйлаб-ўйлаб бир режа туздим. Шундай бир йўл топиш керак эдики, гуноҳсиз эканизмизни билдирувчи икки ёқлама далил бўлсин, яъни Симон билан мен — икковимиз бир-биримизни айблаш билан ўзимизни оқлаб олайлик.

Биз ҳамма қиладиган ишимизни жуда пухта режалаштирдик, лекин Симон “ташаббус” кўрсатиб, деворга аҳмоқона Ж ҳарфини ёзибди. Ана шунақа унинг диди.

— Ҳа, — Пуаро бош ирғади, — Луиза Бурженинг бедорлигида сизнинг айбингиз йўқ... Хўш, кейин-чи, мадемуазел?

Жаклина унинг кўзига тик қаради.

— Ҳа, — деди у. — Буёғи даҳшат, шундай эмасми? Ўзим ҳам ишонмайман — наҳотки шу мен бўлсам? Буни, ёвузликка мойиллик, дейдилар...

Луиза, ҳамма гапдан хабарим бор, деб Симонга шама қилган. Кейин, мени чақириб беришни сиздан илтимос қилган. Иккаламиз қаютада ёлғиз қолганимиз заҳоти, Симон менга нима қилиш кераклигини тушунтирди. Оҳ, билсангиз эди, мен жуда-жуда кўрқиб кетдим... Бу қотиллик қилганимиз жазоси эди. Симон ҳам, мен ҳам хавфдан холи эдик, мутлақо холи эдик, агар ўша товламачи оқсоч бўлмаганида.

Мен ўзимни нотовон ва бахтсиз қилиб кўрсатиб, ҳамма топган-таянган пулларимни унга олиб бордим. У пулни санай бошлади, шунда мен...

Яна ишқаллик! Мени миссис Оттерборн кўриб қолди. У зафар қучган аскардек палубага отилиб чиқди ва сизни қидириб кетди. Уйлаб ўтиришга вақт йўқ эди менда. Орқасидан қуюндек югуриб бордим. Яна ҳалок бўлишимизга бир баҳя қолган эди, бошқа йўл йўқ эди... — У яна сукутга толди, ўзимни осиб қўймаслигимни ё заҳар ичмаслигимни назорат қилиш учун қўйилган бўлса керак. Хотиржам бўлинг. Мен ундай қилмайман.

Пуаро ўрнидан турди.

Ўттизинчи боб

“Ал-Карнаку” эрта тонгда Шалолога етиб борди. Мудҳиш қоялар нақ сув бўйида қад кўтарган эдилар. “Нақадар маънос манзара”, — деб ўйлади Пуаро. Унинг ёнига Рэйс келди:

— Мана, ниҳоят, — деди у, — ишимиз тугади. Мен ҳаммасини келишиб қўйдим. Кемадан энг аввал Ричеттини олиб тушишади. Жуда хурсандман уни қўлга туширганимиздан.

— Бунинг ажабланидиган ери йўқ, — деди Пуаро. — Бу тоифадаги жиноятчилар болаларга ўхшаган мақтанчоқ бўлишади, уларнинг иззат-нафсига сал қаттиқроқ тегсанг, худди совун кўпигидай ёрилиб кетишади.

— Дойл дорга осилади. — деди Рэйс.

Пуаро бош чайқаб қўйиб деди:

— Муҳаббат ҳар қандай айбни оқлайди, дейдилар, лекин бу тўғри эмас. Худди Жаклинадек севиш лаёқатига эга бўлган аёллар — хавфлидирлар. Икковларини биринчи марта кўрганимда: “Бу қизалоқ ҳаддан зиёд севар экан!” — деб ўйлагандим тўғри ўйлаган эканман.

Уларнинг олдига Корнелия Робсон келди.

— Мана, етиб ҳам келдик! — деб у жим қолди. — Унинг олдида эдим.

— Мадемуазел де Белфортнингми?

— Ҳа, стюардесса назоратида қамалиб ўтириш қандай даҳшат, деб ўйладим. У ёқда эгачим Мэрининг тоза жиғибийрони чиқаётгандир.

Мисс Ван Скулер булар тарафга виқор билан юриб келарди.

— Корнелия, — деди у гузаб билан, — сиз беадаблик қилдингиз. Шу бугуноқ сизни уйга жўнатиб юбораман.

— Кечиринг мени, эгачим Мэри, — деб Корнелия чуқур хўрсиниб олди. — Мен уйга кетмайман, эрга тегаман.

— Хайрият, ахири эсингиз кирибди! — деди кампир.

Кутилмаганда, уларнинг ёнида Фергюсон пайдо бўлди.

— О, Корнелия! Наҳотки шу рост бўлса?

— Рост, — жавоб қилди Корнелия. Мен доктор Бесснерга турмушга чиқаман. Кеча кечқурун у қўлимни сўради.

— Унга тегмоқчи бўлибсиз, чунки у бой-да, шундайми?

— Йўқ, ҳеч ҳам, — деди Корнелия аччиғланиб. — У менга ёқади, у оққўнги одам, кўп нарсаларни билади. Мен шифохонада унинг ёрдамчиси бўлиб ишлайман. Ўзим азалдан тиббиётга қизиқардим. Аммо сизга ишониб бўлмайди, сиз билан турмуш кечириш қийин бўлади.

— Ахир унинг қорни қозондай, кейин у қари чол-ку!

— Ҳеч ҳам қари эмас, ҳали элликка ҳам кирмаган. Одамнинг ташқи кўринишида ҳеч қандай маъно йўқ, ўзим ҳам гўзал эмасман.

Шундай деб у нари кетди.

Кема бандаргоҳга келиб тўхтади. У ерда полиция дастаси шай турарди. Йўловчилардан, то махсус кўрсатма бўлмагунча соҳилга тушмасликни илтимос қилдилар. Ранги-рўйи унниқиб кетган хомуш Ричетти биринчи бўлиб зинадан тушди. Уни иккита механик кузатиб борарди. Кейин Дойлни палубадан замбилда олиб ўтишди. Уни таниб бўлмасди: бу юрак олдириб қўйган ҳақир одамда аввалги йигитлик гуруридан асар ҳам қолмаган эди. Кўзлари киртайган, ранги докадек оқарган Жаклина де Белфорт замбилга етиб олди.

— Салом, Симон!

— Мен расво қилдим ҳаммасини, — деди у. — Бутунлай эсим оғиб қолди, ҳамма айбони бўйнимга олдим! Кечир мени, Жекки.

Жаклина унга мулойим жилмайиб деди:

— Ҳечқиси йўқ, Симон. Аҳмоқона ўйин эди бу. Биз ютқаздик. Шу, холос.

Замбил кўтарганлар зина олдида тўхташди. Жаклина четга ўтиб, ботинкаси ипини боғлагани энгашди. Кейин пайпоғини тўғрилади-да, қўлида бир нима ушлаганча, бирдан қадини ростлади. Ўқ отилди.

Симон Дойл бир сесканиб, қимир этмай қолди. Жаклина де Белфорт қўлида пистолет билан ҳамон ўша жойда турарди. Рэйс унинг олдига югуриб борди. Лекин қиз ялтироқ ўйинчоғини юрагига тираб тепкини босди.

— Жин урсин, қаёқдан олдийкин пистолетни? — чинқириб юборди Рэйс.

Кимдир Пуаронинг елкасига қўлини қўйди. Бу миссис Аллертон эди.

— Билармидингиз? — деб у оҳиста сўради.

Пуаро бош ирғади.

— Жаклинанинг шу йўл билан қутулишига ўзингиз йўл бергансиз, — деди миссис Аллертон.

— Ҳа, у ёлғиз ўзи кетмасди. Шунинг учун Симон Дойл қилган айбига яраша оладиган жазодан осонгина қутулди.

Русчадан
Қодир МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

Баҳлул ҳақида ривоятлар

Хижрийнинг иккинчи асрида, мелодийнинг VIII асрида яшаб ўтган машҳур аллома Баҳлулнинг асл исм-шарифи Абу Ваҳиб Умару бўлган. У Куфа шаҳри (Ироқ)да дунёга келган ва шу ерда униб-ўсган. Баҳлул халифа Ҳорун ар-Рашид билан яқин алоқада бўлган. Унинг хусусан Ҳорун ар-Рашид билан мунозара ва баҳслари халқ орасида кенг ёйилиб, қимматли ҳикояларга айланган.

ХАЛИФА ТУҲФАСИ

Халифа Ҳорун ар-Рашид Бағдод шаҳрининг фақир-фуқаролари ва эҳтиёжмандларига тарқатгин деб Баҳлулга пича маблағ берди. Баҳлул уни олиб, бир оз ўйлаб турди-да, пулни халифанинг ўзига қайтариб берди. Ҳорун ар-Рашид бунинг сабабини сўраган элди, Баҳлул бундай жавоб берди:

— Шунча ўйлаб-ўйлаб шаҳарда халифанинг ўзидан кўра муҳтожроқ ва камбағалроқ кишини тополмадим, шунинг учун пулни ўзингизга қайтариб бердим, чунки сизнинг амалдору гумашталарингиз бозорларда туриб олиб, қамчи ва калтак зарби билан оддий халқнинг чўнтагидан охирги чақасини тортиб олиб, хазинангизга келтириб тўкмоқда. Шу сабабдан сизнинг пулга эҳтиёжингиз халқниқидан кўра кўпроқ деб ўйлаб, уни ўзингизга қайтардим.

БАҲЛУЛНИНГ ПОДШОҲГА НАСИҲАТИ

Баҳлул саройга кириб, Ҳорун ар-Рашиднинг ёнига келиб ўтирди.

— Менга насиҳат қил, — ўтинди Ҳорун ар-Рашид ундан.

— Амиралмўъминин, сувсиз чўли биёбонда қолиб, ташналикдан ўлар ҳолатга етсангиз, сизга бир қултум сув бериб, ўлим чангалидан қутқарган кишига нима берар эдингиз? — сўради Баҳлул шоҳдан.

— Юз динор тилло берардим, — жавоб берди халифа.

— Агар сув эгаси пулга рози бўлмаса-чи?

— Подшоҳлигимнинг ярмини бағишлардим.

— Сув ичганингиздан сўнг, пешобингиз келмай қолиб, қийналиб қолсангиз, унда бу касални даволаган кишига нима берар эдингиз?

— Подшоҳлигимнинг қолган иккинчи ярмини берардим, — жавоб берди Ҳорун ар-Рашид.

— Шундоқ экан, сиз бу подшоҳлик билан нега бунча гурурланасиз? Ахир подшоҳликнинг қиймати бир қултум сув ва бир марта ҳожат қилишдан иборат экан-ку! Хўш, шу арзимаган нарсага бечора халқни шунча зулмга мубтало қилиш ақлданми?! — деди Баҳлул.

ПИЁДА БАҲЛУЛ

Бир кун Баҳлул пойи-пиёда кетаётган эди, Бағдод шаҳри қозиси унинг орқасидан етиб келиб, сўради:

— Ие, эшагингни ўғирлагиб қўйдингми дейман, пойи-пиёда кетаётибсан?

— Гап эшакнинг ўғирланганида эмас, илоё сиз саломат бўлинг, чунки сизнинг сочингизнинг битта толаси менинг юзта эшагимга арзийди, — деб жавоб қайтарди Баҳлул.

КИМ АҲМОҚРОҚ

Аббосий Ҳорун ар-Рашид мамлакатнинг бутун аёну ашрафлари ва боёнлари йиғинида Баҳдулни мазах қилмоқчи бўлиб, ундан сўради:

— Қани Баҳдул, айт-чи, шу пайтгача ўзингдан аҳмоқроқ кишини учратганмисан?

Баҳдул шартга жавоб қайтарди:

— Ростини айтсам, йўқ, — кейин Халифага имо қилиб қўйди-да, деди: — Бугун биринчи марта ўзимдан кўра аҳмоқроқ кишини кўриб турибман.

ФАРОСАТСИЗ ҲОКИМ ВА БАҲДУЛ

Халифа Ҳорун ар-Рашид бир кишини вилоятга ҳоким қилиб жўнатди. Ҳоким шаҳарга келиши билан аҳолини майдонга йиғишни буюрди ва маъруза қилди:

— Халойиқ, худога шуқур қилингки, одил ва фозил халифангиз бор, бошидан-оёғигача адолатга тўла ҳокимингиз бор, улар доим сизнинг хизматингизда! — Хуллас, халифани ва унга қўшиб ўзини роса мақтади ҳоким.

Ҳоким минбардан тушиши билан Баҳдул унинг ўрнига чиқди-да, жамоага қарата хитоб қилди:

— Халойиқ! Менга ишонинг, ҳоким жаноблари айтган гапларнинг ҳаммаси тўғри ва рост. Ул зот ҳақиқатни рўйи-рост сўзладилар! Мен бу валинеъматни яхши танийман, худо сизларга лутф қилиб шундай беозор ҳокимни ато этибди, сизлар унинг қадрига етиб, айтган сўзидан сира чиқманглар!

Баҳдул сўзини тугатиб, минбардан тушди ва ўз иши билан машгул бўлиб кетди.

Ҳоким бир куни унинг орқасидан одам юбориб чақиртирди-да, сўради:

— Эй фақир инсон! Сен кимсан, бизга бунчалик меҳру муҳаббат кўрсатганинг боиси не?

Баҳдул жавоб берди:

— Гап ўртамизда қолсин, ҳеч кимга лом-мим дема. Сен халқни аҳмоқ қилдинг, мен эса — сени.

БАҲДУЛНИНГ ИҚРОРИ

Бир киши қозига Баҳдул устидан “Менинг қўйлагимни ўғирлади” деб шикоят қилди.

Қози Баҳдулни чақириб сўроқ қилди:

— Сен бу одамни аввал кўрганмидинг?

Баҳдул индамади. Шунда қози асабийлашиб, Баҳдулга деди:

— Эртагача муҳлат бераман, ростини сўзлайсан.

Эртасига даъвогар ва Баҳдул қози ҳузурига келганда, қози ундан тақроп сўради:

— Сен бу одамни аввал кўрганмидинг?

— Ҳа, — тезда жавоб берди Баҳдул.

Қози суюниб кетди, чунки у Баҳдул айбига иқроп бўлди деб ўйлаганди-да. Сўнг сўради:

— Қаерда, қайси пайтда кўргансан?

— Кеча, худди шу ерда, сизнинг ҳузурингизда.

ЖИННИХОНА

Ҳорун ар-Рашид саройида хизмат қилувчи кишилардан бири кўчадан ўтиб кетаётган эди. Баҳдул билмасдан уни қаттиқ туртиб юборди. У киши зарбнинг кучидан йиқилиб тушди. У ўрnidан турди-да, Баҳдулга зарда билан ўшқирди:

— Ҳой аҳмоқ! Менинг кимлигимни биласанми ўзи?

— Албатта, биламан! Чунки сизни бир неча марта яқиндан кўрганман, — жавоб берди Баҳдул.

— Қаерда кўргансан? — сўради ҳалиги киши.

- Жиннихонада, — жавоб қайтарди Баҳдул.
- Воҳ! Мен сени аҳмоқ десам, девона ҳам экансан-ку! Мен Ҳорун ар-Рашид саройида хизмат қиламан, — дағдага билан деди ҳалиги одам.
- Шунинг учун жиннихона деяпман-да, — деди Баҳдул.

ОДИЛ ХАЛИФА

- Бир куни Баҳдул жамоатга қарата шундай деди:
- Ҳорун ар-Рашид — одил ва инсофли подшодир.
- Бу гапдан халойиқ таажжубланиб, ҳайрон қолди, чунки Баҳдул ҳеч қачон бунақа гаплар айтмасди. Шунинг учун унинг ўзидан сўрашди:
- Нимага асосланиб, халифани одил деяпсан?
- Баҳдул жавоб берди:
- Кеча халифанинг ҳузурда бўлган эдим, унинг ўзи шахсан шундай деди.

ИНСОНИЙЛИК ВА ВАҲШИЙЛИК

Халифанинг бир неча солиқчиси жуда камбағал бир деҳқондан солиқ тўла деб қисти-бастига ола бошлади. Деҳқон сариқ чақам ҳам йўқ деб қасам ичар, ялиниб-ёлворар, аммо солиқчилар унинг гапига қулоқ солмасди. Давлат солиқчилари охири унинг гапига ишониб, жаддан деҳқоннинг кулбасига ўт кўйиб юборишди.

- Бечора деҳқон додлаганича нуқул бир гапни қайтарар эди:
- Бу инсонийлик эмас, балки ҳайвонийликдир.
- Иттифоқо, шу ердан Баҳдул ўтиб қолди, деҳқоннинг гапини эшитиб, унга деди:
- Оғайнижон, аксинча, бу инсонларнинг иши, бир ҳайвоннинг бошқа ҳайвон уйига ўт кўйганини қаерда кўргансан?

ИТНИ ҚАЙТАРИШ УСУЛИ

- Бир киши донишманддан сўради:
- Агар ит менга ташланса, нима қилишим керак?
- Қуръони Каримнинг фалон оятини ўқисанг, ит дарҳол сендан қочади, — жавоб берди донишманд.
- Бу суҳбатни эшитиб ўтирган Баҳдул ҳалиги кишига деди:
- Ҳар эҳтимолга қарши бир таёқ ҳам ол, чунки баъзи итлар араб тилини билмайди.

БАҲДУЛ ВА УНИНГ ҚИЗАЛОҒИ

- Бир куни Баҳдул қизалоғи билан кўчадан кетаётган эди, тўсатдан тобут кўтарган бир гала одам кўринди. Қизалоқ ҳайрон бўлиб отасидан сўради:
- Дадажон, бу одамлар нимани кўтариб кетишаётибди?
- Баҳдул тушунтирди:
- Улар тобутни кўтариб кетишяпти, ичида ўлик одам бор, уни гиламсиз, чироқсиз, нонсиз ва сувсиз бир жойга олиб боришади.
- Дадажон, унда бизнинг уйга олиб боришаётган экан-да!

КИМГА ҚИЙИН

- Бағдод шаҳри доруғаси Баҳдулнинг ёнига келиб, деди:
- Сен билан хайрлашгани келдим. Бошқа шаҳарга ишга кетаётибман.
- Вой-бў, жуда қийин бўладиган бўпти-ку! — деди Баҳдул.
- Ҳа, сенга қийин бўлади, чунки мен бўлмайман-да, — деди доруға.
- Йўқ, — деди Баҳдул, — сен борадиган шаҳар аҳолисига қийин бўлади, демоқчиман.

НОДОН ВАЗИР

Бир куни Ҳорун ар-Рашиднинг вазири Баҳдулга деди:

— Эшитдингми, подшо сени ит ва чўчқалар ҳоқими этиб тайинлади, уларни идора қила оласанми?

Баҳдул деди:

— Ундай бўлса, эҳтиёт бўл, шу соатдан бошлаб, менинг фармонимга бўйсунасан, чунки менинг ҳукуматимга қарашлисан-да!

ХАЛИФА ВА ТАХТ

Баҳдул бир куни шошиб Ҳорун ар-Рашиднинг саройига кирса, халифанинг тахти бўш турибди. У тап тортиб ўтирмай, бориб тахтига ўтирибди. Мулозимлар ва навкарлар Баҳдулни дўппослаб, тахтдан тушириб олди. Баҳдул азбаройи калтакнинг зўридан йиғлаб турган эдики, Ҳорун ар-Рашид кириб келди ва сўради:

— Нима гап?

Воқеани кўпиртириб унга сўзлаб бердилар. Ҳорун навкарларни қойиб, Баҳдулга тасалли бера бошлади.

Баҳдул эса:

— Мен ўзимга эмас, сизнинг ҳолингизга йиғлаётиман, чунки бир неча дақиқагина тахтингизга ўтириб, шунча калтак едим. Сиз умр бўйи шу тахтда ўтириб-сиз. Бунинг оқибати не бўлишини ҳеч ўйлаб кўрдингизми, амиралмўъминин?

ФОЙДАЛИ ТИЖОРАТ

Бағдодлик савдогар бир куни бозорда Баҳдулни учратиб қолди.

— Жаноб Баҳдул, қандай мол сотиб олсам, катта фойда кўраман? — сўради у.

— Темир ва пахта сотиб ол, — жавоб берди Баҳдул.

Савдогар унинг айтганини қилиб, жуда катта фойда қилди.

Савдогар иккинчи марта Баҳдулни кўрганида сўради:

— Эй девона Баҳдул, катта фойда қилиш учун қанақа мол сотиб олай?

— Пиёз ва қовун сотиб ол, — жавоб берди Баҳдул.

Савдогар яна Баҳдулнинг айтганини қилиб, пиёз ва қовун сотиб олди, аммо ўша йили ҳаво иссиқ келиб, қовун ва пиёз сасиб кетди, савдогар уларни дарёга оқизиб юборишга мажбур бўлди. Натижада катта зарар кўрди.

Савдогар тезда Баҳдулни қидириб топди:

— Берган маслаҳатингдан ўргилдим, нуқул зарар кўриб, қарзга ботдим-ку?! — деди куюниб у.

— Биринчи марта менга жаноб деб мурожаат қилдинг, олийжаноблик билан жавоб бердим, аммо кейинги дафъа мени девона дединг, мен ҳам девоналарча жавоб қилдим, — деди Баҳдул.

АССАЛОМУ АЛАЙКУМ, Ё ОЛЛОҲ

Баҳдул халифа ҳузурига кирса, халифа жуда баланд тахтда савлат тўкиб ўтирар, мулозимлари эса унинг қаршисида, ҳов пастда қўл қовуштириб тик турардилар.

Баҳдул кириши билан:

— Ассалому алайкум, ё Оллоҳ, — деди.

— Мен Оллоҳ эмасман, — тўнгиллади халифа.

— Ассалому алайкум, ё Жабройил, — қайтарди Баҳдул.

— Мен Жабройил ҳам эмасман, — деди халифа.

— Эй амиралмўъминин, Оллоҳ бўлмасангиз, Жабройил бўлмасангиз, нега бунча баландга чиқиб ўтириб олдингиз. Гапингиз рост бўлса, сал пастроққа тушинг, одамлар қаторида туринг — деди Баҳдул.

*Форсидан
Жамил ҲАЗРАТҚУЛОВ
таржималари*

«Отелло»да миллий рух

Биз жаҳон адабиёти дурдоналари билан тобора кенг танишмоқдамиз. Вильям Шекспир — жаҳон адабиёти, дунё драматургиясининг буюк сиймосидир.

Шекспир яратган трагедиялар ҳаётнинг ўзи сингари чуқур, зиддиятли ва даҳшатли. Уларда инсон характерининг энг мураккаб ва нозик ҳис-туйғулари ўз ифодасини топган. Шекспир трагедиялари ранг-баранг. Улар инсоннинг қисмати, ички зиддиятлари, ҳаёт ва ўлим, муҳаббат ва кураш фожиалари, салтанат найранглари ҳақида ҳикоя қилади.

Адибнинг бошқа асарлари билан «Отелло» фожиаси ўртасидаги ўхшашлик ва фарқли жиҳатларни қиёслаб кўрайлик. Шекспир деярли ҳар бир асарида ҳаётда учрайдиган турли ҳаётгий фожиаларнинг хилма-хил қирраларини катта санъаткорлик маҳорати билан акс эттирган. Жумладан, «Гамлет»-да эр билан хотин, она билан бола ва қариндошларнинг ўзаро муносабатларидан туғилган фожиалар асосида жамиятга хос тенгсизликлар, адолатсизликлар ва ҳокимиятпарастликлар, маънавий тубанликлар бетақрор образлар воситасида кўрсатилади. «Отелло»да ҳам, мавр — қора танли генерал билан оқ танли маҳбуба Дездемона ўртасидаги чуқур муҳаббат ҳасадгўй ва рашкчи кимсаларнинг найранги туфайли чилпарчин бўлади. «Қирол Лир»да тасвирланган воқеалар ҳам оилавий муносабатлардан, бойлик, мол-дунёга ҳирс, очкўзлик каби тубан иллатлардан келиб чиқади.

Инсон ақли ва ҳисларининг энг нозик, чигал жиҳатлари, юксак маҳорат билан тасвирланган «Отелло» фожиаси ҳақида алоҳида тўхталиш жоиз. Бу асарда ҳаётда кўпинча ёнма-ён келадиган яхшилик ва ёмонлик, садоқат ва хиёнат, олижаноблик ва пасткашлик каби сифатлар ёрқин акс этган. Асарнинг бош қахрамони Отелло гумонлар, изтироблар орасида яшайди. Хато қилишдан чўчидиган, хиёнатни кечирмайдиган, ноҳақ қон тўкилишини истамайдиган генерал ҳар бир

қадамини ўйлаб босади, ҳар бир гапини ўйлаб гапирди. Лекин атрофдаги ёмон — мунофиқ кимсалар туфайли барибир катта хатоларга йўл кўяди.

Генерал Отелло ўз ўринбосарлигига ҳасадгўй Яғони эмас, жасур Кассиони танлагани учун ёвуз ниятли Яғо хўжайинидан ҳам, лейтенантдан ҳам ўч олмоқчи бўлади. Бу ишда унга Родриго ёрдам беради. Бунинг учун улар энг пасткаш, ёвуз йўлдан бориб, генералнинг хотини Дездемонани бузуқликда айблашади. Оқибатда ўзининг арзимас манфаати, мансабпарастлиги йўлида улуг қишиларни, қадриятларни оёқости қилишга тайёр Яғо Отеллонинг ишонувчанлигидан фойдаланади. Отелло бундай, иккиюзламачилик, чақимчилик муҳитида изтироб чекиб, қийналиб яшайди. Ўзи юксак маънавият эгаси бўлгани учун бошқалардан ҳеч бўлмаса, ўз яқинларидан, поклик, тозаликни кутади. Яғо ёлғон-яшиқ гаплари билан қора маврни, аёли ҳамда ўринбосари Кассио унга хиёнат қилганига ишонтиради. Отелло улуг инсон, катта қалб эгаси бўлгани учун ҳам ҳақиқатнинг тагига етгач, ўзига ўзи энг оғир жазо белгилайди ва уни ижро этади. Чунки ҳаётнинг майда-чуйда гийбатларидан баланд турадиган, юксак маънавий қадриятларни ўйлаб яшайдиган виждонли одамларгина фожиа қурбони бўлади. Юксак орзулар, баланд ахлоқий муаммолардан нари юрадиган, фақат қорин, амал, мартаба, бойлик илинжида кун кўрадиган кишиларнинг ҳаётида ҳам аччиқ кўргуликлар, даҳшатли фалокатлар бўлиши мумкин, лекин уларга фожиа эмас, балки бахтсизлик деб қаралади.

Бобом Озод Шарафидинов:

— XX асрнинг 50 йилларида Ўзбекистонда «Отелло» ролини Аббор Ҳидоятловчилик маҳорат билан ижро этган артист бўлган эмас, — деган эдилар. Унга ҳаттоки, Вильям Шекспирнинг ватандошлари, инглиз актёрлари, олим, мутафаккирлари ҳам қойил қолишган экан. Нима учун Отелло роли

айнан ўзбек саҳнасида олий мақомига, қиёмига етди? Чунки Отелло образига сингдирилган сифатлар, қадриятлар, орият ўзбек миллатига жуда мос келади. Ҳар бир оила Ватаннинг бир парчасидир. Унинг ўзига яраша қувончли ва зиддиятли ҳолати бўлади.

Ишонувчанлик, соддалик қайси ўзбекка хос эмас? Ёки ўз сўзининг устидан чиқиш, покизалик, софлик, бағрикенглик, айниқса, номус ҳар бир ўзбекнинг дилидаги эзгу хислати.

Бир майизни қирқ бўлиб еган ҳам ўзбек, ҳашар қилиб уй қурган ҳам ўзбек, зурриёдларига ош бериб, тўйлар қилган ҳам ўзбек. Оиласини, фарзандларини ёмон сўзлардан, иллатлардан, асраб-авайлаб, мустаҳкам қўрган қурган ҳам ориятли ўзбек бўлади. Умри поёнида катта оила даврасида, фарзандлари, неваралари қуршовида, маҳалласи, эл-юрти ардоғида қарилик гаштини сураётганлар ҳам ўзбек бўлади. Бу қадриятларнинг барчаси ўзбек-

нинг қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган.

“Отелло” фожиаси дунёнинг жуда кўп тилларига таржима қилинган. Дунёда нечта “Отелло” саҳнага чиққан бўлса, бу образ шунча ранг-баранг тал-қинга эга. Уларнинг баъзилари ишонувчан, оқ кўнгил бўлса, баъзиларида у қасоскор, кўпол, иродасиз, суст киши сифатида намоён бўлади.

Шекспир асарлари ўзбек тилида илк бор шоир Чўлпон таржимасида янгради. Кейин бу буюк ижодкор асарлари таржимаси билан Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Асқад Мухтор, Туроб Тўла ва Жамол Камол каби адибларимиз шуғулландилар.

Ҳа, бугунги кунда Шекспир номи жаҳон ичра мағрур жаранглаб турибди. Халқимиз буюк адибнинг оташин сўзларини ўз она тилида ўқиб, ўзбекона оҳангда такрорлаётгани учун ҳасос таржимонларимиздан беҳад миннатдоримиз.

Камола ШАРАФИДДИНОВА

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Журналимизнинг навбатдаги сонларида
қуйидаги асарлар билан танишасиз:

Ўрхон ПАМУҚ (Туркия). **Истанбул. Хотиралар.**

Барбара КАРТЛЕНД (Англия) **Ройин рафиқа.** *Роман.*

Чингиз АЙТМАТОВ (Қирғизистон). **Тоғлар қулаганда.**

(Мангу келин) *Роман.*

Фарҳод ЖИЛОН (Хитой) **Маҳмуд Кошғарий.** *Роман.*

Сидни ШЕЛДОН (Англия) **Ажал тегирмони.** *Роман.*

Луис БОРХЕС (Аргентина). **Ҳикоялар.**

Самуил АЛЁШИН (Россия). **Йўқ, ўлмайман мен буткул.** *Драма.*

Илғор ФАҲМИЙ (Озарбайжон). **Актриса.** *Қисса.*

Болеслав ПРУС (Польша). **Фиръавн.** *Роман.*

ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). **Севги инъоми.** *Роман.*

Булардан ташқари, Ғарб ва Шарқ шеърятидан намуналар,
фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик
тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» журнаliga обуна йил бўйи давом этади.

Индекс:

Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.